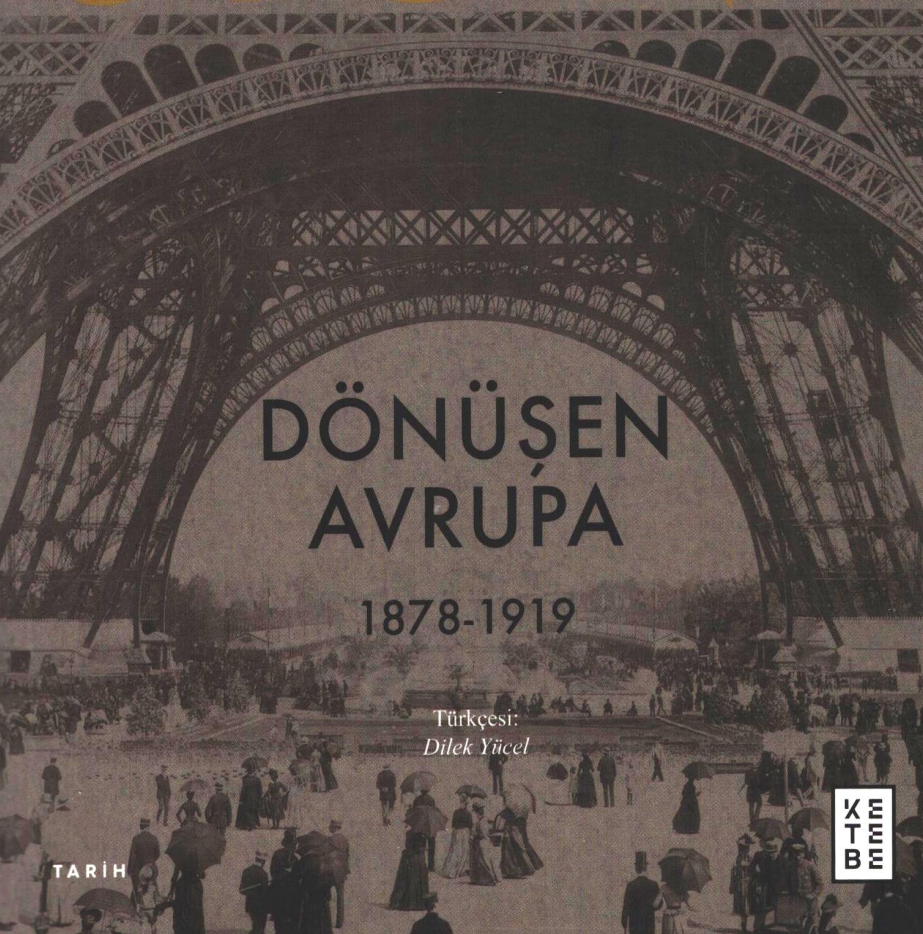
"Büyüleyici bir kitap, zarif, esprili, orijinal, bilgilendirici ve çok yönlü..."
John Keegan, *The Spectator*

NORMAN STONE

DÖNÜŞEN AVRUPA

1878-1919

Türkçesi:
Dilek Yücel

TARİH

KİTAP

ISBN: 978-625-8159-68-4
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

ketebe.com

Ketebe Yayınları: 793 | **Tarih**

Yayın Yönetmeni
Furkan Çalışkan

Yayıma Hazırlayan
Munise Şimşek

Düzelti
Samet Tınas

Kapak
Harun Tan

Mizanpaj
Serap Şahin

1. BASKI

Kasım 2022
İstanbul

Ketebe Yayınları
Sertifika No: 49619
Maltepe Mahallesi Fetih
Caddesi No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-mail: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt
Matsis Matbaa Hizmetleri
San. ve Tic. Ltd. Şti
Sertifika No: 40421
Tevfik Bey Mah. Dr. Ali Demir Cad.
No: 51 Sefaköy Küçükçekmece /
İstanbul Tel: 212 624 21 11

© Özgün adı *Europe Transformed: 1878-1919* olan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayım hakları Akcalı Telif Ajansı ile yapılan telif sözleşmesi gereği Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir. İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Dönüşen Avrupa
1878-1919

NORMAN STONE

TÜRKÇESİ
DİLEK YÜCEL

KETEBE

Norman Stone

Dünyaca ünlü İskoç tarihçi ve yazar Norman Stone, 1941 yılında doğdu. Uzun yıllar Oxford Üniversitesi'nde Modern Tarih Bölümü'nde akademisyen olarak görev yaptı ve Cambridge Üniversitesi'nde dersler verdi. İngiltere eski Başbakanı Margaret Thatcher'ın danışmanlığını yaptı. Kariyerinin son yıllarında Bilkent Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Avrupa tarihi dersleri verdi. Norman Stone, 2019 Haziran ayında 78 yaşında hayata gözlerini yumdu.

Türkçede yayımlanan bazı eserleri şunlardır: *İmparatorluk Oyunları* (2018), *Birinci Dünya Savaşı* (2019), *İkinci Dünya Savaşı* (2019).

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Önsöz 7
Birinci Baskıya Önsöz 9

"AHLAKİ DÜZEN"İN SONU 17
Metropol 17
Liberal Devrim 20
"Büyük Buhran" 25
Dönüşümcülük: 1880'Ler Siyaseti 51

GARİP ÖLÜM 1890-1914 89
Yeni Rota 89
"Ulusal Verimlilik" ve Sammlungspolitik (1896-1904) 115
1905: 1848'in Heyulası 128
Teknokrasi 1906-1910 154
1910-1914 Arasında Bonapartizmin Hayaleti: Réveil National 172

AVRUPALI BÜYÜK GÜÇLER 185

1897-1914 Arasında Uluslararası ilişkiler 185

Almanya 191

Rusya 235

İtalya 298

Fransa 317

Avusturya-Macaristan 353

SAVAŞ VE DEVRİM 1914-1918 381

"Mars'tan Hediye" 381

Savaş: 1914-1918 390

"Kızıl Şafak?" 418

YENİ YAPI: 1900'LERİN KÜLTÜREL DEVRİMİ 443

BİBLİYOGRAFYA 469

İNDEKS 495

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu yeni baskıda, ilk baskıda fark ettiğim ve başkalarının dikkat çektiği birtakım olgusal yanlışları düzeltip bilhassa Güney Slavları sorununa dair söylediklerimi büyük ölçüde değiştirdim. Ayrıca bir önceki bibliyografyaya kayda değer eklemeler de yaptım ancak kitabın büyük bir bölümünü dokunmadan olduğu gibi bıraktım. Sanırım, Avrupa ülkelerinin siyasi tarihinin birbirine yakın paraleller şeklinde ilerlediğine yönelik sunduğum ispatlar hâlâ geçerli, yine de bu kitabın 1983'teki ilk baskısından sonra ortaya çıkan literatür de mevcut bilgimize epey katkıda bulunmasına rağmen, gözden kaçanlar bir yana, kitabımın ilk baskısının önemli yanıltıcı ifadeler içerdiğini zannetmiyorum.

Bu kitabı günümüzde yazıyor olsaydım vurguladığım noktalar daha farklı olurdu. Öyle görünüyor ki liberalizme çok fazla kayıtsız kalmışım ve Rusya'nın yüzyılın başındaki zirai durumu konusunda da çok fazla karamsarmışım. Bu kitabı bugün yazsaydım Osmanlı ve Balkanlardaki olaylara daha fazla ihtimam göstermem gerekirdi. Bununla birlikte bu kitap, Batı Avrupa ile komünizmin düşüncelerimize (ve benim Cambridge'de

verdiğim, kuşkusuz bu kitabın da yansıttığı derslerime) hâkim olduğu, 1970'lerin sonu ile 1980'lerin başına ait bir üründü. Oysa 1990'ların sonundaki perspektif çok daha farklıdır. Kitabı yazdığım sırada bile, savaş sonrası sosyalizm muazzam bir liberalizm tufanına kendini kaptırmıştı, dolayısıyla kitaba konu olan dönemde çok güçlü bir şekilde öne çıkan bazı temalar üzerine yeniden düşünmeye başladık. Polonyalı şair Czeslaw Milosz, Edward dönemi hakkında, Avrupa'daki esnafların ve tezgâhtar kızların bu dönemin sonunu getirecek zehri, yani komünizmi beslediğini söyler. Öyle ki kazanan, esnaf ve tezgâhtar kızlar olmuştur.

Bilkent Üniversitesi, Ankara

Kasım 1998

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

"Tüm Avrupa'da lambalar sönmekte. Hayatımız boyunca onların bir daha yandıklarını görmeyeceğiz." Avrupa tarihindeki en meşhur yorumlarından biri olan bu tespiti, Britanya Dışişleri Bakanı Edward Grey 1914'te, Büyük Britanya ile Almanya'nın savaşa girdiği akşam, Whitehall Sarayı'nın tedricen sönen ışıklarını seyrederken söylemiştir. O zamanlar çoğu insan Grey'in olan biten hakkındaki bu düşüncelerini paylaşmıyordu. Bunun "medeniyet uğruna" yapılan bir savaş olduğunu düşünüyorlardı; tüm Avrupa'da erkekler kışlalara akın ediyor, şehirler vatanseverlik coşkusuyla yıkılıyordu. Sadece dört yıllık bir kıyımdan sonra, Rusya'da Bolşevizmin doğuşu, faşizmin yükselişi, ekonomik buhranla birlikte Avrupa ekonomisinin çözülüşünden sonra insanlar Grey'in ne demek istediğini anlamışlardı. Savaş öncesi dünya ışıltılı bir havaya bürünmüştü: Barbara Tuchman'ın bu dünyaya dair kitabında adlandırdığı gibi "Mağrur Kule"ydi.

1914'ten önceki kırk yıllık süreç sıra dışı bir barış ve refah dönemiydi. Nüfustaki büyük artışa rağmen, 1914 itibarıyla insanların büyük kısmı besleniyor, barınıyor ve genel olarak

öncekinden çok daha iyi bir şekilde kollanıyordu. Eğitim ilerlemiş, çoğu ülkede okuryazarlık neredeyse genel bir seviyeye ulaşmıştı; hatta öyle ki, 1914'te İngiltere'deki okuma yazma bilmeyenlerin sayısı bugünden bile daha az olabilir. Halk Kutsal Kitap ve ulusal klasikler konusunda iyi yetiştirildiğinden kendini özenle ifade ediyordu; parlamenter tartışma standartları o kadar yüksekti ki 1890'larda, Berlin'deki *Reichstag*'ın[1] halka ayrılmış bölümünün biletleri karaborsadan satılıyordu. Avrupa'da, Balkanlar hariç, 1871'den sonra hiç savaş yaşanmamıştı. Avrupa medeniyeti tüm dünyada hızla yayılıyordu. Bu dünya 1914'te, tüm ışıklar söndüğünde, dramatik bir şekilde son buldu.

George Dangerfield, *The Strange Death of Liberal England* adlı kitabını 1934'te kaleme aldı. Kitabında, birçok iyi niteliğine rağmen İngiliz liberalizminin muhtelif çevrelerin -özellikle de savaş olsun ya da olmasın vadesi dolan sosyalizmin- ölümcül tehdidi altında olduğunu iddia eder. Bu tez İngiliz tarihçiler arasında hiçbir zaman çok popüler olmadı. Kitabımın bir amacı da, Dangerfield'ın Büyük Britanya hakkında söylediklerinin, neredeyse hiç sınırlamasız, Kıta Avrupası ülkelerine tatbik edilebileceğini göstermekti. Birinci Dünya Savaşı öncesi hemen her yerde parlamenter hükümetler kriz hâlindeydi. Avusturya'da parlamento lağvedilmişti; Rusya ve Macaristan parlamentolarıysa işlevlerini zar zor yerine getirmekteydi; Üçüncü Fransız Cumhuriyeti'nde 1910'dan sonra, hükümetler baş döndürücü bir hızla çöküyordu; İtalya ve Almanya'daysa faşizmin ilk belirtileri kendini göstermeye başlamıştı.

1 1871-1945 yılları arasında görev yapan Alman Millet Meclisi. [Yazar kitap boyunca Avrupa'nın genel kültürüne mâl olmuş bazı isim ve kavramları -İngilizce karşılığını yazmak yerine- orijinal hâliyle kullanmış ve bunlar metin içinde italik olarak verilmiş. Kitabı hazırlarken biz de Fransızca, Almanca, İtalyanca veya Rusça olarak geçen bu kavram ve isimleri olduğu gibi bırakarak anlamlarını dipnotlarla verdik. Bu açıklamaların bir kısmı çevirmen tarafından yapılmış olup (ç. n.) şeklinde gösterilmiştir. Diğerleri ise editör tarafından eklenen notlardır.]

1878'ten 1914'e kadar olan süreç, büyük karmaşa dönemlerinden birini teşkil eder. Hemen her yerde parlamenter hükümetler kurulmuş, böylece siyasi kayıtlar sonu gelmeyen karışık seçimler, partiler ve siyasi manevralardan ibaret hâle gelmişti. Ekonomik ve toplumsal değişimlerin ardı arkası kesilmiyordu. Nüfus iki üç katına çıkmıştı; ailede, eğitimde ve dine karşı tutumlarda köklü değişimler yaşanmaktaydı. Altı büyük Avrupa ülkesinin dünya genelinde yasaları belirlemesiyle, uluslararası ilişkiler de son derece karmaşık bir hâl aldı. Tüm bu ilişkilere son veren Birinci Dünya Savaşı öylesine büyük çaptaydı ki, bu büyük devletlerin savaş öncesi diplomatik ilişkilerini konu alan yayınlar 1000 cildin üzerindeyken, Fransız resmî tarihi de, doğal olarak hacimli 50 ciltten fazlasını içermekteydi.

Dönemin kendisi oldukça karmaşık olmasına rağmen, yine de Avrupa ülkelerindeki siyasi kayıtlar gayet kolayca sadeleştirilebilir. Bir ulusun dikkatini çeken siyasi manevralar genellikle diğer ülkelerdekine benzemekteydi. 1911'den sonra, Londra'daki siyasi karışıklık yılları bu konuda aleni bir örnek teşkil etmektedir. Aynı şekilde, 1905'e doğru hemen her yerde, bana o dönemi "1848'in hayaleti" olarak tanımlama imkânı veren ayaklanmalar yaşandı. Kafa karıştırıcı bir şekilde, 1890'lı yılların başında çoğu yerde sol eğilimli, ikinci yarısında ise doğrudan emperyalist hükümetler başa geçti.

Çoğu ülkede, 1880'lere dair tarihî kayıtların izini sürmek ziyadesiyle zordur. Sosyalistler sahneye çıkmaya başlamış; yeni bir kitle muhafazakârlığı belirmiş; liberalizm, her biri kendi içinde de bölünen, radikal ve klasik olmak üzere iki ayrı gruba ayrılmıştı. Siyasi Katolisizm ve azınlık milliyetçiliğinin ortaya çıkışıyla bu süreç kimi zaman daha da çetrefilli bir hâl aldı. İttifakların parçalanması ve tersyüz edilmesinden ötürü, 1880'lerdeki İngiliz siyaseti bir Kıta Avrupası tarihçisi için epey kafa karıştırıcıdır. Ancak Londra'daki karışıklıkların benzerleri başka yerlerde de -örneğin Boulanger Fransa'sında

ya da *Reichstag*'ın koloniler ile orduya karşı tutumunun dengesiz olduğu ve seçim değişikliklerinin de oldukça dramatik sonuçlandığı Bismark Almanya'sında- yaşanıyordu. İtalya Başbakanı Agostino Depretis de şimdiki düşmanlarının ileride dostlara dönüşeceğini, daha 1880'lerin başında fark ettiği bu sürecin üzerinde durdu. *Trasformismo*[2] -yani sağ cenahın liberallerin yerini alması- İtalyan siyasetinde kirli bir sözcüğe dönüştü. Ancak bu sözcüğü diğer Avrupa ülkeleri için kullanmak da gayet makul olacaktır. Dahası, sözcük bu kitap için başlık işlevi de görebilir.

Yaygın Avrupalı bakış açısını göstermek için kitabın ilk iki bölümünü Avrupa'yla ilgili yaygın temaları açıklamaya, siyasi ve uluslararası bir kronoloji oluşturmaya ayırdım. Ancak bu, Avrupa ülkelerinin kendine has karakterlerine hakkıyla yer verildiği anlamına gelmez. Üçüncü (ve en uzun) bölümde, beş büyük Avrupa devletini -anlatıdan ziyade inceleme yazısı formunda- ele aldım. Bir sonraki bölümde ise "savaş ve devrim"i tartışıp son bölümde de dönemin kültürel gelişmelerine değindim.

Bu kitabı yazmamda yardımcı olan birçok kişiye teşekkürü borç bilirim: Bitmez tükenmez sabrı ve desteği için editörüm Richard Ollard'a; teşviki için Sör J. H. Plumb'a; kitabın taslağının tamamını ya da bazı bölümlerini okuyan Toby Abse, Profesör Richard Cobb, Doktor Harold James, Daniel Johnson, Doktor Dominic Lieven, Andrew MacDonald ile Doktor Ian McPherson'a; teknoloji ve kültür tarihi konularında beni frenleyen Steven Beller, Orlando Figes ile Doktor Alistair Reid'e; bibliyografi konusundaki yardımları için Jonathan Hill'e; Hıristiyan demokrasisinin prensipleri konusunda beni aydınlatan Dr. Anil Seal'e; çıkmaza girdiğim noktalardaki yardımları için Liverpool Lordü Russell'a; kitabın taslağının ilk versiyonunu oluştururken cömert konukseverliği için an-

2 Dönüşüm.

nem Mary Stone'a ve varlığı için Christine Stone'a teşekkür ederim. Son olarak, kitabın uzak geçmişime kadar uzanan kökleri bağlamında öğretmenlerimi, bilhassa Habsburglulara yönelik yorucu bir saplantının ne olabileceği konusunda beni cesaretlendiren B. G. Aston, Colin Bayne-Jardine ile George Preston'ı, bana ve daha birçok kişiye bu zamana kadar dillere yaklaşım kapasitesi verdiği için Christopher Varley'i şükranla anıyorum.

Trinity College, Cambridge
Aralık 1982

Jack Gallagher'ın Anısına...

1

"AHLAKİ DÜZEN"İN SONU

Metropol

1870'ten 1890'a kadar Avrupa daha önce deneyimlenmemiş bir hızla değişti ve muhtemelen o tarihten beri de sürekli değişmekte. 1870'te çoğu Avrupalı kırsalda yaşayıp papazlarına, rahiplerine ve toprak sahiplerine itaat ediyordu. Bu insanların çoğunun henüz siyasetle başı dertte değildi. Ekseriyet okuma yazma bilmiyordu. Birçoğunu, hastalık ya da kıtlıktan dolayı erken bir ölümle kolayca nihayete erebilecek, son derece acımasız bir yaşamdan fazlası beklemiyordu. Şehirlerde ölüm oranı, doğum oranını geçmiş; kasabalar ise nüfuslarını dışarıdan insan getirerek ayakta tutuyordu. 1860'ların Berlin'i ya da 1880'lerin St. Petersburg'undaki yetişkin erkek nüfusunun üçte ikisi şehir dışında doğmuştu.

Dünyanın refah düzeyi yüksek batısı ile yoksul doğusu arasında devasa bir uçurum söz konusuydu: İşsiz gündelikçilerden, berbat koşullarda çalışan hizmetçilerden, bir odaya yedi kişi doluşmuş kadın terzilerden müteşekkil sayısız topluluk vardı. Dostoyevski'nin *Suç ve Ceza* romanının St. Petersburg'unda

kolera mazbut bir ziyaretçiydi. Bu hastalık, lağım suları ve her tür çöple dolu olan şehir kanallarıyla şehre taşınıyordu. Etrafa insanları su içmemeleri konusunda uyaran büyük ikaz levhaları yerleştirilmişti; ancak susuzluklarını gidermek için yağlı kasketlerini suya batıran, okuma yazma bilmeyen işçiler bu uyarıları ekseriyetle dikkate almıyordu. Hatta St. Petersburg'un şehir merkezindeki ölüm oranı bile Avrupa'daki herhangi bir yerden daha yüksekti. Daha iyi durumdaki ülkelerde, yardım alan kişiler yoksullara özel kıyafetler giymeye ve yoksullar mezarlığına gömülmeye mahkûm edilse de, en azından beden ve ruhu bir arada tutan kilise gibi kurumlar ya da İngiliz Yoksulları Koruma Kanunu sayesinde insanların refahı için gerekli birtakım koşullar sağlanıyordu. Başka yerlerdeyse insanlar ailelerine ya da rahiplere bel bağlamış durumdaydı. Şehirlerin gelişimiyle birlikte, her iki dayanağın kaynağı da suyunu çekti.

Ancak bu bahsettiğimiz Avrupa 1900'lere gelindiğinde değişmiş ve dönüşmüş durumdaydı. Kırsaldan muazzam bir akış söz konusuydu: Milyonlarca insan şehirlere göç etti. Yüzyılın son çeyreğinde 25.000.000 insan Birleşik Devletler'e, milyonlarcası da denizaşırı başka ülkelere göç etti. Kırsal kesimler de hızla modernleşti. İşgücü yetersizliğinden dolayı maaşlar arttı. Kır evleri her yerde daha iyi bir şekilde inşa edilip şehirlerdeki evler gibi mobilyalarla döşendi -ahşap sandıklar ile bankların yerini dolaplar ile koltuklar aldı. Yine de dönüşümün en yoğun yaşandığı yerler şehirlerdi.

1870'te neredeyse hemen her yerde hâkim olan atlı taşımacılığın eksikleri, 1900'e gelindiğinde şehir demiryolu taşımacılığı ve yeraltı taşımacılığıyla -Berlin'in *Stadtbahn*'ı,[1] Londra'nın "tüp geçidi" ve tünellerin yüzeye daha yakın olmasına imkân tanıyan modern teknolojilerden daha fazla yararlanılarak daha geç bir tarihte İngiliz standartlarına göre inşa edilen

1 Berlin tramvay hattı.

Paris metrosu (1901) gibi- giderildi. Başka yerlerde de 1890'larda, elektrik çekiş gücü tramvaylar ile troleybüslerin hızla yayılmasına imkân sağladı. Bu ucuz ve kolay ulaşım biçimi -Londra'nın kuzeyindeki- tüm modern şehirlerin banliyöleşmesine yol açtı.

Matbuatta da büyük bir artış söz konusuydu. Yeni basım teknikleri, ucuz kereste ve büyük sayıda yeni okur kitlesi, 1860'lar Paris'inde dört olan gazete (*journaux d'information*) sayısını bir kuşak sonra yetmişe çıkardı. Manchester, Glasgow ve Lyon gibi mağrur taşra şehirleri de belli başlı gazetelerinin başkentte gayet kolay bir şekilde satılacağına güvenebilirdi. Bu dönemde, basın kadar eğitim de hızlı bir şekilde gelişti. Kitaplar ve kütüphaneler hızla çoğalırken, işçi sınıfı örgütleri de, "büyükleri" kadar iyi olduklarını gösterecek kendi profesyonel koleksiyonlarını oluşturmuş olmanın gururunu taşıyordu.

Şaşırtıcı bir keşif ya da icat bir diğerini izliyordu. Tıp inanılmayacak ölçüde ilerlemişti. Daha önceleri ameliyata giren çoğu hasta -genellikle acının şoku gibi hiç de komplike olmayan bir nedenden dolayı- ölmekteydi. Hastaneler artık hijyenikti; hayatta kalan hastaların sayısı gittikçe artıyordu ve ölüm oranları çoğu ülkede yarı yarıya azalmıştı. Bu ilerlemenin sanki bir sonu yokmuş gibi görünüyordu. Yazar Henry James 1895'te elektrikli aydınlatmaya kavuşmuş, 1896'da bisiklet sürmüş, 1897'de yazılarını daktiloyla yazmış, 1898'de ise bir sinema filmi izlemişti. Birkaç yıl içinde de Freudyen analiz yapabilecek, uçakla seyahat edebilecek, jet motorunun çalışma prensiplerini ve hatta uzay yolculuğunun prensiplerini anlayabilecekti. Büyük şehirler hâlihazırda çok kötü durumdaki yerleşim bölgeleri olan varoşların -konu yeni bir şey keşfetmeye gelince İngilizler başı çektiğinden, bu İngilizce sözcük de diğer birçok sözcük gibi (grev, miting, hafta sonu ve futbol) neredeyse tüm dillere geçmişti- tasfiyesine başlamıştı. 1870 ile 1900 arasındaki yıllar, H. G. Wells'in daha sonra *Kısa Dünya Tarihi*'nde ele aldığı biçimiyle, aydın insanların bilimden

istifade ederek (Ramsay MacDonald'ın ifadesiyle, savaş öncesi ilerleme döneminin ayırt edici niteliği olan) "Up and Up and Up and On and On and On"[2] gayesini teşvik etmesi dünya tarihinin klasik ilerleme çağına tekabül ediyordu.

Liberal Devrim

19. yüzyılın sonunda yaşanan refah, kaynağını liberalizme borçludur. 1850'lerin sonu ile 1860'larda, tüm Avrupa ülkeleri kendi kurumlarında reformlar gerçekleştirmişti. Birçok yerde bu reformlar eski düzenin yıkımı anlamına geliyordu. Liberalizmin öncülleri elbette 18. yüzyıla dayanıyordu ve 19. yüzyılın ilk yarısında, Büyük Britanya tam olarak liberal bir ülkeye dönüşmüştü. Kıta Avrupası'ndaki yoksulluk ve düzensizliğe karşı, birçok Avrupa ülkesinin İngiliz modeline öykünmesini sağlayan da Büyük Britanya'nın bu başarısıydı. 1860'lar liberalizmin kendini gösterdiği yıllardı.

Temelde, eski düzenle uzlaşmak zorunda olduğundan, liberalizm ülkeden ülkeye değişiklik gösteriyordu. Ama olmazsa olmaz nitelikleri yeterince barizdi. Liberalizm, "akıl" demekti. Merkezden yönetilen ulus devletleri savunuyordu ve Belçika, Almanya, İtalya'da böyle ulus devletler yarattı. Eğitim ana unsurlardan biriydi. Kısmen "doğal yasa" düşüncesinden kısmen de faydacılığın bir ürünü olan liberalizm, ahlaken sorumlu bireylere ihtiyaç duyuyordu. *Ancien régime*'de[3] statü ve ayrıcalık hakkı hüküm sürüyordu. Liberaller buna karşı çıktı; erk ve liyakat sahibi insanların kendilerine uygun seviyeye yükselmesine müsaade edilmesinin tüm toplum için en iyisi olduğunu düşünüyorlardı. Bu sebeple, eğitim en önemli me-

2 Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupalıların -pozitif bilimlere duyulan güvenin etkisiyle- insanlığın hep daha iyiye ve daha güzele doğru bir ilerleme kaydedeceği inancını hicveden İngilizce bir ifade.

3 Fransızca olan bu kelime, 1789 Fransız İhtilali'nden önceki siyasi, idari ve sosyal sistem için kullanılmaktadır.

seleydi ve tüm ülkelerde okul sisteminin iyileştirilmesine yönelik mücadeleler veriliyordu. Bu da ekseriyetle, Avrupa'daki eğitimin büyük bir bölümünü kontrolü altında tutan Kilise'ye karşı bir savaş demekti.

Liberaller ekonomik meselelerde net bir tutum içindeydi. Bir bölgedeki etkisiz üreticileri diğer yerlerdeki daha etkin üreticilerden koruyabilmek için, *ancien régime* ticarete sıklıkla engellemeler getiriyordu. Devlet -genel olarak daha kaliteli ve ucuz- ithalat ürünlerinin fiyatlarını artırmak için gümrük vergisi topluyordu. *Ancien régime*'in, köylüyü toprakta tutup onu işlemeye zorladığından medeniyetin önkoşulu olarak gördüğü, Rusya'da 1861 ve yasalarda yazılı olmasa da diğer yerlerde 1848'e kadar yürürlükte olan kölelik kurumu liberal anlayışa bilhassa tersti. Liberaller emeğin mevcut koşullara göre alınıp satılabilirlik bakımından özgür olmasını, belli bir yere bağlı kalmamasını istiyordu. Köle ile efendisi arasındaki ilişkiye müdahale eden "devlet" mevzuatına kimi zaman sert bir şekilde karşı çıkıyorlardı. Örneğin, liberaller özel hayırseverliğin geliştirilmesi konusunda her ne kadar diğerleriyle büyük oranda hemfikir olsalar da, İngiltere Fabrikalar Kanunu Liberaller tarafından değil Toriler[4] tarafından teşvik edildi.

1860'lara gelindiğinde eski düzen her yerde ıslah edilmişti. Eğitim geliştirilmiş, ticaret kolaylaşmıştı. *Ancien régime*'in kâğıt ve madenî para bastığı günlerden farklı olarak, tedavüldeki parayı dürüst yollardan yönetebilmek için merkez bankaları kuruldu. Mümkün olan yerlerde gümrük vergileri lağvedildi, olmayan yerlerde ise büyük ölçüde azaltıldı. Avrupa'daki en korumacı iki devlet, Napolyon'un Fransa'sı ve Çarlık Rusyası da gümrük vergilerini en yakında zamanda lağvedeceklerini taahhüt etti. Bürokrasi, her yerde, daha makul hâle geldi. Örneğin, İngiltere'de, ilk Gladstone hükümeti döneminde (1868) kamu hizmeti için rekabete dayalı sınavlar

4 Birleşik Krallık'ta 1834'te kurulan Muhafazakâr Parti ve taraftarları kastediliyor.

yapıldı ve böylece memur alım komisyonlarına son verildi. Askerî reformların da çoğu ülkede eli kulağındaydı. Liberal anlayışa göre, ordular makbul değildi. Ama madem vardılar, onlardan eğitimsel amaçlar için de yararlanılabilirdi. Zorunlu askerlik hizmeti için genel mükellefiyet ilkesi Avusturya'da 1868, Rusya'da 1874'te beyan edildi: Erkekler artık beş yıllığına askere alınıp daha sonra sadece savaş döneminde geri çağırılmak üzere salıverilecekti. Eskiden sınırlı sayıda erkek 25 yıllığına askerî hizmette bulunurdu. Şimdi ise, çok daha fazla sayılardaki erkek askere alınıp talim ve terbiyeden geçiyor, kendilerinin de bir parçasını teşkil ettikleri ulusal topluma dair bir fikir ediniyordu. Örneğin, Rusya'daki Ukraynalılar Rusçayı askerde öğrenmekteydi. Güney İtalya'da zorunlu askerlik, kendilerini çoğunlukla İtalyan olarak hissetmeyen güneylilerin ulusal bilinç kazanmasında bir araçtı. Fransa'da ise, hâlâ geniş çapta konuşulan Breton ve Provensal gibi lehçeleri saf dışı bırakmak için, ordu tam anlamıyla "Jakoben merkeziyetçiliği"nin bir faili olarak kullanılıyordu. Generaller de genellikle bilinçli liberallerdi: 1860'lar ile 1870'ler arasında, Çar II. Aleksandr'ın reformcu Harbiye Nazırı Dmitri Milyutin, bir kimyagerin oğlu olan İspanyol General Prim ve Prusya Harbiye Nazırı Georg von Kameke gibi. Bu generaller sınıf imtiyazı ve kilise nüfuzuna değil; merkeziyetçilik, liyakat ve eğitime inanıyorlardı.

Söz konusu reformların ardındaki itici güç, Büyük Britanya'nın başarısı ve çoğu Kıta Avrupası ülkesinin yüzyılın ortasındaki akametiydi. 1856'daki Kırım Savaşı'nın sonucu Rusya'yı küçük düşürmüştü. Avusturya 1859'da Fransızlar ve 1861'de İtalya Krallığı'nı kuracak olan Piyemonteliler tarafından bozguna uğratıldı. Prusya'yı ise 1850'de Avusturyalılar küçük düşürecekti. 1850'lerde, çoğu ülkede finansal karmaşa yaşanıyordu ve bu ülkeler zararlarını tazmin edebilmek için ciddi reformlar ile hayli büyük kredilere ihtiyaç duyuyordu. Ancak finansörler reformlar yapılmadıkça bu ülkelere

kredi vermeyecekti. Bu reformlardan biri de devletin işleyişinin, hükümet ve dalkavuklarına değil, yasalar aracılığıyla uzmanlara tevdi edilmesi gerektiğiydi. Liberaller her yerde adamakıllı anayasalar ile varlıklı ve eğitimli erkeklerin seçtiği parlamentoların olması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu parlamentolar toplumun tüm üyelerini birbirine eşit şekilde bağlayan ve kimseye imtiyaz tanımayan yasaları çıkaracaklardı. Liberaller genel olarak halk kitlelerine oy hakkı tanınmasından yana değildi. Cahil, önyargılı ve bencil kitleler oylarını ya parayı zenginlerden almayı isteyen devrimcilerden, ya da kitleleri nasıl yozlaştırıp onlara liderlik edeceklerini bilen toprak sahibi ve din adamlarından yana kullanırlardı. Liberaller 1860'larda, çoğu ülkede kendi istediklerini yaptırmıştı; 1860'ta Avusturya, Macaristan ve İtalya'da, 1871'de de yeni Almanya'da parlamentolar kurulmaya başlandı. Rusya'da ise II. Aleksandr köleliğin kaldırılması (1861), devlet bankasının kurulması (1859), il meclislerinin kurulması (1874), genel zorunlu askerlik (1864) vb. liberal reformları kurumsallaştırdı; ancak Rusya'nın çok geniş ve geri kalmış olmasından dolayı seçilmiş merkezî bir parlamentonun sadece kaotik bir ortam yaratacağını düşünüyordu; bu yüzden bir parlamentonun kurulmasına yönelik tüm çağrılara direndi.

Rusya reformları kabul ettirmekten sorumlu liberal etmenden; yani gelişmek isteyen bir ülke için desteği zaruri olan, yeterli para sahibi, geniş, eğitimli, aktif bir orta sınıftan da mahrumdu. Büyük Britanya'da ise bu sınıf son derece güçlüydü, öyle ki 18. yüzyılda liberal reformlar, ekseriyetle parlamentonun resmî katılımı olmaksızın, kısmen uygulamaya girmişti. Mevcut eski loncalar ve korporasyonlar gibi *ancien régime* kurumları da değişen bir çağa uygun bir şekilde, tedrici olarak adapte edilecekti. Bu yüzden *ancien régime*'lerin sonuncusu şeklen de olsa (İskoçya'dan daha çok) İngiltere idi; köleliği lağvetmeye yönelik resmî bir yasası bile yoktu. Oxford ve Cambridge üniversiteleri gibi dinî kurumlar kadim

yapılanmaları ve garip isimli yetkilileriyle tamamen seküler eğitim mekânlarına dönüşmüşlerdi, buna karşılık Kıta Avrupası'nın dinî üniversiteleri ya Aydınlanma ya da Fransız Devrimi sayesinde resmî olarak lağvedilmişti. Fransız işgalciler Leuvain'deki eski Katolik Üniversitesi'ni ahır olarak kullanıyordu ve üniversite, yeniden yapılandırıldığında idari işlerin yürütüldüğü basit lojmanlara dönüştürüldü. Fransa'da yerel liberalizm bir dereceye kadar gelişme kaydetti ancak çoğu ülkenin gelişim düzeyi buna izin vermedi. 1860'larda, nakit sıkıntısı çeken devletler resmî düzenlemelerle Britanya örneğine uymak zorunda kaldı.

İtalya'da Cavour, Almanya'da Delbrück, Avusturya'da Schmerling ve Rusya'da Valuyev liberalleri gelecekteki refahın formüllerini elinde tuttuklarına emindiler. Onlara karşı yürütülen şiddetli muhalefeti anlayamıyorlardı. Ama liberalizmin birçok düşmanı vardı. 1860'lar ve 1870'lerin başında Avrupa'da büyük bir yükseliş yaşanmıştı. Liberalizm büyük ölçüde kabul görmüş ve liberalizme muhalefet, "Papa'nın yanılmazlığı" yasası örneği dışında, bastırılmıştı. Ancak 1873 ve sonrasında, liberalizmin vadettiği refah Avrupa'daki çoğu insan açısından kesintiye uğrayınca liberalizm düşmanları kendini yeniden göstermeye başladı. 1870'te Belçikalı liberaller bakanlıklarını kaybetti. 1873-1874'te ilk Gladstone kabinesi düştü ve Gladstone parti başkanlığından (daha sonra kaldığı yerden devam etmek üzere) istifa etti. 1876'da İtalyan klasik liberallerinin kurduğu *Destra*[5] başarısızlığa uğradı. 1878'te, Auersperg kabinesinin Avusturyalı liberalleri güç kaybetti; yine aynı yıl Almanya'da Bismarck liberallerle ittifakını bozdu; aynı şekilde bazı erken dönem kanunlarını yürürlükten kaldıran Çar II. Aleksandr'ın bazı uygulamalarıyla Rusya bir polis devletine dönüşmeye başladı. Bazı nedenlerden dolayı klasik liberalizm

5 1849'da Massimo d'Azeglio tarafından kurulan, 20. yüzyılın başlarına kadar İtalya siyasi tarihinde aktif olan ve sağ ya da merkez sağa konumlandırılan parti.

Fransa'ya özgüydü ve İspanya'da yaşananlarla pek paralellik arz etmiyordu. Kendilerine uygun bir anayasal monarşi inşa etmeyi başaramayan İspanyollar gönülsüzce cumhuriyet rejimini seçmiş, fakat 1876'da, bilhassa 1879'da ülkedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Bu klasik liberal rejimleri muhtelif gruplar takip etti: Büyük Britanya'da Disraelist muhafazakârlık, Fransa'da ilk başta "ahlaki düzen"ci üst düzey ruhban sınıfı ve sonrasında radikal cumhuriyetçiler, Belçika'da ruhban sınıfı, İtalya'da "dönüşümcü" radikaller, Rusya ve Prusya'da irticai muhafazakârlar ve Avusturya'da ise tüm muhafazakârlıklarının yanı sıra bir nebze de köktenci olan ruhban sınıfı. Bu, liberalizme muhalefetin nasıl çeşitlenebileceğini gösteren bir ipucuydu.

"Büyük Buhran"

Avrupalılar, 19. yüzyılın son çeyreğinde, daha önce görülmemiş bir zenginliğe ulaştılar. Liberal ve kapitalist devrim, üzerine düşeni yapmıştı. Bu dönemin tarihçiler tarafından "Büyük Buhran" olarak isimlendirilmesi merak uyandırıcıdır – zira bu, işsizliğe de sebep olan fiyatlar, kârlar ve ihracattaki düşüşün ("bunalım"ın) nedenlerini tetkik etmek üzere 1882'de kurulan Kraliyet Komisyonu'na gönderme yapan İngiliz kaynaklı bir ifadedir. Aslında, birkaç dönem (1879-1883, 1891-1895) hariç, bu yıllar şehirlerde gözle görülür gelişmelerin yaşandığı yıllardı. "Buhran", bu türden sorunları yaratan ekonomik liberalizme karşı yüksek sesle şikâyet eder hâle gelen, gayet belirgin bazı toplumsal grupları etkilemişti.

1880'lere gelindiğinde, aristokrasi her yerde güçten düşmüştü. 1890'ların başında ise, aristokrasinin şikâyetleri genel olarak histerik bir hâl almıştı. Tarım artık aristokrasinin tatminkâr bir hayat sürdürebileceği miktarda bir gelir sağlayamıyordu. 1896'dan önceki 20 yılda, büyük malikâneler rahat bir şekilde ayakta kalmalarına rağmen, orta ve düşük hâlli aristokrasi

borçlarına karşılık mallarını satmaya başlamıştı. 1896'dan sonra ise, maliyetlerin yükselmesiyle, büyük malikâneler de ebat ve kapasite bakımından küçüldü. Soylu aileler şehirlerdeki mülklerini mümkün oldukça artırdı (İngiliz aristokrasi bu dönemde, Westminster'daki Grosvenor Malikânesi ve Lancashire'daki Stanley [Derby] gibi, muhteşem örnekler sunmuştur). Birçok aristokrat şehirli yeni zenginlerle, bilhassa Amerikalılarla evlendi: Fransız Marquis Boni de Castellane, ailesinin ağır sanayi ve demiryollarından kazandığı 3.000.000 poundluk çeyizi olan Anna Gould'la; Marlborough Dükü, Consuelo Vanderbilt'le; Macar Kont Széhenyi, kuzeniyle; Gladstone'un müttefiki Rosebery de Rothschild ailesinden biriyle evlenip muhteşem bir ev ile Mentmore koleksiyonlarının sahibi oldu. Ancak bu dönemdeki çoğu örnekte, soyluluk tedricen hatta hızlı bir şekilde iflas ediyordu. Rusya'da toprak sahipliğine dayalı soylulukta yaşanan erozyon, Çehov'un oyunlarının arka planını oluşturmaktadır. 1890'ların başında 14.000'nin üzerinde malikâne ipotek edilmişti; bunlardan sadece 2800'ü gecikmesiz ödeme yapabilmişti. Alacaklılar cebrî satışı (cebrî icra) uygulamak için, 1891-1895 yılları arasında, soylulara ait malikânelerin yıllık ortalama yüzde 7'sine yerleşti. Avrupa'daki bazı büyük aileler kasabalarındaki saraylarını terk etti. Kış Sarayı'na da yakın olan Petersburg, Morskaya'daki Lieven Sarayı İtalyan hükümetine kiralandı; Saint-Florentin Caddesi'ndeki Hôtel de Talleyrand'ı, Rothschildler devraldı; Berlin'deki Stolberg Sarayı kumar borçlarına karşılık satılıp Berlin'deki en ihtişamlı otel olan Hotel Adlon'a dönüştürüldü. 1900'e gelindiğinde, Fransa'da otuz *déartement*[6] toprak sahibi soylularının neredeyse tamamını kaybetti ve çoğu ülkede üst sınıf erkekler o ya da bu şekilde zararlarını tazmin edecek parayı kazanmak zorunda olduklarının farkına vardı.

Beklendiği üzere, orduda yer alan seçkin sınıfta da bir genişleme söz konusuydu. Bu yüzden, liberal eski savaş bakanları ile sınıf

6 Fransızca ve İspanyolca konuşulan muhtelif ülkelerde bölge veya eyaletten küçük, kontluğa benzer idari birim.

ayrımını savunan seçkin muhafazakârlar arasında bir çatışma vardı. Önemli ve daha az önemli makamlara yapılan atamalar üzerine yaşanan ihtilaflar Prusya ordusunun (1883-1884) kuruluş sürecinde sıkıntılara yol açtı. Benzer şekilde, 1896-1897'de, imparatora bağlı harp dairesi başkanlığının (ki atamaları bu kurum yönetiyordu) irticacı amirler, harbiye bakanlığındaki liberallerle çatıştı. Rusya'da ise, liberal General Milyutin, 1881'de onun yerine geçecek Vannovski gibi, muhafazakârların güçlü muhalefetiyle karşı karşıya kaldı. Fransa'da, Yahudi asıllı Yüzbaşı Alfred Dreyfus'a karşı kurulan aristokrat subaylar arasındaki gizli ittifak, 1890'ların sonunda, Fransa tarihinin en ünlü skandalına yol açacaktı. 1880'lerin başında ve daha sonra 1890'ların sonunda daha yoğun olmak üzere, Avrupalı Büyük Güçler'in çoğu, emperyalizm ve fetih hamlesi yaşadı. Acaba bu hamle, seçkin memurların anavatanlarında kaybettiklerini telafi etmek amacıyla yurtdışındaki çare arayışlarıyla ne kadar ilişkiliydi?

Ancak durumundan şikâyetçi olan sadece toprak sahibi soylular değildi. Hâli vakti yerinde olan orta sınıfta da homurtular yükseliyordu. Bu sınıfa dahil birçok insan için devlet tahvillerine, örneğin Fransız "rantına" ve İngiliz "fonlarına" ya da "büyük ve güvenilir" şirket hisselerine yatırım yapmak, alelade bir durumdu. Şimdi ise, kimsenin anlamadığı nedenlerden ötürü, kâr oranları ve bu oranlara bağlı olarak yatırım oranları düşüyor görünüyordu. Fransız taşrasının iyi durumdaki burjuvaları olan ve o güne kadar hiçbir şey yapmamak üzerine kurulu bir yaşam süren rantiye sınıfı şimdi baskı altındaydı. Bu sınıf, 1880'lerde ve sonrasında 1890'larda daha yoğun olmak üzere, daha geniş yerler için küçük taşra şehirlerini terk edip sayıca azaldılar. Avusturyalı metal ve tekstil şirketlerinin kâr payı, "Büyük Buhran" yıllarında yüzde 3'ü geçmedi. 1880'lerde yeni demokratik çağ dünyası rantiye dünyasını yerinden edince, kraliyet şairi Alfred Lord Tennyson 1887'de, *Locksley Hall Sixty Years After* şiirinde "hiyerarşi", "din" ve "ilerleme" için bir mersiye yazmıştı.

Bu toplumsal dönüşümlerin başlıca sebebi, Avrupa'nın tarımsal altyapısının erozyona uğramış olmasıydı. Kuzey İtalya, Flanders, Bohemia, Franconia gibi önemli birkaç imalat merkezi ile Büyük Britanya, Belçika ve Prusya başta olmak üzere hayli endüstrileşmiş birkaç ülkeye rağmen, 1870'ten önceki Avrupa büyük ölçüde tarıma dayalı bir toplumdu. Kabaca söylemek gerekirse 1870'e kadar ekonomik yaşamdaki avantaj tarım alanındaydı. "Ticaret koşulları" yani mamullerin niceliği belli sayıdaki zirai ürünü satın almayı gerektiriyordu ve çiftçinin yararınaydı. 1840'larda büyük bir kriz yaşanmıştı. Zanaatkârlar birbiriyle rekabet hâlindeydi ve mallarının fiyatlarını aşağı çekmişlerdi; bu durum, finansal bir kriz ile birkaç kötü hasat dönemine denk gelmişti; ortaya çıkan sonuç ise şehirlerde yaşanan ve nihayetinde 1848 Avrupa devrimlerini doğuracak olan sefaletti. Yiyecek fiyatları endüstriyel ürün fiyatlarından daha hızlı yükselme eğilimi gösterse de, yaşanan sorunlar 1850'ler ile 1860'larda "liberal devrimi" ihya edecekti.

1870'lere gelindiğinde bu tablo, az çok Marx'ın önceden söylediği gibi, dramatik bir şekilde değişti. Çiftçiler genellikle imalatçılardan daha iyi durumda olmuştu. Ama şimdi, 1873'ten sonra, ticaret koşulları birkaç on yıldır tarım ve genel olarak metalar aleyhine değişmişti. İmalat fiyatlarına göre ham madde ve yiyecek fiyatları artık düşüyordu; bu süreç, bazı kesintiler ve istisnalar hariç (petrol gibi), günümüze kadar devam etti. "Büyük Buhran" bu sürecin ilk kısmına verilen (ve gayet yanıltıcı) bir addı.

Hububat o döneme dair en iyi ve açıklayıcı örnektir. 1860'lar ile 1870'lerde, Kuzey Amerika, Arjantin, Avustralya, Rusya ve sonrasında Romanya ve Macaristan'daki geniş düzlük alanlar kullanıma ve büyük ölçekli hububat ihracatına açıldı. Batı Avrupa'da piyasaya sürülen hububat miktarı 1850'lerde iki katına ulaşmıştı ve yüzyılın sonuna kadar da bu miktar beş katına çıkacaktı. Orta Amerika'yı Doğu Yakası limanlarına bağlayan demiryolu ulaşımı bu artışta büyük pay sahibidir. 1874'te

Chicago'dan New York'a taşınan kile başına 33 sent olan maliyet, demiryolu ulaşımının yaygınlaşmasıyla, 1881'de 14 sente düştü. Yine aynı şekilde gemicilik de, bilhassa Parsons buhar türbinin kullanılmasıyla, kömürü daha verimli kullanma konusunda ilerleme kaydetti. Eskiden yelkenli gemiler büyük mürettebata ihtiyaç duyarlardı ve gemicilik şirketleri kimi zaman gemilere aşırı yükleme yaparak maliyeti düşürmeye çalışırdı (bu, 1870'lerde Plimsoll yükleme markalarının kullanılmasına neden olacak ölümcül bir uygulamaydı). Şimdi ise gemiler daha küçük mürettebata, daha az kömüre ihtiyaç duyuyor, buna mukabil maliyet de düşüyordu. 1874'te New York'tan Liverpool'a taşınan her bir kile hububatın maliyeti 20 sentken, 1881'de sadece 2 sentti. Nihayet (bir Fransız tarafından icat edilen ancak Amerikalı Birdseye tarafından geliştirilen) soğutmalı gemilerin kullanılmaya başlaması et ihracatını da mümkün kıldı. 1875'te Marsilya'dan Hong Kong'a bir tonluk mal ihracatı 200 franka mâl olurken, 1906'da bu rakam sadece 70 franktı; diğer bir deyişle böyle bir ihracatın maliyeti 1875'te kalifiye bir zanaatkârın yedi aylık maaşına denkken, 1906'da iki aylık maaşına denk düşüyordu. Hububat, tüm Avrupa ülkelerine, denizaşırı ülkelerden geliyordu. Hatta ithalatın düşük olduğu İtalya'da bile hububat ithalatı 1880'de 1.500.000, 1887'de de ise 10.000.000 kentale[7] ulaşmıştı. Bunun sonucunda, hububat fiyatları ve böylece atlara verilen yemlerin maliyeti de düşmüştür. Bu süreç şehir içi ulaşım maliyetinin düşmesini de destekledi. St. Petersburg'da, ulaşımdan sorumlu merciler 1860'larda 10 kapik[8] olan atlı tramvayla yapılacak bir seyahatin maliyetini 1880'lerin başında 4 kapiğe düşürebilmişlerdi.

Yiyecek fiyatları da her yerde düşmekteydi. Avrupalı hububat, et ve sebze üreticileri birbirleriyle rekabet hâlindeydi ve

7 100 kilograma denk gelen bir ağırlık ölçüsü.

8 Rublenin yüzde 1'i değerindeki para birimi.

yüzyılın ortalarında üretim miktarlarını ikiye katlamışlardı. Et ve hububattaki cari denizaşırı rekabet de üreticileri, fiyatlarını bir kat daha düşürmek zorunda bıraktı. Londra'da standart bir ekmek somunun (yaklaşık 2 kilo) maliyeti 1873'te 1/5½ d[9] iken, 1805'te sadece 4 1/2 d idi. İtalya'da ise, köylünün standart beslenme biçiminin bir parçası olan darının yani *polenta*nın maliyeti 1876-1880 yılları arasında 100 kilo başına 22.41 liretten 13.41 lirete düştü. Württemberg'in başlıca kış tahılı olan kavuzlu buğday 1854'te 100 kilogram başına 20.68 marka mâl oluyordu ancak bu rakama en son 1872'de ulaşıldı ve 1882'den sonra, sadece iki yıl içinde fiyatlar 15 markın üzerine çıkıp 1894'te 11 marka düştü. İbrail'de (bugün Brăila) satılan Romanya buğdayının maliyeti 1870'lerin başında ton başına 305 Romen leyiyken, 1890'ların başında bu rakam sadece 175 Romen leyiydi. Rusya'da ise, 1881'de *pood* (16 kilogramdan biraz fazla bir miktara denk düşen Rus ağırlık ölçü birimi) başına 80 kapik olan tüm hububatların ortalama fiyatı 1885'te 67, 1887'de 53, 1894'te 42 kapiğe geriledi.

Bu rakamlar aslında Brezilya kahvesi, Malezya kauçuğu, Peru gübresi, Şili bakırı, İsveç demir cevheri, süt ürünleri ve şarap gibi başka her ürün için de çoğaltılabilir. Bu dönemde çoğu Avrupa ülkesinde uygulanmaya devam eden içki karşıtı yoğun kampanyanın bir nedeni de, (hububat ve malttan elde edilen) alkol ile şarabın daha az maliyetli olmasıdır. 1880'de İtalya şarap üretimi üçe katlamıştı ancak 1879-1886 yılları arasında bu üretimden elde edilen gelir 28.300.000 liretten 25.900.000 lirete düşmüştü. Rusya'da, votka içimi yaygınlaşmış, alkol devlet tekeline girmişti. Ulaşım geliştikçe, ucuz kömür daha önce hiç olmayan yerlere ulaştırılabildi ve böylece yerel kömür fiyatları da ucuzladı. Daha önce en iyi maaşlı işçiler arasında sayılan (ve bu yüzden, politik tutumlarında genelde mu-

9 İngiliz sterlininin yüzde birine denk para birimi olan peniyi, "d" şeklinde kısaltılmaktadır. Zira bu kısaltmaLatincedeki "denarius" kelimesinden gelmektedir.

hafazakâr olan) kömür madencileri, 1880'li yılların sonuna gelindiğinde sendikalar kurup ayaklanmaya başladı. 1880'lerin sonunda ve 1890'larda Büyük Britanya, Ruhr Bölgesi ve Kuzey Fransa'da madenci grevleri yaşandı. Zirai ürünlerin fiyatlarındaki düşüşle, küçük toprak sahibi köylüler ve ücretli işçiler de, İrlanda ve Rusya'da 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başında, İtalya'nın merkezinde ise 1880'lerin ortalarında yaşanan zirai sıkıntıların altında yatan faktöre karşı ayaklandı.

Köyler kısmen genç köylülerin çiftçilikten vazgeçmesi, kısmen de daha sonra tüm Avrupa'da en yaygın soyadları olarak iz bırakacak olan tekerlekçi, derici (tabakçı), biracı, fıçıcı, demirci gibi köy zanaatkârlarının şehirlerden gelen ucuz mallarla rekabet edememeleri ve daha önce onlara bir pazar imkânı sunan zirai ürünlerin fiyatlarının düşüşünden mağdur olmalarından dolayı boşalmaya başlamıştı. Avusturya'nın Oberösterreich eyaletinde 1870-1890 yılları arasında nalbantların sayısı 299'dan 67'ye düştü. Württemberg biracıları da, istasyonlara, ziyaretçilerin en yakındaki bir meyhaneye gitmek yerine daha ucuza bira alabildikleri "otomatların" yerleştirilmesinden şikâyet ediyordu. Müsnter'de bu yıllarda biracıların sayısı neredeyse dörtte bir oranında azalmıştı. Özellikle Almanya'da, aristokrasi ile köylü sınıfı arasında konumlanmış bu bağımsız orta sınıf zanaatkârlar, *ancien régime* döneminde, birçoğunun daha sonra ateşli Nazilere dönüşeceği 1930'lara kadar Alman siyasetine belirleyici biçimde katkıda bulunan bir şikâyetler teranesi tutturmuşlardı.

Atik birinin uygun bir emek, makineler, faiz oranları ve pazarlama dengesi geliştirerek bu koşullarda hayatta kalabilmesi kuşkusuz mümkündü. Ancak bu, liberal iktisatçıların sıkı çalışma beklentisine benziyordu. Avrupalı seçkinlerin çoğu bu beklentiyi gereğince karşılayamıyordu. Beklentileri fazlasıyla yüksekti. Aslında büyük arazi sahipleri sermaye ihtiyatları ve nitelikli tavsiyelerden yararlanabilirdi ancak küçük arazi

sahiplerinde bunların ikisi de yoktu ve genellikle mallarını borçlarına karşılık, toprağı sübvanse edecek gelire sahip ve kendi malikânelerini almak isteyen şehirli insanlara satıyorlardı. Örneğin, Berlinli Oppenheimlar Pomeranya'da bir arazi alıp 1880'lerde "Rheinfeldli Oppenheimlar"a dönüştü. Fransa'da, toprağın değeri 1875-1902 yılları arasında dörtte bir, Loir-et-Cher'de ise kira fiyatları 1880-1890 yılları arasında yüzde 55 oranında düştü. Kimi zaman, 1880'ler ve 1890'larda Doğu Anglia'yı istila eden İskoç (Fifeli) aileler gibi umutlu köylüler, seçkinlere ait toprakları satın alacaktı. Ancak zirai çöküş süreci köylü sınıfını da etkilemişti; zira fiyatlar -kısa süreli duraklamalar olsa da- 1873-1895 yılları arasında düşmeye devam etti. Liberal iktisatçılar işçilerden, paralarını çorap içinde saklamak gibi ilkel bir alışkanlık yerine, zirai kooperatif ya da zirai tasarruf bankalarına (örneğin, Almanya'da başarılı bir geçmişe sahip Raiffeisen tarım kredi kooperatif birlikleri gibi) yatırmak gibi açık fikirli bir kredi anlayışı benimsemelerini bekliyorlardı. Ancak bu beklenti her zaman başarıya ulaşmadı. 1867-1892 yılları arasında Avusturya'da, tarımdaki ipotek oranı yüzde 60 arttı ancak sadece 1888-1894 yılları arasında Bohemya'da 73.777, Moravya'da 34.118 ve Niederösterreich eyaletinde 28.742 cebrî icra vakası yaşandı. Bu koşullar altında, milyonlarca insan Birleşik Devletler ya da en yakın büyük bir şehre göç etmek üzere toprağını terk etti. İrlanda nüfusu, 1830'dan yüzyılın sonuna kadar, toplam nüfusunun yarısından biraz fazlasına kadar düştü. İngiltere ve İskoçya'nın kırsal nüfusu 1900 itibarıyla toplam nüfusun yüzde 8'iydi. Alman muhafazakârlar 1890'lardaki "kırdan kente göç"ten duydukları rahatsızlığı yüksek sesle dile getirirken, Fransız Tarım Bakanı Jules Méline de *le désert français*'dan[10] bahsediyordu.

10 "Fransız çölü" anlamına gelen bu kavram, başkent Paris'in, ülkenin geriye kalanının gücünü emerek ve onlara kıyasla orantısız şişmesini ifade ediyor. Bu kavram, Jean-François Gravier'in bu sorunun kökenlerini ve çözümünü tartıştığı, 1947 yılında yayımlanan *Paris ve Fransız Çölü* isimli kitabıyla sosyal bilimler literatürüne girmiştir.

Ancak kırdan kente göç esasen, bir zorunluluk meselesi değildi. Şehirlerin geçmişe kıyasla giderek fazlasıyla müreffehleşmesi de bir gerçekti. Yiyecek fiyatlarının düşüşü kırsal kesimi kötü etkilemişti. Buna karşılık, liberal iktisatçıların önceden söylediği üzere, yiyecek fiyatlarındaki düşüş yiyeceği satan değil de satın alanların, yani şehirli insanların fazlasıyla yararına oldu. Yüzyılın sonlarına doğru yiyecek fiyatlarının yüzde 45 oranında düştüğünü düşünürsek şehirli insanlar çok daha iyi durumdaydı; aynı şekilde, ham madde fiyatlarındaki genel düşüşten dolayı üreticiler de kendi fiyatlarını kırabilmişlerdi, dolayısıyla şehirli insanlar bu alanda da kârlıydı.

Bu noktada, yapılacak önemli nitelendirmeler söz konusu. İlk olarak, bazı ülkelerde tarımın ülke ekonomisindeki payı genel olarak öylesine büyüktü ki tarımın müreffehliğindeki bir düşüş şehirlerden daha az şeyin satın alınması, böylece şehirlerin perişan olması demekti. 1880'lerde İtalya, Fransa'nın büyük bir bölümü, Rusya, Avusturya-Macaristan ve bilhassa İspanya'daki durum genel olarak buydu. Bu ülkelerin ekonomileri durgunlaşma eğilimi gösteriyordu: Örneğin, kişi başına düşen gelirin en düşük seviyesine ulaştığı 1881 yılı, İtalya krallık tarihinde yaşanan en verimsiz yıldı. Bu ülkeler tek çareyi devletin, ulaşım ve ağır sanayide ekonomik bir altyapı inşa etmek için harekete geçmesinde ve ülkenin yoksulluğu veya Fransa'daki gibi geri kalmışlığı yüzünden, devlet yardımı olmadan kıpırdayamayan endüstriyel alandaki girişimcilere bel bağlamakta buldular. Radikal Fransız liberalleri Feycinet Planı diye bilinen bir plan oluşturdu; hem III. Aleksandr'ın maliye bakanları Bunge ve Vyshnegradski hem de İtalyan Maliye Bakanı Magliani demiryolu, geçimi gemicilik ve silahlanmaya dayanan kitleleri korumak amacıyla yeni vergiler koydu.

İrlanda ve Hırvatistan gibi tarımın durgunlaştığı yerlerde ise genellikle, bu durgunlaşmadan kurtulmanın tek yolunu ekonomik problemlere dair benzer bir görüşe sahip bağımsız

bir yönetimde gören milliyetçiler vardı. İtalya'da, Agostino Depretis döneminde devlet parasının kısa süreli bu akışı, hem aşırı gösterişli yapılara hem de mütemadi bir mali sıkıntıya yol açtı. Paris ise, sert bir Maliye Bakanı Léon Say'ın 1883'te Feycinet Planı'nı sonlandırmasından dolayı bu iki sonuçtan kurtuldu. Bu karar, Fransız ekonomisini 1895'ten sonra hatırı sayılır bir gelişme kaydetmesi için yeterince güçlendirse de, o an için olumsuz sonuçları oldu.

Hâlihazırda gelişmiş bir endüstriye sahip, büyük miktarda ithal yiyecek ile ham madde alabilen Büyük Britanya, Almanya, Belçika gibi ülkeler ile birçok ülkenin bazı kısımlarında "Büyük Buhran" kıtlık ve krizden çok bir refah dönemiydi. Şehirde yaşayanlar daha varlıklı hâle gelip fiyat düşüşlerinden nasiplendikçe daha fazla şey satın aldılar. Böylelikle ilk olarak nüfus genişleyebildi. Birçok Malthusçu şikâyete rağmen, artan nüfusun şimdilik beslenebildiği bir gerçekti ve 1870-1914 yılları arası, Fransa hariç tüm ülkeler için nüfusun çokça arttığı bir dönemdi. Nüfus Almanya'da 35.000.000'dan 60.000.000'un üstüne, Büyük Britanya'da 25.000.000'dan 40.000.000'a, Avusturya-Macaristan'da 35.000.000'dan 55.000.000'a, İtalya'da 26.000.000'dan 40.000.000'a, Rusya'da 60.000.000'dan 140.000.000'a (Avrupa Rusya'sında) yükselmişti. 1870'lerde, varlıklı ülkelerdeki doğum oranı binde 40 civarındayken, ölüm oranları tıbbi gelişmelerle birlikte binde 30'dan 20'lerin altına düşmüştü. Bu rakamsal veriler 1920'ye kadar düşmeyecekti.

1880'lerde başlayan bu dönem, klişeleşmiş bir tabirle kitleler çağıydı. 1800'de 1.000.000'dan fazla nüfusa sahip şehir yoktu, hatta çok azı 100.000 nüfusluydu. Bir yüzyıl sonra, 1.000.000'un üzerinde nüfusa sahip dokuz şehir vardı ve kısa bir süre sonra bu listeye Barselona, Madrid, Varşova, Brüksel, Birmingham ve Budapeşte gibi şehirler de katılacaktı. Sheffield ve Düsseldorf gibi şehirlerse küçük yerler olmaktan çıkıp nüfusu 500.000'in üzerinde olan şehirlere dönüşeceklerdi.

Genel olarak nüfus azalmasa da, nüfusun zirai katkısı çoğu ülkede düşmüştü: Almanya'nın 1904'te sadece beşte ikisi tarıma dayalıydı ki bu oran 1870'te dörtte üçtü; Metropolisin metruk köylerde yükseldiği genel geçer bir düşünceydi.

Bu şehirlerin daha varlıklı kesimleri bazen gerçekten de oldukça ihtişamlı olabilmekteydi. Övgüye değer bir şekilde planlanıp inşa edilmiş ve ne mutlu ki 1960'lara damgasını vuran kentsel yıkımın garipliklerine rağmen çoğunlukla ayakta kalan Leeds, Manchester ve bilhassa Glasgow'un batı yakasının Kıta Avrupası'nda da muadilleri bulunmaktaydı. Ancak bu şehirler, belki de devasa yapıların mimarinin ayırt edici özelliği olduğu Berlin hariç, çoğunlukla ihtişamlı olmaktan uzaktı. Ucuz ulaşım, bazı şehirlerin kendi banliyölerini orta sınıf gettoları olarak geliştirmesine, dayanıklı, müstakil ev talepleriyle İngilizlerin tartışmasız başı çektiği bir sanat biçiminin ortaya çıkmasına imkân tanıdı. İngiltere'de, "villalar" 1880'lere damgasını vurmuştu -muhtelif tarihî stillerde, dayanıklı bir şekilde inşa edilmiş bu yapılar daha sonra yerini, Ortaçağ'ın son sihirlerini fısıldayan bir "hol"ün yer aldığı kullanışsız alanlarıyla birlikte, daha ziyade kutuları andıran "bungalovlar"a bırakacaktı. Diğer ülkelerdeki orta sınıflar daha az açık fikirliydi. Örneğin, Fransa burjuvazisi kırsaldaki mülküne (*villégiature*) kaçabildiği sürece şehirdeki bir apartman dairesinde yaşamayı sorun etmemekteydi; tüm Kıta Avrupası'nda, bir kır evinin yanı sıra bir apartman dairesinin olması, İngilizlerin oteller ya da pansiyonlarda yapılan tatilleri de içine katan banliyö evlerine tercih ediliyordu.

Genişleyen şehirler kendi yoksullarını da yaratmıştı ve bu durum 1880'ler boyunca orta sınıf bilincini giderek daha çok harekete geçirdi. Kırsaldan gelen göçmen kitleleri bir yerlerde barındırılmak zorundaydı ve tüm şehirlerde, kimi zaman bir odada yedi kişiye ev sahipliği yapabilen gecekondular baş gösterdi. 1880'lerdeki iskân istatistikleri akıl almazdır. Örneğin

Glasgow'da, mektupların "Bridgegate, No. 29 avluyu geçip ilk soldaki merdivenlerden üç kat çıkın, sağ kanatta karşınıza çıkan kapı" şeklinde adreslenmesi gayet olağandı. Budapeşte ya da St. Petersburg'da ise, insanlar bir bodrum katından diğerine geçtiklerinden ve kışın bu bodrum katlarına dolan erimiş kar yüzünden sıklıkla oradan oraya sürüklendiklerinden bu şehirlerde mektup adresleme bile muhtemelen yoktu. Bu gibi şehirlerin o dönemki nüfuslarının ne olduğunu gerçekten de kimse bilmiyor. Kırsaldan yayılan göçmen seli büyük şehirlere bitmez tükenmez sayıda inşaat işçisi sağlamıştı: Liverpool ve Glasgow'da nüfusun üçte birini oluşturan İrlandılar, Bochum ve Ruhr'da Polanyalılar, Budapeşte'de Slovak, Viyena'da Bohemyalı ve Sloven, St. Petersburg'da Pskovlu ve Vologdalı, New York'ta dört bir yandan göç eden köylüler. Ancak bu göçmenlerin çocuklarının ebeveynlerinden farklı olarak bu gidişata boyun eğmesi pek mümkün değildi.

Yine de 1880'ler, kendini orta sınıftan profesyonel biri olarak tanımlayabilen insanlar için on yıllık mükemmel bir dönemdi. 1870'te küçük çaplı, bölgesel bir gazete olan *The North Echo*'da gazetecilik yapan 21 yaşındaki W. T. Stead yılda 150 pound ya da kalifiye bir zanaatkârın kazandığının iki katını kazanabiliyordu. İki yıl sonra ise 250 pound kazanıyordu. İskoçya'da, bir okul müdürü 700 pound, yani üniversitedeki bir profesörden nispeten daha fazla kazanabiliyorken, asistan öğretmen de 81 poundluk kazançla üst seviyedeki işçilerden fazla gelir elde ediyordu. Darlington'da altı odalı bir evin 600 pound, bir şişe viskinin 2 pound, bir dönemlik okul ücretinin 1 *guinea*; Oxford'ta büyük bir evin 1500 pound ve en iyi Fransız lisesinin son sınıf (*rhéto*) yıllık öğretim ücretinin 450 frank (18 pound) olduğu bir dönemde orta sınıftan insanlar da rahatlıkla mal mülk satın alabiliyorlardı. Mimar Edward Lutyens 1897'de, 6840 pounda yani o dönemde makul bir orta sınıf gelirinin yedi yıllık toplamı bile olmayan bir meblağa satılacak "Fulbrook"u tasarlayıp Surrey'de inşa etti. Bilhassa

Büyük Britanya'daki ama genel olarak tüm Kıta Avrupası'ndaki profesyonel orta sınıfın maddi gücü, yarım düzine hizmetkârlı büyük evlere, çocuklarını gönderdikleri özel okullara, dönemin en şaşaalı otellerinde yapılan müsrifçe tatillere rahatça yetiyordu, zira iş gücü çok ucuzdu. Bu durum üniversite hocaları için de geçerliydi. Ekonomist J. M. Keynes'in, Cambridge'teki bir üniversitede öğretim görevlisi olan babası, şehir merkezinden çok da uzak olmayan Bateman Street'te 1070 pounda büyük bir ev satın almıştı ki bu meblağ 1895'te, akademik bir bürokrat olarak yıllık kazancının üçte ikisine tekabül ediyordu. 1899'da eşiyle birlikte yaptıkları bir aylık tatil onlara 68 pounda mâl olmuştu. Ayrıca Cambrigde'teki her akademisyene lisans öğrencilerine sundukları rehber öğretim ("denetim") için saat başına 10 şilin ödeniyordu ki bu da sıradan bir işçinin haftalık kazancının neredeyse yarısıydı.

Bu *belle-époque*[11] orta sınıfın altında, şehirlerin, endüstrinin ve ticaretin gelişmesiyle giderek daha çok ihtiyaç duyulan mal ve hizmet tedarikçilerinden oluşan, gelişmekte olan daha düşük seviyeli bir orta sınıf vardı. Her yerde muazzam bir perakende satış patlaması yaşanıyordu. Kırsaldan şehirlere aralıksız devam eden göçten dolayı mağaza çalışanlarına ödenen ücret düşük kalırken, ucuz nakliyat büyük mağazalara farklı türden metaları toptan ihraç etme imkânı tanıdı, soğutma sistemleri de yiyeceklerin depolanmasına yardımcı oldu. 1880'lerde her başkentte çok departmanlı devasa mağazalar vardı: Paris'te Bon Marché ve Galeries Lafayette, Londra'da Harrods ve Whiteleys, Viyana'da Mariahilferstrasse üzerinde Herzmansky ve Gerngross, Berlin'de Tietz ve Kaufhaus des Westens ve hatta Moskova'da bile Kızıl Meydan üzerinde açılmış olan büyük Muir & Mirrielees. İçindekilerle birlikte film setlerini andıran bu mağazalar (otellerde olduğu gibi) muazzam ölçülerde inşa edilirdi; yüzyılın sonuna doğru *Erewhon*'u kaleme

11 Fransa başta olmak üzere Avrupa'da edebiyatın, müziğin, estetiğin ve görsel sanatların damga vurduğu 1871-80 yılları arasındaki döneme verilen isim.

alan Samuel Butler bu romanında, ticari mübadelenin muhtelif salon müziği yapan orkestralar eşliğinde gerçekleştiği "müzik bankaları" fikrini geliştirdi. Bu gibi devasa mağazaların arka planındaki hesapların temelinde alım satım döngüsünün kapsamı genişlerse rekabetin azalacağı düşüncesi yatıyordu. Ancak bu devasa mağazalar olmasa da, şehirler büyüyüp gidere kmüreffehleştiğinden, perakendecilik gelişim kaydediyordu. Fransızlarda ilaç ve kişisel bakım ürünleri satan mağazaları artırma tutkusu baş göstermişti. Almanya'da, 1882-1895 yılları arasında, tütün fiyatlarının düşüp sigara kullanımının daha yaygın bir alışkanlığa dönüşmesine bağlı olarak tütün satıcılarının sayısı da yüzde 53.7 artmıştı. Rostock'ta 1875 yılı itibarıyla üç eczane bulunurken, yirmi yıl sonra bu sayı 17'ye çıktı, zira Kıta Avrupası'ndaki orta sınıfa mensup çalışmayan kadınlar genellikle melankoliden mustaripti. Hava durumu İngiltere'de nasıl hakkında çok konuşulan bir konuysa Fransa'da da karaciğer hemen hemen o kadar çok konuşulan bir sohbet konusuydu.

1880'ler aynı zamanda matbuatın geniş ölçüde açılımına şahitlik etti. Kereste fiyatları düşmüştü. Baskı tekniklerinde de gelişmeler yaşanıyordu. Eğitimin daha fazla insana ulaşması büyüyen bir pazar yaratmıştı. Ehil pazarlamacılar reklamın önemini anlamaya başlamıştı. Meclis tartışmalarının ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesine ve uzmanların dinî konular hakkındaki mülahazalarına sıklıkla yer veren basın eskiden beri tumturaklı olmuştu. Ama Amerikalılar daha bayağı ve kolay anlaşılan bir basının tezahürüne yol açtı; diğer Avrupalılarla birlikte İngilizler de bu yolu takip edecekti. 1896'ya gelindiğinde, bu türdeki en meşhur İngiliz gazetesi *Daily Mail* fiyatını yarısına, yani yarım d'ye çekebiliyordu. 1914'te, Paris'te, bir memurun at arabası ya da troleybüste diğer memurlarla bir sıra hâlinde otururken okuyabileceği, tabloid ebattaki (44 cm x 30 cm) *Le Petit Journal* da dahil olmak üzere 70 günlük gazete vardı. Bu gazete Jules Verne'in eserlerini seri

olarak yayımladı. Gazeteciler ekseriyetle varlıklı erkeklerdi. Avusturya'da 1873'te 590'ı Almanca olmak üzere, 35'i matematik ve bilimsel konulara, 22'si edebiyat ve tarih konularına ayrılmış 866 gazete ve süreli yayın vardı. 1891 yılına gelindiğinde, 1171'i Almanca olmak üzere, 103'ü bilimsel, 90'ı edebî sorulara ayrılmış bu türden yayın sayısı 1801'e ulaşmıştı. 1914 itibarıyla bu sayı 3.000'i bulacaktı.

Eğitim geliştikçe insanlar da daha fazla mektup yazmaya başlamıştı. Posta sisteminin standartlaşması ülkelerin posta ve telgraf bakanlıklarını –bilhassa siyasi "çarklar"ın hedefi hâline gelecek atamalar konusunda– büyük şirketlere dönüştürdü. Ucuz postalamalar, karşılığında posta bürolarına kayda değer bir gelir sağlayan basını da geliştirdi. Avusturya'da 1877'de, elinde 263.000.000 ürün bulunduran 4.006 postane (*Postanstalten)* vardı; 1897'de ise bu sayı 920.000.000 ürünle 5.754 oldu.

Liberalizm eğitimle daima ilgilenmiştir. 1880'lerde, ucuz inşaat işçisi emeği, düşük faiz oranları ve düşük maliyetli ders kitapları sayesinde o zamana kadar emsali görülmemiş sayıda okul inşa etmek mümkün hâle gelmişti. 1890'a gelindiğinde, İskoçya'da 8.000, Fransa'da 150.000 ve Kuzey İtalya'da 100.000 okul bulunmaktaydı. Ve bu okullar genellikle, klasik bir dış cephe ve detaylı hazırlanmış bölümlerle kızlarla erkekleri ayrı tutmaya yönelik inşa edilmişti. Bu ayrıştırmanın istisnası, okul çağındaki çok küçük yaştaki çocuklardı ve onlar için "karma kullanım içindir" yazılı ayrı bir merdiven bulunmaktaydı. Birçok ülkede eğitimin laikleşmesine yönelik baskının ardında genellikle, devletin kilise okullarının "seküler ve ahlaki öğrenim"e vakfedilmiş kurumlarla ikâmesine karar vermesiyle, bu alanda faaliyete geçmeyi dört gözle bekleyen hatırı sayılır bir oranda inşaat firmaları ile kreditörler vardı. "Seküler ve ahlaki öğrenim"e vakfedilmiş bu kurumlar ise 1880'lerin başında Fransız radikal liberallerinin, ilk Gladstone hükümeti döneminde İngiliz radikal liberallerinin ve

Bismarck'ın 1870'lerdeki Katoliklere karşı yürüttüğü kültür mücadelesinin (*Kulturkampf*) liberal destekçilerinin önerdiği türdendi. Bu yaygınlaşmanın sonucu okuryazarlık oranındaki büyük artış oldu, daha sonrasında bu oran çoğu ülkede nüfusun neredeyse tamamına ve 1914 itibarıyla, Çarlık Rusya nüfusunun üçte ikisine ulaştı. Okullar ekseriyetle oldukça resmî ve disiplinli bir şekilde yönetilirdi; erkeklere soyadlarıyla hitap edilirken, kızlara da "Hanımefendi" ya da bazen erkeklere olduğu gibi sadece soyadlarıyla hitap edilirdi; okul kıyafetleri tekdüze ve ciddiydi, öğretim katı bir şekilde uygulanmalıydı; Avrupa'nın belli Protestan bölgeleri, bilhassa İskoçya ve Prusya, gerek normal gerekse teknik okulların teknik mezun vermedeki başarı oranlarını çok fazla önemsiyordu.

Eğitim standartları son derece yüksekti ve söz konusu dönemin, bir bilimsel konudan diğerine ve nihayetinde dil felsefesine geçen, el attığı her şeyi kökten değiştiren Moravyalı Ernst Mach gibi birçok konuda bilgili insanlar üzerinde güçlü etkisi vardı. Devlet adamlarının hatıratında bile bu etkiye rastlanıyordu. Uzun süre Lyons'un belediye başkanlığını yapan ve milletvekilliğini üstlenen Edouard Herriot gibi bir Fransız siyasetçi mükemmel şekilde Almanca konuşup Wagner ve Kant'a ilgi duyabiliyordu; İngiliz liberal devlet adamı R. B. Haldane de güneybatı Almanya'daki neo-Kantçılarla beraber çalışmış seçkin bir amatör felsefeciydi; Bismarck'ın hatıratının ise Alman edebiyatında belli bir yeri vardı. Bu dönem, Gladstone'un Papalık Fermanları üzerine yazdığı el kitabının bir ayda 100.000 kopya satabildiği ve bir kitabın 4.000 kopya satmasının -ki günümüzde bu, bir kitabı İngiltere çoksatanlar listesine sokabilecek bir sayıdır- sıradan sayılacağı bir okuma çağıydı. Her türden ciddi yazına büyük bir açlığın duyulduğu bu dönem, toplum için gocunmadan yazabilen bilim insanları ile belli bir bilgi birikimi gerektiren çalışmaları anlamakta zorluk çekmeden okuyabilen eğitimli bir toplum yarattı. Üniversiteler medeniyetin kalbinde yer alan bir bilinçti ve 1914'ten

önceki dönem bu kurumların çoğunlukla yetersiz finansal kaynaklarla geliştiğine tanıklık etmişti. Louvain'daki Katolik Üniversitesi'nde biyoloji alanında çalışan Carnoy ya da Cambridge'te fizik alanında çalışan Rutherford şöyle dursun, önemli Fransız tarihçileri Albert Sorel ve Louis Eisenmann gibi büyük bilim insanlarının bile elinde pek maddi kaynak yoktu; genellikle çoğu üniversite resmedilmeye değer bir bayağılık sergiliyordu. Örneğin Louvain'deki Başkeşiş Jansen yetkili bir okul saymanı olmanın yanı sıra bazı uygunsuz binaların tasarımcı mimarlığını ve müteahhitliğini de üstlenmişti. Üzerinde cüppesi, sağa sola birbiriyle çelişen emirler yağdırarak telaşla bir inşaat sahasından diğerine geçiyordu. Cambridge'te de doğa bilimlerinin istilasına karşı bir direnç vardı, profesörler labaratuvardaki araştırmalar için maaşlarından ödeme yapmak zorunda kalıyordu ve öyle ki bir deney için şimşirden daha yüksek kalite bir tahtaya ihtiyaç duyulduğunda bunun komite tarafından onaylanması gerekiyordu. Bu yüzden üniversitenin rektörü olan Devonshire Dükü, Cavendish Laboratuvarı'nın masraflarını kendi cebinden karşılamıştı ki bu ona 6.000 pounda mâl olmuştu. Üniversiteler ve yüksekokullar, her iki tarafın da yararına olacak şekilde, birbirine yakından bağlıydı. Aradaki bu bağ, gelecek vadeden üniversite mezunlarına anlamlı bir meslek sunup işleriyle ilişki kurmaya dair bir şeyler öğretti ve böylece onlara çalışmalarını daha geniş bir bağlama taşıma ve geliştirme imkânı sağladı. Bu sistemin en başarılı olduğu Fransa'nın en ayırt edici niteliği dürüst, çok çalışan, derinlemesine püriten olan entelektüel sınıfıydı.

1870'ten sonra Avrupa öğretmenler, din adamları, küçük esnaf ile her türden mal ve hizmet tedarik edenlerden oluşan kendi topluluklarına sahipti: Mal ve hizmet tedariki, söz konusu dönemde tüm ülkelerde gelişme gösteren (birincil önemi haiz tarımdan ve ikincil önemi haiz imalattan farklı olarak) "üçüncül" bir sektördü. 1880'lere gelindiğinde, bu devasa kitle, tatillerini evlerinden uzak yerlerde geçirmeye başladı. Ucuz emek ve

yemek, otellerin de gelişebilmesi demekti: İngiltere'de, Blackpool en hızlı gelişen şehirdi, ancak Yorkshire burjuvazisi (bilhassa Leeds ve Bradfordlu tekstilciler) için Yorkshire'daki Scarborough ile büyük otelleri ve Glasgowlu burjuvalara yönelik özenle hazırlanmış golf kurslarıyla Ayrshire sahilindeki Troon'un da Blackpool'dan aşağı kalır yanı yoktu. Avusturya'da ise kaplıcalar zenginleşmişti. Galler prensi, Alman ve Avusturya-Macaristanlı generaller ve tabii ki Avrupalı aristokratların ziyaret ettiği Karlsbad (Karlovy Vary) harikulade bir yerdi. Karlsbad'ı, 1880'de 26.450, 1890'da ise 34.296 turist ziyaret etmişti. Marienbad'ın da ondan aşağı kalır yanı yoktu. İmparator Franz Joseph'in orada bulunuşu, küçük Bad Ischl şehrini popülerleştirmişti. 1886'da 6.431 ve 1896'da 13.599 kişi şehri ziyaret etti. 1886'da 215 kaplıca (*Kurorte*) varken, bu sayı 1896'da 248'e ulaştı: Bu artış, kısmen, çokuluslu Avusturya'da bir bölgedeki kaplıcanın gelişiminin rakip bir başka bölgedeki başka bir kaplıcanın gelişiminden aşağı kalmamak zorunda olmasından kaynaklanıyordu. Bunun dışında her şehirde yeni oluşan talebe uygun büyük restoranlar vardı: London's Café Royal, Romano's (Piccadilly'deki) ve Trocadéro'nun benzerleri başta Paris olmak üzere her yerde bulunuyordu. Ayrıca restoranda akşam yemeği yemek gösterişli olmasına rağmen illa ki pahalı olmayan bir etkinlikti.

Şehirler için on yıllık bu süreç, sonradan görmelerin (*arrivistes*) ve yeni paranın dönemiydi. Eski aristokrasi ve bilhassa onun daha yoksul mensupları bu duruma içerleniyordu. Buna karşılık, yeni burjuvazi elindeki gücü sahte-aristokratik biçimlerle sergileme peşindeydi ve bunun da genellikle acınası sonuçları oluyordu. 1880'ler mimari için genel olarak iyi bir zaman değildi. Muhtelif tarihî stiller gelişmişti ve binaların mimarisi geç dönem Gotik mimari ile İtalyan Rönesansı ve "Pont Street Dutch"[12] arasında yalpalıyordu. Nitelikli emek gücü

12 1880'lerde Londra'daki Knightsbridge'deki Pont Street'te inşa edilen kırmızı tuğlalı büyük evlerin karakterize ettiği mimari tarzı tanımlamak için kullanılan bir terim.

hâlâ ucuzdu ve mimarlar da hâlâ müşterilerinin bitmez tükenmez tezyinat beklentilerini, Viyana ve Berlin'deki Güzel Sanatlar Akademisi binalarından da anlaşılacağı üzere, sonuçları her zaman iyi olmasa da karşılıyorlardı. Hızla gelişen bir ülkenin merkezi olarak Berlin neredeyse baştan aşağı "yeni" bir şehirdi: *Reichstag,*[13] Devlet Kütüphanesi, korkunç görünümlü bir katedral ve şehir merkezinden geçen, üzerinde atalarının sıkıcı heykellerinin sıralandığı *Siegesallee*'yi[14] inşa etmek için başkentin en iyi klasik parçalarını yıkan, çoğunlukla akıl almaz bir şekilde hırpani ve geri kafalı olmuş bir hanedan; tumturaklı konutlar yaptıran gösterişçi bir burjuvazi; Prusya'nın her yerinde olmasa da Berlin'de kontrol altına alınamayan ve inşa ettikleri çok kiracılı, ucuz binalara dair tek iyi şeyin bu binaların akustiği olmasıyla böbürlenen, ahlaksız, vurguncu müteahhitlerdi. Kâfi sayıda Burgonya ve Habsburg tarzı yapı ayakta kalabilse de, Kongo'dan yağmalanarak getirilen malzemelerle inşa edilen şatafatlı binalarla biçimi aşırı bozulmuş Brüksel de daha farklı değildi. Bir tek Paris, çok yüksek binaların yapımına izin vermeyen bir düzenleme sayesinde 1880'lerin inşaat patlamasından kurtuldu. Bu dönemde, söz konusu düzenleme şehir sakinlerine fazladan çatı katı çıkma izni vermek için nispeten yumuşatıldı ancak şehirde kapsamlı bir imar faaliyeti olmadı. Paris'in bu dönemdeki Grand Palais ve Gate de Lyon gibi yapıları çağdaş standartlarıyla genel olarak oldukça dikkat çekiyordu; 1889 fuarı için inşa edilen ve adını mühendisinin isminden alan Eyfel Kulesi de tarihteki yerini hak etmişti. Herhangi bir Avrupa halkından daha fazla yerleşik olan ve nüfusu zar zor artan Fransızlar geleceğe daha mutedil bakabilirdi. Ama halkı eski köklerinden koparılmış diğer ülkelerde, istikrar ve tarih bilinci bir ihtiyaçtı. Öyle görünüyor ki bu ihtiyaç, Avrupa başkentlerine, Ortaçağ üslubunu taklit eden heykelleri

13 Meclis binası.

14 Berlin'de 1895'te II. Kaiser Wilhelm'in çeşitli mermer heykellerle süslenmesini emrettiği geniş cadde.

ile şatafatlı kamu binalarını kazandırıp yüzyılın sonuna doğru da, "Cedric", "Deirdre", "Roswita", "Udo", "Szabolcs" ve benzeri fantezi Macar isimleri gibi eski Hıristiyan isimlerinin yeniden gün yüzüne çıkarılması gibi tuhaf bir modaya yol açtı.

"Büyük Buhran" hem kasabalardaki mülkleri ve kömür madenleriyle aristokrasi için, hem genel olarak tahvil faizleri olmadan ayakta kalamayacak olan burjuvazi için, hem büyümekte olan şehirli alt-orta sınıf için, hem de işçi sınıfının daha iyi durumda olan bir kesimi için mükemmel bir dönemdi. Bu dönem, buhranın kalbi yiyecek fiyatlarında attığından çoğu köylü, çoğu seçkin ve yüksek aristokrasinin önemli bir kısmı için zorlukların arttığı bir zamandı. Artık harcayacak daha fazla parası olduğundan, şehirli insanlar da daha fazlasını satın alıyorlardı. Sonuç mal, hizmet ve teknik ilerlemelerdeki muazzam çoğalma oldu. Buradaki can alıcı husus, 19. yüzyılın mali istikrar dönemi olmasından dolayı, tarımdan endüstri ve şehirlere geçişin yönetilebilir olmasıydı. Altın standardı hüküm sürüyordu.

Belki de, Büyük Buhran'ın erken 1880'ler ve bilhassa 1890'ların başındaki iki ana ekonomik canlanma anının, 1929-1933 yılları arasında yaşanan Büyük Çöküş'tekine benzer koşulları neden üretmediği düşünmeye değerdir: Bir başka deyişle, dünya ticaretindeki çöküşe (1932 itibarıyla, üçte ikilik bir oran) ilaveten işsizlikteki büyük artış ile mal ve imalat fiyatlarında yaşanan genel büyük düşüş. İki kriz arasındaki en bariz fark ilk krizde uluslararası para sisteminin ayakta kalabilmesiydi. Para arzı hayati bir unsurdu.

Buhran 19. yüzyıl iktisatçılarını şaşırtmamıştı ve ona tümden kötü bir durum olarak bakmıyorlardı. Şayet iş gücü ve işletmeler kendilerine piyasa ortalamasının çok üzerinde fiyat biçselerdi ikisi de çökerdi. Çiftçiler denizaşırı rekabete karşılık vermeselerdi 19. yüzyılın sonunda birçoğunun yaptığı gibi faaliyetlerine son verirlerdi. Ancak bu müflis unsurlardan doğrudan ya da dolaylı etkilenmeyen herkes için ortaya

çıkan sonuçlar kârlı olacaktı: Aynı malları çok daha ucuza ve muhtemelen daha iyi kalite beklentisiyle satın alabileceklerdi. Üstelik bu durum 19. yüzyılda, şehirlerin refah düzeyinin yükseldiği bir zamanda yaşanıyordu. Bu süreç bir süreliğine nahoş olsa da insanlar sonradan kendi yollarını bulacaklardı. Zamanla kullanılmayan fazla sermaye ve iş gücü de yeniden faaliyete geçecek ve nüfusun büyük bir kısmının, düzenli olarak satın aldığı mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki düşüşten dolayı, harcayacak daha fazla parası olacaktı: İktisatçıların "tüketim marjı" olarak bildikleri olgu ortaya çıkıp bu alanı yeni mal ve hizmetlerle dolduracaktı. Tekrar söylemek gerekirse, tüm bunlar 19. yüzyılın sonunda yaşanmıştı. Yiyecek fiyatları (ve diğer fiyatlar da) düşmüş, dolayısıyla insanlar da daha refah bir yaşam düzeyine kavuşmuşlardı, aradaki açık bir dizi yeni mal ve hizmetlerle kapatılıyordu. En basit örnekle bir somun ekmeğe, 1/5 d değil de sadece bir şilin ödeyen insanların cebinde harcayacakları fazladan 5 peni kalıyordu. Temel tüketim mallarındaki fiyat düşüşü bisiklet kullanmayı, seyahati, oteller ile geri kalan şeyleri özendirdi.

Teoride, temel gıda üreticilerinin ürünlerini karıştırıp üretimlerini aşağı çekmesi ve böylece fiyatları tekrar yükselmeye zorlaması her zaman mümkündü. Günümüzde bu türden sınırlayıcı pratikler geniş ölçüde uygulanmaktadır. Amerikalı çiftçiler milyonlarca doları üretim için harcamaz. "Ortak pazar" fiyatlar artana dek emtiayı stoklamak için vardır ki, bu da "şarap" gölleri ve "tereyağı" dağları anlamına gelir. 1930'larda üretimde tasarrufa yönelik girişimlerde bulunuldu. Büyük Britanya'da, tam da sütün gerçekten pazarlanmasını engellemek, sütü maden kuyularına boşaltmak için oluşturulmuş bir Süt Pazarlama Komitesi vardı. Yine de en iyi biçimde örgütlenmiş ülkelerde bile bu türden uygulamalar başarılı olmuyordu; zira üreticiler fazlasıyla parçalanmış ve dağınıktı, ayrıca uluslararası düzeyde de etkili değillerdi: Örneğin, 1931-1932'de Sovyetler Birliği 6.000.000 ton hububatı hâlihazırda

düşmekte olan hububat piyasasına yığdı. Hububat, neredeyse kelimenin gerçek anlamıyla, köylünün ağzından alınmış ve bu da kıtlığa sebep olmuştu. Stalin'in endüstri planını başlatacak yabancı makineler için ödeme yapmak üzere anlaşma yapıldı. Bu durum dünya hububat piyasasında karmaşaya neden oldu. Üstelik üreticilerin, 19. yüzyılın sonunda, ürünlerini stoklamayı ya da üretimdeki bir düşüşü idare edecek donanımı 1930'lardan olduğundan daha azdı. Ayrıca birbiriyle daha fazla üretim için rekabet hâlinde olan ve maliyetlerini büyük ölçüde kısarak büyük çaplı üreticilere düşmanca karşılık veren küçük ölçekli üreticiler de çok fazlaydı (1890'lar Almanyası'nda proto-Nazi partilerin bir atağı söz konusuydu). Bu koşullar altında emtia fiyatları giderek düşerken, şehirlere de ucuz emek akıyordu. Üreticiler bu durumu sadece sineye çekmek zorundaydı; dünya şeker fiyatlarını düzenlemek için girişilen çaba (1902'de, Brüksel'deki bir konferansla) çok da başarılı olmamıştı; aynı şekilde endüstriyel üreticilerin, bilhassa çelik üreticilerinin, uluslararası kartelleri örgütleme çabaları da kısmen başarılı olmuştu. Üreticilerin bu koşullarda verebileceği tek tepki, anavatanda, gümrük vergilerini zorlayıp ucuz malları ülkeye sokturmayacak siyasi gücü kazanmaktı. Bu, her yerde liberaller arasında kırılmalar yaratıp 1880'lerdeki büyük siyasi karışıklığı doğurdu. Gümrük vergileri uluslararası rekabetin yarattığı sorunlar karşısında işe yaramadığı gibi bilhassa yabancı rekabete karşı da etkili olamıyordu.

Bununla birlikte, meta fiyatlarındaki düşüşün tüketiciye faydalı olabilmesi için tüketicinin kendi alım gücünün korunması hayati bir önem taşıyordu. Tüketicinin elindeki para da meta fiyatlarının düştüğü oranda düşerse "tüketim marjı" oluşmazdı. Nihayetinde tüketicinin gücü de arz edeceği paraya bağlıydı.

19. yüzyılın sonunda, para arzı bir nebze de olsa banknotlar ile madenî paralara (daha geniş anlamıyla, İngiltere Banka-

sı'nın "fiduciary issue"suna[15]) bağlıydı. Ancak gerçek para toplam para arzının, yani insanların ve işletmelerin mali kaynaklarının, çok küçük bir kısmını oluşturuyordu. Bunların, istediklerinde sadece çok küçük bir kısmının nakde dönüştürebildikleri banka hesapları para arzının özüydü ve hesap defterlerindeki birtakım rakamsal verilerden başka bir anlamı yoktu. Bunun dışında, bankalar kredi verebilirdi: Parayı insanlara borç olarak, yani hesap defterlerindeki başka birtakım rakamsal veriler olarak verip böylece para ya da harcama gücü sağlayabilirdi. "Tüketim marjı" korunacaksa, banka kredileri de fiyatların düşüşünden daha hızlı düşmemeliydi.

1930'larda para arzları neredeyse dünyanın her yerinde korkunç bir düzensizliğe girdi. Bankalar iflas etti; Birleşik Devletler'de 1932'de 5.000 ve 1931'de Almanya'da hükümet kararıyla 3.000 banka kapandı. Bundan sonra Almanya'da faiz oranları tekrar yükseldi ve 1931 yazında, borç alması mutlak şekilde engellenmiş insanların sayısı yüzde 20'nin üzerine çıktı. Öyle görünüyor ki Almanya'daki para arzı gerçekte meta fiyatlarının düştüğünden daha hızlı düşmüştü. "Tüketim marjı" yoktu. Dolayısıyla, Alman ekonomik krizi, Hitler iktidara gelene dek giderek daha kötü bir hâl aldı. Dünya ticareti üçte ikilik bir oranda düştü ve buna bağlı olarak istihdam da azaldı. Birçok Avrupa ülkesinde, özellikle doğuda ve Sovyetler Birliği'nde de, 1920'lerin huzursuz istikrarı bu süreçte siyasi kâbusa dönüştü.

Ama 19. yüzyılın sonunda "tüketim marjı" sadece ülkeleri ekonomik buhrandan çıkarmakla kalmayıp onları daha önce olmadığı kadar zenginleştirdi. Bu süreçte, belli aşamalarda ciddi düşüş anları olmasına rağmen para arzları dayandı. Faiz oranları düşük seviyede kalmaya devam etti: Oranlar genel olarak yüzde 3.5'un üstüne çıkmadı; banka ikrazları devam etti ve bankalar -1878'te City of Glasgow Bank, 1881'de Union Générale, 1890'da Banca di Roma, 1890'da

15 Piyasaya sürülen karşılıksız para.

Barings Bank ve 1892'de French Panama Company gibi bazı büyük banka iflaslarına rağmen- genel olarak ayakta kalmayı başarıp buhrandan ders alarak 1895 itibarıyla tüm Avrupa'da durumlarını fazlasıyla iyileştirdiler. Bilhassa İngilizler geleceği düşünerek akıllıca bir strateji geliştirmişlerdi: Kötü zamanlarda daha fazla borç vermek ve sıkıntı yaşanan ülkelere borç para vermek için anavatandaki zenginleri kullanmak ("konjonktür karşıtı ikraz"). Dünyadaki (yaklaşık) 4.000.000.000 poundluk İngiliz yatırımı ile 2.000.000.000 poundluk Fransız yatırımı, uluslararası pazardaki yabancı ülkelere destek sağlayıp "uluslararası likidite"yi garanti altına aldı. Bu şartlar altında, "Büyük Buhran" da çoğu ülkede ticaretin çökmesiyle sonuçlanmadı. Bilakis, uluslararası ticaret 19. yüzyılın sonunda diğer her şeyden daha hızlı yayıldı. "Tüketim marjı", hem içeride hem uluslararası düzeyde, birçok ülkenin fazlasıyla artan zenginliğinde işlevini yerine getirdi.

Peki, bu nasıl mümkün oldu? Bu soruya verilecek kabaca cevap, harici kambiyo krizlerinin yaşanmamış olmasıdır: Yani ikrazların değeri yüksek faiz oranlarıyla korunmak zorunda değildi, ayrıca krizlere sadece nadiren panikle tepki veren ve böylece sistem içinde iflaslara nadiren sebep olan mevduat sahipleri için banka sistemine duyulan güven de genel olarak yeterince üst seviyede kalmaya devam etmişti. O dönem bu iki belirleyici unsurun altın standardını da yansıttığı varsayıldı. Zira temel Avrupa para birimleri talebe göre altına çevriliyor, değerlerini koruyup güven telkin ediyorlardı. İngiliz sterlini ve *franc germinal*[16] birkaç kuşak geriye giden altına eşdeğerdi. Altın ve gümüşle ilişkilerine bağlı olarak, diğer para birimlerinde sorunlar yaşanıyordu ancak fiilî olarak ortada Avrupa çapında geçerli bir altın standardı söz konusuydu ve 1897'ye gelindiğinde, tüm Avrupa'ya biçimsel olarak "altın hâkimdi".

16 Altın frank ya da diğer adıyla "Napolyon altını".

Dolayısıyla tedavüldeki para elle tutulabilir olması bakımından sadece "somut" değildi -altın dayanıklı bir metaldi ancak çok miktarda bulunmamaktaydı. 1890'a kadar, dünyadaki toplam çıkarılmış altın miktarı küçük bir evi bile doldurmazdı- aynı zamanda ülkelerin ticaret dengeleri ve genel olarak para politikaları da bir disipline tabiydi. Teoride ve en azından altın standardının ilk yıllarında pratikte, bir ülkenin ithalatı ihracatından azsa alımlar da ülkeden altın çıkışıyla gerçekleşmek zorundaydı. Bu da çıkan altının geri dönmesi için faiz oranlarını yükseltecek, böylece işletmeler alımı daha zor kredilerle karşı karşıya kalıp emek gücünden feragat edecek ve maliyetini "verimli hâle getirecek", yani maliyetinde kesintiye gidecektir. Böylece faiz oranları (İngiltere Bankası'nın faiz oranları merkezî oranlardan biriydi) sayesinde, ülke de durumunu düzeltebilecekti.

Ancak öyle görünüyor ki teori, pratiğin epey uzağındaydı. Altın giriş ve çıkışları, aynı şekilde faiz oranları da kurallara bağlı kalmamıştı. Yine, para arzının, yani ikraz hacminin teoride altın-standardı kurallarını takip etmesi gerekirken, pratikte çoğu ülkedeki ikraz miktarı merkez bankası kaynaklı altın çıkışından dolayı zapt edilemedi. Aslında altın tamamen -başta Birleşik Krallık ve Fransa olmak üzere- Batı Avrupa ülkelerinin yurtdışına borç para verme eğiliminin adıydı ve bu borç paraya karşılık söz konusu ülkeler Avrupa'daki alımlarına yakıt sağlayacaktı. Bu Avrupa burjuvazisinin çok büyük oranda tasarrufa gitmesini gerektiriyor ve aynı zamanda işçi sınıfının rastgele maaş kesintileri ile işsizliğe katlanmasını zorunlu kılıyordu. Daha genel düzeyde ise, görece bir ticaret özgürlüğünü icap ettiriyordu. Tüm bunlar 19. yüzyıl liberalizminin temel ilkeleriydi ve bu ilkeler baskı altına alındıklarında altın standardı dönemi de sona erdi.

19. yüzyılda bu dünya sonsuza kadar ayakta kalacakmış gibi görünüyordu. Para sadece kendi değerini korumuyor, fiyatlar

usul usul düştükçe değerini de artırıyordu. İnsanlar yıllık toplam 25 pound gibi bir meblağa mülklerini neredeyse bir yüzyıllığına kiraya veren sözleşmelere imza atıyor ve bir kuşak sonra hâlâ bu meblağları almaları aptalca görünüyordu.

Din adamları ise elli yıl içinde tren paralarını bile karşılamayacak olan bir meblağa dönüşecek 4 gine karşılığında vaazlar vermeyi kabul edecekti. Hepsinden önemlisi de paranın istikrarı tüm Avrupa'da, insanların tasarruflu olmak için mükemmel zamanda oldukları anlamına geliyordu. Her yerde tasarruf kurumları, kooperatifler vardı: Fransa'da *L'Avenir de l'Épargne* adlı bir gazete; Almanya'da birçok tasarruf artırım kurumu (*Sparvereine*); İtalya'da tasarruf bankaları (*Casse di Risparmio*). Kooperatifler kurulmaya başlanmıştı. Fazlasıyla ilginç bir tamahkârlık söz konusuydu. Örneğin, 1902'de Fransa Başbakanı olan Émile

Combes maaşını eşine verip ayda sadece 25 frankı (1 pound) kendine ayırır ve bu paranın çoğunu da Seine rıhtımlarını inceleyeceği kitaplara harcardı. Glasgow'daki bir öğrenci, okul müdürünü elektrik ve ısıtma sistemini kapamak için etrafını kollarken bulabilirdi, zira okul müdürüne okulu ayakta tutabilmesi için, kendi maaşı da dahil olmak üzere, toplu bir meblağ ödeniyordu.

19. yüzyılın sonu mutlaklar çağıydı. Hükümet ve halk çoğu şeyin işleyişinin farkındaydı. Ailedeki eril otoriteye esas itibarıyla meydan okunmuyordu. Din hükmünü sürdürüyordu. Okullarda, klasikler ile matematiğin hâkimiyeti neredeyse sınırsızdı. Devlet ve onun merasimleri bir muammayla eşanlamlıydı. İtalyan siyasetçiler için bile hâkim model Gladstoneculuk, ağırbaşlılıktı. Agostino Depretis otorite kazanmak için sakalını beyaza boyatmıştı. Üniversite fotoğraflarındaki öğrenciler olduklarından daha büyük görünme çabasını net bir şekilde açığa çıkarır. Onlar da devlet bakanları gibi favori traşlı ve ağırbaşlıdır. Ricasoli, Annunciata kolyesini bir kutuya koyup asla

takmaz ve bir milletvekili olarak kendine tahsis edilmiş, trene ücretsiz binmesini sağlayan kartını kullanmayı reddederdi. Garibaldi gibi Zanardelli de tutumlu bir hayat sürüyordu. Başbakan olduğunda bile kutu gibi küçücük bir evde yaşıyor, röportajlarını şezlongundan veriyordu. İngiliz siyasetçiler de genellikle tümüyle bir Protestan Tanrı'nın yetkisini haizmiş gibi hareket ediyorlardı. Tüm bunların merkezinde, pazar öğle yemekleri ve en güzel elbiselerle aile mezarlığını ya da başka bir aileyi ziyaret etmek üzere çıkılmış, neredeyse bir merasime benzeyen pazar yürüyüşleriyle burjuva ailesi vardı. Bu, sıklıkla kibre ve kendine beğenmişliğe varan görkemli bir kendine güven dünyasıydı; doğruluk, dürüstlük bakımından gayet azametli olmasına rağmen eğlence bakımında gayet zayıftı.

Dönüşümcülük: 1880'ler Siyaseti

1880'ler siyaseten oldukça karışık bir dönem, eski ile yeninin garip bir birleşimiydi. "Seçkinlerin çöküşü" ifadesi, çoğu ülke için, bu on yılı yeterince iyi anlatmaktadır. Siyaset yerel düzeyde birkaç önde gelenin ilgilendiği bir mesele olmaktan çıkmış, siyasi partiler ciddi bir biçimde örgütlenmeye ve artık eski usulle kontrol edilemeyecek kadar büyümüş kitlelerin oylarına talip olmaya başlamışlardı. Örneğin, bu on yıllık sürecin ilk yarısında, birçok ülke seçme ve seçilme hakkının kapsamını bir hayli genişletmişti. Bununla birlikte, çoğu zaman oldukça anlaşılmaz bir biçimde de olsa, örgütlü din de -en azından Protestan dünyasında- cemaatleri üzerindeki kontrolünü kaybetmeye başlamıştı. İngiltere'de kiliseye katılımlar 1882'den sonra düşmüş, Fransa'da ruhban sınıfı karşıtlığı serpilmişti, Nietzsche ise Tanrı'nın ölümünü ilan ederek Dostoyevski'yi yankılıyordu. Sosyalizm ve sendikalar, siyasi Katolisizm, antisemitizm, popülist muhafazakârlık ve azınlık milliyetçiliği gibi yeni siyasi erkler su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Liberalizmin kendisi de karakter bakımından değişime

uğramış, radikal liberaller işleyişin sorumluluğunu klasiklerden çok daha fazla üstlenir olmuştu. Kentleşmenin olağanüstü temposu tüm bu yaşananların arka planını oluşturmaktaydı. Yine de İrlanda ve Rusya gibi geri kalmış ülkelerde bile, kilise ve soyluların uyguladığı toplumsal denetimin zayıflaması bakımından, "Büyük Buhran"ın yarattığı toplumsal değişimlerin kendine özgü etkileri görülüyordu.

1870'lerin sonunda klasik liberalizm başat konumunu her yerde kaybetti. Bu durum, ekseriyetle, buhranın kamu gelirleri üzerindeki etkilerine bağlı mali sıkıntılardan kaynaklanıyordu. Klasik liberaller serbest ticareti ve devletin ekonomiye asgari müdahalesini savunuyorlardı. Kamu talepleri artıp savunma konusunda bir şeyler yapmak zorunda kaldıklarında ise bu maliyetlerin nasıl karşılanacağına dair şiddetli tartışmalar yaşanıyordu. İşletmeleri ve girişimciliği cezalandırdığı için liberaller, doğrudan yapılan vergilendirmelerden hoşlanmazdı. Aynı itiraz gümrük vergilerini de içermekteydi. Liberaller, aynı şekilde, alkollü içeceklerdeki devlet tekellerine ve devlet piyangolarına yönelik tekliflerden de haz etmezlerdi, her ikisinin de ahlaki olmadığı düşünülürdü. Hatta Rusya'da tuz ve İtalya'da tahıl öğütücü (*macinato*) üzerinden alınan bunun gibi dolaylı vergilerin yoksul halk için zararlı olduğu düşünülürdü. Devletin demiryolu hatlarını tamamen ya da kısmen devralarak bu hatları yönetmesine yönelik teklifler (1880'lerin bir başka önemli tartışma konusuydu) de aynı ölçüde anlaşmazlık yaratan bir meseleydi. Birçok liberal, devraldığı her şeyde devletin müsrif ve verimsiz olacağını düşünüyordu. Bu şartlar altında, 1870'lerin sonuna gelindiğinde, klasik liberalizm her yerde başarısızlığa uğradı. Liberaller, o dönemde parlamentoyu epeyce meşgul eden mali konularda ortak bir cephe oluşturamıyorlardı. Bu yüzden, klasik liberallere içeriden, yani radikal liberalizm tarafından da giderek daha çok kafa tutuluyordu. Klasik liberallerin daha önce serbest tüccar, din adamı, güçlü bir merkezî devletin (iktisaden idare edilen bir

şey olmasına rağmen) taraftarı, millî ve eğitimli bir ordunun destekçisi ve "sorumsuz" kitlelerin oy kullanmasını engelleyen oldukça kısıtlı bir imtiyazın taşıyıcısı oldukları yerlerde de gayet farklı bir bakış açısına sahip orta-sınıf liberaller vardı. Bu insanlar aristokrasiye şiddetle karşı çıkarken, dini de saçmalık addediyorlardı. Boşanmayı ve tamamen seküler bir eğitimi savunup, kimi zaman kadınların özgürleşmesini destekleyip, maliyeti ne olursa olsun ticari verimliliğe inanıp mevcut imtiyazların yaygınlaştırılmasını talep ediyorlardı. Geçmiş yüzyılların hurdasının tereddütsüz bir şekilde süpürülmesi gerektiğinden, orta-sınıf liberaller genellikle geçmişi hakir görüp ilerici bir gelecekten emindiler. Birçok örnekte, sosyalistlerin yakınmalarıyla empati kurup daha ileri görüşlü bir liberalizmin bu şikâyetleri dikkate almasını umuyorlardı. İngiltere'de Joseph Chamberlain; İtalya'da Francesco Crispi (kendisi iki eşliydi); Almanya'da Eduard Lasker; Fransa'da Jules Ferry ve Léon Gambetta çoğunlukla aynı dilden konuşuyorlardı.

Bu radikal liberallere karşı çıkılıyordu. Liberallerin seçmen kitlesi çoğunlukla şehirlerde yaşıyor, böylece popüler basını çok kolay bir şekilde zapt edebiliyorlardı. Ancak köylerde, kırsalda ve bazı kasabalarda bir kitle partisi oluşturmak amacıyla toplumsal prestijlerini kullanmak isteyen muhafazakârlardan kaynaklanan bir direnişle de karşı karşıya kaldılar. Bu duruma ilk müdahale edenler İngilizler oldu: Disraeli 1870'lerde, Kıta Avrupası'na özgü bir bakışla, sağ görüşlü liberaller ile ruhani muhafazakârların ittifakı olan bir parti (kendine özgü gerilimleri olan bir birleşim) kurdu. Aynı şekilde Katolikler de alt-orta sınıf ve köylülerden müteşekkil bir takipçi kitlesi örgütlemek konusunda gittikçe artan bir kaygı duyuyorlardı. 1880'lerde siyasi Katoliklik karakter değiştirdi ve on yıllık dönemin sonunda, çoğunlukla orta sınıf figürlerin oluşturduğu kitlesel bir harekete dönüştü. Avrupa siyaseti, her ne kadar epeyce karışmış ve şaşırtıcı olsa da bariz bir biçimde paralel bir rota izlemekteydi.

Genel olarak çoğu ülke benzer modeller üretiyordu. Daha gelişmiş ve şehirleşmiş olan ülkelerde, 1880'lerin başında radikal liberal hükümetler dönemi yaşandı. 1880'leri, haklı olarak, daha önce görmediği türden bir büyük değişimler dönemi sayan Lord Salisbury, ikinci Gladstone hükümetine dönüş olan 1880'deki seçimin "sınıflar arası ciddi bir savaşı"n başlangıcına işaret ettiğini düşünüyordu. Jules Ferry, Léon Gambetta ve Charles de Freycinet gibi dönemin nüfuzlu Fransızları sol bir dil kullanıyorlardı. Örneğin sansürü zayıflatıp, cumhuriyetçilere ruhsatsız içkili mekânlar açma izni verip, boşanmaları tanıyıp sendikaları yasallaştırdılar (1884). Belçikalı liberaller de Walthère Frère-Orban önderliğinde benzer faaliyetlerde bulundular. Ancak 1880'lerin ortasında, egemen liberaller arasında bölünme yaşandı: Joseph Chamberlain partiden ayrılıp Salisbury'ye katıldı; çoğu Alman liberal parlamenter hükümete karşı küçümseyici tavrına rağmen Bismarck'a doğrudan destek verdi; İtalyan liberaller alenen "dönüşümcü" olup, egemen grupları şevkle destekleyip onlara katılarak daha önce Garibaldi'nin sekreterliğini de üstlenmiş ve 1890'da, kendini kral ile kraliçeyle beraber resmeden bir portresini yaptırarak bir Meryem Ana heykeli önüne astırmış, ruhban sınıfı karşıtı bir cumhuriyetçi olan Francesco Crispi dönemini sonlandırdılar. "Kitle siyaseti"nin 1880'lerdeki yükselişinin birçok liberali daha önce savaştığı sağcı gruplarla çarçabuk ittifak kurmaya zorladığına dair söylenecek pek fazla şey yoktur. 1880'lerin sonu, hemen her yerde sağcı rejimlerin yükselişe geçtiği bir dönemdi: Büyük Britanya'da Salisbury ve Chamberlain, Almanya'da Bismarck'ın *Kartell*'i (nasyonal liberallerle muhafazakârların bir ittifakıydı), Fransa'da ise Üçüncü Cumhuriyet siyasetine özgü bir şekilde, solcu bir dil konuşup sağcı davranan hükümetler iktidardaydı.

Bu on yıllık süreç daha gelişmiş ülkelerde "kitleler çağı"nın başlangıcıydı: Seçimler çok önemli olduğundan siyasetçiler partilerini örgütlemek ve popüler bir dil kullanmak zorun-

daydı. Büyük Britanya'da yetişkin erkeklerin yarısı 1868'den beri oy kullanıyordu; Fransa'da erkekler için genel oy hakkı mevcuttu; Prusya parlamentosu için (çok önemli değildi) olmasa da Bismarck'ın *Reichstag*'ı için erkekler genel oy hakkına sahipti. Fransa'nın seçkinleri (*notables*), Almanya'nın eşrafı (*honoratioren*) ve Büyük Britanya'nın "mümtaz vatandaşları" (*eminent citizens*) gibi yerel yöneticiler destekçilerini oy kullanma hakkının çok sınırlı olduğu zamanlardaki gibi rahatça hizaya getiremiyor, örgütlenmeye ve basına ihtiyaç duyuyorlardı. 1870'lerin sonunda, birçok parti bu duruma uygun hareket ediyordu. 1880'lerin ortalarında sistemi kırmaya çalışarak halk arasında heyecan yaratan Fransız milliyetçisi demagog General Boulanger'in, Amerika'da şahit olduğu seçimlerle maharetini geliştiren Dilon adında bir ajanı vardı. 1880'lerin sonunda Katolik siyasetçiler, rahipleri çoğu yerde (oldukça etkili) siyasi bir araç olarak kullanıyorlardı. Viyana Belediye Başkanı Karl Lueger bu siyasetçilerin başında geliyordu, ancak İrlandalı siyasetçilerin de çoğu zaman ondan geri kalır yanı yoktu.

Daha az gelişmiş ülkelerdeki şehirleşme süreci kitleleri aktif bir unsur kılacak kadar başarılı olamamıştı. Ancak "Büyük Buhran"la birlikte toplumsal yapıların çözülüşü hâlâ devam ediyor, toprak sahipleri kontrollerini kaybediyordu. Bu, İtalya'da ve hatta yerel otoriteler olan *cacique*'lerin[17] seçim sonuçlarını kimi zaman daha seçim yapılmadan ilan ettiği *caciquismo*[18] adı verilen eski bir yöntem yüzünden siyasetin 1880'lerin sonuna doğru fazlasıyla karmaşık hâle geldiği İspanya'da bile "seçkinlerin sonu" demekti. Rusya'da ise III. Aleksandr'ın (1881-1894) bu duruma tepkisi babası liberal II. Aleksandr'ın yumuşattığı otokrasiyi yeniden sertleştirmek oldu. Ancak Çarlık Rusyası esaslı bir tepki ortaya koymak için

17 İspanyolca şef, lider gibi anlamlara gelen bu kelime yerel otoriteler veya derebeyleri için de kullanılmaktadır.

18 Tek adam yönetimi, patronaj.

fazlasıyla zayıftı. Devlet geniş çaplı bir asker alımının maliyetini karşılayamıyordu. Askere alınan yetişkin genç erkeklerin sayısı toplamın dörtte birinden fazla değildi ve bu yüzden toplam 119.000.000 rublelik ordu bütçesinden ikmal maliyeti (*intendantstvo*) olarak 100.000 ruble kullanıldı. Bu noktada, yeni Çar'ın yurtdışında neredeyse trompetle ilan ettiği askerî reaksiyon için pek de imkân yoktu.

Batı'da siyasi değişimlerle -1880'lerin başındaki radikal evre, bu on yıllık dönemin ortasındaki karışıklıklar ve 1880'lerin sonundaki sağcı evre– iktisadi hareketler hemen hemen aynı döneme denk gelmişti. 1870'lerin sonu ve bilhassa ilk yılları olmak üzere 1880'ler kötü bir zamana tekabül ediyordu. 1880'lerin ortasında Büyük Buhran patlak verdi. "Dip noktası"nı görmüş ekonominin bir kalıntısı olarak devam eden işsizlikle yükselen fiyatların çakıştığı garip bir an yaşanmaktaydı. 1886'da çoğu ülkede ayaklanmalar yaşandı: Büyük Britanya'da büyük bir kalabalık kulüplerin camlarını, pencerelerini indirerek Pall Mall Caddesi boyunca ilerledi ve Trafalgar Meydanı'nda meşhur bir ayaklanma gerçekleşti. Yılanbalıklarının parçalandığı, rıhtım bölgesine özgü tiksindirici bir oyuna son vermeye çalışılınca, Amsterdam'da "Yılanbalığı Ayaklanması" (*Palingoproer*) patlak verdi.Bu hadise düzinelerce ölüm, yüzlerce yaralanma ve tutuklanmayla sonuçlandı. Belçika'nın endüstriyel doğu bölgelerindeki -Liège ve Charleroi- grev ve lokavtlar ise ancak ordunun müdahalesiyle sona erdi. 1887 itibarıyla, çoğu ülkede bir patlama hâli vardı ve bu durum 1890-1891'e kadar, sert bir sindirme operasyonları sonrasına kadar sürdü.

Bu ayaklanmalar daha gelişmiş ülkelerdeki siyasi örüntülere damgasını da vuran, liberalizmin 1880'lerin ortalarındaki bölünmesine neden oldu. Söz konusu bölünmeler, liberalizmin esas itibarıyla bireyci olmasından dolayı, "kitleler çağı"nın yarattığı rekabetlere cevaben ortaya çıktı. 1870'lerin sonuna kadar parlamenter sistemler kitlelerden ziyade "seçkinler"in

meselesi olmuştu. Bunun açık ara en bariz örneği, 1860'ların parlamentosuna büyük toprak sahibi ailelerden gelen erkeklerin önemli ölçüde hâkim olduğu Büyük Britanya'ydı. Ancak Fransa'da da 1870'lerin başında *Chamber*'nın[19] üçte biri aristokratken, Almanya'da *Reichstag*'ın dörtte biri soylulardan oluşuyordu. Parlamentolar da bu duruma uygun hareket ediyor, sık aralıklarla toplanmayıp mesailerinin üçte ikisini bütçe tartışmalarına ayırıyorlardı. Kitleler de 1870'lerde bu türden bir liderliği normal karşılamaktaydı. Çoğu ülkede oy kullanma hakkı sınırlandırılmıştı. 1860'larda İtalya'daki liberaller, kendilerine oy hakkı tanınması durumunda kitlelerin din adamlarına ve radikal demokratlara oy verebileceğine dair muhtemelen haklı bir endişe taşıdıklarından, burada oy kullanma hakkı nüfusun yüzde 20'siyle sınırlıydı. Ancak her yerde büyük bir ilgisizlik hâli söz konusuydu. Fransa'da erkeklere tanınan genel oy hakkı örneğinde, seçmenlerin üçte biri oy verme zahmetine girmiyordu. Bolonya'da seçmenlerin sadece yüzde 10'u, Prusya seçimlerinde sadece yüzde 25'i, St. Petersburg şehir meclisi seçimlerinde 21.000 kişilik potansiyel seçmenin sadece yüzde 8'i oy kullanmıştı. Yine de bu katılım eksikliği 1880'lerde azaldı ve "kitleler" oy verdikçe, liberal seçkinler de bozguna uğradılar. 1877'de Stettin-Uckermünde'de seçmenlerin yüzde 31'i oy kullandığında, bölge ulusal liberalizme geçti. 1879'da bu sefer seçmenlerin yüzde 49'u oy kullandığında muhafazakârlaştı ve 1884 seçimlerinde seçmenlerin yüzde 70'i oy kullandığında da sonuç aynı kaldı. Bu, kitlelerin 1870'lerdeki hâkim liberal öğretilere karşı başkaldırışının işaretiydi.

Liberalizm kendi düşmanlarını yaratmıştı. Bunların başında -liberalizmin önayak olduğu ekonomik gelişmenin bir sonucu olan- sosyalizm geliyordu. Şehirler yeni bir işçi sınıfıyla dolup ağır sanayi geliştikçe, sendikal hak ve nihayetinde işçi sınıfının doğrudan çıkarlarını dile getirebilecek siyasi parti talep-

19 Yasama meclisi kastediliyor.

leri de ortaya çıktı. Özellikle Kıta Avrupası'nda, işçi sınıfının sıkıntılarını anlayan ve kapitalizmin kötülüklerinin kökünü kurutacak parlak bir geleceği öngören birçok entelektüel de vardı. İşsizlik, varoşlar, yetersiz beslenme ve sağlıksız koşullar bir yana bırakılırsa eğitim, kadın-erkek eşitliği, refah devleti, zenginlerin vergiye tabi kılınması ve ticaretin millîleşmesiyle yeni bir dünya yaratacaktı. Kendine sosyalist diyen çoğu insan kiliseye şiddetle karşı çıktığından, bu dünya Tanrı'sız bir Tanrı Şehri'ydi. Felsefi bakış açısını Marx'ın belirlediği ve sosyalistlere gelecek umudu sunan bu "bilimsel materyalizm"de "Tanrı"ya ya da "ilk günah"a yer yoktu. Bu bakış açısı sonsuz bir "ilerleme" öngörüyor ve bir anlamda, "insan"ı yarı tanrı kılıp onu Dostoyevski'nin *Ecinniler*'de unutulmaz bir şekilde hicvettiği bir görünüme yerleştiriyordu.

1880'ler dramatik bir değişim dönemiydi. Bu on yıllık dönem liberaller ve muhafazakârlar arasındaki "ahlaki düzen" tartışmalarıyla açılmış; sınıf savaşlarının bariz bir hâl almasıyla Fransa, Almanya, Belçika ve Büyük Britanya'daki limanlar ile madenleri etkileyen grevler ve tüm ülkelerde "yeni sendikacılık"la kapanmıştı. 1890'ların başına dek bu durumun siyasi etkileri -yani kitlesel sosyalist partilerin biçimsel örgütlenmesi- kendini tam anlamıyla gösteremedi. Yine de sosyalist bilincin olgunlaşması 1880'lerde oldu. Sosyalistlerin çok yakında bölünecek olmasıysa kapıya dayanmış, kaçınılmaz bir sorundu.

Sendikalar başta Büyük Britanya olmak üzere gelişmiş ülkelere zanaatkârların çıraklık nizamını, üretim standartlarını, ücret oranlarını kontrol etmek ve hastalık, yaşlılık, sakatlık ile işsizlik durumunda sigorta fonlarını işletecek "dostane" dernekler kurmak üzere bir araya geldikleri geçmiş on yıllardan miras kalmıştı. Matbaacılar tüm ülkelerde bu türden bir örgütlenme konusunda bariz bir şekilde başı çekiyordu. Yeni teknoloji tarafından sıklıkla tehdit edilen matbaacılar genel olarak bir sendikanın maliyetini karşılayacak yeterli kaynak

ve kalıcı istihdama sahipti. Londra Mürettipler Cemiyeti ya da Fransa'daki Kitap Federasyonu böyle ortaya çıkmıştı. 1870'lerin sonunda daha kapsamlı sendikalar kurmaya yönelik bir çaba gösterildi. Le Havre'daki liman işçileri büyüyen iş sahasının, artan kârların ve liman işçisi olabilecek bir göçmen ordusunun kapılarına dayandığının farkındaydı. Marsilya, Barselona, Cenova ya da Londra'da da durum farklı değildi. Bu sendikalar küçük ölçekliydi ve "yetkili" değildi. Bir grup işçiyi, bir başka grup işçi pahasına üye yapıyorlardı. 1880'lerin başındaki ekonomik buhran koşullarında, artık sendikalarının maliyeti karşılayamadıklarından üye sayısı da azaldı. Bu duruma verilen cevap siyasiydi. Kendilerini "İşçi Partisi" olarak adlandırılan gruplar oluştu. 1879-1882'de Fransa İşçi Partisi; 1883'te İtalya İşçi Partisi; 1885'te Belçika İşçi Partisi; yine aynı yıl, çamaşırcı bir kadının oğlu olan ve Madridli 900 matbaacının üçte birinin uluslararası kapitalizmin aşırılıklarından dolayı yüksek nitelikli işlerinden keyfî bir şekilde nasıl atıldıklarına şahitlik etmiş bir matbaacının, Pablo Iglesias'ın teşvikiyle İspanya İşçi Partisi kuruldu.

Bu işçi partilerinin en büyüğü, bir önceki on yılda kurulmuş olan (ve eski grupların kaynaşmasıyla ortaya çıkan) Almanya Sosyal Demokrat Partisi'ydi. Daha o zaman bile *Reichstag*'ta bir düzine koltuk kazanmışlardı ve 1880'lerin sonuna gelindiğinde, Alman siyasetine yön verme yolunda gayet sağlam bir noktadaydılar. Parti, benzeri diğer gruplardan -bilhassa Britanya İşçi Partisi'nden- daha önce gelişmişti; zira Alman liberal ve muhafazakârlar İngiliz muadillerinin yaptığı gibi işçi sınıfı oylarını kazanamamışlardı. Alman proletaryası seçkinlerin, sanayicilerin, profesörlerin ve çiftçilerin vergilendirmede müşterek bir amaç doğrultusunda işbirliği yaptığı siyasetin -ki bu amaç da işçi sınıfına, toprak sahibi sınıflara mali destek sağlamak amacıyla, kendi yiyecekleri için daha fazla para ödetmekti- bir kumpas olduğunun gayet net bir şekilde görebiliyordu. Bununla birlikte Prusya, işçileri buna isteksiz

olsalar bile, oy hakkından etkin bir şekilde mahrum bırakan bir sınıf ayrıcalığıyla yönetiyordu. Bismarck bu tabloyu resmî sosyalist faaliyeti yasaklayan sosyalizm karşıtı yasalarla tamamlayıp bu gruba rahat vermedi ve onların bir araya gelmesine engel oldu. Bu yasalar 1890'a kadar yürürlükte kaldı. Erkekler *Reichstag* için adaylığını koymaktan men edilmediler ve bu on yılda liberallerin oyu düşerken (1871'de toplam oyların yarısına yakınını almışken, 1890'da bu sayı üçte birin biraz üzerindeydi) sosyalistlerinki arttı. Alman sosyalistleri iyi örgütlenip sendikalarla aralarında güçlü bir bağ kurmuşlardı. Diğer hiçbir parti bunlara sahip değildi.

Büyük Britanya'da, Avrupa'da alınan en yüksek maaşlar sayesinde ucuz yiyecek yaygınlaştı; her iki parti de serbest ticareti istiyordu ve çoğu erkek işçinin desteklediği liberaller işçi sınıfından ya da sendikacı adayları seçim bölgelerinde teşvik etmekte gayet maharetliydi. Bu şartlar altında -ne 1800'lerin başında birkaç antisemitistentelektüel ne de bir on yıl sonra İskoç Aziz Keir Hardie örneklerinde olduğu gibi- sosyalist parti kurma çabaları pek de başarılı olmuyordu. Bu durum, bir İşçi Partisi'nin değişen koşullarla birlikte daha fazla insan için makbul hâle geldiği, 1890'ların sonuna kadar sürdü.

Almanya hariç, Kıta Avrupası'nda 1880'lerin sosyalistleri oldukça bölünmüş durumdaydı. İtalya, İspanya ve bir dereceye kadar Fransa'da anarşizm hâlâ güçlü bir itici güçtü ve genel olarak anarşistlerin sosyalistlerle arası kötüydü. Sosyalistler şiddete tamamen karşıydı. Çarpıcı ancak nafile bir "eylemli propaganda" uğruna mali ve hukuki meselelerde işler neden zora sokulsun diye düşünüyorlardı. Sosyalistler "devrimci jimnastiği"ni değil eğitimi, kütüphaneler ve örgütler için kaynak kullanımını tercih ediyorlardı. Anarşistler ise bu "nezaket"ten hoşnut değildi; İspanya'daki anarşistler, "bir Prusya düzeni içinde uygun adım yürümeyi" açıkça reddetmişlerdi. Aynı şekilde, entelektüeller ile partilerinin katı proleter çiz-

gide olmasını isteyen, başka bir deyişle Fransız Marksist Jules Guesde gibi hayalperest entelektüelleri değil, parayı gözeten sendikacılar arasında da farklılıklar mevcuttu. Tercih, anarşistleri geri püskürten (Belçika ve daha sonra İrlanda'daki Katoliklerin yaptığı gibi) ve kendini sosyalist olarak değil "işçi" (*ouvrier, operaio* vb.) olarak tanımlayan partilerden yanaydı. Bu partiler -bilhassa Fransa'da- anarşistler, sosyalistler, entelektüeller, sendikacılar ile parlamenter sürecin muhtemel katılımcıları arasında bölünmüş durumdaydı. Başarı disiplini Almanya'da daha erken bir dönemde sağlanmışken, Kıta Avrupası'nın geri kalanında 1890'lara kadar etkili olamadı. 1880'lerde insanlar büyük ölçüde sınıf krizinin farkına varmışlardı. 1880'lerin sonunda, kriz kendini geniş çaplı sendikal faaliyetlerle gösterdi. 1880'lerin ikinci yarısında genel oy hakkını haiz herhangi bir parlamentoda elli ya da daha fazla sosyalist milletvekilinin olması da bu krizle ilgiliydi. Aynı şekilde, bu kriz pek çok yasadışı anarşist faaliyette de kendini bariz şekilde göstermekteydi.

Bununla birlikte, "sosyalizm" tehdidi 1880'lerde yeterince şekillenmemişti. Mülk sahibi olmayan insanlar hakkında ne yapılacağına dair soru 1890'ların sonuna doğru mülk sahibi grupları bir dereceye kadar birleştirdi (örneğin, Prusya'daki *Sammlungspolitik*,[20] yani "temerküz siyaseti" dönemi). Yine de sosyalizm tehdidi 1880'lerde bu mülk sahibi gruplar arasında bölünmeye neden oldu. Bazıları baskıya dayalı, bazıları da barışçıl bir siyaset izledi. 1880'lerin başında Jules Ferry, Gladstone, Depretis ve Avusturya'da Kont Taaffe'nin başında olduğu sol eğilimli hükümetler sendikal hakların tanınması, (Avusturya ve Fransa'da) serbest sanatkârların desteklenmesi, sansürün yumuşatılması, hepsinden de önemlisi oy verme hakkının alt-orta sınıfa ve üst sınıf işçiler ile köylülere kadar yaygınlaştırılması gibi barışçıl bir siyaset izleyeceklerdi.

20 Kayzer II. Wilhelm döneminde benimsenen bu politika, sosyal demokratlara karşı tüm partileri bir araya getirip emperyalist bir siyaseti teşvik ediyordu.

1880'lerin başında (diğer birkaç ülkeyle birlikte) Büyük Britanya, İtalya ve Avusturya'da oy hakkının genişletilmesi söz konusuydu; aynı şekilde Fransa'da nispi temsil sistemi, yani *scrutin de liste*'in, dar bölge seçim sistemi yani *scrutin d'arrondissement* yerine ikâmesi esasen muhafazakâr yerel seçkinleri zayıflatmaya yönelikti.

Bizatihi oy hakkının söz konusu şekilde genişlemesi klasik liberallerin pozisyonunu sarstı ve 1880'lerde parlamentolar seçkinler ile üst-orta sınıfı daha az korur hâle geldi. Londra'daki Whig Partisi, 1880'lerin başında liberal kanattan kopup sağa kaydı; 1885 itibarıyla büyük toprak sahibi parlamenterler daha birkaç yıl önce çoğunluğu oluşturdukları Avam Kamarası'nda artık en büyük grup değildi. İrlandalı parlamenterler bariz şekilde bir alt-orta sınıf grubuna dönüşmüştü. 1863'te özerk yönetim parlamenterlerinin üçte ikisini toprak sahipleri oluştururken, 1873'te 109 parlamenterden sadece 23'ü, 1880'de de 59 parlamenterden sadece 8'i toprak sahibiydi. 1888 itibarıyla partinin dörtte birini alt-orta sınıftan gelen parlamenterler oluşturuyordu. 1878'de Almanya Ulusal Liberal Partisi milletvekillerinin yüzde 13'ünü iş insanları oluştururken, 1887'de bu sayı neredeyse üçte birdi. Fransa'da ise 1871'de meclisin yarısını oluşturan soylular 1889'da sadece beşte birini, 1902'de ise onda birinden azını oluşturuyordu. O on yılın ortasında, Oportünistler olarak bilinen daha sağcı cumhuriyetçilerden bazıları, sırf cumhuriyetçilik eksenine dönüş yapan sol görüşlü meslektaşlarını korkutmak için, sağ kanatla işbirliği yapma peşindeydi. Cavour, Gladstone ya da Fransa'daki Broglie dükü gibi klasik liberaller din, hiyerarşi, meşruti serbest ticaret ve dengeli bütçe lehine "ahlaki düzen"den yana kişilerdi. Bu tür liberalizm oy hakkının yaygınlaşmasına karşı olma, merkezîleşen bir devletin güdümünü kolaylaştırma eğilimi gösteriyordu. Fransa, İtalya ve Almanya'nın çoğunda birçok nahiye ve hatta büyük şehrin kendi belediye başkanlarını seçmelerine izin verilmiyor, belediye başkanları

vali ya da (Almanya'da olduğu gibi) kraliyet otoritesi tarafından belirleniyordu. Bunun arkasındaki iddia da 19. yüzyılın ortasına özgü bir nitelikti: Yönetmeyi *bilenlerin* yönetmesi. Şayet nahiyeler kendi başkanlarını seçerse, sonuç mali karışıklık ve yolsuzluk olabilirdi. Örneğin bu dönemde, tüm Avrupa ülkelerinde belediye binalarının, tramvaylar gibi ulaşım ve kamu hizmet araçlarının gelişimini engelleme kaygısı vardı. Bunlar, işinin ehli yönetimin ve kamusal dürüstlüğün bir garantisi olarak, özel teşebbüslerin ellerine bırakılmışlardı.

Ancak klasik liberaller 1870'lerdeki savaşı kaybetti. Liberal kanadın kendi içinden çıkan radikaller onlara meydan okudu. Aynı şekilde 1870'lerin ikinci yarısında ve özellikle 1880'lerde, onları sosyalizmden bile çok daha fazla korkutan bir fenomen de klasik liberallere kafa tutuyordu: Farklı dinlere mensup nüfuslu bir ülkenin siyasetini şekillendirmek için başka herhangi bir etkenden daha fazlasını yapan kitlesel klerikalizmin[21] 1880'lerdeki yükselişi. Bu, radikal liberalizm ve klerikalizm alt-orta sınıfa tanınan oy hakkının sonuçlarıydı. Klasik liberaller genelde dindar olmalarına rağmen fazla toleranslı olmuşlardı. Katolik müttefikleri vardı. Fransa'da Üçüncü Cumhuriyet, Bournon zihniyetli aşırı klerikal sağ yerine sol ile ittifak kurmayı daha kabul edilebilir bulan anti-klerikalist liberal Katoliklerden müteşekkil, büyük ölçüde muhafazakâr olan bir meclis tarafından kurulmuştu. Büyük Britanya'da Gladstone, Katolik olmalarına rağmen liberal de olan, İrlandalı parlamenterlerle ittifak kurdu. Avusturya'da bizatihi liberal Katolikler, tüm obskürantizm[22] ve züppelikleriyle aşırı klerikalizmin genellikle beraberinde getirdiği bağnaz müdahaleye, ekonomik beceriksizliğe ve kalitesiz eğitime tahammül edemediklerinden, Kilise'nin yaygın iktida-

21 Hıristiyan toplumlarda ruhban sınıfının özel ve sosyal hayatın tamamında söz sahibi olmasını benimseyen siyasi bir akım.

22 Fransızca "karanlık" kelimesinden türetilen bu kavram, "bilgi ve eleştirel düşüncenin yayılmasına karşı olan, aydınlanma karşıtı" anlamına gelmektedir.

rının azaldığını görmek istiyorlardı. İtalya'da iktidardaki liberal *Destra* -Papalık talimatlarına rağmen- kendileriyle "uzlaşmış" bağımsız liberal Katolik milletvekilleri tarafından desteklendi. Belçika'daki liberaller iktidarlarını Kilise'nin muzafferiyetçi ve yanılmazcı[23] iddialarına karşı olan Katoliklere borçluydu. Dublin'de Kardinal Cullen gibi bir adam, Gladstone'la işbirliği yapan bir köy delikanlısı Papa IX. Pius'un ateş püskürmelerine, *Hatalar Müfredatı*'na,[24] yanılmazlığına ve Papalık topraklarını müsadere eden İtalyan devletini tanımamasına resmî düzeyde "âmin" diyebilirdi. Gerçekte ise üst sınıf İngiliz Katolikleri hor görüyor ve Parisli bir başpiskoposun gamsızca, "İsa sadece Tanrı'nın oğlu değil, aynı zamanda bir soyluydu," iddiasında bulanabildiği eski Kilise'de asla yer edinemeyeceğini de biliyordu. Louvain Katolik Üniversitesi'nde uzun zamandır felsefe profesörü olan Charles Périn gibi yanılmazcı bir figür, liberal hasımlarından çok müttefiklerini dehşete düşürüyordu. Güçlü bir serbest teşebbüs taraftarı olduğundan liberal ekonomiye değil, liberal devlete karşı büyük bir nefret besliyordu.

1880'lerin toplumsal değişimleri farklı bir Katolik tutum yarattı: Kilise'nin yanılmazcı niteliği önemli ölçüde azalırken, liberal Katolikler liberalizmden ekseriyetle uzaklaştı. Elbette, siyasi Katolisizm ahlakı temsil ediyordu. Ancak bundan fazlası da söz konusuydu. Oy hakkının yaygınlaşması köylüleri de kapsayan alt-orta sınıf Katoliklere de oy hakkı tanımıştı. Bunların birçoğunun liberalizmden memnun olmamak için nedenleri vardı. Örneğin, eğitim herkesin hoşuna gitmemişti. Baba, kızları ile oğullarına (kimi zaman da kız ve erkek kardeşlerine, kuzenlerine, teyze-halalarına) bağımlı olduğundan çiftçi bir aile (esnaf bir ailenin aksine) emek gücünü toprakta tutmak

23 *Ultramontane*: Katolik Kilisesi içinde Papa'nın imtiyaz ve otoritesine güçlü bir vurgu yapan anlayış.

24 Papa IX. Pius'un 1864'te yayımladığı ve liberalizmi en sistematik biçimde kınadığı belge. Belge, Pius'un karşı çıktığı seksen sorunun bir listesini içermektedir.

zorundaydı. Çiftçiler çocuklarının okul için evden ayrılmalarını çoğu zaman istemiyorlardı. Avusturya'nın Oberösterreich eyaletinde liberallerin 1868'te çıkardığı, eğitimin yaygın olması gerektiğine dair karar, çiftçilerin çocuklarını bırakmamasından dolayı 1870'lerde değiştirilip lağvedildi. Bavyera'da da durum benzerdi. Birçok ülkede Kilise hiyerarşisi bariz bir şekilde daha "popülist"leşmişti. 1878-1918 yılları arasında görev almış Macar kardinallerden üçü taşralı zanaatkârların oğulları, biri Slovak köylüsü, bir diğeri ise bir köy öğretmeninin oğluydu.

Bu durum zanaatkâr, esnaf ve çiftçinin konforlu dünyasını rekabetle altüst eden liberal ekonominin bir parçasıydı. Ancak "Büyük Buhran" derinleştikçe, bu gruplar da giderek daha da tedirginleşti. Demiryolları ve karayolları ithal mallar ile servislerin taşınmasında sıkıntıya neden oluyordu. Örneğin, Württemberg'deki çiftçiler birbirleriyle ve yerli olmayan diğer çiftçilerle rekabet ettiklerini, et ve sebzeleri için kendilerine önerilen fiyatların düştüğünü fark etmişlerdi. Piyasaya yeni çıkan bu tüccarlar genel olarak Yahudilerdi. Çiftçilerin borç almak zorunda oldukları kişiler de çoğunlukla Yahudiydi ki bu dönemde Almanya bankalarının yüzde 45'inin Yahudilerin kontrolünde olduğu söyleniyordu. Kaufhaus des Westens, Wertheim, Tietz vb. şehirlerdeki mağaza zincirlerinin çoğu Yahudilere aitti. Benzer şekilde, Ulusal Liberal Parti'nin lideri Lasker de dahil olmak üzere *Reichstag* ve Prusya parlamentosundaki liberal milletvekillerinin büyük bir kısmı da Yahudiydi. Viyana'da da banka, ticaret, işletme, gazetecilik ve endüstri alanlarında neredeyse ezici bir çoğunlukla Yahudi hâkimiyeti söz konusuydu.

Viyana ve Budapeşte, doğudan bilhassa Polonya şehri Galiçya'dan gelen binlerce Yahudi göçmeni cezbediyordu. Avusturya liberalizmi -ve onun bir kat daha fazlası olan Macar liberalizmi- çok daha önemli dinî günlerde yapılan Yahudi göçü önündeki engelleri kaldırmıştı. 1914 itibarıyla Viya-

na'daki Yahudi nüfusu 250.000'e (yani şehir nüfusunun onda birinden fazlasına) ulaşmıştı. Budapeşte'de ise Yahudiler şehir nüfusunun dörtte birini oluşturuyordu. Yahudi nüfusu Macaristan'da o kadar yoğundu ki Karl Lueger, şehirden "Yudapeşte" diye bahsediyordu. 1886'da Linz'te bir Yahudi okulu açılırken Oberösterreich imparatorluk valisi de protokolde yer aldı. Yahudiler aldıkları eğitim sayesinde tam da diğer orta sınıf erkekler gibi subay olmaya başlamışlardı. 1894 itibarıyla 26.897 subayın 3179'u Yahudiydi. Uzman askerî hekim Michael Waldstein'a "Edler von Heilwehr" asalet unvanı verildi. Farklı topluluklar arası evlilik öyle bir hâl almıştı ki monarşinin önde gelen birçok figürü ya kısmen Yahudiydi ya da Yahudi ailelerden kişilerle evleniyordu. Bunlar arasında Alman liberal Giskra ve Avusturya liberalizminin kurucusu Anton von Schmerling de bulunmaktaydı. Yine 1905-1906 arası ülkeyi yöneten Fejérváry ve 1915'te Dışişleri Bakanı olan István Burián gibi önemli Macar figürler de bu kişilerdendi. Doğduğunda "Kohn" adı verilmiş Savunma Bakanı Samu Házay ya da "Theikles" adı verilmiş Maliye Bakanı Teleszky gibi, 1914'teki Macar kabinesinin birçok üyesi Yahudi kökenli "Macarlaştırılmış" isimler taşıyordu. Japonlardan daha çok Nobel ödülü alan Budapeşte Yahudileri 20. yüzyılın önemli itici güçlerinden birine dönüşmüştü.

Bu aileler son derece asimile olmuşlardı. Bununla birlikte, Avusturya-Macaristan'daki Yahudi nüfusunun çok küçük bir kısmını oluşturuyorlardı. Krakov'da 1891-1914 yılları arasında, Kazimierz gettosunda toplanmış 30.000 kişilik nüfus içerisinde Yahudilikten dönenlerin sayısı sadece 444 kişiydi. 1881'de evlenen Prag Yahudilerinin sadece yüzde 0.5'i, Viyana Yahudilerinin sadece yüzde 11.8'i kendi cemaatleri dışındakilerle evlenmişlerdi (1900'de bu oranlar sırasıyla 7.6'dan 14.9'a çıkmasına rağmen). Geriye kalan Yahudilerin çoğu kendi cemaatleri içinde ve geçmişte de olduğu gibi, gayet yoğun emek isteyen zanaatlar icra ederek yaşamaktan memnundu (örneğin,

"Portnoy" ya da onun Yidişçe muadili "Sznajder" "terzi" anlamına gelir). Bazı Yahudiler de mali alanda, borsadan seyyar ticarete kadar her seviyede gelişme kaydetmişlerdi; Yahudiler, günümüzde Slovakya olarak bilinen Yukarı Macar köylerinde, genellikle bölgenin önde gelen soylularıyla işbirliği içinde, yerel kredileri yönetiyordu. Kapitalizmin her düzeydeki gelişimiyle birlikte Yahudiler de güçlü bir şekilde ön plana çıkmıştı.

Katoliklere göre, Yahudilerin Fransa'daki mevcudiyeti Protestan mevcudiyetiyle pekiştirilmişti. Üçüncü Cumhuriyet, Protestanları yarım milyonluk nüfuslarının icap ettiğinden çok daha büyük bir oranda yüksek mevkiler elde etmişti. Maliyede Léon, eğitimde Monod, başbakanlar Freycinet ve Casimir-Périer, Bahriye (dolayısıyla koloniler) Bakanı Jauréguiberry buzdağının sadece görünen kısmıydı ve daha alt kademelerde Yahudiler de yer alıyordu. Sağ görüşlü Fransız Katoliklere göre, bu Protestan-Yahudi varlığı gizli bir ittifaktı ve meclis, eğitimi Katoliklerin elinden alacak yasaları çıkardığında (1879-1880) daha da fazlası gelecekti. Katolik Bankası olan *Union Générale* sağ görüşlülerin tasarruflarına kanal açmak için kuruldu ancak banka 1881'de iflas etti. 1880'lerin başında durumu son derece vahim olan sağ kanat, 1885'te tek bir aday listesi çıkarıp meclis sandalyelerinin üçte ikisini kazandı.

Tüm Avrupa'da Katolik basın Protestan ve Yahudilerin çalışmaları aleyhinde haberler yayıyorlardı. Württemberg'te uygunsuz durumdaki Yahudilerin ismi kalın harflerle ya da isminin yanına iliştirilmiş ünlem işaretiyle basılırdı. Fransa'da 1880'lerin sonuna doğru şaibeli Panama Şirketi baskı altına alındı; şirketin destekçileri arasında Reinach, Hertz ile gerek radikal sosyalist gerekse Protestan birçok milletvekili bulunuyordu. Ayrıca 1890'ların çok daha meşhur antisemitik çılgınlığının, Dreyfus Olayı'nın dilini birçok açıdan önceleyen bir isnat çılgınlığı da söz konusuydu. 1882'de -klerikal Taaffe yönetimindeki- Avusturya hükümeti çok küçük çiftlik arazilerinin

olduğu Galiçya'da, tefeciliği (*Wucher*) ortadan kaldıracak bir yasa çıkardı. Raiffeisen kredi kooperatiflerinin Almanya'da faaliyete geçişi de açıkça antisemitik bir hareketti. Yine Avusturya'da, Karl Lueger büyük sermayeler ile Yahudilere muhalif bir programla Viyana belediye başkanı olmuştu. Lueger 1880'lerin sonunda baskın olan liberallerden kopmuş alt-orta sınıf Viyanalıların oylarını alacak Hıristiyan Sosyal Parti'yi kurdu. Lueger'in kullandığı dil ve program, yaklaşmakta olanın alametiydi. Demagoji yöntemleri son derece antisemitistti. Pratikleri ise belediyesi için yapılan mal ve hizmet satın alımlarında Yahudi firmalara yönelik ayrımcılık içeriyordu. Ayrıca, büyük sermayeye karşı küçük esnafı destekleme çabasındaydı. Örneğin, küçük imalathaneler büyüklerden daha az oranda vergi ödüyorlardı. Bir süre sonra da kamu gereksinimlerini, "kentsel sosyalizm" adı altında özel firmalardan sağlamaya başladı. Bu, onun politik "makine"sine, sayısı kayda değer bir şekilde artan kendi müşterilerini belediye işlerine atamak için mükemmel bir şans verdi. "Büyük Buhran"ın kurbanları zanaatkâr, çiftçiler ve rahipler "makine" aracılığıyla alternatif iş imkânları bulabildi. Münih, Liège ve birçok kuzey İtalya kasabasında, "Hıristiyan Sosyalizmi" liberallere karşı radikal bir meydan okuma olarak gelişti. Liverpool'da İrlandalı Katolik göçmeler ile onlarla aynı soydan gelen Presbiteryen yerliler arasında amansız bir kavga söz konusuydu ve Anglikan Derby Kilisesi, her zaman etkili olmasa da, dengeyi korumaya çalışıyordu. İşler öylesine kötü bir hâl almıştı ki, endüstri meslek okullarında, Katolikleri okul bahçesinde bir duvarla diğerlerinden ayrı tutmak zorunda kalmışlardı. Her iki tarafın nöbetleşe kullandığı, bir taraf kullanırken diğerinin kilitlediği iki kapılı müşterek bir banyo bulunmaktaydı.

Bu durum Katolik dünyasında bir devrime eşdeğerdi. Liberalizme karşı olup "toplumsal" bir yön olarak Katolisizme dönmeyi arzulayan alt-orta sınıf unsurlar, eski Katolik soylulara karşı üstünlük sağlamıştı. Felakete uğramış Basilicata'daki

münevver toprak sahipleri Jacini ve Fortunato, Macaristan'da Kont Zíchy, Avusturya'da Vogelsang, İrlanda'da Sir H. Plunkett, rahiplerin de yardımıyla istatistikleri bir araya getirip tarım kooperatiflerini teşvik ettiler. Avusturya, Almanya ve Belçika'da (1890'da Liège'de) Katolik kongreler yapıldı. Papa sonunda sosyalizm ve liberalizmle mücadele etmeye yönelik yeni bir yöntemle ilgilenir olmuştu. 1890 itibarıyla yeni alt-orta sınıf klerikal unsur, Lublin'den Galway'e her yerde hissedilir olmuştu. Protestan toprak sahibi Charles Stewart Parnell'in, İrlanda Özerk Yönetim Partisi lideri olarak düşüşü sadece İrlanda'daki değil tüm Avrupa'daki değişimin bir alametiydi. "Hıristiyan Demokrasisi" doğmuştu. Önerdikleri ise bürokrasi, toplumsal reform ve "köylü taraftarlığı"ydı.[25]

Anti-liberal ekonomik çağrışımları ve müsrif siyasi aygıtlarıyla bu hareketin ortaya çıkışı, başta radikal unsurlar olmak üzere, liberalleri son derece rahatsız etmişti. Radikal liberaller birçok açıdan klasik muadillerinden ayrılıyordu. Bu, gömlekliler ile fraklıların savaşıydı. Radikaller genellikle mütevazı bir toplumsal kökenden geliyordu -örneğin, Birmingham yöneticisi Joseph Chamberlain, onun Fransız muadilleri Côte d'Or'dan demir imalatçısı Magnin ve 1830'larda *carbonaro*[26] bir cumhuriyetçi olan mühendis Dubochet, daha önce Garibaldi'nin ordusunda görev almış Livornolu Bastogi, Orlandolu Di Ferrari ve Cenovalı Ansaldo gibi İtalyanlar monarşi ve Kilise'den nefret eden başarılı kapitalistlerdi. Aslında, radikal liberalizm kaynağını doğrudan, pozitivizm -ve Turgenyev'in pratik faydası olmayan şeylerle birlikte metafizik her şeyin reddedildiği *Babalar ve Oğullar*'ındaki Bazarov karakteriyle gayet iyi ifade edilen-

25 Yazarın burada kullandığı "peasantism" kelimesinin dilimizde tam karşılığı yok. Türkçeye "köylücülük" olarak çevirmek mümkün. Ancak bu hâliyle yazılı veya sözlü kullanımda herhangi bir kaşılığı mevcut değil. Bu sebeple yazarın kullandığı bağlamdan hareketle kitap boyunca "peasantism" kelimesine karşılık "köylü taraftarlığı" ifadesini kullandık.

26 19. yüzyılda İtalya, İspanya ve Fransa'da faaliyette bulunan gizli siyasi kuruluşun üyesi.

(sözde) bilimsel tutumda bulmuştu. Kendilerini yanıltıcı bir şekilde "radikal sosyalist" olarak adlandıran, Fransa'daki sol görüşlü liberallerin ekseriyetle doktor ya da mühendis olması karakteristik bir durumdu. Bu "yeni insanlar" eski liberaller ile İngiltere'deki Whig Partisi liderliği altında sindirilmişti.

Bütüne bakıldığında, klerikal liberaller ekonomide son derece başarısızken, radikaller başarılı olanlardı ve müesses nizama şiddetle karşı çıkıyorlardı; tamamen seküler bir eğitim talep edip Fransa'nın yaşadığı sıkıntılardan dolayı dini suçluyorlar, laik inancı (*la foi laïque*) savunuyorlardı. Birçok şehirde Katolikler bir dizi dükkân ve okulu, radikaller de bir başka diziyi himayesine alıyordu. Katolikler daha az parayla çalışmak üzere hazırlanmış "makineler"i geliştirmekte radikallerden daha iyi olduklarını kanıtladıklarından, siyasette de benzer rekabet yerel hükümetleri etkisi altına almak üzereydi. 1880'lerin başında Fransa'da radikal müttefiklerini kontrol altına almayı isteyen sol eğilimli hükümetler, büyük bir yaygaraya neden olacak birtakım antiklerikal yasalar çıkardı. Bismarck ise 1870'lerde, "ilerlemeci" bir cerrah olan Virchow'un adlandırdığı şekliyle, Katoliklik karşıtı kampanyası *Kulturkampf*'la,[27] yani "medeniyet için savaş" kampanyasıyla Prusya'daki her cenahtan liberalin kapısını çalıyordu. Joseph Chamberlain'in radikalizmi onu İrlanda Ulusal Egemenlik Partisi'ne karşı döndürdü ve bu olaydan sonra Liberal Parti bir süreliğine dağıldı. Liberallere göre, Katolikler daha büyük bir günah işliyorlardı -ki bu günah yüzünden birileri tarafından lanetlenirken birileri tarafından da göklere çıkartılıyorlardı. Kilise ulusal azınlıkların güçlü bir hamisiydi. İngilizlere göre, İrlanda'da milliyetçilerin klerikal hamiliği sıra dışıydı. Ancak işin aslı, bu durum daha büyük bir Avrupa temasının parçasıydı.

Klasik liberaller, ama ondan çok daha fazla radikal liberaller, azınlıkları hoşnutsuzlukla karşılıyorlardı. J. S. Mill, "Kimse

27 Kültürel çatışma.

bir Briton ya da Bask için Fransız olmanın... kendi kayalıklarında küskün bir hâlde, geçmiş zamanların yarı vahşi kalıntısıyla, kendi kısa zihinsel yörüngesinde dönmekten daha avantajlı olmadığını iddia edemez... Bu, Galliler ve kuzeyli İskoçlar için de geçerlidir" derken liberaller adına konuşuyordu. Medeniyetin sürekli ilerlediğine inanan Karl Marx da insanların, eğitime hiçbir katkısı olmayan ve kimsenin konuşmadığı "kullanışsız" dillerden vazgeçeceğini iddia ediyordu. Bu diller genellikle, her zaman da karşılıklı olarak anlaşılır olmayan lehçelere ayrılmıştı ve doğal kelime dağarcığı basit fiziksel faaliyetleri ifade eden fiillerden öteye gitmiyordu. Zira dil çok sayıda icat edilmiş sözcüğü gerektirdiğinden, eğitimli bir insan için bu dilleri konuşmak kimi zaman çok daha fazla çaba demekti. Azınlık gruptan gelen hırslı genç erkekler, ailelerinin de cesaretlendirmesiyle yerleşik dili benimsediler ve bu yüzden de ilerleyen zamanlarda vatan haini olarak görüldüler: Örneğin Macaristan'da "Macarlar", Belçika'da "Walligantlar" ve Galli öğretmenlerden oluşan küçük bir topluluk bunlardandı. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, Çekler ve Flamanlar da bu kategoriye girmeye başladı. Yapılan ise, Bohemya'da Almanca ve Belçika'da Fransızca konuşmak oldu. Hatta Çekçe ve Flamaca denk eğitim kurumlarıyla gayet yaygınlaştıktan sonra bile, çoğu Çek ve Flaman aile itibar kaygısıyla, çocuklarının Almanca ya da Fransızca eğitim almasını istiyordu. Prag'daki "Charles Üniversitesi" 1882'den sona Alman ve Çek olmak üzere ikiye ayrıldı ancak yirmi yıl sonra bile Alman üniversitesinin üçte birini Çekler oluşturuyordu. Benzer şekilde Flamanların kalbi sayılan Gent'teki Flaman burjuvazisinden o kadar çok kişi çocuklarının Fransızca eğitim almasını istiyordu ki, Belçika'daki Flaman milliyetçiler bu duruma verilmesi gereken tek tepkinin hukuki baskı olduğunu fark ettiler. İskoçya'da ya da Galler'de, oyun bahçesinde çocuklar Galce konuşmaları için dövülüyordu; hem de Kelt dillerinin her iki ülkede de teşvik edilmesine yönelik icraatta bulunan

muhafazakâr İçişleri Bakanı R. A. Cross tarafından. Fransa'da Jakoben merkeziyetçilik cumhuriyetçilerin en büyük ülküsüydü. Modernitede herhangi bir rol oynamayan Bretonca ve Provensal gibi yerel ağızların (*patois*) ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. 1860'ların liberal İspanya'sında ise Katalan dili resmen yasaklanmıştı ve tiyatroda sadece "komik, yan roller" için kullanılıyordu. Avusturya'da, Alman kökenli radikal liberaller -ya da farklı, Çek Jiskra gibi Slav kökenli olmasına rağmen 1860'larda Almanlaşmış liberaller- Çekçeyi "ilerleme"nin önünde bir engel addediyorlardı. Aynı tutum Slovak, Sırp, Romen ve aşağı Karpatlar Ukraynası'ndaki, yani kuzeydoğu Macaristan'daki muhtelif dağlık bölge lehçelerinin "jargon" olarak hayattan çıkarıldığı Macaristan'da da yaygındı. Öyle ki daha sonra Macar bir başbakan, "Romen üniversitesi fikri"ni "absürtlük" olarak addedip görmezden gelebilecekti.

Tüm bunlar bir diğer radikal-liberal temayla ilişkiliydi: Genellikle "dört ayaklı hayvanlar" olarak görüldüğünden, dikkate de alınmayan köylülere karşı duyulan nefret. Köylüler liberal ekonomi ve eğitime kolayca uyum sağlayamıyor, Kilise'ye itaat etme eğilimi gösteriyorlardı. Çoğu Avrupa ülkesinde, Kilise ile köylüler arasında yakın bir bağ vardı. Kilise'nin İtalya'da, ulusal birlikten önce 2.500.000; Avusturya'da 4.000.000 akre toprağı bulunmaktaydı. Bu topraklar "meşruta" statüsündeydi, yani satılamazdı. Bu yüzden de kredi kurumlarının ilgisini çekmedikleri gibi yeterince bayındır da değillerdi. Liberaller bu durumu topyekûn israf sayarak toprak reformlarını uygulamaya koydu. Sözkonusu reformlar çoğunlukla, Kilise döneminde durumları epey iyi olan küçük ölçekli çiftçilerin tahliyesi anlamına geliyordu. 1860'lar İspanya'sında, Seville civarındaki Kilise toprakları sekülerleşmeden öncesine kadar 6.000 kişiyi geçindirirken, sonrasında sadece 400 kişiyi geçindiriyordu. İtalya'da Kilise topraklarının ilgası ülkenin güneyinde geniş çaplı sıkıntılara yol açtı; bu topraklardan elde edilen gelir zamanında hayır işleri ve eğitimde kullanıldığından, bu iki kurum da kaçınılmaz olarak

büyük zarar görmüştü. 1880'lere gelindiğinde, radikal liberaller yeniden canlanmış klerikalizme sosyalizmden daha berbat bir düşman olarak bakıyordu. Zira klerikalizm siyasi makineler, obskürantizm, eğitimin sonu, iktisadi hatalar, "köylülük", taşralılık ve "jargonlar" demekti. Bununla birlikte çoğu yerde iyi oranda oy toplamıştı: Neredeyse tüm Katolik İrlanda, hemen hemen Katolik Almanya'nın tamamı, (biçimsel olarak örgütlenmemiş olsalar da) İtalyan milletvekillerinin yarısı, 1885'te Fransa Temsilciler Meclisi'nin beşte ikisi ve 1884'ten sonra Belçika hükümetini daimi olarak kazandılar.

Kilise etnik azınlıklara sahip çıkmak konusunda da oldukça sivrilmişti. 1860'lar ve 1870'lerde Katalanların önde gelen siması Mañe y Flaquer Madrid'de yaşayan Katolik bir gelenekçiydi ve maişetini hükümetteki Katoliklerden sağlıyordu. Belçika'da rahipler Flamancayı kullanmaya devam etmekteydi ve bu rahiplerden biri Fransızdı. İrlanda hareketi de örgütlenme anlamında ruhban sınıfından çok fayda sağlamıştı. 1881'de "boykot" sözcüğünü icat eden de (Neale'den O'Malley adlı) bir rahipti. Acımasız bir kâhya olan Yüzbaşı Boykott'a yönelik dışlama önlemleri alındığında, O'Malley'nin cemaati "ostracize"[28] sözcüğünü telaffuz edemiyordu. Bohemya'da ama bilhassa Moravya'da, Çekler rahipler tarafından teşvik ediliyordu; Çek milliyetçi lider Frantisek Palacki, bizzat Protestan olmasına rağmen (Tomás Masaryk örneğinde olduğu gibi), ruhban sınıfı ile başta Kinský ve Thun-Hohenstein aileleri olmak üzere Bohemya soylularıyla kurulmuş ittifaktan istifade etti. Bölünmüş Polonya'da ise milliyetçi davayı büyük ölçüde Kilise ayakta tutmaktaydı. Bismarck, Gniezno Başpiskoposu Kont Ledóchowski'yi tutuklatmıştı ve Prusya eğitimi Polonyalı öğrencilerin hem dinlerine hem de dillerine karşı sert bir ayrımcılık uyguluyordu. Gerçekten de, oğluna Lehçe öğrenmeyi -ki bu, Hohenzollernlerin, Töton Şövalyeleri'nin topraklarına

28 Dışlamak, sürgüne göndermek, kovmak, ilişiği kesmek. (ç. n.)

karşılık, Polonya krallarına bağlılık yemini borçlu olmasından dolayı yüzyıllardır devam eden bir alışkanlıktı- yasaklayan ilk Prusya kralının Wilhelm değil de II. Wilhelm'in babası, bir Gladstone hayranı III. Friedrich olması dikkat çekiciydi. Avusturya'da Alman-Slav nüfusunun karışık olduğu yerlerde her zaman Slav rahiplerin sayısı nispeten Alman rahiplerden daha fazlaydı -fakat örneğin 1918'de Sloven Karintiya'da 148 Slovene rahibe karşılık 215 Alman rahip vardı. Moravya ve hatta Bohemya'nın Alman nüfuslu kesimlerinde de durum benzerdi. 1880'lerin ortalarında Avusturya'da radikal liberal Georg von Schönerer'in, Avusturya Parlamentosu'ndaki Yahudilerin, Romenlerin, Slavların ve Habsburgluların hepsine aynı anda saldırması büyük bir patırtıya neden olmuştu.

İtalya'da sınırlı bir imtiyazın yardımıyla radikal ve klasik liberaller yükselen "Siyah" (Katolikler) ve "Kızıl" (sosyalistler) muhalefetin üstünde hâkimiyet kurmaya çabalıyorlardı. Avusturya'daki imparator ise tebaasının bölünmesinden menfaat sağlama ve parlamentosu *Reichsrat*'taki değişken çoğunlukları kazanma peşindeydi. Başbakan Kont Taaffe çoğu insanın ederini biliyordu. Kendilerine ait bir "Charles Üniversitesi"ne sahip olmalarına izin vererek Çekleri; küçük ölçekli işletmelere şirket vergisi muafiyeti sağlayıp böylece şirketleşmelerine yönelik harcamalar yapmalarına imkân tanıyarak alt-orta sınıfı; frengiyi devlet yardımına uygun hastalıklar kapsamından çıkararak da ruhban sınıfını cezbedebildi. Taaffe, kendi rejimini 1890'ların başındaki toplumsal patlamalarla berhava edinceye dek bu şekilde hareket etmeye devam etti.

1880'lerin siyasi savaşları başka yerlerde de aynı derecede karışıktı. Muhafazakârlar (soylular ile papazlardan oluşan kesim), klasik ve radikal liberaller daha eski gruplardı ve şimdi bu gruplar geleceğin "kitle partileri" ile karşı karşıya kalmışlardı. Ayrıca bu grupların, onları bir dava arkadaşlığı tesis etmekten alıkoyan, kendilerine has çekişmeleri de vardı.

Serbest ticaret üzerine olanı, bu çekişmelerin başında geliyordu. Ucuz ithal malların 1870'lerdeki artışı çoğu çiftçi ve zanaatkârı koruma talep etmeye zorlamıştı. Klasik liberaller, Bismarck'ın mali idarecisi Delbrück gibi, neredeyse her zaman serbest ticaret yanlısı olmuşlardı. Çoğu Alman eyaletinin dahil olduğu Zollverein serbest bir ticaret bölgesiydi ve 1850'ler ile 1860'larda Prusya ekonomisi için harikalar yaratmıştı. Ancak şimdi, daha ucuz olan Amerikan çeliği ve hububatı yüzünden birçok çiftçi ve sanayici, "kitleler"in yiyecek ve mamullere daha fazla para ödemesi anlamına gelmesine rağmen, koruma talep ediyordu. 1879 yılına gelindiğinde Almanya'da, "demir ve çavdar birliği" ortaya çıktı. Fransa'da gümrük vergileri aynı zamanda Ferry cumhuriyetçilerini doğuran bir etkendi; İtalya'da 1876'dan sonra, Cavourcu Destra'nın serbest ticaret yanlılarının yerini Cairoli, Agostino Depretis ve Baron Nicotera'nın parlamenter partisi Sinistra'sıyla (sol) birlikte hareket eden korumacılık yanlıları aldı. Bu dönemde hububat önemli bir meseleydi. Ancak İtalya gibi ülkelerde, gemicilik ve çelik çıkarları da ucuza mâl edilmiş ve daha verimli olan yabancı sermayeyle rekabete karşı koruma talep ediyordu. 1880'lerde Fransa ile İtalya ve Almanya ile Rusya arasındaki rekabet, serbest ticaret yanlılarının tam da şiddetle kaçındığı türden bir mücadele yaratarak gümrük vergileri ile sonuçlandı.

Bununla birlikte gümrük sorunu, ardında göründüğünden çok daha fazla problemi gizliyordu. Hükümetler şimdiden giderlerinde amansız bir yükselişle karşı karşıyaydı. Şehirlerin büyüyüp silahlanmanın ilerlemesi, postane ve demiryollarının gelişmesi ve ona paralel olarak nüfusun artmasıyla giderek artan bir yönetim talebi de oluşmuştu. Almanya'da 1870'lerin sonuna doğru âdeta ikinci bir *Reich*[29] kurulmaktaydı. 1871'de kurulan imparatorluk, birbirinden ayrı muhtelif eyaletlerin gücün çoğunu elinde tuttuğu bir federasyondu. Merkezî

29 Devlet.

otorite epeyce zayıftı. Ortada sadece silahlı kuvvetlerle ilgilenen merkezî bütçe üzerinde güç sahibi olan bir *Reichstag*; tek başına *Reichstag*'a hitap edebilen bir *Reich* şansölyesi, yani Bismarck ve ona yardım eden bir vekil şansölye (Delbrück) vardı. Diğer taraftan, Prusyalı bakanlar zaman zaman *Reich*'a özgü işleri yapıyordu. Bu, 1870'lerin sonundaki değişen gereksinimlere cevap verecek bir sistem değildi. 1878-1879'da devlet bakanları *Reich* parasına fazlasıyla ihtiyaç duyduklarından, bir "vekâlet yasası"yla kendilerine demiryolu, haberleşme, adalet vs. konularda *Reichstag*'a hitap etme hakkı tanındı.

Rusya'da da benzer bir sorun yaşanıyordu. Çar II. Aleksandr birçok hususta bile bile liberal bir tavır takınmıştı. Ancak 1870'lerin sonuna gelindiğinde, terörist örgütlenme *Zemlya i volya*'nın (Toprak ve Hürriyet) başını çektiği bir kırsal ve kentsel karışıklıklar dalgası ortaya çıktı. Çar, 1881'de bir anarşist tarafından suikasta uğradı. Ancak bu olaydan önce, Çar'ın bakanları daha güçlü bir polis teşkilatı kurmak için sevk edilmişti. 1878'de, liberal forma sadık Çarlık Rusya'sında toplamda sadece 5.000 polis vardı ve bunun 2.000'i St. Petersburg'un güvenliğini sağlıyordu. Penza gibi devasa eyaletlerin sadece 25 polisi ve 5 devlet memuru vardı. Kiev, her gün 222 tezkere alıp, cevaplayıp kopyalayabilmeyi başardıklarından -harcadıkları emeği kahramanlık olarak addeden- 16 kişilik bir ekiple birlikte bir vali, yani Prens Vasilshchikov tarafından idare ediliyordu. Çar, 1863'te ölüm cezasını usulen lağvederek duruşmalara jüri unsurunu dahil etti. Sorun, başıboş öğrenciler (Almanca *intelligenz* ve *intelligenzler* sözcüklerinden Slavcaya uyarlanan "entelijensiya" adı verilen grup) ile toprak hırsı taşıyan köylülerden dolayı huzursuzluğun artmasıydı. Aleksandr'ın bazı bakanları, bilhassa liberal General Loris-Merikov bu soruna daha geniş ölçekte bir liberalizmle karşılık vermek istiyordu. Diğerleri ise, örneğin maliye bakanı, güç kullanmaktan yanaydı. Eyalet gruplarını kontrol etmek amacıyla geniş yetkileri haiz "genel valiler" atandı. Polis gücü genişletildi.

Rusya'da jürili sisteme dayalı mahkemeler yeterince başarılı olamadı -bu durum bu türden ülkelerde liberalizmin karşılaştığı zorlukların semptomik alametlerinden biriydi. Birçok Rus bedbaht bir günahkâr kardeşi mücrim bulmanın kendilerine göre olmadığı şeklindeki Dostoyevskici görüşü benimsemişlerdi. Prensip olarak mahkûm edemezlerdi. Şehirlerde bunların birçoğu siyasi ihtilafları destekliyordu. Öyle ki, bir suikastçi namzedi olan Vera Zasuliç[30] bile beraat ettirilmişti. Kırsalda ise, Rus devlet görevlileri dönemin İrlanda'sındaki bir yargıcın sözlerini tekrarlıyordu: "Limerick kontluğunun jürisi tarafından suçsuz bulundunuz, şimdi alnınız açık bir şekilde mahkemeyi terk edebilirsiniz." O dönem, yasadışı hareketlerde yaşanan yoğunluk ölüm cezasının neredeyse yeniden yürürlüğe girmesine neden olmuştu. 1881'de geçici bir tedbir olarak sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim sırasında, askerî mahkemeler insanları ölüm cezasına mahkûm edebiliyordu. Söz konusu mahkemeler, sıklıkla olmasa da, bu cezayı uyguladılar. Bu "geçici" yönetmelikler 1917'ye kadar yürürlükte kaldı. 1870'lerin sonunda yaşanan huzursuzluk, 1881'de tahta geçen tutucu bir çar olan III. Aleksandr'a zarar vermekten daha çok II. Aleksandr'ın liberal denemelerini altüst etti. Çarlık yanlılarına göre, Rusya liberalizm için yeterli olgunluğa ulaşamamıştı.

Diğer ülkelerde, hükümetlerin halkı eğitme ve zapturapt altında tutmaya yönelik etkinlikleri de büyük ölçüde yaygınlaşmıştı. Fransa'da Jules Ferry'nin 1879-1881 tarihli eğitim kanunları (parasız, laik ve zorunlu eğitimden müteşekkil meşhur üçlü sistem) 100.000 öğretmene ve bu sağlandığında da çok büyük sayıda yeni okula ihtiyaç duyuyordu. İtalya'da Kilise'nin iktidarını ortadan kaldırmayı arzu eden liberaller de klasik hatlarda pek çok okul inşa etti. Çoğu ülke, o on yıllık dönemin ortalarında Afrika'nın taksimiyle sonuçlanan, yabancı yatırım faaliyetlerine dahil olmuş hâldeydi. Bu faaliyetler ise

30 Petersburg valisi General Fyodor F. Trepov'u kurşunlayan Rus devrimci.

tamamen çok pahalıydı. Ancak o dönem, kimse bu yatırımların karşılığının dolaysız vergilendirmeyle sağlanacağını tahayyül edemezdi. Liberaller, verimliliği tecziye ettiği için gelir vergisini ekseriyetle hoş karşılamıyordu. Halk arasındaki huzursuzluğu provoke edeceğinden, kitle tüketim mallarına dolaysız vergiler koymaktan kaçındılar. Gerçekten de İtalya'daki radikaller hububat değirmenleri *macinato*lar üzerinden alınan ve güneyli köylülerin rahatsız olduğu vergilerin kaldırılacağı vaadiyle iktidara geldi ve benzer şekilde Çarlık yönetimi de 1881'de tuz vergisini kaldırdı. Bir devlet tekeli, tütün (Almanya'da) ya da ispirto (Rusya'da) gibi kitle tüketim mallarına koyacağı vergilerle gelir sağlayabilirdi. Bu sırada, devlet piyangosu teklifleri de söz konusuydu. Bu teklifler -gerek piyasaya müdahale gerek ahlaksızlığa teşvik olarak- liberalleri ve klasik iktisatçıları ayağa kaldırdı.

Çoğu ülkede popüler olan bir başka yöntem de demiryolu sistemini millîleştirmek ve buradan devlete gelir sağlamaktı. Demiryolları çoğu yerde özel şirketlerin meselesi olmuş, bu durum da karışıklık yaratmıştı. Spekülatörler 1873'te kendi aptallıklarının cezasını çekti. Demiryolu hatlarında muazzam bir rekabet söz konusuydu. Avusturya'da *Kaiserin-Elisabeth Westbahn* 1881'in durgun piyasa şartları yüzünden Alman kreditörlere altın olarak vermesi gereken kâr payını verememişti. Bu yüzden *Kaiserin-Elisabeth Westbahn*'ın trenleri Alman sınırını geçer geçmez haczediliyordu. Demiryolu hatlarının rekabetçi karmaşası, devlet kontrolü pahasına da olsa, bir müddet rasyonelleşme taleplerine yol açtı. Demiryolu bakanlıkları kuruldu. Büyük Britanya'dan farklı olarak Kıta Avrupası'nda demiryolu hatlarına devlet genellikle millîleşme ve özel girişim arasında kalan bir yolla tedricen el koydu. Hatlar millîleştirilip özel şirketlere kiralandı. Ancak özel şirketler yatırım yapmaya çok da hevesli olmadığından ve çoğunlukla katarları, demiryolu hatlarını ve en nihayetinde demiryolu işçilerini fazladan çalıştırdıklarından

bu, herkesi en çok mutlu edecek bir uzlaşma değildi. Bu mesele daha fazla siyasi karışıklığa neden oldu, zira klasik liberaller ile radikal liberaller millîleşme mevzusunda derin bir fikir ayrılığı içindeydiler. Kabaca söylemek gerekirse, klasik liberaller millîleşmeden yanayken, radikal liberaller ve kapitalistler buna karşıydı. Katolik mücadele 1880'lerde yükseldiğinde bile, millîleşmeye muhalefet etmeye devam ettiler. İstasyon memurlarının tayini (posta memurlarının tayininde olduğu gibi) demiryolu bakanlıklarını büyük çapta işverene/patrona dönüştürdü. Güney İtalya ve güney Fransa'daki bu bakanlıklar "politik çarklar"ın birincil hedefiydi. Hatta radikal bir liberal milliyetçi olan Çek Karel Kramár 1896'da, Avusturya'da bir demiryolu bakanlığının kurulmasına karşı oy kullanmıştı, oysa böyle bir bakanlık doğru ellerde Çek milliyetçilerine birçok iş sağlayabilirdi.

1870'lerin sonu ve 1880'ler boyunca kademeli olarak gerçekleşmesine rağmen, demiryollarının millîleştirilmesi acil kaynak sorununa çözüm olamadı. Bu yüzden hükümetler vergilere başvurdu ve böylece 1878-1881 yılları arası Fransa, İtalya, Almanya, Rusya ve daha birçok yerde yeni vergiler uygulandı ya da mevcut olanlar artırıldı. Sonrasında, ticari anlaşmaların yenilenme günü geldikçe, bu vergiler düzenli aralıklarla tazelendi ya da artırıldı; bu devamlılığın tek istisnası 1890'ların ilk yıllarıydı. Söz konusu vergilerin ekonomiye etkisi onlara karşı çıkanların (ya da destekleyenlerin) düşündüğünden daha az oldu. Hatta ithal hububata uygulanan yüzde 28 oranında bir gümrük vergisi (Fransa modeli), hububatın bir ülke sınırları dahilinde işlenmesi sürecinin bilhassa masraflı kısmını oluşturduğundan, perakendecilik maliyetlerine pek de kayda değer bir katkı sağlamıyordu. Almanya'daki yiyecek vergisi de Alman işçilerinin yiyecek hesabına onda bir oranında katkı sağlayabildi ve bu oran, 1880'lerde bundan da az olmuştur. Yine de bu vergi tarifeleri serbest ticaret prensibinin ihlaliydi.

Bu, liberaller arasında gayet ciddi bir bölünmeye neden olan bir ihlaldi. Klasik liberaller endüstri ve tarım alanlarında randımansız üreticilerin ödüllendirilirken randımanlı olanların cezalandırıldığını, yiyecek fiyatlarının (dolayısıyla ücretlerin) suni olarak tırmandırıldığını ve tüm bunların ordu, polis, koloniler uğruna yapıldığını dile getirmekten korkuyorlardı. Popülist muhafazakâr Randolph Churchill kimi zaman vergileri kast ederek "adil ticaret"i savunsa da tarımla uğraşan nüfusun etkili bir lobi oluşturacak kadar büyük olmadığı Büyük Britanya'da serbest ticaret ilkesi muhafaza edildi. Avrupa'da dış ticarete bağımlı küçük ülkeler (bilhassa Belçika ve Hollanda) dışında, sanayiciler ile çiftçilerin vergilere yönelik baskısı karşı konamayacak kadar güçlüydü. Almanya'da Bismarck liberal oyların yardımıyla bu grupların *Reichstag*'la anlaşmalarına yardım etti; İtalya'da sol (*Sinistra*) görüşlü siyasetçiler ve bilhassa 1887'den sonra Francesco Crispi Fransa'ya karşı nizami bir vergi savaşı başlattı; Fransa'da, 1870'lerin sonunda ve 1880'lerin başında, cumhuriyetçiler de yeniden vergi uygulamaya başladılar. Demir ve hububat harçları için belirlenen rakam yüksek değildi -bu rakam, gümrük vergisinin dış ticareti neredeyse bitirdiği 1930'ların gülünçlüklerini bir yana bıraktığımızda, 1902 (Almanya'da) ve 1912'deki (Fransa ve Rusya'da) rakamlara kıyasla yüksek değildi. Ancak yine de ilkenin ihlaliydi. Radikal liberaller ciddi bir şekilde bölünmüşlerdi. Kimi kârdan vazgeçmezken, diğerleri daha yüksek yiyecek ve ham madde fiyatları düşüncesiyle püskürtüldü. Benzer şekilde, klasik liberaller de bölünmüşlerdi. Almanya'da liberaller, radikal Bismarck karşıtları (İlerlemeciler), vergi karşıtı sağ liberaller (Ayrılıkçılar) ile vergi yanlısı ulusal liberaller olarak ayrılmıştı. Sonradan, daha da karışık bir şekilde bölüneceklerdi.

1880'lerin başında parlamentoları bu tartışmalar meşgul etti. Bismarck, Ferry, Depretis ve Taaffe gibi atik siyasi idareciler için bir grubu diğerine düşürmek mümkündü. İttifaklar yön değişti-

rip yeniden biçimlendi; çoğu ülkedeki siyasi kayıtların okunması epey güçleşti.

Partileri bölen son bir olgu da imparatorluk sorunuydu. Klasik liberaller kolonilerden hoşnutsuzdu. Onlara göre, koloniler halkın parasının israfı olmuş, sadece çok az kişi için yarar sağlamış, silahlanmaya ve uluslararası düzensizliğe neden olmuştu; ayrıca baskıcı ve şatafatlıydılar. Bununla birlikte 1880'lerden beri Avrupalı Güçler neredeyse zıvanadan çıkmış bir hâlde kolonizasyon faaliyeti içindeydi. 1881-1882'de Mısır'da İngiliz, Tunus'ta Fransız manda yöntemi kuruldu. Belçika kralı devasa bir özel memleket olarak Kongo'nun yönetimini devraldı. Almanlar Afrika'nın doğu ve güneybatı topraklarına el koydu. Fransızlar ise merkezde ve batıda devasa bir Afrika imparatorluğu kurdu. İtalyanlar kuzeydoğuya yöneldi ve 1886'da Habeşistan'da gerçekleşen Dogali Muharebesi'nde, İngiliz General Gordon'ın Sudan'da uğradığına benzer bir hezimete uğradılar.

Kolonizasyonun bu ani patlayışını izah etmek kolay değildir. Ekonomik determinizm teorileri Avrupa'nın bu yayılmacı dönemini anlamakta (geç 1890'lar örneğinden farklı olarak) pek de yardımcı olmamaktadır: Bu dönem kurulan koloniler yarar sağlamadığı gibi çok az yatırım alıyordu ve göçmenler için cazip değildi. Kolonilere pek rağbet yoktu. Sömürge tutkunu Fransız Jules Ferry yeni imparatorluklarında Fransızların ilgisini çeken tek şeyin göbek dansı olduğunu söylüyordu. Elbette müdafiler de vardı. 1882'de Alman liberal Gustav Rümelin, artan işçi nüfusu ile kalabalıklaşan şehirlere karşı tek çözümün göç olduğunu söylerken diğer birçok liberal adına da konuşuyordu. Ferry kolonilerin endüstrileşme çağına has bir "güvenlik vanası" olacağını bizzat dile getirmişti. Ancak bu türden bir kuramlaştırmayı genellikle kolonilerin ilk oluşumundan mesul, metropolden uzak askerlerin faaliyetleriyle ilişkilendirmek zordur. Belki de Joseph Schumpeter'in de yap-

tığı gibi, gözden düşen soyluların bir ürünü olarak emperyalist anlayışın "yerel" medeniyetlerin çözülüşüyle çakıştığını söylemek daha salim bir yaklaşım olacaktır. Mısır birçok açıdan tüm bunların püf noktasıydı. Hidiv borçlarını ödeyemeyecek durumdaydı, maliyesi uluslararası düzeyde denetleniyordu ve yabancılara karşı bir iç ayaklanmayla karşı karşıyaydı. Süveyş Kanalı'nın anahtarını elinde tutan Gladstone hükümeti Mısır'dan vazgeçmek yerine müdahale edip bir manda yönetimi kurmak zorunda kaldı. Fransızlar kendilerine teklif edilen küçük hissedarlığı yürütmeyi beceremediler. İngiltere ile Fransa arasında ortaya çıkan Afrika'yı sömürme rekabeti daha sonra kıtanın diğer bölgelerine de sıçradı ve Bismarck da Afrika'da kendi payına düşeni aldı. Böylelikle imparatorlukların elinde parçalanmaya başlayan Afrika haritası yamalı bohçaya döndü; bu sonradan pişman olunacak bir süreçtir. Kolonizasyon sürecinin tam da klasik liberal dünyanın başka meselelerde işe yaramaz hâle gelmesiyle ortaya çıkması tesadüf değildir. Ancak 1890'ların sonuna kadar rakip emperyalizmler, askerî-iktisadi kaygılar dahilinde düzenlendi.

Koloniler her yerde, liberalleri ciddi bir şekilde bölmüş; 1880'lerin ortasına gelindiğinde Fransız cumhuriyetçiler, İngiliz liberaller ve muhtelif Alman liberal gruplar iki, kimi zaman da daha fazla parçaya ayrılmıştı. Her üç örnekte de bu durumdan kârlı çıkan sağcılardı ve yine 1880'lerin sonunda, her üç grupta da "yeni muhafazakârlık" denen bir şey ortaya çıktı. Daha erken dönemlerdemuhafazakârlık doğrudan soyluların ve kurulu din adamları sınıfının -İngiltere'de Anglikanlar, Prusya'da Luteryenler- meselesiydi. Şimdiyse, seçim bölgelerinin genişlemesiyle, muhafazakârlar önceki dar kafalı mahallî tutumlarından vazgeçip partiler kuruyordu. 1887'de Alman oylarının dörtte birini kazandılar. 1885'te Fransa'da radikal ve klasik cumhuriyetçiler bölündüğünde, hükümetler muhafazakârlara bağımlıydı. Hatta parlamenter yöntemi tamamen akamete uğratır görünen demagojik "popülistler" bile -Lord Randolph

Churchill, General Boulanger- vardı. Yeni muhafazakârlık soylular ile din adamlarından müteşekkil dar alanın ötesine geçip orta-sınıfın da desteğini topladı. Antisemitizm sıklıkla görünür bir düzeydeydi. Birçok ülkede muhafazakârlar kitlesel taraftar kazanmak için bilinçli bir şekilde köylülerin davasını destekledi. Tarımın korunması papazları, soyluları ve çiftçileri birleştiren muhtelif yeni örgütlenmelerin de sahiplendiği bir davaydı. Bavyera'da kral naibi ve maiyeti ilginç köylü kıyafetleri giyiniyordu. Prusya'da askerî otoriteler -daha az riayetkâr olduklarını düşündükleri proleterler yerine- köylü erlere postanelerde ya da demiryollarında garantili bir memuriyet demek olan uzun dönemli astsubaylık teklif ederek incelikli bir biçimde onların ilgini çekti. 1910'a gelindiğinde, 100.000'in üzerinde eski astsubay bu türden küçük ölçekli ayrıcalıklardan faydalanıyordu. 1880'lerin sonuna doğru çoğu ülkede sağcı hükümetler dönemi yaşandı. Bu hükümetler "imparatorluk, himaye ve din"den bahsediyordu. Birkaç yıllık refah dönemi de yararlarına olmuştu. Almanya'da Bismarck, ağırlığını zafiyet, hastalık ve yaşlılıkla ilgili, işçi sınıfına yönelik kamu refah programlarını -ki bunlar Avrupa'da bir ilkti- kabul ettirmek için kullandı.

Klasik liberal dünya aynı zamanda uluslararası meselelerde de bölünmüştü. 1914'e yol açan bu bölünmenin 1870'lerin sonunda başlamış olması tesadüfi değildi. Klasik liberaller ordulardan, savaşlardan hoşlanmıyordu. Ancak alt edilmişlerdi. 1878'de Avrupalı güçler "Şark Meselesi"ni çözmek için Berlin Kongresi'nde toplandı. Rusya ve Avusturya-Macaristan Balkanlar konusunda anlaşamıyor ve herkes Osmanlı İmparatorluğu üzerinde olası bir Rus hâkimiyetinden korkuyordu. Yine de sonunda bir uzlaşma sağlandı. Ancak Bismarck 1879'da mevcut anlaşmanın tahkimi için Avusturya-Macaristan ile, zımnen Rusya karşıtı olan, bir ittifak kurmayı kabul etti. Bağımsızlığını birtakım ilginç araçlarla muhafaza etmeyi deniyordu ve olası bir savaşa karşı askerî olarak neredeyse hiç hazır değildi. Fransa'yı yalnız bırakmaya can atıyordu.

1880'lerde uluslararası ilişkilerdeki durum gayet istikrarsızdı, öyle ki Avrupalı güçler aynı anda hem biri hem de diğeriyle işbirliği yapıyordu. Ama değişmeyen iki faktör söz konusuydu. Bunlardan ilki Fransa-Almanya düşmanlığıydı. Devrimin kendinden emin mirasçısı olarak "Üçüncü Cumhuriyet" milliyetçiydi. Hiçbir Fransız devlet adamı 1871'de Bismarck karşısında alınan yenilgiyi unutamazdı. Ayrıca kaybedilen Alsace-Lorraine eyaletleri de arada kalıcı bir ihtilaf teşkil ediyordu. Düşmanları 1885'te Ferry'nin kolonyal kazanımları, ulusal kazanımların üstünde tuttuğu söylentisini yaydı. Ancak General Boulanger'in rövanşizmi bizzat Fransızlar tarafından frenlendi ve milliyetçi şair Déroulède tutuklanıp sürgüne yollandı. Yine de Bismarck için kendi parlamentosunu Fransa'yla yapılacak olası bir savaşla korkutmak yeterince kolay olmuştu.

Diğer faktör ise İngiltere-Rusya rekabetiydi. Rusya 1877-1878'de, Osmanlı'yla yaptığı savaşın neticesinde geniş Bulgaristan topraklarında bir uydu devlet kurmuştu. Bu durum Büyük Britanya ve onun kadar olmasa da Habsburg monarşisinde, Rusya'nın Akdeniz ile Karadeniz arasındaki Boğazlar'a hâkim olacağı korkusunu uyandırdı. Rus Karadeniz filosu bu hâkimiyet sayesinde Akdeniz'de özgürce hareket edebilirdi ve bu durum Londra'dakilerin uykusunu kaçırıyordu. Zira bu koşullarda Rusya, İngilizlerin Süveyş Kanalı'ndaki konumunu altüst edebilirdi. Avusturya-Macaristan ise Rusya'nın Balkanlardaki Slavları devlet kurmaya teşvik etmesinden korkuyordu. Batılı Devletler hızlıca bir anlaşmaya varmak için 1878'deki Belin Kongresi'nde toplanmıştı. Bu anlaşma daha küçük bir Bulgaristan'ı, Osmanlı vilayetleri Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgalini ve Kıbrıs'ın İngilizlerce müsaderesini içeriyordu. Bununla birlikte, Balkanların durumu belirsizliğini koruyordu. 1880'lerin ortasında Bulgaristan'da huzursuzluk baş gösterdi. Sadık bir destekçi olduğu varsayılan Battenberg Prensi Alek-

sandr, Rusya'ya karşı bağımsızlık ilan etmeyi denedi. Buna karşılık sürüldü, ancak halefi Saksonya-Coburg Prensi I. Ferdinand Rus kontrolünü kırmak konusunda selefinden daha başarılı olup Habsburg'un hamiliğine başvurdu. Bunların dışında bir de Rus birliklerinin, demiryollarını Orta Asya'ya kadar ilerlettiği takdirde tehdide dönüşebileceği Afganistan'da da İngiliz-Rus çekişmesi söz konusuydu. Pendjeh Krizi (1885) sırasında etrafta hayli savaş söylentisi dolaşıyordu.

İngiliz-Rus rekabeti Mısır konusundaki İngiliz-Fransız rekabeti ile (1882'den beri devam eden) daha karmaşık hâle geldi. Fransız hükümetler İngilizlerin askerî bir mevcudiyetle Mısır'da üstünlük sağlamış olmasından dolayı haksızlığa uğramış hissediyorlardı. Bu konuda kendilerine yardımcı olmaları için mütemadiyen Almanlara başvurup kimi zaman da bu yardımı alıyorlardı. Zira Bismarck'ın amacı Fransızların ilgisini Avrupa'dan başka bir yöne çekmekti. Fransa ve İtalya ise; Fransa'nın, Büyük Britanya'nın Mısır'da sahip olduğuna benzer bir konumda olduğu Tunus konusunda ihtilafa düşmüşlerdi. O on yılın sonunda Fransa-İtalya rekabeti gümrük vergisi savaşıyla daha da karmaşık hâle geldi.

Bu şartlar altında, Bismarck tarafları birbirine düşürüp kendi arabulucu pozisyonunu kuvvetlendirmek için kolonyal anlaşmazlıklardan istifade ediyordu. 1887'de İngilizler, İtalya ve Avusturya-Macaristan'la, Rusya'nın (Fransa'nın yardımıyla) yayılmasını engellemek amacıyla hazırlanmış Akdeniz anlaşmalarını yaptı. Bismarck'ın ise Avusturya-Macaristan ve İtalya'yla (Üçlü İttifak) kendi anlaşmaları vardı ama Rusya'yla da bir pakt imzalamıştı. Yine de bu hassas denge 1890'da gayet çarpıcı bir biçimde bozuldu.

Almanya geçen yirmi yıl içinde Fransa'ya karşı ezici bir üstünlük sağlamış görünmüyordu. Ancak 1890'a gelindiğinde gayet güçlü bir endüstri kurulmuş, nüfus çok hızlı bir şekilde artmış, böylece Almanya bariz biçimde kıtadaki en muhkem

güce dönüşmüştü. Aynı şekilde Almanya'daki vergi kavgası zirai menfaatin lehine çalışmıştı. Bu durum sadece zirai mallar ihraç eden Rusya'yı olumsuz bir şekilde etkileyebilirdi. 1880'lerde, tedbir yoluyla kendi endüstrisini tesis eden Ruslar ise Alman makineleşmesine karşı ayrım yapmak üzere bir gümrük vergisi uygulamaya koydular. Bizzat Bismarck Almanların Rus kredilerini kabul etmesini yasaklamıştı. Bunun dışında denizaşırı bir Alman imparatorluğu kurmak için Büyük Britanya'yla işbirliği yapmak isteyen kıdemli Almanlar da vardı ve bu insanlar da söz konusu işbirliğinin bedeli, Rusya'yla dostluğun fırlatılıp atılmasıysa bunu yapmaya çoktan hazırdı. Son olarak, ordu ve donanmalar da dış ilişkileri alışılmamış bir şekilde karmaşıklaştırmaya başlamıştı.

Eskiden teknolojik ilerleme oldukça yavaştı ve askerî güçlerin doğası çok hızlı bir şekilde değişmiyordu. Ancak 1880'lerde birtakım karmaşık teknik değişiklikler yaşandı: Nişancıların görüşünü tartışmasız bir şekilde geliştirip onlara tam isabetli bir hedefe dönüşmeden ateş etme imkânı tanıyan dumansız barut ya da kordayt barutu; donanmalara, üslerinden hareket edip daha az yakıt, daha küçük bir mürettebat ve daha fazla silahla iş görebilmelerini sağlayan Parson tribünü; çok geçmeden de yaylı geri tepme mekanizmasının gelişimiyle, ağır silahlarda tekrar dolumu öncekinden çok daha kolay kılan seri ateş etme devrimi. Patlayıcılar ve metal mermi kovanlarındaki gelişmeler bu resmi daha da karmaşıklaştırdı. 1880'lerin sonuna gelindiğinde ordular her yerde bu değişimlere uyum sağlamıştı. 1888-1893 yılları arasında, Batılı güçler zorunlu askerlik sistemlerinin sıkılaştırdığında, çoğu ülkede askerî yasalar vardı. 1874'teki 93.000.000 mark olan Alman askerî harcamaları, "tekrarlanmayan" ("arızi") masrafların artışına (10.000.000'dan 244.000.000'a) mukabil, 1890'da 376.000.000'a yükseldi; İngilizler donanma harcamalarını 1880'lerde ikiye katladı; orduları için 1875'te 119.000.000 ruble harcama yapan Ruslar ise 1894'te 285.000.000 ruble harcadı.

Tüm bunların sonunda, Fransa ile Rusya arasında bir yakınlaşma baş gösterdi. Çar hem kredi hem de İngilizler ile onların "Akdeniz anlaşmaları"na karşı işbirliği yapmak için yüzünü Fransa'ya çevirdi. Şüphesiz III. Aleksandr Almanya'yla işbirliği yapmayı tercih ederdi ve diplomatları da sırf Almanları teşvik etmek amacıyla Fransa'ya sıklıkla kur yapıyordu. Söz konusu yakınlaşma çok uzun zamandır süren bir meseleydi ve ilk adımlar 1890'da atılmıştı. Fransa-Rusya arasındaki resmî ittifakın nihayet tasdik edilmesi Ocak 1894'e kadar sürdü. Durum, Almanya'ya bağlıydı ve Bismarck'ın Mart 1890'daki düşüşü bu konuda belirleyici olmuştu. Bismarck'ın halefleri Büyük Britanya'ya yönelip İngilizlerin gözünü boyamak için Rusya'yla yaptıkları "reasürans anlaşması"nı sonlandırmayı kabul etti. 1892'de bir Fransız-Rus askerî sözleşmesi imzalandı, bu anlaşma çok geçmeden topyekûn bir ittifaka dönüştü.

1890'ların başında uluslararası siyasetin biçimi netleşti. Aslında, Fransız-Rus ittifakının dolaysız etkileri İngiltere karşıtıydı. Bilhassa Rus tarafında, Almanya karşıtı tavsiyelerle ilgili çok sayıda çekince vardı. Almanya yeniden Rus desteğini talep ederse, Fransız-Rus ittifakının da muhtemelen pek önemi kalmayacaktı. Zaten bu ittifakın askerî şartları da kesinlikle Ruslara has bir fanteziydi. Pek çok şey Almanların "Süper Güç" olarak bu yeni statülerini nasıl kullandığına bağlıydı.

2

GARİP ÖLÜM 1890-1914

Yeni Rota

Kayzer II. Wilhelm 1888'de Prusya tahtına çıktı. Genç ve hırçın bir adamdı; şaşaalı *Pickelhaube*'u,[1] gür bıyığı ve ateş gibi parlayan gözleriyle poz vererek askerî tarzda bir portresini yaptırmıştı. Yaşlı Bismarck'ı dizginlemek için sabırsızlanıyordu ve Mart 1890'da, şansölyeyi görevinden "azletti". II. Wilhelm yeni Almanya'nın muazzam enerji kaynaklarını dillendirirken, şansölyesi Caprivi de "yeni bir dönem"i ilan ediyordu. Yine aynı dönemde, İtalyan siyasetinde önemli bir kişilik olan Francesco Crispi de "yeni bir yaşam"ı duyurdu. Büyük Britanya'da ise, liberaller ciddi bir şekilde Newcastle Programı'nın çerçevesini radikal hatlarla çiziyordu. Pek nadirattan olmayan bu üç örnekte de ulusal hamaset ile vatan toprakları üzerindeki ulusun entegrasyonu paralellik gösteriyordu. La-

1 19. ve 20. yüzyıllarda Alman ordusu, itfaiyesi ve polisinin giydiği sivri uçlu miğfer.

kin bu, pratikte işe yaramadı. 1890'ların ilk yarısı, grafiklerin yeniden yükselmeye başladığı 1895'e kadar, "Büyük Bunalım"ın dip noktasını gördü. "Yeni bir yaşam" yaratmak şöyle dursun, bu iyimser devlet adamları 1890'ların başında gayet açık sınıf savaşlarıyla mücadele etti. Çoğu ülkede, şiddetli grevler yaşanıyordu ve yine çoğu ülkede 1890'larda sosyalistler bütün gücüyle siyasete girmişti. 1880'lerin çetrefilli tablosu 1890'larda yeni bir örüntü oluşmasına sebep oldu ve bu tarihten 1914'e kadar, siyasi atmosfere sınıflar arası gerilim ve uluslararası düzeyde hissedilen ani savaş korkusu hâkim oldu.

Bu dönemin temaları 20. yüzyıla dair temalardır: Silahlı kuvvetler, enflasyon, bürokrasi, doğrudan vergi düzeyleri, sendikal haklar, yerel yönetim, şehir planlama, orta öğretimin yeterli hâle getirilmesi, Roma Katolik Kilisesi'ndeki "modernleşme", himayecilik, işsiz ve yaşlılara yönelik devletin sağladığı sağlık sigortası şeklindeki "toplumsal düzenlemeler". Yine bu dönemde 20. yüzyıla dek gayet iyi işleyecek bir süreç başladı: Birçok yerde işçi sınıfının yükselişi ve orta-sınıfın çöküşü.

"Büyük Bunalım" hâlihazırda, toprağa dayalı soyluluk ile köylü sınıfının bir kısmında tahribat yaratmıştı. 1890'ların ortalarında ise bu süreç ivme kazandı. Tarım yeniden refah kaynağı hâline geldi; hatta İngiltere'de 1892'ye kıyasla 1914'te çok daha fazla insanı barındıran kırsal kesime bir geri dönüş hareketi bile yaşandı. 1873-1896 arasında yüzde 45 oranında düşen hububat fiyatları tekrar yüzde 25 seviyesine ulaştı. 1898'de çeyrek ölçü hububatın üst sınır fiyatı £1.6 iken 1914'te bu sayı £1.18'e geriledi. Söz konusu iyileşme diğer ürünler için de geçerliydi. Peru gübresinin fiyatı da kısmen arz fazlalığından, kısmen Almanların bu ürünün gübreleme kalitesinin sentetik olarak daha ucuza üretilebileceğini keşfetmiş olmalarından ötürü (Haber-Bocsh yöntemi ve onun öncülleri sayesinde, kelimenin gerçek anlamıyla, havadaki nitrojenden nitrat elde edilebiliyordu) düşüşe geçmişti. Ancak sonunda sentetiklerin

kalitesinin yetersiz olduğu, toprağı yorduğu anlaşıldı. Gübrenin başka kullanımlarının da olduğu anlaşılınca, buna mukabil fiyatı arttı. Sisal için de durum neredeyse aynıydı. İplik üretiminde ihtiyaç duyulan sisal yerine suni lifler kullanılmaya daha önce başlanmıştı ancak sonradan tıbbi ilaçlarda daha önce kimsenin düşünmediği bir kullanımı ortaya çıktı. Sisal, kortizonun önemli bir bileşik ihtiyacını karşılıyordu (hâlâ da karşılamaktadır). Böylece ihtiyaç duyulan neredeyse tüm diğer metalar gibi sisalin de fiyatı ve buna paralel olarak arazi fiyatları da arttı.

Ancak bu türden bir fiyat artışı salt kullanım çeşitliliğiyle ilgili değildi. Aynı zamanda bu ürünlere yönelik giderek artan bir talep de söz konusuydu. Bu talep kısmen, önceki fiyat düşüşünü teşvik etmiş geniş ölçekli endüstriler ve şehirlerden geliyordu. Hemen hemen her yerde nüfus artmıştı. Endüstri çok büyümüş ve ham maddeye duyulan ihtiyaç da aynı oranda artmıştı. İtalya, Rusya ve Macaristan gibi ülkelerin endüstrileşmesi hepten yeni bir talep yarattı; 1896 yılına gelindiğinde, piyasada mamul ürünler çoğalırken, doğal ürünlerde kıtlık başgösterdi. Bunun neticesinde endüstrileşmiş ülkelerin kendileri bu ham madde pazarına girdi. Örneğin Birleşik Devletler kendi hububatından fazlasını, tüketim ihtiyacına göre yıllar içinde azalan bir oranda ihraç etti: 1881'de 117.000.000, 1891'de 171.000.000, 1891-1907 arası ortalama 161.000.000 ve bu tarihten 1914'e kadar 117.000.000 kile hububat. Aynı şekilde 1878-1882 yılları arası pamuk ihracatı da yüzde 6.4 oranında büyürken, 1882-1892 yılları arasında yüzde 2.8'e geriledi.

1890'ların başında yaşanan bir kuraklık, Avustralya'daki koyunların yarısının telef olmasına neden oldu. İngilizler gitgide kendilerine ait kömürü kullanmaya başladı, bu yüzden İtalyanlar ve Fransızlar da yüksek kömür fiyatlarını karşılamak için hidroelektrik kullanmayı kârlı buldu. Yüksek çelik fiyatları da Fransızları, Lorrraine'deki ve daha sonra Normandiya'daki

kendi demir madenlerini işletmek için önce Gilchrist-Thomas, sonra Martin yöntemini uygulamaya sevk etti; oysa daha önce içerdiği yüksek fosfor bunun kullanımına imkân tanımıyordu. Yeni yakıtlar bulmaya yönelik arayışlar, petrol sanayiinin de gelişmesini sağlamıştı. Rusya ve İran'da petrol ve gaz kuyularının kapasitesi artmıştı. 1890'da çok az bir üretim varken, 1900'de 21.000.000 ve 1910'da 42.000.000 ton petrol üretildi. Yüzyıl dönümünden sonra gemilerde dizel yağı kullanılabiliyordu, hava araçlarının gelişimi ise ucuz yakıta bağlıydı. Bu durum Rusya, İran ve Endonezya'da muazzam bir servet yarattı. Romanya'daki Eflak petrol kuyuları uluslararası ilgiyi üzerinde toplarken *Steaua Română* rafinerisi de büyük bir işletmeye dönüştü. Bolivya kalayı, şeker, kauçuk ve kahve için de benzer bir durum söz konusuydu. Bu servetler "kolonilerde", eğitim almak üzere çocuklarını Avrupa'ya göndermek isteyen Latin Amerikalılar tarafından oluşturuldu. Buenos Aires golf kulüpleri, "Harrods"u, değerli gümüş kaynaklarını ucuza kapatmış "Map&Webb"iyle övünüyordu. Diğer Latin Amerikalılar ise, Hispanizm sayesinde, İspanya'yla olan eski ilişkilerini pekiştirdi. Daha önce Batı Hint Adaları'nda bir Fransız kolonisi olan Haiti'de melez burjuvalar çocuklarını eğitim almaları için Fransa'ya göndermenin, onları gemiyle başkent Port-au-Prince'a yollamaktan çok da fazla pahalıya mâl olmadığını gördüler. Güney Afrika'daki elmas baronları ve Avustralya'daki yün boranlarıyla birlikte, Londra'daki Max Aitken (Lord Beaverbrook) gibi Kanadalı kereste milyonerleri ve Waldrof Astor'unkine benzer Amerikan zenginleri -keza Londra'dakiler de- hiçbir zorluk yaşamadan Avrupa metropollerine taşınabiliyordu. Bu, İtalyanların türettiği ifadeyle, plütokrasiydi: Bu, eski Avrupa aristokrasinin, denizaşırı ülkelerdeki taze parayla karşılaştığı bir dönemdi ve Edward dönemine mahsus bir lüks yaşama tekabül ediyordu.

Dönemin araştırmacıları ürün fiyatlarının veya genel düzeydeki her türlü fiyat artışını maliyet ve talep enflasyonunun

birleşiminden çok daha basit bir unsurla ilişkilendirdiler. Bu araştırmacılara göre fiyat artışı, gayrisafi altın üretimindeki artışla baş etmek zorundaydı. Tarihçiler, doğal olarak, Yeni Dünya'dan İspanya'ya olan altın akışının 16. yüzyıldaki enflasyona "neden" olduğunu iddia ettiler. Ortodoks altın-standardı iktisadına göre, bu durum kesinlikle dolaşımda daha fazla nakit olduğunda fiyatların da yükseleceğinin bir örneğiydi; bu yüzden ister kredi ister tedavüldeki para olarak nakit, altınla eşdeğer olduğundan dünya altın madenindeki artış böyle bir etkiyi gerektirir. Yeni kaynaklardan dolayı geliştirilen yeni teknikler ve eski kaynakların daha iyi bir şekilde işleyişi, dünya genelindeki altın miktarının ani bir biçimde yükselmesine neden oldu. Amerika, Avustralya ve bilhassa Güney Afrika'daki madenler 1890'larda yeni bir altın akışı yarattı. 1890'dan 1908'e kadar olan on sekiz yıllık süreçte altından £1.000.000.000 elde edildi: aynı miktar 1848-1890 yılları arasında da elde edilmiş ve yüzyılın ilk yarısındaki çıkarılmış maden miktarının dört katına ulaşılmıştı. Hatta bu miktar 1550-1850 yılları arasındaki üç asırlık dönemde çıkarılan maden miktarının iki katıydı.

Dönemin uzmanları genellikle, bu yeni altın çağının kredi kullanımını da desteklediğini ve bu büyük kredi hacminin de enflasyona sebep olduğunu düşünüyorlardı. Şüphesiz 1895'ten ama bilhassa 1906'dan sonra, çoğu ülkede fiyatlar yükseldi. Büyük Britanya'da geçim endeksinin taban değeri 1890'larda 100'ken 1914'te 118'e; Fransa'da 94'ten 111'e; Almanya'da 104'ten 127'ye çıktı. Aynı şekilde Rusya'da da fiyatların 1907-1914 yılları arasında üçte bir oranında ya da daha fazla arttığı iddia edilmekteydi. Gerçekten de borsa indeksleri de her yerde yükselmişti. Birleşik Devletler'de 1907'de, 500 bankanın battığı ve İngiltere Bankası'nın imdada yetiştiği 1929 bunalımına dair bir öngörü söz konusuydu. 1900-1914 yılları arasında tüm Avrupa ülkelerinde, banka mevduat hacmi hızla yükselip ikiye ya da Rusya ve İtalya örneğinde olduğu

gibi üçe katlandı. Bu sırada, devlet gelirleri de artıyordu. Rusya'da ispirto tekeli ile demiryollarından elde edilen yüksek kârlar sayesinde gelirler ikiye katlanmıştı.

Altın üzerinden yapılan tüm bu gelişmelere dair açıklama ispatlanmış olmaktan uzaktır. Goldstone, Rusya örneğinde, bankacılık sisteminde kredilerin gelişimiyle Merkez Bankası'nın elindeki altın miktarı arasında bir bağlantı olmadığını göstermiştir. Rusya'nın "para arzı" tamamen para talebini yansıtmaktaydı. Shepperd da İngiltere'nin "para arzı"nın tamamen altın hareketlerinden bağımsız yükseldiğini göstermiştir. Para arzı 1880'den sonra ortalama olarak yüzde 2.7 oranında, 1899-1905 yılları arası yüzde 0.8, 1905'ten 1913'e kadar da yüzde 2.8 oranında arttı. Bu yüzden, 1895 sonrası fiyat artışları salt altın üzerinden açıklanamaz gözükmektedir.

Tüm bunlar yaşanırken ortaya modern bir etken daha çıktı: "Paranın dolaşım hızı". Daha önce, yani ticari işlemlerde ödemenin nakit ya da banka poliçesiyle yapıldığı, bankaların tek tük ve ulaşımın da zor olduğu dönemlerde para ancak yavaş bir şekilde el değiştiriyordu. 1860'ta bankacılık işlemleri külfetli bir işti. Kurumlar dolandırıcılığa karşı kendilerini, ellerindeki her şeyi üç nüsha ve karşılıklı imzalanmış hâlde tutarak koruyorlardı. Tüm bankacılık sisteminin temeli olan güven unsurunun yakın ahbaplıkların ya da aynı dinî cemaatin üyesi olmanın çok ötesine geçtiği ülke sayısı tek tüktü. Güvensizlik unsuruna, son dönemlerde, herhangi bir Kıta Avrupası bankasında rastlanabilirdi; bu bankalarda, işlemi idare eden gişedeki memur ile parayı idare eden veznedar arasında bariz (ama müşteri için kaygı verici) bir fark söz konusuydu. Bankacılık mevkice en alt seviyedeki görevlilerine bile -tıpkı Katoliklerde âyinler sırasında rahibe yardım eden hizmetkârlar gibi- itibar sağlayan dışarıya kapalı bir sistemdi; İngiltere Bankası'nın en güçlü kozu dürüstlüğüyle nam salmış olmasıydı. Kişisel çekler anayasal belgeler gibi görülüyor ve her

Kıta Avrupası ülkesinde, banka işlemleri nakit olarak yapılma eğilimi gösteriyordu. Öyle ki Leuven Üniversitesi profesörleri maaşlarını nakit olarak almak için her cuma, okul mali idaresinin ofisinin önünde kuyruk oluşturmayı alışkanlık hâline getirmişti. Viyana Operası'nda ise, ufak tefek yaşlı bir kadın elinde bir çanta dolusu parayla her gösteriden önce sanatçıların yanına uğrar, ücretlerini ciddi bir şekilde ellerine sayardı -ki bu, şüphesiz farklı nedenlerden dolayı da olsa, günümüze kadar sürmüş bir uygulamadır. Ancak tüm bu nakitle ödeme yapma uygulamaları, 1895'ten sonra büyük bir hızla değişmeye başladı. Çek ve diğer "kredi araçları" gittikçe daha sık kullanılır hâle geldi; demiryolları ile karayolları hızlı para akışına imkân tanıdıkça bütün ülkelerde de bankaların sayısı arttı. Para artık daha hızlı el değiştiriyor, aynı para stokuyla çok daha fazla işlem yapılıyordu; dolayısıyla fiyat artışlarını ülkeye giren altın akışına bağlamak ancak kısmi bir açıklama olacaktır. Hatta altın madenciliğinin kendisinin bile fiyat hareketlenmelerine bir tepki olduğu düşünebilir.

Avusturyalı iktisatçı Schumpeter fiyat artışının yeni bir etkenle çok fazla ilişkili olduğunu sezmişti. Bu etken, 1890'lar ile 1900'lerde yaşanan teknolojik gelişmeydi. Şirketler yatırım için ellerinde artık daha yüksek kâr payı tutuyorlardı; şirketleri destekleyen bankalar bu amaç doğrultusunda gittikçe daha fazla fon kullanmak zorunda kaldı; faiz oranları yükseldi, işletmeler bu yeni teknolojiyi parasal olarak karşılamak için birleştiler ve dolayısıyla rekabet de azaldı; fiyatlar da yükseldi. 20. yüzyılla özdeşleşen enflasyon, "çokuluslu" karteller ve güçlü sendikalar bu dönemde oluşmaya başladı.

Hiç şüphesiz Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yıllık süreç makineleşme dönemiydi. Bisiklet, telefon ve daktilo (ki kendi başına bu araçlar, bankacılık işlemlerini son derece kolaylaştırmaları bakımından, paranın dolaşım hızına hatırı sayılır bir katkıda bulunmuş olmalıydılar) daha önce icat edilmişti,

lakin 1890'larda yaygın biçimde kullanılmaya başlandı. Bu icatlar sadece endüstride kullanımına fazlasıyla önem verilen prensipleri ifade ediyordu: Genellikle otomatik bir işlemle sağlanan hassas şekillendirme süreci, kömür yan ürünleri sayesinde sonsuz bir icat sürecine imkân tanıyan kimya alanındaki gelişmelerle tam uyumlu elektromanyetizma ve elektrik mühendisliği. Elektrik 1880'lerde hem ev içi hem de endüstriyel kullanıma uygun hâle gelmişti. Lord Kelvin Cambridge'teki evi Peterhouse'u daha 1882'de elektrikle aydınlatırken, Lord Salisbury de Hatfield House'ta, ark ışıkları altında akşam yemeği davetleri veriyordu. Yine de tedarik işlemlerinin kitlesel tüketim için yeterince ucuzlaması ancak 1890'larda gerçekleşti. Milan 1890'ların başında elektriğin kömüre alternatif olduğunu keşfetti; İtalyanlar (ve Fransızlar) Paderno d'Adda'ya bağlı büyük bir ağ ve elektrik devi *La Edison* sayesinde erkenden harekete geçti. Hidroelektrik Paderno d'Adda'dan çıkıp Fransa'da, Grenoble civarındaki Rhône Vadisi'ne ulaşıyordu ve bunun 1900 itibarıyla, söz konusu bölgenin endüstrileşmesine çarpıcı bir etkisi oldu. Ucuz enerji normalde kömür yan ürünlerinin kullanılması gibi çok pahalıya mâl olacak işlemlere imkân tanıdı. Bu ürünler her türden sentetik malzemenin yapımında kullanılıyordu; 1903'te Belçikalı L. H. Baekeland Alman araştırmalarından faydalanarak ilk plastiği üretti. Bu, "bakalit" denen ve radyo kutuları ile motorlu taşıtların kaportalarından kullanılan gevrek bir malzemeydi. Hemşehrisi Ernest Solvay gibi, Baekeland da epey zenginleşti. İş kendi patentlerini çıkarları doğrultusunda kullanmaya gelince kandırılan mühendisler ve fizikçilere nazaran kimyacılar, her nedense o dönemde para kazanma konusunda daha başarılıydı.

Teknoloji 19. yüzyılın son on yılı ile 20. yüzyılın ilk on yılı arasında öyle büyük bir değişim gösterdi ki 20. yüzyılın 1900'de başladığını söylemek basmakalıp bir ifade olacaktır. Otomobil 1880'lerin başında icat edilmişti ancak tam anlamıyla 1900'den sonra tüm Avrupa şehirlerinde piyasaya sürüldü.

1906'da Paris'te yaklaşık 7.000 motorlu taşıt vardı. Avrupa'daki ilk kamyonu Daimler Firması 1897'de, *Böhmisches Brauhaus*'a sattı ve 1892'de Prusya polisine ilk motorlu arabanın kaydı yapıldı (karakteristik bir biçimde, arabaya verilen plaka numarası A1'di); 1901'e gelindiğinde 845 kayıtlı araba vardı. 1903'te bir otobüs güzergâhı Friedrichstrasse boyunca uzanıyordu. 1900'de İtalya'da, *Fabbrica Italiana Automobili* (*FIAT*), başta Torino'daki Lancia gibi diğer meşhur isimlerle birlikte, üretime başladı ve kısa bir süre sonra bunları Fransız Panhard ve Hispano-Suiza takip etti. Havacılıkta da benzer bir gelişme söz konusuydu ve havacılık ilkeleri başka yerlerde de gelişmiş olmasına rağmen, hava taşıtı üretmekte yine Fransa ve İtalya epey etkin hâle gelmişlerdi. Her iki örnekte de sorun, ikincil unsur olan pahalı teknolojiden ziyade bu ülkelerin kendi arka bahçelerinde gerçekleştirecekleri mahirane doğaçlamalardı. Öncelikli olarak ihtiyaç duyulan, piyasaydı. 1910 itibarıyla motorlu taşıtlar oldukça gelişmişti. Birinci Dünya Savaşı öncesi Fransa'da 90.000 motorlu taşıt vardı, Rusya'da bile bu sayı 25.000'di. Otomobil yarışları düzenleniyordu ve 1909'daki, rotası Paris'ten Pekin'e kadar uzanan (Prens Scipione Borghese'nin kazandığı) meşhur yarış ile Roma'dan Riga'ya yapılan kamyon sürüş testi (St. Petersburg'da *Russki Renault* fabrikasında üretilen Rus model bir kamyon kazanmıştı) bunlardandı. Daha 1905'te *Autocar* gibi isimlerle yayımlanan, gayet heyecan dolu içerikli çok sayıda derginin olması ve yine daha 1903'te, yayalar motorlu taşıtların akışını tehlikeli bir şekilde engellediğinden, bu dergilerin "yaya yönetmeliği" olarak tanımladıkları kurallar için çağrıda bulunması Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemin garip modern atmosferinin bir parçasıydı. "Güvenlik önce gelir" politikası ABD'den ithal edilmişti ancak (1908'de kurulan) İzci Birliği'nden General Baden-Powell, yol hakkı tartışmalarına yaya haklarının son noktayı koymasıyla şekillendiği bu durumun Britanya'ya özgü olmadığını düşünüyordu.

Yeni teknolojinin kimi zaman iş gücü, bilhassa kalifiye iş gücü, üzerinde devrimci bir etkisi olduğu düşünülüyordu. Clyde nehri kıyısındaki Denny's tersanesinde kullanılan elektromanyetik perçinleyici gibi aletler bariz bir şekilde mevcut el becerilerinin yerini alıyor; yarı kalifiye iş gücü, çıraklar ve hatta maaşları kalifiye bir erkek işçininkinden çok daha düşük olan kadın işçiler tarafından kullanılabiliyordu. Matbaacılık ve mühendislikte bu faktör şüphesiz önemliydi; aynı şekilde, çıkrıklarla ilgili olduğu sürece tekstilde de önemliydi. Fransa'da 1906'da matbaacılar bu tür meseleler üzerine gitmişti; İngiltere'de 1910'da, Tyneli kazan imalatçıları sendikaların, bir makine başında tek ya da çift kişinin mi çalışması gerektiğini tayin etme hakkı için greve gitti. 1914'ten önceki on yıllık süreçte Almanya'da, metal işleme endüstrisinde ücretler yüzde 13, kâr ise yüzde 37.6 oranında arttı. Çoğu ülkede mühendisler ve metal işçileri (Fransa'da *métallos*, Almanya'da *Metallarbeiterverband*, Rusya'da *metallisty*) 1914 öncesi işçi militanlığının büyük bir kısmını oluşturuyordu. Tüm bu örneklerde resmî sendikalar sıklıkla sendikal düzeyde yürütülen müzakerelerde varılan anlaşmalara karşı çıkan bir işçi ayaklanmasıyla karşı karşıya kalırdı. Büyük Britanya'daki imalatçılar, 1914'ten önce bile, cılız da olsa tepki vermeye başlamışlardı. Kendi imparatorluklarındaki daha kolay pazarlara yönelip gerek elektrik, gerek kimya, gerekse alet edevat endüstrisi olsun yeni teknolojide başı çeken Almanlar ile Amerikalılarla rekabet etmekten vazgeçmişlerdi. Yine de bu pasif tavır Büyük Britanya'yı, 1914 öncesi herhangi bir Avrupa ülkesinde yaşanan endüstriyel sıkıntılar bakımından en kötü sicile sahip olmaktan alıkoyamadı.

Bireysel zanaatkâr her zaman Batı Avrupa'nın büyük gücü olmuştu. Teknolojinin menşei Ortaçağ'a kadar uzanıyordu; bu açıdan Frenklerin gücü, IV. Haçlı Seferi boyunca bile, Bizanslıları geride bırakmıştı. Hatta 17. yüzyılda İskoçlar iyi mühendisler, Almanlar da iyi kimyagerler olarak bilinir-

di; İtalyanların elektrik konusunda yeteneklerinin de benzer şekilde eskiye uzanan menşei vardı. Ama teknoloji artık tek bir zanaatkârın mülhem tahayyüllerinin çok ötesine geçmişti. Çok daha az kalifiye olan iş gücüne uyarlanabilirdi. 1890'ların sonunda Amerika'nın "seri imalat" yöntemlerine dair hikâyeler Avrupa'yı hayrete düşürüyordu. Henry Ford'un, "sürekli akış yöntemi"yle, yani hareketli bir bandın başında, aynı işlemi düşünmeden yapıp elindeki parçayı farklı bir işlem için bir sonraki işçiye devreden yarı kalifiye işçiler tarafından imal edilen otomobilleri, bu durumun habercisiydi. Benzer şekilde, ismini Amerikalı mühendis Charles Taylor'dan alan Taylorizm doktrini de her biri işlenmiş tam bir mal üreten kalifiye zanaatkârların, fayda-maliyet analizinden geçmiş ve her biri üretim işleminin bir kısmını yürüten yarı kalifiye erkek (ve kadın) işçilerle ikamesi fabrikalarda en yüksek verimliliği sağlamayı amaçlıyordu. Fabrikaların verimli şekilde planlanması, iş gücünün niteliklerine bütünüyle bağlı kalmadan üretimi geliştirmek konusunda epey katkı sağlayabilirdi. Ama bu, yerleşik endüstri merkezlerindeki yönetici ve sendikaları dehşete düşüren olağanüstü tekdüzeliğin de bir formülüydü. Clyde nehrindeki gemi inşaatçıları, yeni teknolojiyi pek de kullanmadan yüksek kalitede gemiler inşa etmeye devam etti ancak bu gemiler çok pahalılaşmıştı.

Bununla birlikte 1895'ten sonra Avrupalılar, genellikle kırsal bir görüntü içinde çok ani bir şekilde kök salmış geniş ölçekli teknoloji ile geniş ölçekli ticarette muazzam bir büyümeye şahit oldu. İtalya ve bilhassa Rusya eski ve yeninin tuhaf bir karışımını sergiledi. Rusya'da, kimi zaman 40.000 kişiyi istihdam eden fabrikalar kırsal bölgelerin orta yerinde kuruldu, böylece sürekli bir iş gücü akışından emin olabiliyorlardı. St. Petersburg'ta, 1914 itibarıyla, şehrin çeperinde yer alan, en ileri Alman teknolojisini disiplinsiz iş gücü, verimsiz fabrika düzeni ve son derece geri kalmış teknolojik unsurlarla birlikte kullanarak oldukça iyi işleyen ve bu hâliyle de yabancı

gözlemcileri hayrete düşüren 900'ün üzerinde büyük ölçekli fabrika vardı. Çok eski bir gelenekten beslenmesine (ve sadece Batı Avrupa'ya özgü olmamasına) rağmen bu teknoloji, geniş ölçekli sermaye ile bazı meşhur girişimcilerin desteğini kazandığından, söz konusu dönemde epey gelişti.

İktisatçılar (ve iktisat tarihçileri), tarihte ilk kez, büyüme sorunu (*the question of growth*) üzerine kafa yormaya başlamışlardı. Bilimsel bir dergide bu konuya vakfedilmiş ilk makale 1904'te yayımlandı. 18. yüzyıl Büyük Britanya'sındaki gelişmeleri izah etmek için "sanayi devrimi" ifadesinin yaygın bir şekilde ilk defa kullanılması ise 1910 civarındaydı. O güne kadar teknolojinin sanayiye uyarlanması, Fransızcadan gelen bir tabirle, "makine sistemi" olarak biliniyordu ve 18. yüzyıl ortalarında, bu durumun aksini gösteren belirleyici hiçbir kırılma gerçeklememiştir. Ama şimdi iktisatçılar ve tarihçiler 18. yüzyıla kadar geriye giden deneyimlerini baştan yorumluyordu ve bizler de, o zamandan beri, söz konusu dönemde ortaya çıktığı düşünülen manasız bir kavramdan, yani "sanayi devrimi" kavramından mustaribiz. Werner Sombart gibi iktisatçılar sermayenin tarihi üzerine klasik eserlerini kaleme alıyor; büyük sosyolog Max Weber de girişimci akıl ile bu aklın -şüphesiz, 1890'lar ve 1900'ler Almanya'sındaki- bağlantılarını Kalvinist bakış açısıyla tartışıyordu.

İktisatçılar söz konusu dönemin hak ettiği ölçüde, "iş döngüsü"nün farkına varmışlardı. Ekonomik iniş ve çıkışların birbirinden ayrı olmadığının, yani ikisinin de büyümenin itici güçleri olduğunun tamamen farkına varmışlardı. Rus iktisatçı Kondratiev fiyatların yükselme ya da düşme eğilimi gösterdiği kabaca elli yıllık sürecin "uzun süreli etkilerini" tespit edebilmek için "Büyük Buhran"ın koşullarının geriye dönük bir okumasını yaptı (ki böylece ileriye dönük bir okuma da yapabilirdi). Şüphesiz, teknolojik gelişimin 1890'lardaki muazzam atılımını önceki fiyat düşüş koşullarına bağlamak yan-

lış değildi. Tarımsal kaynak ve ürünler zirai krizlere göbekten bağlıydı. Milyonlarca Avrupalı hem şehirlerdeki hem de denizaşırı ülkelerdeki yeni istihdam alanlarına sevk edildi. Birçok örnekte, kırsal nüfus köylerinde kazandıkları ve endüstriye uyarlanabilecek ustalıklarını beraberinde getirdi ancak inşaatlarda çalışan sıradan ve "ağır işçiler" olarak kas gücünden başka bir şey sunmadıkları alanlarda bile ekonomik büyümeye katkıları köylerinde kalarak sağlayacaklarından fazla olmuştu. "Buhran" bir bakıma tıpkı giderek büyüyen bir pazar yarattığı ve sermayeyi mobilize ettiği gibi iş gücünü de mobilize etti.

Sermaye, geçmişin enkazı üzerinde yeninin nasıl serpilip büyüdüğünü resmeder. Sermaye 1890'larda bir ölçüde, bankacılara has kredilere yönelik daha enerjik ve akıllıca bir bakıştan yaratılmıştı. Bu yeni bakış bankacıların işlerini iyi yapmamalarından doğmuştu. Birçok Avrupa ülkesindeki bankerler gayet muhafazakârdı. Saygıdeğer tasarruf sahiplerinin paralarını kabul edip küçük bir kâr karşılığında bu paraları devlet tahlillerine yatırıyorlardı. Toprak, kullanılabilir fonların büyük bir kısmını oluşturuyordu. Örneğin, İtalya'nın en "reformcu" bölgesi olan Lombardy'de bile tasarrufların yüzde 80'i "güvenli" olduğu için, toprağa dayanıyordu. Fransa'daki bankalar ise muhafazakârlıkla eş anlamlı hâle gelmişti ve uzun vadeli endüstriye kolay kolay borç vermeyeceklerdi. Rusya'da banka sayısı tek tüktü ve kendileri de genellikle yabancı olan girişimciler ise sermayeleri için yabancı bankalara bel bağlamıştı. Çoğu tarım ülkesinde benzer bir durum söz konusuydu. Aslında devlet 1880'lerde bankalardan borç alıp harcadıkça, bazı bankalar da fazlasıyla şüpheli hâle gelmişti. Roma'da, İtalya'nın garip koşullarında kendi banknotlarını basmalarına izin verilmiş spekülatif bankalar tarafından finanse edilen bir inşaat patlaması yaşandı. 1890'ların başında, İtalya gibi ağırlıklı olarak tarıma dayanan bir ekonomide, emtia fiyatları yeni bir düşüşe girince bu bankalar da baskı altına girdi ve Roma'da (Paris'teki Panama skandalı gibi) ünlü skandallar

yaşandı. Rusya'da 1890'ların başında, kıtlık da dahil olmak üzere yaşanan zirai afetler bankaları baskı altına soktu. Yeni çözümler bulmaya sevk etti.

Ellerindeki yegâne örnek Almanya'daki "karma" bankalardı. Bu bankalar, 1873 "krizi"nin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Sıradan tasarruf sahiplerinin paralarını kısa sayılabilecek süreyle alıp, faizle uzun vadeli borç olarak endüstriye aktarıyorlardı; böylelikle bu bankalar, Alman endüstrisinin 1880'lerdeki atılımının ya da en azından bu atılımın azımsanmayacak bir kısmının temelini de atmış oldular. Birçok saygın iktisatçı, bu bankaları dolandırıcı olarak görüyordu. Ancak bu bankalar 1880'lere özgü koşullardan faydalanıyordu: Yeni talepler, zinde ve koşullara uyum sağlayabilen iş gücü. Söz konusu bankalar Almanya'da ortaya çıkıp gelişti ve buna mukabil endüstriyi teşvik etti. Baskı altına girdiklerinde de birleşmeye gittiler. Dört büyük bankadan müteşekkil *D-Banken* (zira hepsinin isminin baş harfi D idi) iktisadi faaliyete hâkim oldu. 1890'ların başında bankaların önceki pozisyonlarında yaşanan tedrici erozyon bunların ileri görüşlü yöneticilerinin farklı yaklaşımlar benimsemesine neden oldu. 1895'te, üç Almanya Yahudisi –Joel, Gold-schmidt ve Teplitz– iflas eden İtalyan bankalarındaki hisse senetlerinin neredeyse hepsini satın aldı ve Almanya'dan borç alıp Kuzey İtalya'nın elektrik ağını oluşturmaya girişen iki yeni bankayı, *Credito Italiano* ile *Banca Commerciale*'yi kurdu. Almanlar aynı zamanda İtalyan ağır sanayiine de ilgi duyuyorlardı. İtalyan çelik üretimi, neredeyse sıfırdan başlanmış olmasına rağmen, 1900-1914 yılları arasında yıllık 1.000.000 tona ulaştı. Rusya ya da Avusturya-Macaristan'da da benzer hikâye söz konusuydu: Zirai çöküş ve dolaylı ya da dolaysız zirai meselelere fazlasıyla dahil olmuş bankaların iflası sebebiyle kullanılabilir hâle gelmiş sermayeyi mobilize eden yenilikçi bankaların birdenbire ortaya çıkıp gelişmesiydi bu. Fransa'da *Crédit Lyonnais* da benzer şekilde 1890'ların ortalarında yenilikçi bir yöneticide karar

kıldı; bu yönetici başlangıç noktası olarak kendisine Almanları örnek alarak Rhône Vadisi'ndeki Fransız kimya sanayiinin teşviki konusunda pek çok icraatta bulundu. Fransa'nın, Birinci Dünya Savaşı'nda, patlayıcıların icadı ve Shell'in üretimi konusunda Almanya'ya karşı hatırı sayılır bir üstünlük göstermesi tesadüf değildi.

Sermayenin yeni teknoloji lehine özgürleşmesi "Büyük Buhran"ın bir sonucuydu. Dönemin iktisatçıları (Schumpeter gibi) buhranın yarattığı sıkıntının böylesi bir seyrin zorunlu bir parçası olduğunu gayet iyi anlıyordu. Para arzlarının fiyat hareketleriyle paritesi sağlandığı, iç ve dış ticarete ayak bağı olan engeller asgari düzeyde tutulduğu sürece "çöküş"ün şiddetinin de uzun soluklu olmayacağı düşünülüyordu. İktisatçılar altın kullanımları konusunda fikir ayrılığı içindeydiler. Schumpeter'in (ve aynı zamanda von Mises ile F. A. Hayek'in), içinden çıktığı bir Avusturya ekolü, altın standardına dair ortodoksluklarının yeni şartlarla uyumlu hâle getirilmesinin yollarını derinlemesine araştırdı. Avusturya altın standardına dayalı ülkeler arasında en zayıfıydı. Gümüş ve banknot adaptasyonları geçmişte bir süreliğine Avusturyalı iktisatçıların ticari stoku olmuştu. Şimdi ise paranın idaresi için yeni yollar bulmak üzere geçmişlerini altın standardı katılığından kurtararak güncelleyip bu geçmişi ekonomik olayların bir kaydedicisi olarak değil de, güdüleyicisi olarak kullanıyorlardı. Avusturyalı sosyalist Rudolf Hilferding, Maynard Keynes'in buluşlarını öngörmüş, İsveçli Wicksell[2] de benzer doğrultuda ilerlemişti. Diğer iktisatçılar kendi çağlarına özgü, ciddi hiçbir şeyin sorunsuz bir şekilde oluşturulamayacağı bilgisini taşımakla birlikte, "çöküş"ün etkilerini hafifletmeye yönelik çareler de arıyordu. Büyük Britanya'da, Alfred Marshall "refah hukuku" hususlarını ekonomiye uyarlama çabasındaydı. Marshall, endüstride ademimerkeziyetçiliğin ve neredeyse

2 Johan Gustaf Knut Wicksell, Stockholm ekolünün önde gelen isimlerinden İsveçli iktisatçı. (ç. n.)

tüm iktisatçıların zararlı addettiği kaba devlet müdahalesi olmadan kirliliği azaltmanın imkânlarını araştırıyordu. Yine de ekonomi 1890'lardaki klasik liberalizmden farklıydı. Kayda değer sayıda İngiliz iktisatçı ile Kıta Avrupası'nda endişe verici sayıdaki meslektaşları yüzlerini korumacılığa ve mutlak hâkimiyete dönmüşlerdi. Bu durum bizi söz konusu iktisatçıların önyargılarının, sağduyularına ağır bastığı çıkarımını yapmaya teşvik etmektedir.

1895'ten sonra fiyatlar giderek artıp bir önceki on yıllık süreçte tarım ülkelerinin alım gücü giderek azaldıkça endüstrileşmeye yönelik yoğun bir yönelim de oluştu. Almanya ve Büyük Britanya'da, maliyetler kısıtlanmak zorundaydı ve makineyle imalat özendiriliyordu. İtalya ve Rusya'da ise, zirai buhran küçük adımlarla da olsa, endüstrileşmeyi, özellikle tekstil ürünlerinin üretimini ve demiryolları yapımını teşvik etti. 1890'larda ama bilhassa 1900'lerde, gelişmiş ülkelerin daha zayıf bu ülkelere yaptığı yatırımlar sayesinde yeni teknoloji de bu ülkelere girdi ve buna mukabil söz konusu ülkeler birkaç yıl içinde ani ekonomik değişimler yaşadı. Proleter (ve köylü) kalabalıklar fabrikalardaki yerlerini aldı. 1880'lerde, diğer ülkeler fiyatların yavaş yavaş düşüşüne şahit olmuş, reel ücretler de çok büyük oranda artmıştı. 1890'ların sonunda ve bir kez de 1906'dan sonra bu ülkeler fiyatların çok hızlı bir şekilde tırmandığına şahit oldular. Sonuç, bazı gözlemcilere devrimin eli kulağında olduğunu düşündüren, her yerdeki yoğunluklu işçi militanlığıydı. 1900'den sonra, ekonomik ilerlemedeki geçici gerileme dönemlerinin ancak nadiren etkilediği sendikacılıkta da istikrarlı bir yükseliş söz konusuydu. Büyük Britanya'da sendikalara üye insanların sayısı 2.500.000'dan 4.000.000'a, Almanya'da 2.000.000'un altındayken 3.000.000'un üstüne; Fransa'daysa 100.000'den 1.000.000'a ulaştı.

Bu militanlık enflasyona tepki olarak ortaya çıkmıştı ve reel ücretlerin 1880'lerde olduğundan çok daha az bir ivmeyle

yükselmesine (ve hatta kimi yazarlara göre savaş öncesinde reel ücretlerin düşmesine bile) yol açtı. İşçi militanlığının ortaya çıkışında, kârların 1895'ten sonraki ani yükselişi de etkiliydi. Örneğin Büyük Britanya gemicilik, madencilik ve tekstil ürünleri gibi en geleneksel endüstrilerinde patlama yaşıyordu. Meta fiyatları iyileştiğinde, geleneksel İngiliz müşteriler de İngiliz mallarına geri döndü. Son kertede savaş sonrasının kısa vadeli tuhaf şartlarını dışarıda bıraktığımızda, İngiliz malları -son kez olmak kaydıyla- bir kez daha kazanmıştı. İstatistikler çeşitlilik göstermekle birlikte İngiliz dış ticareti 1890'ların başındaki durgun seviyesinden (Clapham'a göre yaklaşık 650.000.000 pound) 1901'de 870.000.000, 1905'te 975.000.000, 1907'de 1.000.000.000'dan fazla, 1910'da 1.201.000.000 ve 1913'te 1.405.000.000 pounda yükseldi. 1908'e gelindiğinde, İngiliz deniz sevkiyatı hacmi 1904'tekinden 1.000.000 ton fazlaydı. 1909 itibarıyla, Avrupa'da her yerde kârlar artıyordu ve bu kârlar ücretleri artırmak yerine artık çoğunlukla yeni teknolojiyi geliştirmek için kullanılıyordu.

Şirketler birleşmeyi ya da işbirliğine gitmeyi kendileri açısından mantıklı buluyordu. 1900'lerin başında, bilhassa İtalya ve Rusya gibi hızlı kalkınan tarım ülkelerinde daha şiddetli hissedilen bir buhran yaşandı. Basiretsizce gerçekleştirilen borsa işlemleri, uluslararası mali kriz ve hububattaki geçici arz fazlası bir araya gelerek kalkınmayı yavaşlattı. Rusya'da işletmelerin üçte ikisinin borsada kote edilmesi iflasın habercisiydi. Bu durum karşısında işletmeler kaynaklarını bir havuzda toplamak amacıyla birleştiler. Böylece karteller ortaya çıktı. Karteller, az bulunan sermayenin elden ele yayılması amacıyla Almanya'da, zaten 1880'lerden oluşmaya başlamıştı: AEG (elektrikli aletler üreticisi) ya da Westphalian maden kömürü sendikaları gibi ortaklıklar, Avrupa ve bilhassa Rusya için bir model teşkil ediyordu. Bu birleşmeler ve ittifaklar muhtelif şekillerde kuruldu, ancak yeni yüzyılın eşiğinde, karteller tekelleşmeye çabalarken, "büyük işletme" kavramı alelade bir mef-

huma dönüşmüştü. Artık gümrük vergileri de kaldırıldığından bu tür ortaklıklar açısından ulusal sınırlar dışına çıkmak mantıklıydı. AEG, Rusya'da faaliyete geçti; ayrıca bu Alman şirketi Fransız ekonomisinin önemli hisselerini 1914'ten çok önce satın almaya başlamıştı. Bu, tek ülkeye bağlı olmayan devasa sermaye birikimiyle, "çok uluslu" şirketlerin başlangıcıydı. Bu karteller ilk zamanlar sendika aleyhtarı saldırganca amaçlar için kullanıldı; işçi sendikaları, çalışanlarını disipline edip sorun çıkaran işçilerden oluşan kara listeler hazırlamak konusunda işbirliği yapmak isteyen birçok işverenin "lokavt" kararıyla karşı karşıya kaldı. İşçi sendikaları zamanla, özellikle de Almanya'dakiler, büyük işletmelerle muhatap olmanın daha zahmetsiz olduğunu fark ettiler. Zira bu karteller, tekel konumları onlara maliyeti müşterilerine yükleme imkânı sağladığından, çalışanlarına daha yüksek ücretler verebiliyordu.

Bununla birlikte, 1890'ların sonu ve 1900'lerin başında, işverenler kavgacı bir duruşu benimseme eğilimi gösteriyordu. 1890'ların başındaki, çoğu ülkeyi etkisi altına alan endüstriyel karışıklık dalgasına cevaben böyle de yaptılar. 1895'e kadar sürecek sıkıntılı bir dönemin başlaması, eskiden olduğu gibi, işverenlerin ücretlerde indirim talep etmesine neden oldu. Kömür bilhassa endüstriyel taleplerdeki dalgalanmalar karşısında çok hassastı. Ruhr, Bochum'daki maden işçilerinin ortalama maaşları 1889'da 941, 1892'de 1120, 1893'te 946, 1904'te 1208 mark olmak üzere yükselip düştü. 1889'da Almanya ve Büyük Britanya'da kömür madenlerinde ayaklanmalar patlak verdi. Aynı şekilde 1893'te Fransa'da da Carmaux maden ocağındaki büyük felaketten sonra maden işçileri ayaklandı. Her üç örnekte de maden işçileri kendi posizonlarını savunmak için çarçabuk işçi sendikaları kurdu. Dalgalanmalar karşısında doklar da hassasiyet gösteriyordu; 1890'ların başında çoğu ülkede karışıklar yaşanmaktaydı, örneğin Amsterdam'daki dok grevi ciddi bir hengâme yaratıp vahim bir zayiata neden olmuştu. Fransa, İtalya ve Büyük Britanya'da demiryolu işçileri de giderek mili-

tanlaşıyordu. Eskiden, demiryolları çalışılacak en iyi sektörler arasındaydı: Üniformalar, lojmanlar, dolgun maaşlar ve kimi zaman da ekip biçmek için küçük bir arazi veriliyordu. Ancak rekabet kaynaklı karışıklıklar ve kamusallaştırma yanlıları ile özel teşebbüs arasındaki tatmin edici olmayan tavizler, ülkeleri sermaye yatırımı yapmaktan kaçınmaya sevk etti. Demiryolları da epey tehlike arz eder hâle gelmişti. Fransa'nın *Nord* garında her gün büyük bir kaza meydana geliyordu. Demiryolu hatlarının yöneticileri gereğinden fazla demiryolu levazımı kullanıyor, personel çalıştırıyor ancak maaşlar düşük seviyede tutuluyordu (ayrıca parça başına ücret, vergi gelirlerinin hesaplanmasındaki mahallî indirimler ve fazla mesai kombinasyonunda, maaşların belirlenmesi kafa karıştıracak kadar karmaşıktı). 1896'daki enflasyon döneminde, bilhassa 1905'ten sonra çoğu ülkede bundan başka sıkıntılar da vardı. 1914'ten önce Büyük Britanya'da maden işçileri, demiryolu işçileri ve liman işçilerinden müteşekkil "üçlü ittifak" ekonomik hayatı tamamen askıya almakla tehdit ediyordu; bununla birlikte, İsveç ve Belçika 1902 ila 1914'te yoğun bir endüstriyel arbede yaşarken İtalya, Fransa ve Almanya'da söz konusu ittifak tasfiye edilmekten hiçbir zaman çok da uzak değildi.

İşverenler bu duruma ilk başta güç kullanarak cevap verdi. Sendikaların birer temsilci olduğunu (ve 1890'larda, takdire şayan vasıfları taşıdığını) kabul etmedikleri gibi onları tanımadılar da. Bu da Büyük Britanya'da, mühendislerin 1897'deki lokavtı ile Saksonya, Crimmitschau'da ve Rusya, İvanova'da devasa tekstil fabrikası grevleri gibi sıkıntıları yarattı. Bilhassa Alman ağır sanayicileri sendikaların şiddetle karşısında yer alıyordu. "*Herr-im-Haus*" (kabaca "benim olan benimdir") diye ifade edilen bir tutumu benimsemişlerdi. Grevcileri bozguna uğratmak için "sarı" sendika (çoğu ülkede anıldığı şekliyle) ve "kara" sendika (Britanya'daki tabirle) şeklinde işyeri

sendikaları[3] kuruldu. Bunlar kimi zaman, bilhassa işverenlere has aydınlanmacı paternalizmle uzlaştıklarında -mesela şirket konutları, eğitim ve boş zaman etkinliklerine yönelik sübvansiyonlardan (Lancashire'da 1900'de, bir pamuk fabrikasına kurulan işçilere ait tenis kortları gibi) yararlandıkça- sosyalist sendikalardan daha fazla başarılı oluyorlardı. Ancak düşük kâr marjlarıyla çalışan -ve Rusya'dakiler de dahil olmak üzere çoğu karteli bünyesinde barındıran- şirketler böylesi bir paternalizmi maddi olarak nadiren karşılayabiliyordu.

1890'lar boyunca işverenler, yeni yeni gelişen işçi sendikalarına güç kullanarak karşılık verip devletten de sınırsız kapitalizm ülküsü uğruna kendilerine yardım etmesini istediler. 1890'ların sonunda devlet bu yardımı yapmak zorunda kaldı. İsveç'te grev gözcülerinin tutuklanmasına izin veren yasalar bulunmaktaydı. İşverenlere göre grev gözcüleri, emeğin kendi pazarını bulma hakkına bir müdahaleydi. İşçi sendikaları genellikle iş gücünün sadece bir kısmını bünyesinde taşıyordu. Sendikalar, kabadayıları kullanıp misilleme yapmakla tehdit ederek, kendi hâline bırakılsa mükemmel bir şekilde çalışacak ya da en azından greve gitmekten sakınacak bir iş gücü üzerinde baskı uygulayabiliyorlardı. Grev gözcüleri çoğu grevde, sıklıkla da şiddete eğilimli bir hâlde kendilerini gösteriyordu. Buna karşılık işverenler de grevlerde polis kullanılmasını istiyordu. İsveç'te böyle bir kanun yürürlüğe girdi. Bu kanun, "kara" (İngiliz) emeğin Malmö Limanı'na girmesine; ölümler, tutuklanmalar ve nihayet genel bir grevle sonuçlanacak bir ayaklanmaya yol açtı. Almanya'da Kayzer, grev gözcülerinin (*Zuchtbausvorlage*) tutuklanması için yasa talep ediyordu; ancak bu talep Bismarck'ın antisosyalist yasalarının başarısızlığından ders çıkaran *Reichstag* tarafından geri çevrildi. Büyük Britanya'da, 1901-1902 yılları arasındaki Taff Vale davasında, mahkemeler grevden dolayı zarara uğramış bir işverenin, işçi

3 Sarı sendika, işverenlerin lehine hareket eden ve işçilerin çıkarlarını gözetmeyen sendikaları nitelendirmek için kullanılan bir terim. (ç. n.)

sendikalarını bu zarardan dolayı dava etmesine izin verdi. Aynı dönemde Fransa'da Loichot davası da benzer şekilde işçi sendikası fonlarını, söz konusu fonlar emeklilik maaşları ve sigorta primlerini ödemek gibi "hayırhah" türden olsa dahi, ortaya çıkan zarara karşılık taahhüt altına aldı.

Değişen ekonomik şartlar ile işverenlerin işçi sendikalarına verdiği tepkiye cevaben sosyalist partiler de 1890'ların başında farklı bir tutum benimsemeye başladı. 1789'un yüzüncü yıl dönümünün anıldığı, 1889'daki Paris Sergisi sırasında II. Enternasyonal'e bağlı sosyalist partiler kuruldu, I. Enternasyonal'e bağlı partiler on beş yıl önce birbiriyle çatışan fragmanlara ayrılmıştı. Bir tek Rusya'da 1897'de olmak üzere, 1889 ila 1893'te birçok ülkede sosyalist partiler teşekkül etti. Anarşistler, Ortodoks Marksistler, entelektüeller, işçi sendikaları ve (orta sınıf radikalizmiyle işbirliğinin Fransız müdafilerine verilen isimle) "Olanakçılar" (Possibilistler)[4] gibi eski rakipler bir araya geldi. İtalya'daki parti ise 1892'de, Kolomb anmaları sırasında kuruldu: Cenova kutlamalar kapsamında ucuz demiryolu seyahati teklif etmişti ve sol, bu öneriyi İtalyan Sosyalist Partisi'nin kurulduğu bir konferansı tertiplemek için kullandı. Bununla birlikte, bir süre sonra parti, "emek gücü" entelektüellerin "sosyalizm"inden çok daha fazlasını ifade eden anarşistleri ve işçi sendikası unsurlarını dikkate alarak *operaio*[5] sözcüğünü resmî isminden çıkardı. 1900'e gelindiğinde, Büyük Britanya'da işçi sendikaları ve birkaç entelektüel bir araya gelip daha sonra İşçi Partisi'ne dönüşecek (1906'da) bir örgütlenme oluşturana dek beklemek zorunda olsa da, çoğu ülkede bu partiler gelişmiş vaziyetteydi. İngiltere'de, çoğu işçi sendikası, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine kadar liberallerden desteğini çekmedi.

4 Determinizmin katılığına karşı insan iradesinin belirleyiciliğine vurgu yapan siyasi akım.

5 İşçi, fabrika işçisi. (ç. n.)

1890'dan sonra sınıf savaşı, Avrupa siyasetinin esası hâline geldi. Yoğunluğu ülkeden ülkeye değişiyordu. Gerçekten de Avrupa'da kendi sınıf sistemini başka bir ülkeninkinden daha kötü görmeyen bir ülke bulmak zordu ve hâlâ zordur. Sınıf savaşı farklı şekillerde ve farklı zamanlarda patlak verdi. Halk nasıl mücadele edilmesi gerektiği konusunda hemfikir değildi ve kimi zaman da mücadele etmeyi tamamen unutuyordu. Sınıf savaşı kavramı bütünüyle sonsuz bir izafileşmeye maruz kaldı. Yine de ana hatları yeterince açıktı. 1914'ten önce, her ülkede siyasi mücadele sınıfsal hatlar üzerinden gerçekleşti. Vergi borcu dolayımıyla paranın zenginden yoksula aktarılması gerektiğini düşünen partiler ile bu düşünceye karşı savaşan partiler söz konusuydu. Avrupa ekonomisinin artan entegrasyonu iktisadi yükseliş ve çöküşlerin artık tüm ülkeleri benzer şekilde, aşağı yukarı aynı anda etkilemesi anlamına gelmekteydi. Bu yükseliş ve çöküşler oy verenlerin tutumunu başka herhangi bir şeyden daha bariz etkilediğinden, Avrupa siyaseti de kendi içinde paralellik gösteriyordu: 1890'ların başı liberal savunma dönemi; 1890'ların sonu milliyetçilik ve emperyalizmden oluşan bir cümbüş hâli; 1905 civarı sol yükseliş dönemi; 1906 civarı daha fazlasını başarabilmek için çok fazla bölünen liberal veya sol eğilimli hükümetler dönemi; 1909'dan sonra da ulusal siyasetin uluslararası kriz tehdidinden ayırt edilemez hâle gelip orduların birbiriyle kıyasıya yarışmasıyla birlikte neredeyse tüm ülkelerde görülen siyasi kaos dönemi.

1890'ların başında, sosyalizmin gelişiyle, işçi sendikaları ve sınıf savaşı da yeterince olağanlaşmıştı. Almanya ve Büyük Britanya'daki seçimler sola kaymalara işaret ediyordu; ayrıca -gerek Almanya Katolik Merkez Partisi gerekse İrlanda Ulusal Egemenlik Partisi içerisindeki- dinî-demokratik kesim de güç kazanmıştı. Parti yöneticileri şaşkındı. Geniş çeşitlilikteki destekçilerine başvurmak zorunda kalmışlardı. Şehirlerdeki Katolik işçiler giderek daha önemli hâle gelmişti. Kilise, Almanya ve İtalya'da kendi işçi sendikalarını kurdu; din adamları,

Fransa'daki paternalist girişimlerde başı çekmek konusunda genel olarak başarılıydı. Almanya ve diğer ülkelerdeki Katolik kesimlerde, köylüler ve küçük kasaba zanaatkârları temel Katolik desteği sağlamaktaydı. Din adamlarının kurduğu tasarruf sandıkları ve kooperatiflerin (ilki 1886'da, Veneto'da bir rahip tarafından kuruldu) geliştirilmesine karşılık verdiler. Ancak kimi zaman, bir ülkedeki Katolik partinin acil ihtiyaçlarını Papalığın uluslararası kaygılarına feda edebilecek Katolik-liberal, Katolik-aşırı sağcı unsurlar ve müesses bir dinî nizam da bulunmaktaydı. 1880'lerde Almanya Katoliklerinin lideri olan Windthorst, Papa ondan habersiz Bismarck'la anlaştığında "sırtından vurulduğu" yorumunu yapmıştı. Fransa ve İtalya'daki ruhban sınıfı karşıtlarına karşı Bismarck'ın desteğine ihtiyaç duyan Papa, Almanya Katolik liderlerini, bu Protestan ağırlıklı devlette kendileri için doğal bir durum olan muhalefeti gözetmek yerine şansölyeyle işbirliği yapmaya zorlamıştı.

Bu koşullar altında, Katolik partileri bir arada tutmak neredeyse sosyalist partileri bir arada tutmak kadar zordu; kitlelerin oylarını almak konusunda birbirlerinin amansız rakipleri olduklarından, iki taraf da bir ölçüde duvar ve payanda işlevi görüyordu. Katolikler 1890'ların başında, sosyalistlerin de yaptığı gibi, örgütlendi. 1880'lerin sonunda kendi içlerindeki, o on yılın sonunda dek İngiliz liberalizmini desteklemiş olan "Whigler"in muadillerinden (büyük oranda) kurtuldular. 1870'lerde, siyasi Katolisizmi geliştirmiş olan Lichnowskyler ve Hatzfeldler şimdi muhafazakârlara katılmışlardı. Birçok örnekte artık, demokratik dil kullanılabiliyordu; bir postacının gayrimeşru oğlu Alman Matthias Erzberger ya da bir öğretmen olan Josef Wirth veyahut İtalyan siyasi Katolisizminin sayısız orta-sınıf hukukçuları gibi Katolik liderler orta, hatta alt-orta sınıftan çıkmaya başlamıştı. Kimi zaman, "toplumsal Katolisizm" de etki yaratıyordu. Belçika, Liège'de, Carton de

Wiart *L'Avenir social*[6] aracılığıyla devrimci maden işçilerinden medet umuyordu. Nord, Hazebrouck'ta, Abbé Lemire "İşçi Çevreler" adına konuşuyordu. İspanya'da, Cizvitlerin *Razón y Fe*'yi,[7] Peder Vincent'in ülküsünü Barselona işçi sınıfları arasında yaymaktaydı. İtalya'da "Kızıl Rahip" Peder Murri Milan proletaryasını temsil ediyordu. 1898'da bir generalin Milan'daki bir manastırı bombalama emri vermesi de -zira söz konusu manastırda anarşistlerin saklandığını düşünmesi için gerekçeleri vardı- İtalya'da o zamanki liberal atmosferin bir göstergesiydi. 1890-1903 yılları arasında siyasi Katolisizm Franda'da *Ralliement*, Almanya'da *Volksverein für das katholische Deutschland*, Avusturya'da *Christlich-soziale Partei* gibi partiler ve siyasi organizasyonlar aracılığıyla resmî olarak hayata geçti ve diğer ülkelerde de Katolikler bilinçli olarak kitlelere yönelmeye başladı. 1891'de yayımlanan bir Papalık genelgesi, *Rerum Novarum*, XIII. Leo'nun yeni toplumsal meseleler için bizzat dua etmeye hazırlandığını göstermekteydi. İtalyan Profesör Toniolo[8] sınıf farklılıklarını ortadan kaldıracak devlet temelli bir ekonomik sistem için planlar yaptı. Bu sistem, Ortaçağ loncaları şerefine, "kooperatif devlet" ismiyle anıldı.

"Toplumsal Katolisizm" liberaller ve muhafazakârlarca büyük bir tehdit olarak görüldü. Zira toprak reformu, işçi sendikalarının tanınması, ticari teşebbüsün millîleştirilmesi ve zenginlerin vergilendirilmesi anlamına gelebiliyordu. Aslında, bu meseleler diğer herkesi böldüğü gibi Katolikleri de bölmüştü. Ancak İtalya gibi bir ülkede Katolik ve sosyalistlerin, yani Siyah ile Kızıl'ın ittifakı düşünülemez bir durum da değildi. Her durumda, yerel yönetim geliştikçe, Katolikler de kendi aday-

6 Fransa'da kurucusu Madeleine Vernet'in liberter (anarşist) fikirleriyle tanınan, 1906'dan 1922'ye kadar hizmet veren bir yetimhane.

7 *Akıl ve İnanç*, 1901'de İspanya'da Cizvitler tarafından kurulan bir kültür dergisi.

8 Katolik bir ekonomist ve sosyolog olan Giuseppe Toniolo (1845-1918) Hıristiyan demokrasisinin öncülerinden kabul edilmektedir.

larını yerel bürokrasiye yerleştirip onu belediye kontratları ve atamalarının rakipleri liberallerin değil de kendi lehlerine sonuçlandığı bir makineye dönüştürmekte genellikle gayet başarılıydı. 1890'da Viyana'nın yönetimini devralan Karl Lueger de böyle bir davranış sergiledi. Örneğin, şehre baş cerrah olarak malum adayı, tecrübeli ve yüksek yetkinliği haiz Yahudi Doktor Kudwig Klaar'ı değil, mevki ve kıdemce görece aşağı bir Katoliği atayacaktı. Münih'te aynı dönemde, liberal Katolikler ve Protestanlar arasındaki ittifak şehrin işleyiş mekanizmalarında çalışan ve köylülere özgü bir dil konuşan radikal Katoliklerin sert yetki alanına girdi. Gerek İrlanda'da, gerek Katolik Bavyera'da gerekse Belçika'da olsun, kırsal kesimlerdeki rahipler kendilerinden önceki herkesi süpürüp attı.

Bu Katolik grupları bir arada tutmak kolay değildi. Sosyalizme kayabileceğinden (İngiltere'de Katolik oylar ezici bir çoğunlukla sola yönelmişti), işçi sınıfı unsurunun bastırılması gerekiyordu. Diğer taraftan, Katolisizm zengin destekçilerine ihtiyaç duyuyordu. Yiyecek vergileri ve daha birçok konuda hemfikir olmadıklarından, işçiler ile köylüler arasındaki mesafe de 1890'larda çoğu ülkede daha belirgin hâle geldi. Bu yüzden, Almanya ve Belçika'da siyasi Katolisizm gerginliğe maruz kaldı; Fransa'da zaten hiçbir zaman tamamen başarılı olmamıştı; İrlandalı bağımsızlık yanlıları da kendilerini böleceğinden, özerklik ve dinden başka bir hedef geliştirmeye kolay kolay cesaret edemezlerdi. Bu yüzden onların siyasi tavırları, Joseph Lee'nin sözleriyle, "kaçırılmış büyük fırsatlar" modeliydi.

1880'lerin sonuna gelindiğinde, yeni kitle partilerinin uyguladığı baskının işe yaramadığı anlaşılmıştı. 1890'da Almanya'da, sosyalistler ve Katolikler *Reichstag*'da çoğunluk sağladılar; başka yerlerde de Kızıllar ve Siyahlar liberallerin pozisyonunu kemirmeye devam etti. Liberaller ittifak sorunu yüzünden bölündü: Bazıları solu, bazıları da Katolikleri tercih etti. Muhafazakârlar her yerde Katoliklerle kurulan ittifak

adına -Almanya'da bilinen ismiyle "Mavi-Siyah Blok"- kesinkes konuşuyordu. Sol eğilimli liberaller 1890'ların başında davayı kazandı. Almanya'da Bismarck azledildi. Halefi liberal General Caprivi sola yönelmeyi istiyordu. Sosyalizm karşıtı yasayı iptal edip işçi sendikalarına izin verdi. Ayrıca yiyecek vergilerini (ve diğer vergileri de) düşürüp bir erkeğin zorunlu askerlikle harcadığı süreyi de kısaltacaktı; Caprivi, Katolikler için koşulları kolaylaştırıp Prusya eğitim bakanlığının Lehçe karşıtı yöntemlerini yumuşattı. İngiltere'de Gladstone hükümeti özerklik programı ve yerel yönetimde demokrasinin yaygınlaştırılması programıyla iktidara geldi. Avusturya'da uzun dönemdir başbakan olan Kont Taaffe yardımcısı Doktor Emil Steinbach'ı genel oy hakkına yönelik bir plan oluşturması konusunda teşvik ediyordu. Her ne kadar neredeyse anlamsızlaşacak ölçüde şartlarla sınırlandırılsa da, Belçika ve Hollanda'da da genel oy hakkı 1893-1894 yıllarında uygulamaya konuldu. İspanya'da ise liberal Sagasta hükümeti genel oy hakkını 1890'da uygulamaya başladı. İtalya'da 1892'de, Giovanni Giolitti sol kanadın adamı olarak iktidara geldi. Birbiri ardına gelen hükümetler zaman zaman sağdan zaman zaman soldan destek aradı. 1895'te Léon Bourgeois'nın radikal ağırlıklı hükümeti şeklinde tecelli eden Halk Cephesi kısa süreli bir beklenti uyandırdı. Hükümet sosyalizm yerine devlet kaynaklı kooperatifçilik, yani "*Mutualité*" fikrini destekledi; aynı dönemde İngiltere'de, Gladstone'un İçişleri Bakanı H. H. Asquith, kendisinin "kardeşlik" *(fraternalism)* olarak adlandırdığı benzer bir gaye üzerinde çalışmaya başladı. 1890'da Cambridge'te yayımlanan ünlü eseri *Principles of Economics*'te (İktisadın İlkeleri) Alfred Marshall "iktisadi nezaket"ten (*economic chivalry*) bahsediyordu. Manchester Ekolü'nün teşvik ekonomisinden -Marx'ın da teşhir ettiği iddia edilen, ya batarsın ya çıkarsın ekonomisinden farklı olarak- J. M. Keynes'i de yetiştirmiş olan Cambridge İktisat Okulu'nun kendisi de "Ahlak Bilimleri"nden doğmuştu. Bu hükümetlerin hepsi

aslında solu kendi bünyesine dahil edip işçi sınıflarına aydınlanmış kapitalizmin neler başarabileceğini göstererek onların sosyalistlere oy vermelerini engellemekle ilgileniyordu.

Sosyalizmi nezaketle ortadan kaldırma çabası her yerde başarısızlıkla sonuçlandı. 1890-1895 arası müreffeh yıllar değildi ve hükümetler suçlanıyordu. Sağ kesimle uzlaşmak imkânsızdı. Liberaller de kendi içinde vergiler, silahlanma gibi konular yüzünden oldukça bölünmüştü. İtalya, Almanya ve Büyük Britanya'da hükümetlerin denizcilikle ilgili meseleler yüzünden düşmesi tipikti. Katolikler de benzer şekilde bölünmüş hâldeydi. Sonuç olarak, sol eğilimli bu hükümetler olumlu programlardan vazgeçti, söylemleri artık yorgun düşmüştü. Gladstone'nun 1894'teki istifası her yerde paternalist klasik liberalizmin sonuna işaret etmekteydi. Bununla birlikte, sağın yükselen bir bağdaşım programı vardı: İmparatorluk gayesi.

"Ulusal Verimlilik" ve Sammlungspolitik (1896-1904)

1896'dan sonra, tarihte ilk kez popülerleşen bir emperyalizm coşkusu yaşanmaktaydı. Açılışı Etiyopya'yı işgal ederek (ve Adva'da büyük bir bozguna uğrayarak) İtalyanlar yapmıştı. 1897'de Almanya da Tirpitz büyük savaş donanmasını inşa etmeye başladı. 1898'de Birleşik Devletler ile İspanya savaşa tutuştu ve İspanya, Pasifik ve Karayipler'deki varlığını kaybetti. 1899'da İngilizler Boerlerle savaşa girdi. Fransa Afrika'nın merkezindeki imparatorluğunu genişletiyordu ve yukarı Nil'de, Faşoda'da İngiliz güçleriyle burun buruna gelince savaş paniği oluştu. 1898'de Fransa-Rusya ittifakı gerilmeye başladı. 1904-1905 yılları arasında Rusya ve Japonya savaştı. Bu emperyalizm, 1880'lerin başında gelişigüzel gelişen örnekteki gibi değildi. 1880'lerin başındaki örnekte, en azından, Afrika'nın "dikkatsizce" paylaşıldığı iddia edilebilirdi. Şimdiki ise vergileri düzene konmuş bir yönetimi, daha pratik bir

eğitim arayışını ve İngilizcedeki ifadesiyle "ulusal verimlilik"i (*national efficiency*) içeren tutarlı bir programın parçasıydı. Programın taraftarları, siyasi sağ ile ılımlıları emperyalist ülküde birleştirme arayışındaydı; program, mevcut hâliyle azılı solculara karşı mülkiyet hakkını savunan bir dizi partiyle işbirliği sağlayacak, proleterlerin yeni bir imparatorluğa gönderilmesiyle ya da yerel endüstriye aktarılan emperyal ganimetin yardımıyla da sınıf savaşının şiddeti yumuşayacaktı. Bu, Alman siyaset adamı Johannes von Miquel'in *Sammlungspolitik* sözcüğüyle kastettiği şeydi. Von Miquel Katolikleri, muhafazakârları ve liberalleri *Reichstag*'ta çoğunluğu oluşturacak şekilde bir araya "toplayacaktı" (*sammeln*).

Tüm Avrupa'da sağcı hükümetler iktidardaydı. 1890'ların başında yaşanan grevler ve iktisadi sıkıntılar muhafazakârlarla ittifak hâlindeki çok sayıda Katolik ve liberali korkutuyordu; yaşanan ekonomik iyileşme, bir süreliğine bu yeni ittifaka güçlü bir destek sağladı. İçişlerinde, işçi sendikalarına yönelik İngiltere, Fransa, İsveç ve Prusya mahkemelerince yürütülen saldırılar söz konusuydu. 1898'de İtalya'da General Pelloux toplumsal sorunları cebren ve gerektiği takdirde anayasayı çiğneyerek çözmek üzere atandı. Kral, "bu sefer büyük bir patırtı koparalım" yorumunda bulunmuştu. Milan'da, yüzlerce tutuklanma ve zayiatın yaşandığı *fatti di maggio*[9] sırasında solcuları (ve Katolikleri) bastırmak için ordu kullanıldı. İspanya'da, "yeniden doğuşçu Hıristiyan General" Polavieja benzer nedenlerden ötürü harekete geçirildi. Fransa'da Jules Méline, sözde casusluk iddiasıyla mahkûm edilerek haksızlığa uğramış Yahudi asıllı Alfred Dreyfus'u adaletten mahrum bırakan, 1896'dan 1899'a kadar sürecek sağ milliyetçi bir koalisyon kurdu. Dreyfus Olayı tüm Fransız siyasetine egemen olmuştu; bir süre sonra ortada utanç verici adli bir hata olduğu anlaşıl-

9 1898'in Mayıs ayında patlak veren isyan, başında General Pelloux'nun bulunduğu askerî rejim tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştı. Bu hadise tarihe "Mayıs Olayları" olarak geçti.

masına rağmen, klerikal ve milliyetçi sağ Dreyfus karşıtlığını sürdürdü, zira bu karşıtlık yaygın antisemitizme hitap etmekteydi. Büyük Britanya ve Almanya'da, emperyalizm gerçekten de mülkiyetçi partiler arasında bir bağ kurdu; İngiliz gümrük vergisini savunan Joseph Chamberlain, söz konusu vergi Britanya İmparatorluğu'nu ekonomik bir bloğa dönüştürüp yabancı rekabetten soyutladığından, muhafazakâr kanattan çok sayıda taraftar kazandı. Boer Savaşı'nın (1899-1902) onun liderliği döneminde patlak vermesi de tesadüfi değildir. Zira bu savaş sayesinde Büyük Britanya, Güney Afrika'daki altın ve elmas madenlerinin kontrolünü ele geçirmiştir.

1890'larda emperyalistlerin gözü umutla Türkiye ve Çin'e çevrildi. Bu imparatorluklar parçalanmış durumdaydı: Mali sistemleri darmadağın, yönetimleri çökmüş ve merkezden uzak bölgeleri her türden vurguncu karşısında savunmasız hâldeydi. Türkiye'nin Balkanlardaki toprakları ile Girit Adası (ayaklanarak 1897-1898 Türk-Yunan Savaşı'na neden olmuştu) milliyetçi çalkantının faaliyet alanlarıydı; Fas (resmî olarak Türklerin elindeydi) ve İran, Avrupalı ajanların etkisi altındaydı; Çin'in kuzey bölgesi Mançurya, Avrupalı güçler arasındaki rekabete sahne olmuştu. Bu örneklerin çoğunda, savaşlar demiryolu imtiyazlarıyla alakalıydı: İmtiyazlar tek bir Avrupalı güce verildiğinde, o güç yerel ekonomiye de hâkim oluyordu. Avrupalı güçler Çin sahilindeki muhtelif limanlarda sınır ötesi yerleşimler kurdukça, çekişmeler de yaşanıyordu. Rusya ve Büyük Britanya bu meseleler yüzünden kapışırken, çok hızlı bir şekilde "Batılılaşmış" olan Japonya da Çin'in kuzeyindeki bölgeye gitgide artan bir ilgiyle yaklaşmaktaydı. Japonlar Mançurya'da, Çin topraklarını kateden bir Uzak Doğu demiryolu hattı inşa etmiş Ruslarla da çarpıştı.

Tüm bu yaşananlar karşısında Alman hükümeti, yapımına dair kanunların 1897 ila 1900'de kabul edildiği, büyük bir savaş filosu inşa etmeye karar verdi. Almanya bariz bir şekilde

Avrupa'nın en büyük gücüne dönüşmüştü. *Sammlungspolitik* tacirleri ülkeyi gerçek bir dünya gücü yapmayı istiyordu. Ancak Almanya, açık ara dünyanın en büyük donanmasına sahip Büyük Britanya'nın ortaklığını kazanmadıkça koloni de kazanamazdı. Alman donanmasının mimarı Amiral Tirpitz, bu konuda İngiltere'nin ödün vermeye zorlanabileceğini savunuyordu. Bir Alman deniz filosu belki İngilizlerinkinden küçük olabilirdi ancak iki ülke arasında yaşanacak bir savaşta, galiplerin Rusya ve Fransa gibi müteakip en kuvvetli donanmalara sahip güçlere tabi hâle gelme riskini beraberinde getirecek bir İngiliz galibiyeti durumunda bile çok sayıda İngiliz gemisi batırılırdı. Bu, Britanya'nın göze alamayacağı bir riskti. Böylece dünya meselelerinde Almanya'nın yanında yer almaya mecbur kalırdı.

Söz konusu gelişmeler, Çin sebebiyle yapılan çetrefilli bir savaşa denk gelmişti. Rus vurguncu ve askerler, Mançurya'yı ve keza en nihayetinde Kore'yi zaptetmeyi istiyorlardı. Her iki örnekte de Japon çıkarlarıyla karşı karşıya kaldılar ve bu karşılaşmada İngilizler genel olarak Japonya'yı destekledi. Böylece Rusya'nın müttefiki Fransa da aslında büyük bir çıkarı olmadığı bir Uzak Doğu çekişmesine sürüklendi. Böylece iki ayrı ve bir bakıma karşıt diplomatik problem ortaya çıktı: Büyük Britanya'yı Fransız-Rus ittifakının dışında bırakan İngiliz-Rus rekabeti ve Alman donanmasının, İngiltere'nin dünyadaki pozisyonunu tehdit etmeye yönelik oluşturulduğuna dair Londra'da giderek artan korku. 1900 itibarıyla bu iki çekişme İngiliz düşüncesine hâkim oldu. Bu sorunlar şimdilik aciliyet taşımıyordu. İngiliz donanması bu iki sorunu kontrol altında tutabilecek büyüklükteydi. Boer Savaşı, Almanların Boerlere sunduğu iyi niyet gösterilerine rağmen, "mükemmel bir tecrit" içinde gerçekleşti. Yukarı Nil'e yönelik Fransız tehdidi de Faşoda'da kolaylıkla kontrol altına alınmıştı. İngiltere'nin Uzak Doğu'daki pozisyonu, 1902'de kurulan İngiliz-Japon ittifakı sayesinde denizcilik bakımından daha da rahatladı. Buradaki temel saik donanmaydı. Bir kuşak önce,

hiçbir zorluk yaşamadan Uzak Doğu sularını kontrol eden İngilizlerin buradaki sayısı diğer Avrupalı güçlerle olan savaş hâlinden dolayı şimdi daha da fazlaydı.

Kıta Avrupası'ndan o ya da bu güç arada sırada İngilizlere karşı işbirliği yapmayı öneriyordu. Ancak bu öneriler gerçeklikten yoksundu. Fransızları, İngiliz emperyalizmden çok daha fazla Almanların gücü endişelendiriyordu. Çar, Almanya'yla tesis edilecek bir rabıtaya olumlu bakıyordu ve 1897'de, Yakın Doğu üzerine bezdirici çekişmelerden uzak durmak amacıyla Balkanlardaki sorunları askıya almak konusunda anlaştı (Mürzsteg mutabakatı). Bununla birlikte Rus Dışişleri Bakanlığı, Fransa'yla olan ittifaktan da vazgeçemezdi ve bu yüzden söz konusu ittifak, 1898'de -aslında saldırgan bir içerik kazanarak- kurnazca değiştirildi. O dönem çok sık tartışılan başka bir fikir de İngiliz-Alman ittifakıydı. Bu fikir, 1901'de yinelenmek üzere, 1898'te Chamberlain tarafından önerildi; "Cermen ve Anglosakson ırklar" gibi saçma bir anlayıştan bahsediliyordu. Ancak bu tür planlar bariz nedenlerden dolayı işe yaramadı. İngilizler, Almanya'yı Kıta Avrupası'nın bariz lider gücü kılmak için Fransa'yla savaşmazdı. Almanlar da Şangay'daki İngiliz yatırımları uğruna Rusya'yla savaşa girmezdi.

Bununla birlikte 1903'te, deniz kuvvetlerine ilişkin meselelerdeki İngiliz-Alman rekabeti mevcut koşullarda kayda değer bir değişim gösterdi. Uzak Doğu'da Rus acemiliği oldukça gergin bir durum yaratmıştı. Birlikler Mançurya'ya gönderilmiş, onların geri çekileceğine dair sözler verilmiş ve bu sözler tutulmamıştı. Bu yüzden Japon güçleri 1904'ün başında Port Arthur'daki Rus imtiyazlı bölgesine saldırdı ve 1905 yazına kadar sürecek bir savaş patlak verdi. Bu savaş, Rusların küçük düşmesiyle sonuçlandı; bilhassa, aylar süren bir yolculuktan sonra bölgeye ulaşan Rus Baltık filosunun, Japonya ile Kore arasındaki boğazda neredeyse iz bırakmadan batırıldığı görkemli Tsushima Muharebesi'nde Ruslar bozguna uğradı.

Japonya ile Rusya arasındaki bu kapışma Paris ve Londra'yı epeyce telaşlandırdı. 1903'te İngilizler ve Fransızlar aralarındaki ilişkiyi geliştirme yolları tartışılmaya başlandı. Bir açıdan bu, tek kelimeyle emperyal bir pazarlıktı. Fransızlar Mısır üzerindeki hak talebinden vazgeçerken, İngilizler de Fransa'nın Fas üzerindeki hak talebini kabul etti. Bu gayet mantıklı bir pazarlıktı ve kendi koşulları bakımından rahatlıkla gerekçelendirilebilirdi. Ancak bu pazarlığın aynı zamanda Tirpitz'in hırslarının neden olduğu Almanya karşıtı içerimi de vardı. 4 Nisan 1904'te pazarlık sona erdi ve "Entente cordiale"[10] olarak nitelendirildi. Böylece, yeni yüzyılın başındaki emperyalist dalga, herkeste savaşa dair farkındalık uyandıran, uluslararası bir gerilim yarattı.

Yine de milliyetçilik ve emperyalizm dönemin popüler ülküleriydi. Hatırı sayılır bir literatür her bakımdan bu ikisinin propagandasını yapıyordu. İngiltere'deki öğrenciler G. A. Henty okurken, Almanya'dakiler Karl May okuyordu. Kalabalıklar Boer Savaşı'nda, Mafeking Kuşatması'nın kaldırılışını ya da Tirpitz'in büyük gemilerinin suya indirilişini neredeyse histerikçe kutluyorlardı. Tarihçiler uluslarının geçmişlerini büyük insanlar ve büyük olaylar alayı olarak göklere çıkardıkça servet kazandı; mesela Holland Rose, Napolyon'un hayatını ele alırken, tüm hikâyeyi ukala bir tavırla Latin halklarının askerî başarısı olarak değil de "Tötonik ırklar"ın gürbüzlüğü olarak açıklayabiliyordu. Büyük Britanya'da yurtdışında milyonlarca akrabası olan insanlar için "imparatorluk" uygun bir ülküydü; öyle görünüyor ki, emperyalizm heyecanı insanları banliyöler ve arka sokakların tekdüzeliğinden hayalî olarak koparıyor gibiydi.

Bir başka düzeyde ise, milliyetçilik ve emperyalizmi de içine alacak şekilde imparatorluk fikri teorik olarak temellendirildi. Genellikle tüm ayrıntılarıyla ifade edilmiş olsalar da ileri sürülen argümanlar oldukça basitti. Bununla birlikte, 19. yüzyıl ahlakına

10 Dostluk Anlaşması.

kendi öncüllerinden daha mesafeli olmasına rağmen, Hitler'in 1920'lerin başında yazdığı *Kavgam* adlı kitabında anlatıldığından kesinlikle daha ayrıntılı değildi. Fransa'da Gustave Le Bon ve Almanya'da Heinrich Class gibi teorisyenler proletarya, grevler ve ekonominin kararsızlıkları üzerine kafa yordular. Madem koloniler vardı, öyleyse ihtiyaç fazlası proletarya buralara gönderilebilirdi. Ayrıca, mazbut bir pazar ve ucuz ham madde de olacaktı. İmparatorluğun etrafını bir duvar gibi saran gümrük verileri, ucuz dış rekabeti dışarıda tutacak; büyük şehir endüstrisi emperyal tarımla tüm grupların yararına bütünleşecek; böylece, refah garanti altına alınacağından endüstriyel rekabet de azalacaktı. Bunun alternatifi sonu gelmez sınıf savaşlarıydı. Britanya İmparatorluğu'nun Güney Afrika'daki mimarı Cecil Rhodes, "İç savaştan kaçınacak kişi emperyalist olmalı" derken, Kayzer'in arkadaşı Prens Eulenburg, "Kitlelerin isyanını engellemek için ileriye dönük bir politikamız olmalı" yorumunda bulundu. Tirpitz 1897 tarihli argümanlarında deniz kuvvetlerinin, "gerek eğitimli gerekse eğitimsiz sosyal demokrasiye" cevap olacağını ileri sürdü. Jules Ferry'ye göre, "Sömürge politikası sanayileşmenin kızı"ydı. "Sosyal Darvinizm", ırksal ve sosyal hiyerarşilerin biyolojik bir temeli olduğunu, yani büyük balığın küçük balığı yediğini göstermek için sık sık emperyal meselelere dahil edildi. Bu anlayışa, inanılmaz bir özgüven eşlik etti. Hindistan genel valisi Lord Curzon, İngilizlerin "ilelebet sürecekmişçesine" hükmetmesi gerektiğini iddia ediyordu. Bengal militanlığına ilham verebileceği gerekçesiyle "Hıristiyan Askerler, İleri" şarkısını bile yasaklamıştı. Aşağı yukarı benzer bir şekilde, ancak Macar ironisinin hoş bir dokunuşuyla da, Bosna-Hersek'in Habsburg yöneticisi Kont Kállay milliyetçilerin okuyabileceği gerekçesiyle kendi *Sırbistan Tarihi*'ni yasakladı.

Tüm bunların dışında, emperyalistlerin kendilerini iyi iş çıkarıyormuş gibi gösterebilmeleri de önemliydi. İngilizler kendilerini iyi ve Roma tarzı yönetimin taşıyıcıları olarak görüyorlardı; Fransızlarsa imparatorluklarını (yerinde bir

ifadeyle, "Fransız sifilizasyonu" olarak parodileştirilen) "medenileştirme[11] misyonu"yla meşrulaştırıyorlardı. Sömürgelerde, milliyetçi muhalefet genellikle daha fazla özerklik ya da sömürgecilerin yerel halkın ilkelerine uygun yaşamalarını talep eden savunmacı bir yaklaşım üzerinden sürdü. Alman emperyalizmiyse genel olarak çok daha acımasızdı. 1904'te güneybatı Afrika'daki bir isyan imha yöntemleri kullanılarak bastırıldı: Tüm bir Herrero nüfusu suya erişimden mahrum bırakılmıştı. Belçika kralının Kongo'daki özel mülkünde uygulanan rejim o kadar acımasızdı ki İrlandalı araştırmacı Roger Casement'ın bunu çarpıcı bir biçimde açığa çıkarmasından sonra, kralın bizzat seçtiği uluslararası komisyon bile rejimi kınadı. Batılı emperyalistlerin kirli çamaşırlarını ortaya çıkaracak çok sayıda şehirli insan Avrupa'da her daim olmuştur. Bu bilinç bir ölçüde, 1914'ten önceki birkaç yıl içinde artmaya başlayan açık açık konuşmama alışkanlığının da sorumlusuydu. 1905'e gelindiğinde koloniler, "hamilikler" (*protectorates*), sonraki yılların "manda" yönetiminin bir beklentisi olarak biliniyordu. Batı Avrupa'da her zaman emperyalist suçlarla karıştırılabilecek, birçok metropolit vicdan vardı. Bunun sebebi bir dereceye kadar, 1914'ten önceki birkaç yıl içinde yükselen küreğe, kürek dememe alışkanlığındandı. 1905'e gelindiğinde, koloniler daha sonra manda olarak tanımlansalar da "koruyucular" olarak bilinmeye başladı.

Emperyalizme muhalefet en başta imparatorlukların şatafatlı yalanları ile korsanlıklarından nefret eden radikal liberallerden geldi. 1880'lerde bu radikal-liberal muhalefet gerek Fransa gerekse Büyük Britanya'da gayet güçlüydü; Almanya'da klerikalizm karşıtı (*Freisinn*) lider Eugen Richter emperyalizm ve rantçıları yüksek sesle suçlarken, 1905'te kökten klerikalizm yanlısı Matthias Erzberger kolonyalizm karşıtı bir

11 Söz konusu parodi "medenileştirme" ve "medeniyet" sözcüklerinin Fransızca karşılığı olan "civilisation" ile "frengi bulaştırma" anlamına gelebilecek "syphilisation" arasındaki ses benzerliğine gönderme yapmaktadır.

rol üstlendi. Bu gibi radikallerin ana metni J. A. Hobson'ın imparatorluk üzerine kitabıydı. İngiliz radikal Hobson'a göre, imparatorluk ulusal ekonominin gelişmesi için ülkede kalması gereken parayı çeken bir hileydi. Ayrıca, imparatorluk konusunda sosyalist bir kaygı da söz konusuydu. Emperyalist güruh birçok ülkede hâkim konumda olduğundan sosyalistler kimi zaman bunlar tarafından alaşağı edilmekten korkuyordu. Kitleler milliyetçiliğe yönelecek; daha da önemlisi, emperyal sömürünün ekonomik meyveleri, Marksistlerin beklediği toplumsal krizi bertaraf edecekti. Buna karşılık, hem Rudolf Hilferding hem de Rosa Luxemburg, Lenin'in *Emperyalizm*'ine sonradan uyarladığı, emperyalizme dair herkes için pratik (ve genellikle ikna edici) açıklama sunmayı başarmıştı. Dünyanın genelini kapsayan imparatorluk rekabeti daha fazla ekonomik sorun yaratarak aslında üreticileri yoksullaştırdı; bu üreticilerin fakirleşmeleri ise köylüleri çökertip onları proleterlere dönüştürebilirdi; imparatorluklar, fethedilen halkları sömürerek kendi pazarlarını da yoksullaştırıyordu; her hâlükârda emperyal rekabet, sonunda her şeyi mahvedecek bir Avrupa savaşına yol açardı. Bu argümanlar, sosyalistlerin çoğu zaman sadece imparatorlukların daha adil çalışmasını istediği Fransa ve Büyük Britanya'da çok da ikna edici olamadı. Buna karşılık Almanya soluna ve Lenin'in, Rusya'yı daha gelişmiş Batı'nın yarı-kolonisi olarak gören, takipçileri Bolşeviklere çok şey ifade ediyordu.

Yeni emperyalizm aynı zamanda bir ulusal programı da içeriyordu: Aslına bakılırsa, ulusal planlamaya dair fikirlerin tarihi 1890'ların sonuna kadar uzanmaktadır. Büyük Britanya'da, dünyadaki İngiliz ticaretinin üstünlüğünü çoktan yok etmiş Almanya-Amerika rekabetinin gelişimi karşısında yaygın bir panik yaşanmaktaydı. Sınıf savaşının büyümesi, Büyük Britanya ve başka yerlerde, bu konuda düşünen herkesi telaşlandırmıştı. Şehirleri göz önüne alan liberaller gecekondularda şaşkınlık yaşıyor, devletin harekete geçebi-

leceğini düşünüyorlardı; pek çok iktisatçı, devletin geçmişte olduğundan daha büyük bir ekonomik rol üstlenmesine razı olmaya hazırdı, böylece iş döngüsündeki iniş ve çıkışlar pürüzsüzleştirilebilirdi. Muhafazakâr emperyalizm çağında, yani 1900'lerde, bu tür iyileştirmelerin nasıl gerçekleştirileceği konusunda çok net bir seçim vardı. Geçmişte kiliseler, aileler, özel yardım kuruluşları ve özel teşebbüslerin yaptığını şimdi daha verimli bir şekilde yapacak bir bürokrasinin maliyetini karşılamak için ya zenginlerin orantısal olarak daha fazla ödeme yaptığı çok daha yüksek bir gelir vergisi uygulanacak ya da hükümetler emperyalizmden ve yabancı mallara yönelik bir gümrük vergisinden para kazanacaktı. Çoğu örnekte, hükümetler "ulusal verimlilik"le, yani basit bir ifadeyle mevcut sistemin daha iyi çalışmasını sağlamakla ilgilendiler. Büyük Britanya'da, Alman teknik okullarının yaygın taklidi söz konusuydu; Londra'da Imperial College açıldı, yeni Birmingham Üniversitesi ve Londra Ekonomi Okulu'nun muhtelif "teknokratlar" yetiştirmesi bekleniyordu. 1902'de bir eğitim kanunu çıkarıldı. Bu kanunun çatışma hâlindeki yerel otoriteler ile dinî organların yarattığı karmaşayı ortadan kaldıracağı ve orta öğretime düzen getireceği farz ediliyordu. İtalya'da Bocconi Ekonomi Enstitüsü, ekonomist Piero Sraffa'nın babası tarafından 1902'de kuruldu. Leipzig İşletme Okulu 1898'de açıldı. Fransa'da 1902'de klasik bakalorya (*baccalauréat*)[12] modern dillerin ve bilimin incelenmesine imkân sağlayacak şekilde düzenlendi. Prusya'da 1906'da zorunlu ortaöğretime başlandı. Her durumda, 1870'lerde ilköğretim kurumu üzerinden olduğu gibi, din üzerinden tartışmalar yaşandı. 19. yüzyılın sonunda yerleşik tüm kurumların deneyimlediği gibi, kiliseler de ekonomik çöküşün kurbanları hâline gelmişti. Kiliseler okulların maliyetini geçmişteki gibi karşılayamıyordu; İngiltere'de, ödenek almayan Anglikan okulları çoğunlukla kilise kermesle-

12 Lise öğrencilerini bitirme sınavına hazırlayan müfredat.

riyle finanse edilirken, Fransa'daki kilise okulları genellikle zenginlerden sağlanan bağışlar ve harçlara bel bağlamıştı. Kıtada (Avusturya-Macaristan ve Rusya da dahil olmak üzere) devletin eğitim bakanlıkları, "despotlar" ya da Napolyon tarafından aktarılan biçimiyle, 18. yüzyıl Aydınlanma ilkelerine göre hareket edebilirdi. Öğrenciler *baccalauréat*[13] veya *Matura*[14] olmak üzere, zorlu konular hakkında pek çok şey bilmelerini gerektiren bir final sınavına girerdi. İngiltere'de ise (İskoçya'da daha dar ölçekte olmasına rağmen) yarı *ancien régime*'in hayatta kalması, klasiklerde uzmanlaşmanın hâlâ revaçta olduğu anlamına geliyordu ve bu uzmanlık, eski üniversitelerin ısrarıyla diğer konulara da naklediliyordu.

"Ulusal verimlilik" sosyalistleri susturmaya yönelik toplumsal refah önlemlerini -emeklilik maaşı, yaşlılık aylığı, sağlık sigortası, işsizlik sigortası- bir araya getiren güçlü bir yönetim demekti. 1900'lerde iktidardaki muhafazakârlar, bu şeylerin doğrudan bir vergi ile karşılanmasından korkuyordu. Büyük Britanya'da gelir durumu iyi olanların daha yüksek oranda gelir ve emlak vergisi (örneğin, "murise ait vergisel ödevler" ya da daha sonra sıklıkla anıldığı şekilde ve bürokratik bir hüsnü tabirle "veraset ve intikal vergileri") ödediği derecelendirmeli vergilendirme ilkesi son liberal hükümet tarafından 1893'te uygulanmaya başlanmıştı. Prusya'da hükümet 1891'de bu türden bir gelir vergisi toplamaya başladı. Ancak çiftçilerin kayıt tutmadığı ya da kayıtları kolayca "kitabına uydurabilecekleri" tarım ülkelerinde gelir vergisi toplamak kolay değildi. İngiltere'de bile, 1.000.000 gelir vergisi formu dağıtıldığında, bu formların yarıdan fazlası geri gönderilmedi. İtalyan ve Fransız parlamenterler, 1890'larda ve 1900'lerde derecelendirmeli vergi ilkesini tekrar tekrar reddetti. 1900'de Büyük Britanya ve Almanya'daki emperyalistler imparatorluk

13 Fransız usulü lise bitirme sınavı.

14 Alman usulü lise bitirme sınavı.

getirileri sayesinde bu ilkeden kaçınmaya bakıyorlardı. Ayrıca devlet gelirlerini çoğaltmak ve böylece "toplumsal harcamaları" artırmak için gümrük vergilerini kullanmak istiyorlardı.

Büyük Britanya klasik bir serbest ticaret ülkesiydi. Ancak 1900'e gelindiğinde birçok imalatçı daha etkili dış rekabet konusunda Almanlar ve hatta Japonlardan (örneğin Japonların Avustralya saç fırçası piyasasını ele geçirdiği söylentileri vardı) şikâyetçiydi. O dönem hükümetin baskın önderi olan Joseph Chamberlain 1903'te, tüm istihdam ve sosyal refahın bir gümrük vergisine baktığını anlatmak için tüm ülkeyi gezerek konuşmalar yaptı. İmparatorluk dışından gelen endüstriyel ürünleri, imparatorluk sınırları dahilinde vergiye tabi tutulacak ve böylece İngiliz malları tekele yakın bir statüyü haiz olacaktı. Buna karşılık imparatorluğun kendi gıda ürünlerine bir vergi uygulanmayacağından, imparatorluğun tarımsal üretimi de bizzat Büyük Britanya'da tekele yakın bir statü elde edecekti. Nüfusunun çok küçük bir bölümü kırsalda yaşadığından, bu program Büyük Britanya için uygun değildi. Ayrıca Chamberlain rahatlıkla işçi sınıfına kendi yiyecekleri için daha yüksek ücret ödetmekle suçlanabilirdi. Genç Winston Churchill, bu noktada muhafazakârlardan ayrılıyordu ve Chamberlain de kendi partisiyle neredeyse ayrılma noktasına gelmişti.

Başka yerlerde de yeni vergi tartışmaları kızışmıştı ve gıda vergileri söz konusu olduğunda, büyük tarımsal nüfusların mevcudiyeti bu vergilerin kabul edilmesinde önemli bir fark yaratıyordu. Almanya'da 1902'de yeni Şansölye Bülow hem gıda hem de demir ve çelik sektörlerindeki vergilerde ciddi bir artış sağlamayı başardı: *Reichstag*'ın beşte ikisini oluşturan tarımsal reform yanlısı milletvekilleri ve Ulusal Liberal Parti, bu aşamada, Batı Almanya'daki ağır sanayicilerin gramofonda dinlediği bir taş plaktan biraz daha fazlasına dönüştü. Fransa ve İtalya, en azından o günün şartlarında, zaten yüksek vergi tarifeleri uygulayan ülkelerdi. İtalya'da Pantaleone

ve Einaudi, Fransa'da Charles-Roux ve Almanya'da Lujo von Brentano gibi iktisatçıların durumdan şikâyet etmeleri ise beyhudeydi. Serbest ticaretin uzun vadede tüm sorunlara vergilerden daha iyi çözüm olacağını savunurken muhtemelen haklılardı; 1930'ların yüksek gümrük vergileri yüzünden dünya ticareti mahvolmuştu ve 1951'e kadar 1913'teki seviyesine ulaşamayacaktı. Durum bütünüyle karışık olup çoğu insanın boyunu aşmaktaydı. 1909'da İtalyan hükümeti gümrük vergileri hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için binlerce işletmeye anketler yolladı ancak 291 cevap aldı. Hâlâ çok fazla ülkede, çok fazla insan gümrük vergilerinden doğrudan menfaat sağlıyordu ve Almanya gibi büyük bir ülke bu vergileri bir kez uygulamaya koyduğunda, diğer ülkelerin onu izlemekten başka yapacakları pek bir şey yoktu. 1912'ye gelindiğinde, Rusya ve Fransa öncekinden daha yüksek bir gümrük vergisi uygulamakla tehdit ediyordu ve Chamerlain'in ülküsü 1910 itibarıyla muhafazakârları zaten dönüştürmüştü.

Birçok açıdan emperyalist rejimler yüzyılın dönümünde dahilî sorunları için harici çözümler bulmaya çalışıyordu. Sorun hepsinin çelişkiye düşmüş olmasıydı. İmparatorluğun kârlı olacağı varsayılıyordu. Pratikte ise, günlük yaşamda bile hatırı sayılır kayıpları beraberinde getirmişti. Ordular ve donanmalar son derece masraflı olmaya başladı. Sivil işlerde olduğu gibi askerî meselelerde de teknolojik devrim yaşanmıştı. Geliştirilmiş çelik silahlar, daha hafif ve daha seri ateş eder hâle getirilerek ağır silahların radikal bir şekilde gelişmesine imkân tanındı. 1905'te İngilizler, diğer hepsini kullanılmaz kılan, ağır silahlarla donatılmış zırhlı bir savaş gemisi tasarlayabilecek durumdaydı. Uzun menzili toplar da çoğu tahkimatı kullanılmaz hâle getirmişti. Ürün fiyatlarındaki artışla asker alımları o kadar masraflı hâle geldi ki ordular gittikçe olası adayları dışarıda bırakmaya yöneldi -Habsburg Monarşisi, ordusunu finanse etmekte ciddi zorluklarla karşılaşıyordu ve asker sayısı, zorunlu askerliğin getirildiği 1868 ile savaşın patlak verdiği

1914 yılları arasında ikiye katlansa da, 1914'te savaş meydanına çıkan ordu 1866'dakinden daha az askerî birlik barındırıyordu. 1899 ile 1902 yılları arasında yaşanan Boer Savaşı, İngilizlere çok pahalıya mâl olmuştu: 222.000 pound. Çar hükümeti 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda 2.000.000.000 ruble harcamıştı ki bu rakam, bir yıllık olağan bütçeden fazlaydı. Alman donanmasının harcamaları, 1890'ların ortalarında yıllık 90.000.000 marktan 400.000.000 marka yükseldi. Bütçeler her yerde zorluk altındaydı. İngiliz hükümeti ilk kez 1901'de Birleşik Devletler'den borç aldı; Alman hükümeti de 1900'ün bunaltıcı şartları altında Amerikan Kuhn, Loeb & Co. firmasından borç alıp 1902'de, yeni yüzyılın enflasyonist finansının temel aracına dönüşecek kısa vadeli hazine bonolarını (*Schatzwechsel*) ilk kez kullandı.

Doğrudan vergi muhalifleri bu yüzden bizzat bu yaşananların kaçınılmaz hâle geleceği bir durumdan sorumluydular. Bu pahalı emperyalizm 1900-1903 yılları arasında yaşanan ve başta Rusya olsa da tüm ülkeleri etkileyen ekonomik bir gerilemeyle de aynı zamana denk gelmişti. Hükümet harcamaları, bilhassa Büyük Britanya'da, bu buhranı hafifletecek önlemler alıyordu ancak bu çaba da 20. yüzyılın bir başka fenomenini, yani enflasyon ve işsizlik kombinasyonunu doğurdu. 1904'e gelindiğinde tüm Avrupa'da son derece geniş çaplı sıkıntılar yaşanıyordu. Fransa ve İtalya'da emperyalist savaşçı sınıf 1899'daki aptallıkları yüzünden enkaza dönüşmüş, sol eğilimli liberal hükümetler de çoktan sahneye çıkmıştı. Diğer taraftan, Avrupa'nın neredeyse her yerinde, solcu "Halk Cepheleri" olduğunu iddia eden hükümetleri doğuracak bir huzursuzluk dalgası yükseliyordu.

1905: 1848'in Heyulası

1905 yılına gelindiğinde tüm Avrupa'da toplumsal çalkantılar baş gösterdi. Birçok hoşnutsuz insan statüko nefreti içinde

eriyip birbirine karıştı. İşçiler greve gidiyor, köylüler ayaklanıyor, kadınlar başkaldırıyor, ulusal azınlıklar feveran ediyor, "devrimci sendikacılar" anarşiyle tehdit ediyor ya da daha ziyade anarşi vadediyor, genç orta-sınıf radikaller gösteriler düzenliyor ve liberal partiler sola kayıyordu.

Bu toplumsal patlamalar bölgeden bölgeye değişiyordu. Ocak 1906'daki seçim galibiyetinin, bu kez büyük bir çoğunlukla, bir kez daha liberalleri iktidara taşıdığı Büyük Britanya'da daha ılımlıydı. Görevinden ayrılan muhafazakâr Başbakan Arthur Balfour kralın sekreterine, "Bizler kıtada çok daha büyük önem arz eden sosyalist zorluklarla (elbette daha yumuşak bir biçimiyle) karşı karşıyayız" yorumunda bulunurken son derece haklıydı. Bu "zorluklar" Rusya'da, Ocak 1905'te başlayıp genel grevlerle devam eden ve neredeyse Çar'ı tahtından edecek bir devrim biçimini aldı. Çar ancak Ekim ayında, parlamenter bir hükümetin kurulmasını kabul ederek tahtını koruyabildi. Belçika, Hollanda, Lüksemburg, İsveç ve İtalya'da da 1902-1904 yılları arası genel grevler yaşandı. Avusturya'da Ekim 1905'te gerçekleşen büyük işçi sınıfı gösterileri, imparatoru genel oy hakkını tanımaya zorladı. Macaristan'da ise 1905'te neredeyse iç savaş koşulları yaşanmaktaydı; bu sırada İsveç ile Norveç ayrıldı. 1904 ve 1905, Almanya'nın 1918-1919 devrim ayaklanmalarından önce her an tecrübe ettiği grevler açısından en kötü yıllardı ve sonunda garip bir rejim (*Bülow-Block*) iktidara geldi. Münih'te yapılan büyük gösteriler genel oy hakkını beraberinde getirdi. Fransa'da sol eğilimli Combes hükümeti 1905'te "Devlet" ile "Kilise"yi birbirinden ayırdı ve geniş çapta ayaklanmalar yaşandı; sonraki yılın Mayıs ayında, burjuvazi ahırlarını tavuk ve tavşanlarla doldurup kimi örneklerde de para dolu bavullarıyla İsveç sınırını geçerken, Fransa genel olarak "*les espérances de mai*"[15] olarak bilinen birçok grevle altüst olacaktı. Romanya'da 1907

15 Mayıs bekleyişi.

baharında, ancak 20.000 insanın ölümünden sonra bastırılan büyük bir köylü ayaklanması yaşandı. İspanya'da 1909'da, 21 kilise ile 40 manastırın yağmalanıp yakıldığı Barselona'nın "trajik haftası" bir şiddet salgını yarattı. Portekiz'de 1910'da yaşanan ayaklanma ise monarşinin sonunu getirdi.

Bu çalkantıların ortak noktaları sağın çöküşü ve solun meydan okuyuşuydu. Bunlardan ilki parlamentodaki hâkimiyet kaybı, bütçe sorunları ve sıklıkla da başarısız emperyalist girişimlerde görüldü. Sağ görüşlü partiler her yerde gereğine uygun bölünmeler yaşadı ve bu bölünmeler İngiliz muhafazakârlarının 1905'in sonundaki istifasıyla sonuçlandı. İngiliz muhafazakârlar, liberallerin de bölünüp içlerinden bazılarının muhafazakâr bir ittifakı tercih edeceğini hesap etmişlerdi (ancak bu konuda yanıldılar). Almanya'da, muhafazakârlar ile Katoliklerden oluşan ve 1902'de yüksek hububat vergisini de kabul ettirmeye çalışmış "Mavi-Siyah Blok", Katoliklerin lideri Erzberger'in kolonyalist hataları 1905'te ifşa etmesiyle parçalandı. Fransa'da, birkaç yıl önce, tarımsal reform yanlıları ile sağcı cumhuriyetçilerin Méline ittifakı da büyük ölçüde Dreyfus Olayı'nın yarattığı gerilimden ötürü dağılmıştı; başını Waldeck-Rousseau ve Raymond Poincaré'in çektiği çoğu sağcı-liberal, sol gruplarla (*Bloc des Gauches*) ittifak yapmayı tercih etmiş ve 1902'de sol ile merkez arasında, liderliğini radikal Émile Combes'un yaptığı sağlam bir ittifak kurulmuştu. İtalya'da da General Pelloux döneminde sağın yaptığı hatalar kralı, radikal Zanardelli'nin yönetiminde bir hükümet kurmaya teşvik etmişti. Zanardelli yerini 1902'de, yeni ortaya çıkan sol ile ortak bir dil konuşabilen Giovanni Giolitti'ye bırakacaktı.

Söz konusu dönemde, Avrupa'daki ayaklanmaların merkezinde yer alan solun ortaya koyduğu bu meydan okuyuş, bir yerden diğerine ve ülkelerin kendi içinde bölgeden bölgeye çok fazla çeşitlilik gösteriyordu. Özünde ise, 1848 devrimlerinin koşullarıyla kıyaslanabilecek koşulların bir birleşimi yatı-

yordu. Eric Hobsbawn'ın da işaret ettiği üzere, siyasi istikrarsızlık bir buhranın en belirgin anında, yani insanlar açlıktan kırılırken değil, ekonomik iyileşme sürecinde ortaya çıkar.

1890'ların sonundaki gelişmelerden sonra Avrupa ekonomisi, bilhassa Rusya ve İtalya gibi endüstriyel bakımdan henüz "kalkışa geçmiş" ülkelerde sorunlar yaşıyordu. İnşaat, demir ve çelik sektörü 1901'de ani bir düşüş yaşadı. Üreticiler, muhafaza etme maliyetini karşılayamadıkları stokları boşalttıkça fiyatlar da düştü. Örneğin 1901-1903 yılları arasında, Almanya'daki çelik sac fiyatları ton başına 139.90 marktan 103.40 marka geriledi. Kartellerin teşekkülü ve ticaretin rasyonelleşmesine yönelik bir saik mevcuttu. Berlin'de, metal işletme endüstrisinde dikkat çekici bir yoğunluk yaşanıyordu (s.132'deki tabloya bakınız). Büyük ölçüde Rus pazarına bağımlı Almanya ile Boer Savaşı sonrası Büyük Britanya'da işsizlik de ciddi bir biçimde arttı. 1903'e gelindiğinde ise çoğu ülke kendine gelmeye başlamıştı. Geçmişte de olduğu gibi, fiyatlardaki düşüş sabit iş sahibi bazı insanların durumunu iyileştirdi. Latin Amerika artık daha fazla Avrupa malı satın alıyordu, dolayısıyla ticaret yeniden canlanmıştı. Talep artınca buna mukabil, fiyatlar ve dolayısıyla istihdam da arttı. Yine de endüstrileşmiş ülkelerde hâlâ işsiz havuzları vardı ve henüz işe alınmışlar da maaşlarının enflasyona ayak uyduramadığını gördüler. Berlin metal endüstrisinde, 1914 öncesi on yıllık süreçte maaşlar yüzde 13 oranında artarken kârlar yüzde 37.6, fiyatlar da aşağı yukarı üçte bir oranında artmıştır. İşçiler daha önce fiyat kartellerini -kartellerin etkisini- şekillendiren ve özellikle Almanya'da işçi sendikalarını tanımamak ve işçi maaşlarını düşük tutmak amacıyla birbirleriyle işbirliği yapan işverenlerle karşı karşıya kaldı. Kıta Avrupası 1903-1906 yılları arasında daha önce hiç görmediği işçi eylemlerine şahit oldu; Büyük Britanya ise -o on yıllık süreçte endüstriyel sorunlardan çoğunlukla kaçınmış olmasına rağmen- 1909'dan sonra kıtadakine benzer ama çok daha büyük bir eylem dalgasını deneyimledi. Rusya, İtalya ve

sonrasında İspanya'da endüstriyel hoşnutsuzluklar ile işsizlerin isyanları ve köylü ayaklanmaları birbirlerine öylesine kaynaştı ki, hareket hızla siyasi bir karakter kazandı. Almanya'da işçi sendikası liderliği neredeyse, "devrimci genel grevi", yani kapitalist toplumu yıkma güdüsü taşıyacak tüm işçilerin yaptığı grevleri desteklemeye ikna edildi.

Pratikte, Avrupa işçi hareketleri oldukça bağıntısız bir görüntü çiziyordu. Grevler çok sayıda ve farklı nedenlerden dolayı vuku bulmaktaydı: Bir yerde "ludizm" ya da daha doğrusu işçi sendikalarının yeni makineler için iş gücü seviyesini belirleme çabalarından, başka bir yerde işçi sendikalarının zorla tanınma girişimlerinden dolayı grevler yapılmaktaydı; bir yerde enflasyon ve patronların elde ettiği kârlar yüzünden, başka bir yerde devleti konuya dahil etme arzusundan greve gidiliyordu.

1895-1907 arası Berlin'de endüstri yoğunluğu

Metal Endüstrisi	**1895**	**1907**
Küçük ölçekli işler	2.991	2.582
Çalışanlar	6.804	6.291
Orta Ölçekli işler	1.011	1.169
Çalışanlar	14.217	17.462
Büyük ölçekli işler	97	154
Çalışanlar	10.164	20.121

Mühendislik	**1895**	**1907**
Küçük ölçekli işler	1.874	1.842
Çalışanlar	3.618	3.849
Orta ölçekli işler	738	1.119
Çalışanlar	12.000	19.240
Büyük ölçekli işler	133	256
Çalışanlar	20.000	71.918

Yeni teknolojinin kalifiye işçinin ücretini kırması da ilgi çekici bir tartışma konusu olacaktır; artık çıraklar ve daha az maaş ödenen kadınların da kullandığı bu makineler, kalifiye işçileri daha önce olduğu gibi emek aristokratı değil devrimci işçilere dönüştürmüştür. Buradaki sıkıntı, bazı mühendislik branşlarından farklı olarak, yüksek teknoloji endüstrilerinin ille de militan bir nitelik taşımamasıydı. Hızlı teknolojik gelişimin merkezinde olmamasına rağmen, tekstil her yerde en çok sorun çıkaran endüstriyken, Almanya'da kimya sanayii, elektrik tesisleri ve hatta gemicilik en az sorunlu endüstriler arasındaydı. Genel olarak, en az yatırım yapılan ve endüstriyel krizler doğuran en istikrarsız pazarlara sahip endüstriler bunlardı. Bunun dışında, sahici sosyalist bilinç yerleşik endüstrilerdeki işçi sendikalarının yürüttüğü faaliyetlerden ziyade, geçici, kalifiye olmayan ya da yarı kalifiye emeğin neredeyse örgütsüz kitle eylemlerinden kaynaklanıyordu.

Yine de görünürde bazı absürt nedenlerden dolayı, patlak veren grevlerin karşılık veremeyen insanları vurduğu, 1905 yılı Avrupa tarihinde bir ilkti. Örneğin 1910'da bariz hiçbir neden yokken, Tyneside'da dört günlük demiryolu grevi yapıldı; aynı yıl bir makineyle tek mi, yoksa çift işçi mi ilgilenmeli tartışması yüzünden kazancılar greve gitti; 1906'da elektrik teknisyenleri Belçika kralı onuruna gerçekleştirilen galanın başında Paris Operası'nın ışıklarını söndürdü; 1911'de Fransız ve İtalyan posta memurları ile ilkokul öğretmenlerinin grev tehdidi olağan bir hâle gelmişti. Sıradan demiryolu çalışanları ile kalifiye makinistler arasındaki "farklar" sorununun giderek artan bir endişeye dönüştüğü bu iki ülkede ve Büyük Britanya'da demiryolu grevleri yaşandı.

Bu grevler kimi zaman toplumun mülk sahibi unsurları arasında bir panik dalgası yarattı. Uzun süre *Zentralverband*'ın sekreterliğini üstlenmiş H. A. Bueck gibi Alman sanayiciler, bu grevlere genellikle histeriyle karşılık verdiler ve "sosyalizmin eziciliğini" "medeniyete karşı dünya tarihinde benzeri olma-

yan bir darbe" (1912) olarak nitelendirdiler. Çeyrek milyon işçi ve eşlerinin Viyana'nın Ringstrasse'inde[16] genel oy hakkı (erkekler için) talebiyle yürüdüğü muazzam 1905 gösterileri orta sınıfa mensup çoğu kişiyi dehşete düşürdü. Yine de grevler alenen devrimci nitelikte değildi. Sadece özel mülk sahibi birine karşı bir ihtilafı çözme amacını taşıyıp devlete karşı aleni bir tehdit içermiyordu. Ocak 1905'te, farklı yerlerden gelen St. Petersburglu işçilerin oluşturduğu devasa bir topluluk pay taksiminde iyileştirmeler yapmasını Çar'dan talep etmek için Kışlık Saray'ın önünde toplandı. Bir rahibin liderliğinde Çar'ın portrelerini taşıyarak vatanseverlik şarkıları söylüyorlardı. Sicilya'da 1892-1893'te yaşanan kanlı *Fasci*[17] olayında da kalabalıklar kral ile kraliçenin ve Meryem Ana'nın portrelerini (hem de Marx'ınkilerle birlikte) taşıyordu. Birinci Dünya Savaşı boyunca İngiliz grevciler kimi zaman, Enternasyonal Sosyalistleri şaşkına çevirmek pahasına, "*God Save the King*"[18] mottosunu kullanarak gösteriler düzenledi. Aslında güçlü bir sendika hareketinin endüstri işçilerinin devrimci potansiyelini zayıflatacağını gayet iyi anlamış çok sayıda mantıklı bürokrat vardı -ki her çalışma bakanlığında bu kişilerden bulunmaktaydı. Ne kadar fazla grev, o kadar az devrim riski demekti. 1914'ten önce Birleşik Devletler, Büyük Britanya, Belçika, Almanya ve Fransa grev çizelgelerini yönlendirmekteydi. İşçi sendikaları görece güçlüydüler ve devrimci sosyalistler de dahil olmak üzere çoğu insana göre bu sendikaların amacının sistemi değiştirmek değil, koşulları iyileştirmek olduğu gayet açıktı.

Sistemin kendisi çok sert çıksaydı bu grevler (Rusya'da olduğu gibi) devrimci bir güce dönüşebilirdi. 1990'dan sonra çoğu yerde, sınıf yapısı ve hâkim ekonomik sistemin adaletsiz olduğuna

16 Ringstrasse: Ring Caddesi. Toplam uzunluğu 5.3 km olan ve Viyana şehir merkezini dolaşan rota.

17 Sicilya'da 1892-98 yıllarında çıkan "Fasci Siciliani" adıyla tarihe geçen ayaklanma.

18 "Tanrı kralı korusun."

dair kesinlikle yaygın bir hissiyat vardı. Rudolf Hilferding gibi entelektüeller tüm bu fenomeni, onun çelişkili yapısı ile tatmin edici olmayan doğasını ortaya çıkararak anlamaya çalışıyordu. Çoğu insan sistemin acımasız dışavurumundan dolayı oyunu sosyalistlerden yana kullanıyordu -örneğin Fransız köylüleri kreditörlerinden hoşlanmayıp kiralarını çok yüksek bulduklarından oylarını sola vermişti. Kasabalar gelişip eğitim işçi sınıfına da ulaştıkça ayrımcılık da fazlasıyla alenileşti. Rusya Savaş Bakanı Kuropatkin "ahlaki ve fiziki gerekçelerle" proleterleri askere almadı. Prusya savaş bakanı da, aslında 1895'ten sonra büyük şehirler epey gelişmiş olmasına rağmen, köylülerin daha riayetkâr ve daha sağlıklı olduğu bahanesiyle proleter gençlerinkinden çok daha fazla oranda köylüyü askere aldı. İşçi görünümlü insanlar park görevlilerince halka açık parklardan kovulacak; Berlin'de veya Avrupa'nın herhangi bir yerinde, evlerin girişlerine bu insanlara yönelik, "Merdivenleri sadece beyefendiler kullanabilir" (Almancası daha küstahça ve vecizdi: "*Nur für Herrschaften*")[19] şeklinde notlar asılacaktı. Eskiden, bu tür şeyler doğal düzenin bir parçası olarak görülebilirdi. Ancak yeni bir yüzyıla girerken havada gayet çarpıcı bir değişim vardı. Rus sosyalist devrimci Ekaterina Breşo-Breşkovskaya Sibirya'daki iki yıllık sürgünden sonra şehri Tambov'a dönüp de kiliselerde sadece yaşlı kadın ve çocukların olduğunu gördüğünde şaşkına döndü. Oysa eskiden kiliseler tıklım tıklım dolu olup kandillere ayrılan yerler öylesine geniş alan kaplardı ki zangoç kandilleri tamamen yanmadan kaldırmak zorunda kalırdı.

Sosyalizm (ve Fransa'daki, bilinçli seküler radikal liberalizm) bir karşı-kültür yaratmıştı. İşçi sınıfı örgütleri sadece "ekonomik mücadele" değil, aynı zamanda horlanmış işçilere özsaygı sunmayı da amaçlamaktaydı. Alman sosyalistler büyük kütüphaneler inşa ediyordu; Güney Galler'deki Rhonddalı madencilerin "bilimsel sosyalizm" üzerine dikkatlice yapılmış

19 "Merdivenleri sadece efendiler kullanabilir." (ç. n.)

tartışmaları içeren geniş bir kitapçık koleksiyonu vardı; İspanyol sosyalist lider Pablo Iglesias çalışmalarını sürdürdüğü, şık giyinip kişisel temizliğine dikkat ettiği ve Avrupa'daki birçok büyük sosyalist gibi alkolden uzak durduğu yalın ve katı bir yaşam sürüyordu: Tüm bunlar proleterlerin G. B. Shaw'ın yarattığı modern çöpçü Alfred Doolittle karakteri gibi pejmürde, sarhoş, müsrif ve güvenilmez olduğuna dair burjuva kanısına karşı bilinçli bir kampanyaydı. Ancak ortalıkta, kitapların Viyana sosyalizminin Favoriten[20] bölge karargâhlarından çıkma olduğunu, bunların sekizde üçünün Belletristik[21] -ucuz romanlardı- başlığı altında toplandığını ve Alman sosyalist kütüphanelerindeki daha hacimli akademik çalışmaların baştaki birkaç sayfaları hariç hiç açılmadığını -zira Karl Kautsky'nin *Peasant Question*'ı (Köylü Sorunu) gibi çalışmaların üstesinden gelmek için ciddi bir adanmışlık gerektiriyordu- fark eden alaycı tipler de vardı. Peki bu işçi sınıflarının, liderlerinin onlardan beklediği üzere bir sınıf bilincini haiz olmadıkları mı, yoksa sadece Kautsky'nin son derece sıkıcı biri olduğu anlamına mı geliyordu? Bu konuya dair muhtelif görüşler vardı. Tüm bunlara rağmen, dönemin sosyalistleri bilinçli biçimde ilerlemeci olup eğitime, beden eğitimine ve yüksek morale inanıyordu. Büyük Britanya'da İşçi Eğitim Derneği ve Fransa'da halk eğitim merkezleri (*universités populaires*) yeni bir yüzyıla girerken, Kurtuluş Ordusu ve Katolik İşçi Çevreleri Derneği'nin din adına ulaşmayı amaçladıkları hedefleri bilinçli bir şekilde seküler tarzda tamamlayacak orta sınıf eğitim misyonerlerini sevk etmeye başladı. 1905 ilerlemeciler için her yerde bir umut vaktiydi: Rasyonel ilkelerle düzenlenmiş sağlıklı, sorunsuz, eğitimli bir geleceği artık dört gözle bekleyebilirlerdi. M. Forster'ın, geleceksiz zombilerin sınırlı ihtiyaçlarını doyurmak için düğmelere basıp sonrasında kendilerini havaya uçurdukları *Makine*

20 Viyana'nın kozmopolit kesimlerine verilen isim.

21 Edebî eser.

Duruyor adlı romanı gibi, "Cesur Yeni Dünya" literatürünün ilk denemelerinin Birinci Dünya Savaşı öncesi yazılmış olması tesadüfi değildi.

Sosyalizm, devlet müdahalesiyle acil toplumsal reformlar sunduğundan parlamenter ülkelerde geniş bir imtiyazla güçlü bir şekilde ortaya çıkıyordu. 1880'lerde insanlar refahları için kendi çabalarına, ailelerine, kilise ya da özel yardım kuruluşlarına bel bağlamıştı. Sigorta şirketleri ve "dostluk" dernekleri yaşlılığa ve hastalığa karşı güvence sağlıyordu. Daha açık fikirli işletmeler emekli maaşı (demiryolu sektörüne olduğu gibi) ve hasta yatakları da veriyordu. Para 1895'e kadar değerini koruduğundan, tasarruflar geliştirilip postaneler bu amaçla kullanıldı. 1880'lerde Avusturya ve Belçika'daki klerikallerin hâkim olduğu rejimler köy tefeciliğine karşı yürütülen kampanyayı tamamlamak için (Avusturya'da bu tür tefecilik bir Yahudi-Protestan komplosu olarak düşünülüyordu) bilinçli bir şekilde postaneleri kullandı. 1890'ların sonunda Karl Lueger, Viyana'da Cochplatz'taki yer alan ve modernist mimarinin muhteşem bir örneği olan, Otto Wagner'in *Postsparkasse*'sinin[22] yapımını finanse etti. Ancak 1895'ten sonra bu özel düzenlemeler, ılımlı devlet teşvikine rağmen çökmeye başladı.

1895'ten sonraki ılımlı enflasyon, tasarrufların hacmini etkilemedi -bilakis 1914'ten önce tüm ülkelerde ikiye hatta üçe katladı- ancak şehirler, refah sorununun tek başına, kendileri de zaten baskı altında olan ailelere bırakılmayacak kadar büyümüştü. Kiliseler ise genelde yardımseverlik hatta eğitim özneleri olarak başarısızlığa uğramışlardı. İtalya ve İspanya'da kilise arazileri sekülerleştirilmiş, çoğu ülkede ise zenginliği ekseriyetle toprağa bağlı olan kiliseler "Büyük Buhran"ın kurbanı olmuşlardı. Toprak bağış gelirleriyle bir kilise vakfı olan, Cambridge Üniversitesi'ne bağlı King's College'ın akademisyen üyeleri 1870'lerde yıllık 270 pound maaş alırken,

22 Otto Wagner tarafından tasarlanan Avusturya Posta Tasarruf Bankası binası.

yirmi yıl sonra sadece 80 pounda razı olmak zorunda kaldılar. Rusya'da kilise okulları öylesine harap bir hâldeydi ki, Çarlığın eğitim istatistikleri bu yüzden büyük ölçüde uydurmadır. Fransa'da devlet ve kilise 1905-1906'da ayrıldığında, kiliseye ait malların sözde 1.000.000.000 frankı bulduğuna dair büyük bir tartışma yaşandı. Ancak bu rakam şöyle dursun, kilisenin daha da fazlasına sahip olduğu ortaya çıktı; gerçekten de devlet bu ayrılıkla, kilise ödenekleri üzerindeki kontrolünü kaybetmekle beraber hatırı sayılır maddi bir kayıp da yaşamıştı.

"Sosyal Devlet" tek olumlu alternatif olarak görünmekteydi. Bu, çağın sorunları karşısında insanlara güvence sağlamak üzere devlet tarafından tasarlanmış bir sistemdi. Bugün en iyi İngilizcedeki kullanımıyla bilinse de, ifadenin kendisi "sosyal yardımlaşma"dan (*welfare*) ziyade "refah"a (*prosperity*) gönderme yapan Almanca *wohlfahrtsstaat* sözcüğünden türemiştir. Klasik liberaller, sosyal yardımlaşma konusunda duyarsız değildi ancak öncelikleri her zaman iktisadi faaliyetlerin serpilip gelişmesine bağlı olan ama buna mukabil hastane masrafları, ücretli izinler ve benzeri uygulamaların karşılanması gibi bir "sosyal" maliyeti yüklenmemesi gereken ekonomik refah olmuştu. Neoklasik ekolün daha sert iktisatçıları da iş gücünü tembelleştirip pahalılaştıracağı gerekçesiyle, emeğin "korunması"na prensipte karşıydı. Maliyetlerini artırıp belki de onlara piyasa değerinin çok üzerinde fiyat biçeceğinden, tüm Avrupa ülkelerindeki sanayiciler refah önlemlerine genellikle muhalefet ediyorlardı. Gerçekten de ancak Avrupalı güçler arasında toplumsal mevzuatı tüm kıtada benzer kılmaya yönelik bir mutabakat söz konusuysa bu tür önlemler üzerine düşünürlerdi. Örneğin 1906'da, işsizlik sigortasının dengelenmesi gibi önlemleri tartışmak üzere Roma'da bir konferans düzenlenmiş ve burada söz konusu iyi niyetli inisiyatiflerin hiçbiri alınmamıştı.

Bismarck büyük bir ülkede geniş ölçekli refah önlemleri alan ilk siyasetçiydi. 1883, 1884 ve 1889 yıllarında Bismarck'ın

idaresindeki *Reichstag* sağlık, yaşlılık ve maluliyet sigortasına yönelik kanuni hükümler çıkardı. Devlet bu amaçla işveren ve çalışanların da katkıda bulunduğu fonların finansmanını üstlendi. Alman liberaller çoğunlukla karşı oy kullandı ve başka yerlerdeki muadilleri de, daha başarılı olmakla birlikte, devletin müdahaleye hakkı olmadığı gerekçesiyle benzer şekilde hareket etti. Ancak Prusya devleti uzun bir paternalist geleneğe sahipti, aynı şekilde kapitalizme müdahalenin de uzun bir tarihi vardı ve öyle ya da böyle Bismarck ile önemli *Reischstag* üyelerinin genç sosyalist hareketten ödü kopuyordu. 1900'e gelindiğinde Batı'daki birçok liberal toplumsal reform önlemleriyle sosyalizmi mağlup etmeyi istiyordu. Tüm ülkelerde devlet teşekküllü genel bir emekli maaşına dair yaygın tartışmalar yaşanıyordu ve çoğunda da hâlihazırda kaza ve sağlık sigortasına yönelik hükümler vardı. Bu hükümler mecburi değildi ve devlet çok az katkıda bulunuyordu. Hükümetler vergi mükelleflerine bu tür maliyetler yüklemekten kaçınıyordu, ayrıca birçok teknik sorun söz konusuydu. Büyük Britanya'daki sigorta şirketleri makul bir iş yaptıklarını düşünüyordu. Emekli maaşı basit bir mesele değildi. İrlanda'da doğum kayıtları oldukça erken tarihliydi ve insanları, emeklilik yaşı dolmadan maaş talep etmekten alıkoyacak bir engel yoktu -ve bu 1912'den sonra hızla artan emeklilik maaşı maliyetlerinin gösterdiği üzere yersiz bir korku değildi. 1890'ların sonunda ve 1900'lerin başında hükümetlerin kendi içinde ve parlamentolarda münakaşalar devam etti, ancak çok da fazla bir değişiklik olmadı. Büyük Britanya'da "Yoksulları Koruma Kanunu", "yoksul yaşlılar" için tedbirler, hükümlü giysileri ve yoksul çocuklara yönelik atölyeler aracılığıyla işlerliğini korudu. 1834 tarihli "Yoksulları Korumaya Yönelik Yeni Yasa" ilkesi de uygulanmaya devam edildi, ancak yardım tedbirleri o kadar kötüydü ki herhangi bir iş çok düşük ücretli olmasına rağmen tercih edilebilirdi. Bu durum işverenlerin genellikle işsizlik sigortasına direnmesi gibi gerekçelere dayanıyordu.

Daha gelişmiş ülkelerde, "kendi ayakları üzerinde durup" okul ücretlerini ve muhtelif sigortaları karşılayabilen varlıklı bir işçi sınıfı ve köylü kesimi her zaman vardı. Ancak alt sınıfların büyük bir kısmı için ortaöğretim, tıbbi bakım ve yaşlılık güvencesi pek hayal edilebilir değildi. 1900'e gelindiğinde başka bir seçenek demek olan sosyalist partiler çoktan gündeme yerleşmiş ve 1914 itibarıyla genel oy hakkına dayalı meclislerde çoğunlukla hâkim hâle gelmişlerdi. Sosyalistler Fransız kabinesinde sekizinci sıradan beşinci sıraya, Almanya'da beşten üçe yükseldiler; 1914 itibarıyla Hollanda hükümetinde sosyalistlerin resmî katılımına dair ciddi bir soru söz konusuydu; bağımsız bir sosyalist René Viviani Fransa başbakanıydı; Avrupa'nın büyük bölümünde yerel yönetimlerde çok sayıda sosyalist belediye başkanları ve belediye meclis üyeleri yer alıyordu.

Sosyalistler ilk başta birleşik bir cepheydi. 1890'ların başında anarşistleri kendi bünyelerine kattılar ve 1904'te çatışan Fransız sol gruplar bile tek partide, gösterişli ismiyle *Section française de l'Internationale ouvrière* (SFIO)[23] çatısı altında birleşti. Enternasyonal her iki yılda bir, yerel yasaların saygın sosyalistleri taciz etmek için kullanılmadığı Kopenhag, Stuttgart ya da Amsterdam gibi şehirlerde toplanırdı. Belçikalı Émile Vandervelde'in uzun süre genel sekreterlik yaptığı, Enternasyonalin yürütme organı Politbüro ise daha sık bir araya geliyordu. Yöntemlere dair sıklıkla fikir ayrılıkları yaşasalar da, Avrupa'nın her yanından gelen sosyalist delegeler kapitalizm ve savaşla mücadeleye ant içmişlerdi.

Avrupalı partiler arasındaki yaşanan fikir ayrılıkları, yine de partilerin ve sendikaların kendi içindeki anlaşmazlıklardan daha az şiddetliydi. Genel oy hakkının olduğu ve radikal liberallere sempati duyulan ülkelerde, sosyalistler iktidara gelecekleri günü rahatlıkla tahmin edebiliyordu. Kısa sürede sosyalizmi getiremeyeceklerse de en azından, sıradan işçinin fay-

23 İşçi Enternasyonali Fransa Bölümü. (ç. n.)

da sağlayacağı reformları başlatabileceklerdi: Bunlar sağlık, eğitim, yaşlılık, sekiz saati aşmayan günlük mesai, zenginlerin kademeli vergilendirilmesi, toprak reformu ve savaş makinesinin durdurulmasına yönelik tedbirlerdi. Aslında kapitalizm, Marx'ın öngördüğü şekilde alaşağı olacaksa söz konusu reformları yapmanın da bir anlamı yoktu. Ancak 1890'ların sonunda kapitalizm, daha önce olmadığı kadar güçlüydü ve bizzat proleterler de bunun bir sonucu olarak şüphesiz daha varlıklıydı. Uzun yıllar İngiltere'de sürgün yaşamış Alman sosyalist Eduard Bernstein bir dizi makale ile sonrasında, orijinal sosyalist programın "revizyon"una yönelik argümanını kurduğu ünlü çalışması *Sosyalizmin Ön Koşulları*'nı (1899) kaleme aldı. Alman sosyalistleri, kapitalizmin çöküp devrimin geleceğini beklemek yerine, anti-liberal tutumlarını geride bırakıp demokratik liberallerle işbirliği yaparak seçmelerine fayda sağlayacak reformları tedrici olarak uygulamaya koymak suretiyle daha iyisini yapabilirdi. Fransa'da mahkemelerde sosyalistleri savunarak isim yapmış genç bir hukukçu olan Alexandre Millerand da kendi seçim bölgesi Saint-Mandé'de hemen hemen aynı meseleleri ele aldığı bir konuşma yapmıştı. 1899'da Millerand daha da ileri gidip Waldeck-Rousseau kabinesinde görev almayı kabul etti. Ortodoks sosyalistler içlerinden birinin, Paris Komünü'nü 1871'de acımasızca ezen General Galliffet'le aynı kabilede yer alması karşısında şaşkına döndü. Ancak Millerand makamını -ücret meselelerinin karara bağlandığı konsüllerdeki sendika varlığını artırmak ve göçmelere karşı kesin bir ayrımcılığa yönelik- toplumsal reformları gerçekleştirmek için kullandı. Daha çok sayıda sosyalistin kendisini izlemesi hâlinde daha fazlasının başarılabileceğini savundu. "Revizyonistler" ve "reformistler" (aynı olmasa da çok benzer görüşlere sahiplerdir) Millerand'ın savlarını tüm Avrupa'da, bilhassa en bariz örneğine Büyük Britanya'da rastladığımız, yaygın oy kullanım hakkına sahip ve radikal liberaller ittifakların olduğu yerlerde tekrarladı.

Millerand kendi partisinden çıkarılırken, Enternasyonal de sadece kendisi aleyhinde oy kullanarak ona engel olmadı, aynı zamanda üye partilerin kapitalist düzen dahilindeki bir hükümet içinde yer almasını da resmî olarak yasakladı. Sosyalistlerin büyük bir bölümü Millerand ve Bernstein'ı anlayıp onların görüşlerini paylaşabilirdi. Millerand'a göre, her şey milliyetçi ve Katolik düşmanları karşısında Üçüncü Cumhuriyet'i desteklemek için bir kılıftı. Genel oy hakkının geçerli olduğu güney Almanya'da sosyalist partiler parlamentoda önemli mevkileri kazanmıştı; Baden'deyse sosyalistlerin karşısında ılımlı bir bakanlık vardı. Sosyalistler bu bakanlığın bütçesi lehine oy verirken, diğer tarafta kademeli artan gelir vergisine yönelik tekliflerine karşı ret oyu kullandılar. Avusturya'da 1905'te, kabine sosyal demokratların Habsburg Monarşisini sonu gelmez, sıkıcı tartışmalardan kurtarmasını bekliyordu: Sosyal demokratlar paradan bahsedecek ve Başbakan Baron Gautsch da onları "tamamen uysal bir parti" olarak addedecekti. Büyük Britanya da İşçi Partisi kurulduğundan bu yana "Millerandizmi" benimsemişti. Sendikalar ve çoğu parlamento üyesi liberallerle yaptıkları sağlam ittifaktan, 1903'te karara bağlanan "Lib-Lab"[24] anlaşmalarından yeterince memnundu.

Siyasi sistemlerin daha sert olduğu ülkelerde sosyal demokratlar çok daha güçlü devrimci bir üslupla karşılık verdi. Prusya'da, 1890'dan sonra bile, Bismarck'ın sosyalizm karşıtı yasalarının mirasının etkisi büyüktü. Daha varlıklı sınıfların oylarına ağırlık veren "Üç-Sınıflı Seçim Sistemi" çalışmalarıyla kitlesel seçmenler etkili bir şekilde haklarından mahrum bırakılmıştı. Polis ve mahkemeler sosyal demokratlara had safhada düşmanken, patronlar da genel olarak işçi sendikalarından nefret ediyordu. Rusya'da sosyalistler sürgün edilmişlerdi. İtalya ve İspanya'da ise ayrımcı yasalarla karşı karşıyaydı.

24 Liberal Demokratlar (Liberal Democrats) ile İşçi Partisi (Labour Party) arasında gerçekleşen mutabakat, parti isimlerinin ilk hecelerini kullanmak suretiyle bu şekilde isimlendirilmiş.

Bununla birlikte, genel oy hakkının olduğu ülkelerde bile, düşüncelerini yüksek sesle dile getiren bir sosyalist sol vardı. Hareketin yetkili isimleri çoğunlukla, Fransız gazeteci Fernand Pelloutier, Polonya Yahudisi Jewish Rosa Luxemburg ve Napolili ekonomi profesörü Antonio Labriola gibi entelektüellerdi. Bu sol, işçi sendikaları gibi yerleşik örgütlemelerden bile dışlanmış kadın ve erkekleri harekete katma eğilimindeydi. Söz konusu kadın ve erkekler genellikle çok genç, ailesi şehirlere göç etmiş, kötü ekonomik koşullarda geçici bir iş bulmaya çalışan insanlardı. Ortodoks sosyalistler, dolaysız ve şiddet içeren bir devrime inanmıyordu. Marx'ın en azından orta yaşlarında kabul ettiği "bilimsel sosyalizm" sebatkâr örgütlenme ve kapitalizmin nihai çöküşünün yaşanacağı büyük gün için taraftar ve kaynak oluşturmakla ilgiliydi. Prematüre bir çatışma, burjuvanın polis gücünü kullanıp sosyalist hareketi püskürtmesine bahane sağlamaktan başka bir işe yaramazdı. Anarşistler ise bu türden bir "*attentism*"den[25] -yani bekleme siyasetinden- hoşlanmıyordu ve bu sebeple Marx'la bağlarını koparmışlardı. Sonradan, anarşistler ve sosyalistlerden müteşekkil bir kaynaşma yaşansa da bu, huzurlu bir birliktelik olmadı.

Anarşist saikler, resmî sosyalist hareket içinde hâlâ gayet güçlü bir durumdaydı. Fransa ve İtalya'da anarşistlerin zapt ettiği kurumlardan *Bourses du travail* ve *Camere del lavoro*'dan besleniyorlardı. Bu yapılar 1887'de, Belçikalı iktisatçı Gustave de Molinari'nin önerisinden hareketle kurulmuş, Fransa ile İtalya'da oldukça yaygın bir şekilde kurumsallaşmışlardı (hatta farklı bir müteakip gelişme izleseler de İngiliz ticaret konseylerinde ve Alman ticaret federasyonlarında muadilleri bulunmaktaydı). Bunlar iş ve işçi bulma kurumları gibi kullanılabilen ve "kültürel imkânlar" taşıyan yapılardı; işçiler buralarda bir araya gelebiliyordu. İtalya ve Fransa'daki anarşistler ile bu ülkelerde ortaya çıkan anarşist federasyonlar, söz konusu kurumlara nüfuz

25 Gerekli önkoşullara sahip olmak anlamında "hazırbulunuşluk".

etmeyi başarmıştı. Sıradan işçi sendikaları, federasyonlardan rahatsızlık duymaktaydı ancak 1890'larda birtakım kaynaşmalar da yaşandı. Sonuç, her sosyalist konferansta ortodoks, "reformist", "revizyonist" ve sol gruplar arasında çekişmelerin yaşanması olacaktı. Sol, giderek artan bir şekilde, kendini tanımlamak için "devrimci sendikalist" terimini kullanmaya başladı. Radikal sendikalistlere göre, işçi sendikaları[26] (Fransızcada *syndicat*, İtalyancada *sindacato*) genel grev ilan etmeliydi. Bu yolla, kapitalizm yıkılabilirdi. İşçi sendikaları iktidarı ele geçirmeli, ekonomiyi dev bir üreticiler kooperatifi olarak düzenlemeliydi: Kiliseye, baskıcı yasalara geçit verilmemeli, teknoloji, boş zaman vb. desteklenmeliydi. Anarşistler bilim kurgu okuma peşindeydi. Ortodoks sosyalistler de bu genel grevlerin büyük ihtimalle başarısız olacağına dikkat çekeceklerdi: Bizzat işçiler işlerinin başına döner, polis de grevcileri bastırırdı. Devrimci sendikacılar bu itiraza, polis grevcileri bastırdıkça, proletaryanın durumunun daha da kötüleşeceği ve işçi sınıflarının sınıf bilincinin artacağı şeklinde karşılık verdi. Başka bir deyişle, Rus sosyal demokrat V. I. Lenin'in ifadesiyle durum ne kadar kötüyse, sonuç o kadar iyi olurdu.

Radikal sendikalistler manşetlerden düşmüyordu. Kasım 1904'te, kuzey ve orta İtalya'da genel bir grev örgütlediler ancak bu grev birkaç gün içinde başarısızlıkla sona erdi. 1909-1910 yıllarında ve yine aynı şekilde James Larkin'in başını çektiği, 1913'teki Dublin liman işçileri greviyle Büyük Britanya'da kendilerinden söz ettirdiler. İtalyan parlamentosu 1912-1913 yıllarında, bir süreliğine solcuların eline geçti. Almanya'daki işçi sendikaları Rosa Luxemburg'un 1905 ve 1910'daki genel siyasi greve yönelik önergesini kabul etmek üzereydi.

Bununla birlikte siyasi açıdan radikal sendikalizm hiçbir zaman ortodoks sosyalist hattı aşamadı. Partinin "revizyonist"

26 Burada ve metnin tamamında işçi sendikası İngilizce *trade union* sözcükleriyle karşılanmıştır. (ç. n.)

sağ kanadı gibi radikal sosyalistler de partiyi ikiye bölecek ölümcül bir çatlaktan mustaripti. Sosyalizm, neredeyse bir misyonerlik itikadıyla, zorluklarla ama genel olarak başarılı bir şekilde inşa edilmişti. Yerleşik yöneticileri inşa ettikleri bu oluşumla gurur duyuyordu, hepsi iyimserdi ve bir arada kalmayı istiyordu. Birinin ya da diğerinin argümanları o an için cazip gibi görünse de, soldaki "provokatörler" ve sağdaki ayrılıkçılar eşit derecede tehlike arz etmekteydi. Almanya'da kendilerine verilen isimle "Merkeziyetçiler" yani ortodokslar açısında herhangi bir şey yapmamak daha güvenliydi. Kautsky, "Biz devrimci bir partiyiz ancak devrim yapacak bir parti değiliz" derken bu durumu en iyi şekilde ifade etmekteydi. İtalyan partisinin lideri Filippo Turati de "devrimci jimnastik" olarak gördüğü 1904 genel grevine son vermişti; Turati'nin meslektaşı Leonida Bissolati ise bu grevi "koreografik bir duruş" olarak betimliyordu ve sonraki birkaç yıl içinde parti bir burjuva hükümeti içinde yer almayı reddedip aynı şekilde devrimci maskaralıklardan da uzak durarak "merkeziyetçi" çizgisini korudu. Bu koşullar altında, 1902-1906 yılları arasında yapılan genel grevler, en azından politik açıdan bir sonuç vermedi. Hatta Avrupa'daki muhtemelen en büyük ayaklanmanın yaşandığı Rusya'da sosyalistlerin bölünmesi (bu örnekte, Sosyalist Devrimciler ve Bolşevikler) iktidardaki çarı devirmeye daha fazla katkı sağladı.

Avusturyalı sosyalist lider Viktor Adler; Bernstein'ı, Alman partisini İngiliz İşçi Partisi benzeri radikal demokrat bir partiye dönüştürecek resmî bir program revizyonuna yönelik kamusal taleplerde bulunduğu için kınamaktaydı: "Böyle şeyleri söylemez, yaparsınız." Gerçek şu ki 1905'te yaşanan, "revizyonistler"in orta sınıf sempatizanlardan hatırı sayılır bir yardımı meşru şekilde almayı ummasıydı. Bu sempatizanları cezbetmek için eski sınıf savaşı sloganlarını bir kenara bırakmaya değmez miydi? 1890 sonrası orta-sınıfın kanaatlerinde eski rotalardan bir sapma yaşanmış, radikalizm muhtelif biçimler almıştı:

Radikal-demokratik, radikal-klerikal, radikal-milliyetçi ve kimi zaman da kripto-faşist... Kendine yeterliğin, pasifizmin ve bireyselciliğin eski burjuva dünyası hızla ortadan kayboluyordu.

Burjuva dünyasının altını kısmen kendi başarısı oymuştu. Eğitim ve teknoloji bir önceki jenerasyonun önüne geçmişti; orta ve alt sınıflara yönelik yeni işler ile bu işler için sayısı bitmez tükenmez adaylar arz ediyordu. Fransa'da 1896'da 40.000 banka memuru varken, bu sayı 1914'te 126.000 oldu. Berlin'deki elektrik şirketi Siemens'in 1895'te 605 *Angestelle*'si (yani memuru) varken, 1902'e gelindiğinde bu sayı muhaberat hacmindeki ani artışla birlikte 12.501'e ulaştı. Devlet memurlarının sayısı da gittikçe artıyordu; örneğin Fransa'da 100.000 öğretmen vardı. Sabah işe gidiş saatlerinde Waterloo Köprüsü'nden geçen memur orduları, Londra nüfusunun yüzde 5'ini oluşturuyordu. Almanya'da ise, 1880'den 1905'e kadar, yeni *Mittelstand*'ların[27] sayısı 500.000'den 2.000.000.000'a çıktı.

Eğitimli kadın ve erkeklerin yetişmesindeki muazzam artış, kabaca bu insanların eskinin görece yüksek maaşlarını belirleme güçlerinin artık geçerliliği kalmadığı anlamına geliyordu. Örneğin 1870'lerde öğretmenler, gayet yüksek maaşlar alıyordu. Büyük Britanya'da 81 pound maaş alan öğretmenler, kalifiye bir zanaatkârın seviyesinin bile üstüne çıkmaya başlamıştı. Ama aynı miktar bir otuz yıl sonra öğretmenleri ciddi anlamda zanaatkârınkinin altında bir seviyeye yerleştirecekti. Kilise, ordu ve hatta çoğu ülkede hukuk alanında da benzer bir süreç işliyordu. Bu sürecin çok sayıda emaresi vardı. 1890'dan sonra, diğer ülkelerde kırsaldan ucuz emek akışı bir süre daha devam etse de, ev içi hizmet İngiltere'de ilk kez düşüş yaşıyordu. Evler daha kullanışlı hâle gelmişti: 1890'ların sonunda ama bilhassa 1900'lerde, mümkün oldu-

27 Küçük ve orta ölçekli aile işletmeleri.

ğunca az karmaşık -1880'lerin pervaz ve "süslemeler"inden oldukça uzak- binalar tasarlayan mimarlar revaçtaydı. Örneğin önceye kıyasla bu dönemde büyük ve kemerli pencereler yaygınlaştı; 1920'lerin yaygın hafif yapı malzemeli, geometrik mimarisi 1914'ten birkaç yıl önce de zaten kullanılmaktaydı. İngiltere'de orta sınıf gelirleri (vergi beyannamelerine dayanarak) 1870'lerde yüzde 48 artış gösterirken, 1900'lerde bu oran sadece yüzde 11'di. Bunun en bariz sebeplerinden biri, orta sınıfın doğum oranlarındaki düşüştü, zira çocukların bakımı için gereken maddi güç eskisi gibi karşılanamıyordu. Doğum oranlarındaki düşüş, diğerlerine göre en burjuva ülke olan Fransa'yı öylesine ciddi etkiledi ki, bu dönemde ülke nüfusu zar zor artış gösterdi; 1899 yılına gelindiğinde hükümetin korkuları gerçekleşmiş ve aile yardımı talepleri gündeme gelmişti. Prag'ta iki ayrı bölge karşılaştırıldığında manzara şöyledir: İşçi sınıfı bölgesi Žižkov'daki doğum oranı 1880'lerde yüzde 4.1 ve 1890'larda yüzde 3.8 iken, alt-orta sınıf Vinohrady'deki rakamlar sırasıyla yüzde 3.3 ve 2.1'di. Orta sınıf temsilcilerinin bu "soy ıslahı"ndan yakınması gayet sıradan hâle gelmişti: Toplum pek de değerli olmayan unsurlarını yeniden üretiyordu. Ailece yapılan tatillerin maliyetindeki artış 1906'da paket turlara (Kuoni Tours tarafından gerçekleştirilen) çok sayıda katılımın olmasına neden oldu. Briç ve *squash*[28] icat edildi, yemekli toplantılar sadeleşip gayriresmîlik arttı. Laubaliliğin bir tezahürü olarak *tu ve Du*[29] kelimelerinin kullanımı tüm Avrupa'da yaygınlaştı; benzer şekilde İngiltere'de soyadlarından ziyade Hıristiyan isimler yaygınlaştı.

Kadınlar bu toplumsal değişimlerden fazlasıyla olumsuz etkilenmişlerdi. Zevahiri kurtarma çabasının asıl yükü onların omuzuna binmişti. Bilhassa genç kadınlar, herhangi bir iş bulmanın kendileri için ne kadar önemli olduğunun farkına

28 İki oyuncunun raketle topu duvardan sektirmek suretiyle oynadığı bir tenis türü.

29 "Sen" ve "dolayısıyla" anlamına gelen Fransızca kelimeler.

varmaya başladığından, bu dönemde çoğu yerde kadın hareketinin gelişmesi de şaşırtıcı değildir. Dünya hâlâ gayet eril bir dünyaydı. Kadınların kendi mal mülkleri üzerindeki en temel haklarını garanti altına alan yasalar bile ancak 1880'lerde onaylanmıştı; boşanmaya dayanak oluşturacak nedenler 1909'a kadar, kadın ve erkek için aynı şekilde düzenlenmemişti; başta hukuk olmak üzere birçok meslek kadınları dışarıda bırakıyordu (1909'daki bir duruşmada "kişi" sözcüğünün, eski statüsüyle "erkek" anlamına geldiği deklare edildi); 1913 İngiltere'sinin en önde gelen tıp dergisi kadın doktorların makalelerini kabul etmiyordu. İngiltere'de (ki Avustralya ve Amerika'nın büyük bölümünde kadınlar bu hakkı kazanmışlardı) epey güçlü bir kadın hareketi oy verme hakkı kazanmak amacıyla yola koyuldu. Emsalleri her yerdeydi. İşin garip yanı, Rusya ve Polonya kadınların meslek sahibi olma konusunda en fazla gelişme kaydettiği yerler olmuştu. Bu ülkelerdeki soylu ailelerin kızlarının yaşamları hiçbir zaman kolay olmamıştı ama taşınmazlardan gelen para arzının tükenmeye başlamasıyla yaşamları daha da zorlaştı. Bu yüzden bu kadınlar, her konuda Batı'daki hemcinslerinden çok daha fazla rol sahibiydi. Öyle ki, 1880'lerde kadın öğrenciler Rusya'daki toplam üniversite öğrencisi sayısının dörtte birini oluşturuyordu. Geçmişin korseli, volanlı elbiselerinden çok daha rahat elbiseler giyinen, sigara içen ve kendi yaşamını kazanan bu "modern kadın", Edward döneminin bir sonucuydu. Bu sonuç Viktoryen ahlaka saldırıyı da beraberinde getirdi. İngiltere'de Samuel Butler, *The Way of All Flesh* adlı eseriyle bunu yaptı; Berlin'de 1914'ten önceki gösterişçi *café-society*[30] yaşam tarzı 1920'lerin habercisi gibiydi. Öyle ki bir Amerikan âdeti olan içecekleri birbirine karıştırmak bilinir hâle gelmişti. Berlin'deki *Maxim*'ler[31] birkaç yıl sonra adı "kokteyller"e dönüşecek "içkiler"in reklamını yapı-

30 Zamanının çoğunu popüler mekânlarda ve cafelerde geçiren zengin ve elit kesim için kullanılan Fransızca bir deyim.

31 Avrupa'nın büyük şehirlerinde şubeleri olan bir restoran zincirinin ismi.

yordu. Bu sırada, işçi kadınlar mevzubahis olduğunda taraftarlarının ekseriyeti züppeliği elden bırakmamasına rağmen "feminizm" oldukça endişe verici bir meseleye dönüşmüştü.

Bununla birlikte genç orta sınıf erkekler için de dünya artık daha zor bir yerdi. Birçok meslekte, "tanıdıklar"ın eline bakıyordunuz. Örneğin yasalara göre çıraklık, kırtıpil bir zorbanın buyruğunda uzun saatler para almadan çalışmak demekti; İngiltere Kilisesi'nde ve eğitim alanında da durum aynıydı. Bilhassa emeklilik yaş sınırının olmadığı, üstelik bazı profesörlerin çok uzun yıllar yaşadığı Fransa'da üniversitede iş bulabilmek epey zahmetli bir mücadeleydi. 1900'e gelindiğinde orta sınıfa özgü meslekler için sürdürülen rekabet öyle bir noktaya gelmişti ki, adaptasyon için -geçmiş yüzyıllar boyunca kullanılan "kısıtlayıcı uygulamalar"ın sonucu olan- mesleklere ihtiyaç duyulmuyor, söz konusu meslekler de kendi kemikleşmiş üsluplarını koruyordu. İki kuşak önce eğitimli birinin istediği işe girmesi kolaydı. Şimdiyse bu çok daha zordu ve ailelerin zor günler için ayırdığı kaynaklar da zayıftı. 1906'da Cambridge Üniversitesi Öğretim Üyeleri Atama Kurulu'nun (yani Yükseköğretim İstihdam Kurumu) kurulması da bu durumun bir neticesidir. W. H. Auden ya da Evelyn Waugh'un hazırlık okulunda iş bulmak zorunda kaldığı zamanlar pek de uzak değildi.

Orta sınıf huzursuzluğu, bir ulusun diğeriyle çatıştığı yerlerde çok daha bariz bir şekilde patlak veriyordu. Eğitim sistemi yaygınlaştırılmıştı; bu da Bohemya, Flandre, Katalonya, Norveç'te alt-orta sınıftan daha fazla insanın okula kabul edildiği anlamına geliyordu. Eskiden bu gibi ülkelerdeki eğitimli insanlar otomatikman hâkim kültürün dilini öğrenip "devletin tebaası" (*people of state*)[32] oluyordu. Gerçekten de František,

32 Yazar bu kelime aracılığıyla siyaset biliminin önemli bir tartışmasına atıfta bulunuyor: Devlet mi insan içindir, yoksa insan mı devlet içindir? Birincisi geçerli olduğunda devlet karşısındaki hakları yasalarla korunduğundan insan "halk veya vatandaş" hâline gelir; ikincisi söz konusu olduğunda, yani eski rejimlerde insan, hesap sorulamayan hükümdarın tebaasıdır.

Palacký ve Rieger gibi Çek vatanseverler ve revivalistler[33] çalışmalarını Almanca kaleme almıştı. Ancak şimdi teknik ve alt-orta sınıf unsuru devreye girmekteydi ve onlar bir başka dil öğrenme zahmetine katlanamazdı. Bu durum zaten Prag'daki Charles Üniversitesi'nde 1870'lerin sonuna doğru muhtelif sıkıntılara yol açmış ve 1880'lerde üniversite, Çek ve Alman olmak üzere iki bölüme ayrılmıştı. Aynı durum Ghent Üniversitesi'nde ve hatta Kardinal Mercier'in Felemenkçe öğretime dair her türlü fikri şiddetle kınadığı büyük Louvain Katolik Üniversitesi'nde de oldukça ciddi sorunlar yarattı.

Bu dönemde radikal milliyetçilik de patlama yaşadı. Bask endüstrisinde çalışmak üzere güneyden gelen göçmen gruplara (*maketas)* karşı duyulan nefretten 1894'te milliyetçi bir Bask partisi (PNV) doğdu; 1904'te Katalan *Lliga* (ve daha sonraları *Solidaridád*) yükselişe geçti. Yine bir alt-orta sınıf olarak gazeteciler ile yeni-failler ve cumhuriyetçilerin, saygın özerk yönetimcilere bir tepki olarak *Sinn Féin* İrlanda'da 1905'te kuruldu. Liderleri Arthur Griffith Macaristan üzerine çalışıyordu. O dönem, radikal milliyetçilik şiddete yöneldi. 1906'dan sonra, değişimin yavaş temposundan rahatsız olan radikal milliyetçiler, anarşistlerin işi bıraktığı yerde devreye girip yüksek mevki sahiplerini bombalamaya başladı. Bu eylem biçimi Rusya ve Hırvatistan'da yaygınlaştı. Çoğu örnekte, bombaları atanlar çiftçi ailelere mensup, kaderi bir ilkokulda düşük bir ücret karşılığında angarya işlere koşmak olmak olan erkeklerdi. Örneğin 1914'te, Arşidük Franz Ferdinand'a suikast düzenleyen Gavrilo Princip gibi. Tüm bu insanları iş bulma, bilhassa da bürokraside iş bulma mücadelesinin bir neticesi olarak, ciddiye almamak açıkçası kolaya kaçmak olur. Dilleri resmî olarak tanınsaydı, bu insanlar da iş sahibi olacaklardı ancak insanları, vatandaş değil de tebaa olarak gören siyasi sistem devam ettikçe bu gerçekleşmeyecekti. Dolayısıyla radikal milliyetçilik,

33 Halkın dinî duygularını harekete geçirmek, güçlendirmek için toplantılar yapan vaiz ya da bu toplantılara katılan kimse.

insanların sempatisini kazanacak şanssızlık hikâyeleriyle, onları kendine çekme eğilimindeydi. Felemenkçenin Belçika'da kamu hizmetlerinde yaygınlaşması için 1897'de yapılan ilk büyük gösteriler, Badeni hükümetinin her iki dilin de kamu hizmetlerinde eşit statüyü haiz olması gerektiği yönündeki kararnamesiyle sonuçlanan, Prag ve Viyana'daki Çek ile Almanlar arasında yaşanan karışıklıklara denk geldi.

Bu yeni orta sınıf radikalizminin en can alıcı kesimini bağımsız sektör çiftçileri, küçük esnaf ve zanaatkârlar (ayakkabı tamircileri, terziler vb.) oluşturuyordu. Almanların *Mittelstand*[34] olarak adlandırdığı bu sektör, 1880'lerde ekonomik yenilgiye uğramıştı. Şimdi de enflasyonla karşı karşıyaydı. Enflasyonun en önemli faktörlerinden faiz oranları, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesindeki on yılda giderek tırmandı. Genel olarak, bir önceki jenerasyonda yüzde 2 ya da 3 olan faiz oranları, bu dönemde yüzde 6 civarında bocalıyordu. Büyük Britanya'da banka faiz haddi, 1909'da yüzde 2.5'a kadar düşüp daha sonra hızla yüzde 5'e yükseldi ve bunu takip eden yirmi yıl boyunca tekrar yüzde 2.5'a gerilemedi. Bunun dışında, ulaşımın gelişmesi kilometrelerce uzakta imal edilmiş malların mahallî ölçekte satılabilmesi anlamına geliyordu. 1910 yılına gelindiğinde çok sayıda zanaatkâr ve çiftçiyi destekleyen Fransa ve Almanya'da, politik bağlamda çok farklı istikametlerde hareket etseler de, bu grupların haklarını savunan birçok örgüt vardı. Kabaca ifade edecek olursak, Alman *Mittelstand*'ı Yahudi aleyhtarı ve sosyalizm karşıtı fikirleri benimsemişti; bir anlamda bu insanlar, savaş öncesinde Alman muhafazakâr partisini değiştirdiler. Kaldı ki, ulaşımın gelişmesi kilometrelerce uzakta imal edilmiş malların mahallî ölçekte satılabilmesi anlamına geliyordu. 1910 yılına gelindiğinde, pek çok zanaatkâr ve köylüye destek çıkan Fransa ve Almanya'da, siyasi bağlamda çok farklı yönlerde hareket etseler

34 Almanca konuşulan ülkelerde küçük ve orta ölçekli işletmelere verilen ad.

de, bu grupların haklarını savunan birçok örgütlenme vardı. Genel olarak ifade edecek olursak, Alman *Mittlestand*'ı Yahudi aleyhtarı ve sosyalizm karşıtı fikirleri benimsemişti; bu insanlar bir bakıma savaş öncesi Alman muhafazakâr partisini değiştirdiler; benzer bir çizgiye Belfast, Nördlingen ve hatta Liverpool örneklerinde de rastlanabileceği iddia edilebilir; zira bunların hepsinde ortaya çıkan radikal muhafazakâr hareket birçok açıdan faşizmi öngörmekteydi.

1906'ya gelindiğinde, geleneksel siyasetle hiç alakası kalmamış bir hareket yoldaydı: Gelişmemiş köylü Avrupalıların mobilizasyonu. Kıtanın büyük bir bölümünde ama bilhassa İrlanda ve İskoçya'nın bazı bölgelerinde siyaset Fransızların "yabani taşralılar" ve "dört ayaklı hayvanlar" dediği bu toplumsal kesimin başlıca meselelerinin çok üstüne çıkmıştı. Buralarda yaşam, geçmiş yüzyıllarda nasılsa öyle devam ediyordu. Bu durum hiçbir yerde, demiryolları ve kanallarla bozulmamış geniş bir bozkır ülkesi olan Çarlık Rusyası'nda olduğu kadar yoğun değildi. Ama 1890'dan sonra, değişim bu geri kalmış bölgelere bile ulaştı. Bu bölgelerde yaşayanların vardiyalı çalışmak üzere şehir merkezlerine gidip gelmesi epey yaygınlaşmıştı. Demiryollarının gelişi bazen zirai kapitalizmin başlayabileceği anlamına gelebiliyordu, -ki bu aynı zamanda kendi kendine yeten köylüler için toprak kaybı demekti. "Zirai kapitalizm" sadece tek bir seyyar satıcının bölgeye gelmesini ifade eden bir süreci tanımlamak için çoğu zaman fazlasıyla debdebeli bir terimdir ve belki de geçmişte olduğundan çok daha fazla tefecilik anlamını taşır. Yine de bu gelişmemiş dünya değişiyordu. Batı Avrupa'da sorunlar görece mahallî düzeyde ve küçük ölçekli kaldı: Hükümetin balıkçıların cumartesi geceleri barlarda olduğu saatlerde, küçük balıkları bile yakalayabilen ve balıkçılığın geleceği açısından kullanımının bırakılmasını istediği dar delikli ağların illegal bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını denetlemek üzere bölgeye müfettişler göndermesi üzerine Hebridlerli balıkçıların

ayaklanması; güneydoğu İrlanda'da "büyükbaş hayvan çalıştırılması" yüzünden çıkan ayaklanma; 1907'de Languedoc'ta bağcıların ayaklanması; *Fasci Siciliani* diye de bilinen 1892-1893 Sicilya ayaklanması gibi...

Gerçeği söylemek gerekirse zirai sıkıntıların merkez üssü Doğu Avrupa'ydı. Bu sıkıntılar Güney Rusya'da 1902'de pek çok malikânenin ateşe verilmesiyle gün yüzüne çıktı ve ilerleyen bölümlerde değinileceği üzere, benzer bir feveran 1905'te de yaşandı. Romanya, 1907 baharında bu tür feveranların sembolü hâline gelmişti. Kuzey Boğdan'da, Dorohoi Valisi Văsescu Mart ayının başında alkol satışının yasaklandığını duyurdu. Bunu yaparken kırsaldaki gerilimin farkındaydı. Boğdan'daki toprakların yarısı 1861'den beri ihraç amaçlı hububat ekimine tahsis edilen büyük çiftliklerden oluşuyordu. Kiralar üç katına çıkmıştı, keza nüfus da. Toprak sahipleri toprağı iş gücü, toprak ya da hasat üzerinden belirlenen miktar (*dijmă la tarla* veya *clacă)* karşılığında köylülere kiralıyorlardı. Ancak köylüler borçlarını vaktinde ödemezlerse, "bu türden borçlara karşılık köylülerin kıyafetlerinin alınmasının kesinlikle yasak" olduğunu belirten 1900 tarihli yasaya rağmen, çok ağır cezalarla karşı karşıya kalırdı. Köylülerin *obşte sătească* diye bilinen kendi komünal düzenleri vardı ve -Rusya'da olduğu gibi- komünal tarımın gayet verimsiz işlediğine dair pek çok şikâyet mevcuttu. Büyük toprak sahipleri de işleyişi gitgide, toprağı kullanım hakkını beş yıllığına iktisap etmek suretiyle, *arendaş* denilen kendi kiracılarına bırakma eğilimindeydiler. Bu örneklerin çoğunda kiracılar, ya yabancı Yunanlar ya da Yahudilerdi ve onlar da köylüleri çok ağır koşullarda çalıştırmaktaydı. Boğdan Prensliği'ndeki ikinci büyük malikâne arazisi için, Flămânzi'deki Prens Mihail Sturdza'nın arazisiydi, Fischer ailesi kiralama konusunda hem köylüler hem de Juster ailesiyle rekabet hâlindeydi. Köylüler 62.000 leyi bulamadı. Juster ailesi de yarış dışı kaldı ancak Fischer ailesini yolsuzluktan dava etmeyi başardı. Ancak bu sefer

de Fischer ailesi topraktan daha fazla gelir elde etmek zorunda kalıp köylülerin ödediği, üzerinde anlaşılmış kira bedelini *falce*[35] başına 25 leyden 32 leye çıkardı. Bunun üzerine büyük bir ayaklanma yaşandı ve köylüler Yahudilere yönelme eğilimi taşıyan bir öç alma isteğiyle topluca Botoşani, Dorohoi ve Iaşi şehirlerine girdiler. 20.000 kişinin ölümünden sonra ayaklanma bastırıldı. Romanya hükümeti, toprak reformunu derhâl değerlendirmeye alıp Birinci Dünya Savaşı sonrası bu konuda karara vardı.

Söz konusu olaylar 1905'e ait huzursuzluklardı. Bu huzursuzluklara cevap devletten geldi. 1906'da sonra hükümetler, gittikçe daha teknokrat ve toplum mühendisliğine dayanan bir tutum benimsedi ve böylece 20. yüzyıl başladı.

Teknokrasi 1906-1910

1905'te yaşanan toplumsal karışıklıklar, her yerde yeni yönetimleri de beraberinde getirdi. Bu yönetimler, toplumsal dertleri ortadan kaldırmak için devlet iktidarını kullanmaya niyetli olduklarından, bilinçli bir şekilde gayet teknokrat yapıdaydı. Çoğu ülkede siyaset alanında sol ile merkez arasında ittifak söz konuydu. Bu ittifak siyaseten, reform adına kitlelere çağrıda bulunmaktaydı. Hatırı sayılır bir bürokrasinin oluşumundan çekinmeyip planlamanın dilini konuşuyordu. Devlet, sınıf savaşlarında söz sahibi olacaktı.

1906'da büyük bir çoğunlukla iktidarı ele alan İngiliz liberalleri bu hareketin başını çekti. Bununla birlikte Fransa'da, 1902'nin *Bloc*[36] hükümetleri radikal başbakan Clemenceasu (1906-1909) liderliğinde harekete, teoride değilse bile gerçekte devamlılık kazandırdı. Aynı yıllarda Avusturya'da Baron

35 1 birimi, 6 dönüme denk gelen bir yüzey ölçü birimi.

36 Fransa'da 1899-1905 arasında sol ve merkez partiler tarafından kurulan koalisyon hükümetleri.

Max Vladimir von Beck *Reichsrat*'ın[37] parlamenter çoğunluk temelinde işlemesini sağladı ve bunu da genel oy hakkının tanınmasından sonra gelişen kitle partileri, sosyalistler ve Hıristiyan Sosyal Partililerle işbirliği yapmasından dolayı, yüzyılın başında olduğu gibi imparatorluk iradesi kullanarak yapmadı. Aynı dönemde İtalya'da Giovanni Giolitti uzun süre görevde kaldı. Almanya'da ise radikal liberaller, ulusalcı liberaller ve muhafazakârlar arasında *Bülow-Block* olarak bilinen özel bir ittifak söz konusuydu. Rusya'da Çar, meclisi, yani *Duma*'yı açmıştı. *Duma*, sınırlı gücüne rağmen, bütçeyi veto edince Çar'ın bakanları da bunu saygıyla karşılamak zorunda kaldı. Bu dönemin (1906-1911) başbakanı P. A. Stolipin'di. Yine bu dönemde İspanya bile "yeniden doğuşçu" Maura'nın yönetiminde bir teknokrasi dönemi yaşadı.

Bu dönem her yerde sol eğilimli hükümetlerin düşmesiyle 1909-1910 yıllarında sona erdi. Büyük Britanya'da liberaller meclis çoğunluğunu kaybetmişti ve yola devam edebilmek için İşçi Partililer ile İrlandalıların oylarına ihtiyaç duyuyordu. Merkez-sol ittifakları parasal sorunlardan dolayı her yerde dağılmaya başladı. Ancak 1906-1909 yılları daha önce olduğundan çok daha güçlü bir yönetim mekanizması yarattı. Eğitim, haberleşme, sağlık hizmetleri, kentsel yönetim, emniyet güçleri ve giderek çoğalan toplumsal refah aktörleri gelişip yayıldı. Devletlerin ekonomide rol almasına yönelik büyük bir baskı mevcuttu. Demiryolları bariz ve kısmen kazanılmış bir hedefti ancak başka birçok alan daha vardı. Kıta Avrupası uzun bir bürokrasi geleneğine sahipti. Ancak bu gelenek hiçbir yerde, devletin 1914'e kadar demiryollarının, hastanelerin, okulların ve hatta kimi fabrikaların işletmesini devraldığı Avusturya'da olduğu kadar güçlü değildi. Bu bir bakıma "karşı-Reform" hareketinin mirasıydı: Gösterişli bürokrasinin, yüksek vergilendirmenin ve bireysel girişimcilerin zarar

37 İmparatorluk konseyi.

edeceklerini düşündükleri için uzak durduğu, iş gücü arz eden, müsrif, şatafatlı kamu hizmetleri dönemiydi. Protestanlar (Bismarck'ın vakur arkadaşı Bostonlu John Motley'nin *Dutch Republic* adlı çok ciltli eserinde de gayet iyi bir şekilde anlatıldığı üzere) tüm bunlara her zaman küçümseyerek yaklaşmıştı. Ancak şimdi Protestan ülkeler bile bürokrasiyi yavaş yavaş kabullenmek zorunda kalıyordu. Büyük Britanya'da yerel yönetimler, eskiden kısıtlı bir bütçeyle iş görüyordu ve vergiler de oldukça düşüktü. Gerçekten de yerel yönetimler genellikle bir telefon ve yarı zamanlı çalışan sekreteriyle birlikte faal bir kişiden ibaretti. Teknokratik liberalizm çağında bu durum artık değişiyordu. Belli başlı Avrupa ülkelerinde bürokrasi ve vergiler çok keskin bir artış gösterdi:

Kamu Çalışanı Sayısı (askerî olmayan)

	1881	1901	1911
Büyük Britanya	81.000	153.000	644.00
Fransa	379.000	451.00	699.000
Almanya	452.000	907.000	1.159.000
(Prusya)	-	152.000	542.000

Avusturya-Macaristan'ın 4.000.000 kişilik bürokrasisiyle kıyaslanacak türden bir bürokrasi lüksüne sahip olmasa da hemen her yerde durum benzerdi.

Habsburg Monarşisi'nde bürokrasi, azınlık milliyetçiliğinin önünü baştan kesmek için kasten bir araç olarak kullanıldı. Kâfi sayıda Sloven, Çek ve Polonyalı kamuda istihdam edilirse bu insanlar da ayrılıkçı gayeler peşinde koşma saiki taşımazdı. Bu nedenle Avusturya üniversitelerindeki öğrencilerin yaklaşık üçte biri hukuk eğitimi alıp bürokrasi alanındaki işlere yöneldi, zira hukuk eğitimi bu alanda önemli bir hazırlayıcı

nitelik (özellikle "idare hukuku" ya da *Verwaltungsrecht*[38]) arz ediyordu. Diğer ülkelerde, 1900'lerin başındaki emperyalist koalisyonlar, muhalif gençlerin dikkatini imparatorluk ülküsünü massetmişlerdi. Habsburglar ise çok zayıf olduklarından bunu başaramadı. Bunun yerine, Ernst Körber döneminde (1904'te sona ermiştir) devletin parasını kanallar açmak, demiryolları inşa etmek gibi yönetim meselelerinde kullandılar. Tüm bunlar da daha fazla bürokrasi ve daha fazla hukuk diploması demekti.

Bu türden bir bürokrasi daha az gelişmiş ülkelerde tehlikeli olabilirdi. Sözüm ona toplumsal bir devrimle aynı anlama gelmekteydi. Eski "soylular" -büyük kısmını toprak sahipleri oluşturuyordu- 1890'larda kırsaldaki kontrolünü kaybetmeye başlamıştı. *Caciquismo*ların[39] İspanya'yı yönettiği, Asturius Prensliği'ndeki Pidállar gibi bir yerel liderler (*caciques*) ailesinin oy karşılığında bir bölgeyi yönetebildiği, vergi imtiyazı alabildiği, askerlikten muaf tutulabildiği, haberleşme alanındaki işlere girip ve hatta müşterileri için "sonucu önceden belli" duruşmalar ayarlayabildiği günler geride kalıyordu: Zira 1900'e gelindiğinde büyük malikâneler bile maliyetlerdeki artıştan mustaripti ve her yerde istisnasız toprak yüzölçümünde fark edilir bir azalış kayda geçiyordu. İrlanda, İspanya, Sicilya ve Rusya'da hükümetler toprak reformu teşebbüsünde bulunsun ya da bulunmasın büyük malikâneler düşüşe geçmişti. Bu ülkelerde genellikle endüstri ve ticaret ekonomiyi canlandıracak kadar gelişmediğinden, devlet memurluğu da gittikçe geriye kalan tek çare hâline geldi. İtalya örneğinde, "güneyde, tek endüstrinin güç" olduğu biliniyordu. Bir devlet memuru olan vali, mafyanın muhtelif kiralık gangsterleri ya da Napoli'deki *camorra*[40]

38 İdari hukuk.

39 Derebeyleri, yerel yöneticiler.

40 Napoli'de ortaya çıkan İtalyan mafya tipi suç örgütü veya gizli topluluk. Tarihi 17. yüzyıla kadar uzanan İtalya'daki en eski ve en büyük suç örgütlerinden biri.

asalaklar arasındaydı. Rusya'da polis departmanının bir bölümü sıklıkla yeraltı dünyasındandı. Antisemitizm görmezden gelinip kimi zaman da bizzat polis tarafından örgütlendi. Batı Ukrayna ve başkenti Kişinev'de meşum 1903 kıyımının yaşandığı Besarabya'daki[41] büyük malikânelerin çöktüğü bir ortamda antisemitik düşünce birden palazlandı. Tver vilayeti valisi Aklestyshev, mahallî temsilciler meclisinin hakkından gelmek için bizatihi sabıkalı kişileri görevlendirdi. Bilhassa mahallî idare usullerinin, 1898'de İrlanda'yı da dahil edecek şekilde genişletilmesiyle, İrlanda Ulusal Bağımsızlık hareketi de düşmanlarının gözünde dev bir "silah"a dönüştü. Napoli Büyükşehir Belediyesi yönetimi, yolsuzluk suçundan dolayı hükümet kararıyla tam on dört kez azledildi. Sicilya'daki Messina Büyükşehir Belediyesi 1908'deki deprem ve tsunamiyle altüst olduğunda, yolsuzluk sorununun ürkütücü resmi ortaya çıktı. Tüm İtalya ve akabinde tüm Avrupa'dan mali kaynak ve gönüllüler şehri yeniden inşa etmek ve felaketzede şehir sakinlerine yardım etmek için bölgeye aktı. Ancak tonlarca mal ve binlerce liret yerli "kodamanlar"ın eline sorunsuz bir şekilde geçti, mallarsa başka yerlerde satılarak elden çıkarıldı.

Batı'da yeni bürokrasi makul bir şekilde ilerici bir unsur olarak resmedilmesine paralel olarak güç de kazanmıştı. Endüstriyle ilgili konularda Llewellyn Smith ile Askwith'in ya da Fransa'da iş gücü alanında Arthur Fontaine'in, eğitim alanında Monod'nun yaptığı gibi, kıdemli memurlar hükümet politikalarını zorla kabul ettirmekte etkili olabiliyordu. Büyük Britanya'da, bu dönemden kısa bir süre öncesine kadar feodal kurumlar hâlâ ayaktaydı: Cemaatlerin kilise yönetim kurullarının, büyük tahkikat heyetlerinin ve üç ayda bir açılan sulh mahkemelerinin modern ihtiyaçlara ayak uydurması güçlükle sağlanmıştı. İdari reform gerçekleşti ancak bilhassa finansmanı -derecelendirme sistemi çok ağır ve verimsizdi- fazlasıyla

41 Bugünkü Moldova'nın eski adı.

aceleyle ve üzerine düşünülmeden hazırlanmıştı. Britanya'daki şehir merkezleri bu dönemde daha sağlıklı hâle geldi ancak bu süreç asıl itibarıyla bu şehirlerin, Liverpool şehrinin faiz oranlarının düşük olduğu 1880'de önayak olduğu gibi, kredi çekme kapasitesine bağlıydı. Genel olarak Büyük Britanya'da bürokrasinin yaygınlaşması, esasen bürokratları kontrol edecek hukuki bir külliyat olmadığından, Kıta Avrupası'nın deneyimine kıyasla başarısızdı. Fransa'da (ve dolayısıyla Napolyon'dan etkilenen çoğu diğer ülkede) sayıştayın (*Cour des comptes*) başkanlık ettiği bir idari hukuk (*droit administratif*) mevcuttu. İngiltere'de bürokratlar kervan yolda düzülür mantığıyla hareket etti ama isteseler çok daha fazlasını yapabilirlerdi, bu dönemde sadece İngiliz Teamül Hukuku'nun gözettiği mülkiyet hakkı yüzünden bile muazzam bir saygıyla (Kıta Avrupası'nın gözünde) destekleniyorlardı. Mahallî idare bürokrasisi (bazı açılardan, bu yapıya yerel sendikalar da dahildi) oldukça farklı politikalar ve tarifeler uygulayabiliyor, dolayısıyla iskân, zabıta ve eğitim gibi konularda çok farklı sonuçlar alabiliyorlardı. Klasik bir *laissez-faire*[42] ülkesi, "gece bekçisi devleti", bağımsız ahlaki bireylerin ülkesi olan İngiltere'nin dönüşümü acemi bir şekilde gerçekleşiyordu.

Tüm Avrupa'da istatistiksel sistemler ortaya çıktı. Daha doğrusu, tarihsel istatistikler ilk kez güvenilir sayıldı ve istatistik teorisi gerek yeni yeni ortaya çıkan "sosyoloji" alanında gerekse "ekonometri" teriminin 1909'da ilk kez kullanıldığı ekonomi alanında pratik önemi haiz bir konuya dönüştü. Rus zirai sorununa dair istatistiklerin güvenilir hâle gelmesi de yine sadece bu dönemde gerçekleşti. Yarısı sıçanlar tarafından yenmeye devam etse de, en azından 1904'ten sonraki müteakip hasatların miktarına dair sağlıklı tahminlerde bulunabiliriz. Birçok konuda olağanüstü bilgiye sahip A. V. Çayanov ve itinalı Khryashcheva ile Şerbina gibi Rus ziraat uzmanları, köylü

42 Serbest piyasa.

komünal tarımının işleyişine dair çalışmaları itinayla inceledi. Bunun dışında fabrika teftiş kurulları, her yerde, 1890'larda girişilen ve büyük oranda farazi rakamlardan oluşan önceki denemelerden çok daha güvenilir istatistikler oluşturdu.

Bu devlet mekanizması büyük ölçüde yükselen sınıf savaşlarının üstesinden gelmek için geliştirildi: Devlet hakemlik yapıp toplumsal sorunları sanki matematik problemleriymişçesine ele alacaktı. Eğitimin yaygınlaşması bariz bir başlangıçtı ve büyük ölçüde önceki rejimler "ulusal verimlilik" adına bu gelişmeyi öngörmüştü. "Teknokratlar" yeni okullar ile bilinçli bir şekilde mücadele edecek bir öğretmenler sınıfı yetiştiren öğretmen okullarının -Fransa'daki muadili "*écoles normale*- kurulması için bolca para harcadı. Kilise ise genel olarak kitle eğitiminden artık vazgeçiyordu. İngiltere Kilisesi "mahallî devlet okulları" için devletten ödenek almayı kabul etmişti; zira düşen Kilise gelirlerine rağmen ayakta kalmanın tek yolu buydu. Fransa'da, Kilise okulları Devlet ile Kilise'nin birbirinden ayrıldığı dönemde (1905-1906) neredeyse tamamen kapandı. İtalya'da, Giovanni Giolitti kendisiyle olan ittifaklarını 1908'de bozan Katoliklerle uzun zamandır atışma hâlindeydi. Aynı yıl, Avusturya'da genel oy hakkıyla başa gelen Beck hükümeti Kilise ile ilgili bir meseleden dolayı (Innsbruck Üniversitesi'nin de dahil olduğu Wahrmund Olayı) iktidardan düştü. Devlet okulları artık çok güçlü bir şekilde hâkim hâle gelmiş ve bu okulların dinî bileşenleri de son derece sınırlandırılmıştı. Eğitimin yaygınlaşması aynı zamanda düşük ücretle öğretmenlik yapan çok sayıdaki kadının "kurtuluş"una da epey katkıda bulundu. Eğitim kurumu her yerde güçlü bir mekanizmaya dönüşüp kendi kurumsal değerler sistemini ve yayınlarını geliştirdi. *Nous les maîtres d'école* ("Biz, Öğretmenler")[43] başlıklı çalışma Üçüncü Cumhuriyet'in bilinçli bir şekilde karakter gücünü yansıtmaktaydı. *Times Educational Supplement* (Times Eğitim

43 Jacques Ozouf'un 1967'de yayımlanan kitabı.

Eki) İngiltere'de ilk kez 1910'da çıkarıldı. İtalya da dahil olmak üzere Orta Avrupa'da üst-düzey eğitimli öğretmenler "profesör" addedilir, onlar da kendilerini gayet ciddiye alırdı. Fransa'daki öğretmenler ise sınıflarda disiplini sağlama ihtiyacı bile duymuyordu. Bu görev bir gözetmene (*surveillant*) verilirdi.

Bazı ülkelerde toprak reformuna dair süregiden tartışmalar vardı. 1890'ların sonu ve 1900'lerin başındaki zirai sıkıntılar en çok da Romanya, Macaristan ve Rusya gibi hububat ihracatı yapan ülkeleri etkilemişti. Devamında aynı sıkıntılar Avusturya Polanyası'nı (Galiçya) da vurdu. 1900'den sonra, bu örneklerin hepsinde hükümetlerin söz konusu sıkıntılara cevabı toprak reformu ihtiyacına dair daha büyük farkındalık oldu. Çar yanlısı bakanlar bu meseleyi 1902'de ele alıp, teknokrat meşrutiyet yanlısı P. A. Stolipin'le de işbirliği yaparak büyük ölçekli bir toprak reformuna gitti. Rumenler 1910'da bu yönde ilk adımlarını atıp savaş sonrası, General Averescu liderliğinde kapsamlı bir programı uygulamaya soktu. Bosna-Hersek'teki Avusturya-Macaristan yönetimi, üründen farklılaşan oranlarda bir pay vermek şartıyla topraklarını ve araçlarını kiraladıkları Müslüman toprak sahiplerinden özgürlüklerini satın almak isteyen yarı-serf çiftçilere (*kymety*) mali destek sağlamaya -pek gayretli olmasa da- çalıştı. İngiltere'deki hükümetler, 1903'te ama özellikle 1909'da nihayet İrlandalı mutasarrıflara kendi topraklarını satın alma imkânı tanıyan tasarılar hazırladı. Bu tür bir tasarı, 19. yüzyılın sonunda da hazırlanmıştı ancak onun şartları pek cömert sayılmazdı. Ayrıca zirai bir buhranın yaşandığı bir dönemde insanlar genellikle toprağı tamamen satın almaktansa kiralamayı yeğliyordu. Her ne kadar iyi niyetle hazırlanmış ve her ne kadar üzerinde sürgit tartışmalar yürütülmüş olsa da Gladstone Toprak Kanunu ve muhtelif diğer İngiliz tasarıları genel olarak sonuçsuz kaldı. 1887'ye kadar bu tasarıların sunduğu karşılıklardan sadece 731 çiftçi yararlandı. 1903 tarihli Wyndham Kanunu ve bilhassa 1909'da bu kanuna yapılan liberal

ekle toprak fiyatları yeniden yükselişe geçti, çiftçiler toprak satın aldı ve söz konusu kanuna muhalif yerlerde liberaller istimlake müsaade etti. Bu toprak reformlarının başarı oranları epey farklılık gösterdi. Kent piyasaları ve tali istihdam elverseydi taşranın da genel olarak, reformdan bağımsız, refah düzeyi yükselebilirdi: Rusya'nın büyük bir bölümünde olduğu gibi köyler çok fazla izoleydi ve hâlâ eski yollar kullanılmaya devam ediliyordu. İtalya'nın güneyinde ve İspanya'daysa büyük ölçekli toprak sahipleri kendi geri kalmış bölgelerinde tek başlarına bir tür toplumsal bütünlüğü gerçekleştirdiklerini, sulama ve yatırım sağladıklarını sürekli iddia edebiliyordu. 19. yüzyıldaki toprak reformu tasarıları gerektiği gibi uygulansaydı, büyük malikânelerin elinde de bu toplumsal bütünlük ihtiyacından dolayı bir yeniden yapılanma biçimi olurdu.

Metropollerde ise "teknokratlar" çok geniş ufukların farkına varmaya başladı. "Kentsel planlama" 1914'ten önce yaygın bir kavrama dönüştü. Kavram -"kentsel genişleme" (*Stadterweiterung*) ifadesinin Birminghamlı belediye meclis üyesi Nettlefold'un 1905'teki ziyaretinde şaşkınlığa uğrattığı sırada- Almanya'da ortaya çıktı. Daha sonra Barselonalı mühendis Ildefonso de Cerda'nın iki kuşak önce geliştirdiği İspanyolca kökenli bir sözcüğün yansımasıyla Fransızca şehirleşme (*urbanisation*) sözcüğüne dönüştü. 1906'da şehirlerin 19. yüzyıldaki genişlemesiyle (İngiltere'de 1815'ten beri devam ediyordu) ortaya çıkan kaosa yeni bir biçim vermeye yönelik mülahazalar yapmak üzere pek çok Avrupa şehrinde konferanslar ve sergiler düzenlendi. Bu dönemde yeni, kentsel bir mimari kendini hissettirmeye başladı. Yine 1906'da -elbette- Almanlar ve Belçikalıların önayak olduğu bir Uluslararası Mahallî Yönetimler Birliği bile kuruldu. Birlik ilk konferansını Gent'te düzenledi. Konferansın dili Esperanto[44] olabilirdi ancak bu dildeki Fransızca aksanı kimse anlamazdı.

44 Polonyalı göz doktoru Ludwik Lejzer Zamenhof tarafından, uluslararası iletişim dili olması için geliştirilmiş yapay bir dil.

Almanya'daki kentsel planlamacılar muhtemelen neredeyse daha en başta bayram etmişlerdi. Alman şehirleri 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başında çok güç kaybetmiş, prensler şehir sulh hâkimlerinin hükümlerini geçersiz kılma gücü kazanmıştı. Dolayısıyla yasada, Alman şehirleri mevcut statülerini bireysel mülkiyet üzerinde başka herhangi bir yerde olduğundan daha büyük bir kamusal iktidar sunan bir sistemden devraldı. Klasik liberalizm döneminden dolayı muallakta kalsa da, istimlake Saksonya'da 1891, Prusya'da 1900'de resmî olarak izin verildi. İngiltere'de ise özel mülkiyet haklarının bu şekilde alaşağı edilmesi hâlâ düşünülmesi imkânsız bir şeydi. Almanya'da belediye başkanı (*Bürgermeister*) ve daha büyük şehirlerdeki büyükşehir belediye başkanı (*Oberbürgermeister*) belli bir maaşı olan ve çok sayıda daimî mahallî memurla işleri yürüten devlet memurlarıydı. Belediye meclisindeki (*Magistrat*) üyelerden oluşan temsilci kuruldan çok daha fazla erke sahiptiler. Bu durum, seçilmiş belediye başkanlarının ve belediye meclis üyelerinin, "çıkarlar"ı (daha sonraları buna sendikalar da dahil olacaktı) temsil ettiği Birleşik Krallık'ta geçerli değildi. Alman şehirleri, 1870'ten sonraki kuşakta gerçekten de hızla büyüdü. Ancak çok çirkin bir görüntü de kazandı. *Reichstag* gibi ağır yapıların çokça bulunduğu gösterişli bir resmî merkez olmalıydı. *Reichstag*'ın etrafı geniş ve ruhsuz harabe apartmanlarla çevriliydi; bunların da ardında işçi sınıfına barınak olması için "arazi değerlendirmeleri"yle inşa edilen ve bu yüzden de Berlin'in iç karartıcı caddeleri Wedding ve Kaulsdorf'un tahsis edildiği, geniş bir alana yayılmış "çok kiracılı, eski ve bakımsız yapılar" (*Mietskasernen*) vardı. Avrupa'nın hemen her yerinde benzer problemler yaşanmaktaydı. St. Petersburg'un neredeyse hiçbir şehir planlama örgütlenmesi yoktu ve birçok şehir sakini baharda eriyen kar sularının kimi zaman bastığı bodrumlarda yaşıyordu. Kuzey Fransa'nın endüstri şehirleri iç karartıcı, geniş ve kalın tuğlalarla inşa edilmiş örneklerdi. Madrid sırtları (*extraradio*) güneyden gelen göçmenlerden dolayı neredeyse

gecekondu şehri olmaya başlamıştı. Ağır sanayi şehri Glasgow gecekondu mahallelerinden dolayı, Batı Avrupa'nın en kötü şöhretli şehriydi. Şehir, Kuzey İskoçya ve İrlanda'dan göçmenleri kendine çekiyordu, daha sonraları Rusya'dan gelen Yahudi sığınmacıları da kabul etti. Göçmenler Clyde Nehri'nin tam güneyinde bulunan bir alt-orta sınıf bölgeyi, yani Gorbals'ı kendilerine mâl etti ve böylece tüm bu bölge Avrupa'nın her yerinde çete savaşları ve içkiyle anılır oldu. Glasgow'un kuzey ucunda kalan Maryhill de şehirle aynı kaderi paylaştı. Glasgowlu ailelerin beşte birlik kesimi tek bir odada yaşamaktaydı ve bu ailelerin çoğu üç ya da daha fazla kişiden oluşuyordu. "İkinci şehir" (Britanya İmparatorluğu'nun) olağanüstü bir kültürel birleşimdi. Liverpool örneğinde olduğu gibi, endüstri ve deniz taşımacılığından sağlanan para da Glasgow'un bazı bölgelerinin gelişmesini sağlayabilirdi ancak şehrin toplumsal sorunları muhtemelen Avrupa'nın başka herhangi bir yerinde olduğundan çok daha içinden çıkılamaz hâldeydi. Tanrı'nın selametini açıkça esirgediği insanların yaşadığı, içmekten başka bir şeyin kalmadığı duygusu Glasgow'un diğer bazı Kalvinist şehirlerle de paylaştığı bir özellikti. Şehir Avrupa'nın ilk futbol holiganlarını yarattı. Katolik Celtic ve Protestan Rangers takımları arasında 1909'da yapılan bir maç sonrası Hampden Park Stadyumu tutuşturulan viskiyle ateşe verildi. Bütün bunlara rağmen Glasgow Birinci Dünya Savaşı öncesi, dünya deniz taşımacılığının dörtte birini yürüten tuhaf, zengin bir medeniyetti. Avrupa'nın diğer Kalvinist bölgeleri gibi -güneybatı Almanya'dakiler ve Fransa'da Huguenotlar- Glasgow da bu dönemde beklenenden daha fazla fizikçi, mühendis, girişimci ve tıp doktoru yetiştirdi. "Glasgow Tech" (Kraliyet Teknoloji Enstitüsü) mezunlarına dünyanın her yerinde rastlanır oldu.

İskoçların esasa dair birçok meselede İngilizlerinkinden ayrılan bir hukuki sistemleri vardı. İngiltere'de hakkaniyet kavramı (kimi zaman hukukun çiğnenmesi pahasına) daha güçlü bir etkiye sahipken; çok sıkı kuralların uygulanması bazı

durumlarda adaletsizlik doğursa bile İskoçlar, öngörülebilir ve makine gibi işleyen bir hukuk sistemi oluşturma kaygısı taşımaktaydı. İskoç mülkiyet hukuku kamusal güce İngiliz hukukunun tanıdığından çok daha fazla imkân tanıyordu. Kamusal güce bağlı şehir planlama İskoçya'da hayli eski bir kavramdı. "Yeni Şehir" Edinburgh, 18. yüzyılın ikinci yarısında, büyük orantılı hatlar esas alınarak inşa edildi ve birçok Avrupa şehri (ve daha sonraları da "ızgara plan" modelini uygulayan Amerikan şehirleri) için model teşkil etti. Modern şehir planlamasının ilk aşamalarında Püriten zihniyetin öne çıkması tümüyle şaşırtıcı değildi. İngiltere'de, Patrick Geddes ve Patrick Abercrombie gibi İskoçlar yazılar yazıp verimli planlamalar yaptı (Abercrombie 1910'da, Liverpool'daki, ilk Şehir Planlama Kürsüsü'nün başındaydı). İskoçların Kıta Avrupası'nda da muadilleri bulunmaktaydı -bunlar arasında şaşırtıcı sayıda İsviçreli (bunlar arasında, 20. yüzyılın yarattığı "Alphaville" ve "City of Towers"ın en büyük temsilcisi Le Corbusier de bulunmaktaydı) Paris'in trafik idarecisi sıfatıyla, döner kavşaklar (*carrefour à giration*) ile "çok katlı otoyol kavşakları"nı (bir sonraki kuşağın "spagetti kavşaklar" olarak bileceği) öneren Eugene Hénard gibi Fransız Protestanlar ve aslına bakılırsa "toplu konutlar"ı ilk kez planlayan çok sayıda Kuzey Almanyalı da bulunmaktaydı.

Şehir planlama acil bir ihtiyaç neticesinde ortaya çıkmıştı. 1900'e gelindiğinde, çoğu büyük şehrin yolları kaotik bir hâldeydi. Trafiğin en yoğun olduğu saatlerde atlı arabalar ve motorlu taşıtların saatlerce boğuştuğu bir keşmekeş sıklıkla yaşanmaktaydı. 1906'dan 1912'ye kadar, Paris'teki motorlu araç sayısı 4077'den 12.222'ye yükseldi; trafiğin en yoğun olduğu saatlerde Royale ile Faubourg St. Honoré caddelerinin kesiştiği kavşaktaki trafikte, 1891'den 1906'ya kadar, yüzde 45'lik bir artış yaşandı; Opéra Meydanı'ndaki kavşağı geçmek ise bir

buçuk saati alıyordu. Bu durum varoşların[45] (tüm Avrupa'da benimsenmiş, 18. yüzyıl İngilizcesine ait argo bir sözcük) mevcudiyetiyle beraber düşünüldüğünde, şehir planlamacılarını söz konusu problemin üstesinden nasıl gelinebileceğine dair yoğun şekilde çalışmaya sevk etti. Viyanalı mimar (ve aslen bir başka Protestan) Otto Wagner "hava merkezleri"yle birbirinden ayrılmış, devasa kuleler inşa etmek için yeni yapım tekniklerinin uygulanacağı "geleceğin büyük şehri"ni çözüm olarak ileri sürdü. İnsanlar "bölgeler"de (*zones*) yaşayıp çalışmak için "endüstriyel bir bölge"ye yolculuk edecek ve yeni ulaşım imkânlarından faydalanmak için devasa otoyollar olacaktı. Patrick Geddes de buna (Bolşeviklerin kültürel ilerlemecilik döneminde "dinlenme ve kültür parkları"na dönüştüreceği) "parklar, bahçeler ve kültür enstitüleri"nin ilave edilmesini önerdi. 1910'a gelindiğinde Wagner'in "Geleceğin Büyük Şehri" (*Grosstadt der Zukunft*) fikri ilerlemeci mimarların düşüncelerine hâkimdi. Almanya'da sürekli, belediyecilik çalışmalarını sergilemeye yönelik, yabancı gözlemcilerin de davet edildiği şehir fuarları gerçekleştiriliyordu. Fransa bile -bireycilik geleneklerinin Kıta Avrupası'ndaki diğer ülkelerdekine göre daha uzun süre geçerliliğini koruduğu ülke olmasına rağmen- 1913'te bu etkinliklere iştirak etti. Lyon'un uzun dönemli ilerlemeci belediye başkanları Victor Augagneur ve Edouard Herriot, Rhône Vadisi'ndeki endüstriyel patlamadan en fazla kâr eden ve neredeyse Fransa'nın Birmingham'ı sayılabilecek bu şehirdeki değişime önayak oldular. Tony Garnier (bir başka Kalvinist) ve René Mallet-Stevens'e, Avrupa estetiği ile Amerikan gökdelenlerinin evliliği olarak gördükleri kule bloklarını tasarlama görevini verdiler.

Bu yüzden, mimaride bir kuşak sonrasının *Bauhaus* olarak kabul ettiği stil -Weimar Almanyası'nda Walter Gropius ve

45 Metin boyunca *slum* sözcüğü "gecekondu" olarak çevrilmiştir. Ancak burada sözcüğün argo anlamına vurgu yapmak için "varoş" kullanılmıştır. (ç. n.)

Mies van der Rohe'la birlikte anılan ekol- 1914 öncesinde oldukça sivrildi. *Bauhaus* son derece işlevsel, süslemeden uzak bir stildi. 1909'da, Fransız mimar Auguste Perret, Benjamin Franklin Caddesi'nde (elverişli bir mevkiydi) "25 Rue Franklin" apartmanını, Otto Wagner de Viyana 7. bölgede "Neustiftgasse 40" apartmanını inşa etmişti. Bu yapılar ayakkabı kutusuna benziyordu. Wagner'in binası daha önce inşa ettiği kiliseler ile Linke Wienzeile'deki apartman binasının (1899) mimarilerine kıyasla bilhassa hayal kırıklığı yarattı. Yine de Wagner sade, işlevsel mimari hayalinde hiç de yalnız değildi. 19. yüzyıla özgü stillerin artık sürdürülemeyeceği iddiası belki de doğruydu. Çok beğenilen İngiliz mimar Edward Lutyens, bu itibarını yüzyılın dönümünde oldukça sıra dışı stillerde yaptığı yazlık evler sayesinde kazandı; haklı ünlerine rağmen bu evlerde film setini andıran bir hava vardı. Lutyens'in Britanya Hindistanı için Yeni Delhi'yi tasarlamaya devam etmesi tesadüf değildi. Yeni Delhi'yi İngiliz Raj için saf 'Bengal Mızraklıları' çizgisinde, ihtiyatlı, valiler için uygun bir şekilde tasarlıyordu, -ki bu valiler birkaç yıl içinde can çekişecek olan bir imparatorlukta, Mihraceleri himaye etmek için süslü elbiseler bile giyebilirlerdi. Ayrıca Lutyens'in, şöhretine hiç katkısı olmayan kule blokları ve şahsiyetsiz, azametli resmî binalar tasarlamaya devam etmesi de tesadüf değildi.

Belediye meclislerinin genellikle fazlasıyla gerici tavrından ve "modernist"lerin eski şehirlerin yıkımı önerisine her hâlükârda kaynak ayıramamalarından dolayı, 1914 öncesinde (ilhamını resim sanatındaki çağdaş kübist akımdan alan bazı) modernist mimarlar büyük hayal kırıklığı yaşadı. Büyük Britanya'da John Burns başkanlığındaki Yerel Yönetim Kurulu konuya kayıtsızdı; Fransa'da ise, Sen Nehri boyunca uzanan Rue de Rivoli'yi genişletecek yol yapımı için eski Palais Royal ve hatta Île de la Cité'nin büyük bir bölümünün yıkılmasına yönelik Eugene Hénard'ın önerisinden sonra, muhafazakâr bir hareket olan *Vieux Paris* kuvvetli bir tepki geliştirmişti. İngiltere'de "çarpık

kentleşme"den[46] (Geddes'ın bizzat uydurduğu bir sözcük) nefret eden Geddes daha küçük, aydınlık ve sağlıklı "bahçe şehir"-ler önerisinde bulundu (1904). Geddes, Ebenezer Howard'ın 1898'de yayımlanan *Tomorrow: a Peaceful Path to Real Reform* adlı kitabı üzerine özel olarak basılan bir çalışmaya hazırlanırken Ebenezer'ın kitabında ileri sürdüğü bir fikre merak sarmıştı. Bu şemalar (ilk gökdelenin yapıldığı şehir) Chicago ile Washington'ı da etkisi altına alan Amerikan "Güzel Şehir Hareketi"ne de borçluydu. Şehir sorunlarını topluluk modelleri yaratarak çözmeyi isteyen, Anglikan geleneğine bağlı pek çok İngiliz vardı. Kuzeyde bir servetin varisi olan T. C. Horsfall'a göre içki ve zina "ırklarının mahvı" olacaktı. Doğum kontrolü hâlâ tabu olmasına rağmen, üniversitelerde öjeni[47] kürsüleri kuruluyordu. Lady Betty Balfour ise "devlet ve annelik" meseleleri üzerine kafa yormaktaydı. Hordfall'a göre çözüm, "memnuniyet" parkları, bahçeler, hamamlar, jimnastik, nezih ve tertipli küçük evler ile ne gariptir ki amacına uymayan bir şekilde adlandırılmış "ölçülülük"[48] (*temperance*) hareketiydi. Sonuç, aydın bir sanayici olan Lord Lever'ın Port Sunlight'ta kısmen öncülük ettiği, Geddes'ın Letchworth'da ve Dam Henriaetta Barnett'ın Hampstead Garden Suburb'da geliştirdiği bahçe şehirler oldu. Fransız gözlemci Georges Benoît-Lévy, "toplumsal sorun en temelde bir hijyen meselesi olduğundan" tüm bu uygulamaları takdirle karşılamaktaydı. *Cités-Jardin, Gartenstädte* Kıta Avrupası'nda da talep ediliyordu; Dresden'e bitişik Hellerau'da ve Paris'e bitişik Drancy'de (ya da yazar Céline'nin ifadesiyle "Rancy"de) bu hayaller kısmen gerçeleştirildi. Alman mimar Bruno Taut, Milan yakınlarında sosyal konutlardan oluşan bir site inşa edip buraya "Milanino" adını

46 *Conurbation*, şehirlerin genişleyip kenar mahallelerle birleşmesi.

47 Francis Galton tarafından ortaya atılan genlere müdahale ederek "saf kan" ya da kusursuz ırk yaratma düşüncesi.

48 19. yüzyılda sosyal bir proje olarak ortaya çıkan, alkolün bırakılmasını, hiç kullanılmamasını amaçlayan hareket.

verdi. 1910'a gelindiğinde Paris'te, bir kuşak sonra *Habitation à loyer modéré*'lere (düşük kiralı konut) ya da günümüzde bilinen adıyla "HLM"e dönüşecek *Habitation à bon marché*'ler (ucuz konut) teşvik edilmişti. Ama bu sadece başlangıçtı. Proje için paraya ihtiyaç duyuluyordu.

Kimi ilericiler kamu sağlığı ve eğitimiyle ilgili kaygıları aşmıştı. Irksal ıslah ve biyolojide çoktandır gayet iyi bilinen keşiflerin insanlara uygulanmasıyla ilgilenen yeni bir bilim doğuyordu. Zihinsel engellilerin üremesinin engellenmesi gerektiğini söyleyen savlar vardı; öyle ki H. G. Wells gaflet içinde, bu insanların gaz odalarına gönderilmesinden bahsediyordu. İsveç'te yetersiz ailelerin çocuklarının ellerinden alınmasını, hatta ABD'nin kimi eyaletlerindeki gibi, kastrasyonu[49] öngören sert kanunlar çıkarılmıştı. 1911'de Londra'daki University College'da yarı Alman kökenli matematikçi Karl Pearson onuruna bir öjeni kürsüsü açıldı. Ama Birinci Dünya Savaşı döneminde, Avrupalı olmayan müttefikleri ile işçi sınıflarına bağımlı olan ülkeler açısından ast ırklardan bahsetmek uygunsuz hâle gelmişti ve Katolik Kilisesi ise her durumda bu tür nosyonlara ısrarla karşı çıkıyordu. 1922'de öjeni kürsüsü yeniden gündeme geldi ama bu kez sosyoloji kürsüsü olarak düzenlendi.

Çoğu Avrupa ülkesi için 1906 ila 1909 yılları öz bilinçli bir ilericilik dönemiydi; teknokratlar oldukça önemli bir konuma gelmişti. Ancak tuhaftır ki bu teknokrat yönetimler başarılı olamadı. Fransa'da radikal Clemenceau uzun bir süre bakanlık yaptı. On sekiz maddelik bir reform vaat ediyordu ama bunlardan sadece bir tanesini -batıdaki demiryollarının millîleştirilmesini- gerçekleştirebildi. Almanya'da şansölye, Bernhard von Bülow hem Katoliklere hem de sosyal demokratlara meydan okuyarak yönetimini sürdürmeye çalıştı ancak bütçe sorunlarıyla başı dertteydi. Büyük Britanya'da liberal hükümetin

49 Erkekleri hadım etmek ve kadınların da yumurtalıklarını aldırmak yoluyla üremeyi engellemek.

ilk yılları da muntazam yasama örnekleri hariç verimsizdi. 1906 tarihli sendikalar kanunu o dönemden kalan tek büyük mirastı: Yasa sendikal faaliyetlerin önündeki neredeyse tüm kısıtlamaları kaldırıldı, zira liberaller izleyecekleri politikayı "sol düşmanlığına hayır" olarak açıklamıştı.

Büyük Britanya'da, bu politika liberal hükümetin ömrünü 1914'e kadar sürmesine epey katkıda bulundu; Llyod George 1916'da, ulusal birlik adına son derece güçlü bir meclis koalisyonuna liderlik yapabilecek kadar sola güveniyordu. İktidardaki liberaller 1910'da erken seçime gitti ve pozisyonlarının aşındığını gördü; ancak İşçi Partisi (ve bağımsızlık yanlılarının) oyları sayesinde artan bir kargaşa havasında da olsa iktidarda kalmaya devam etti. Hükümet toplumsal reformu (ve savunma maliyetini) yönetilebilir kılan finansal önlemleri kabul ettirebilir durumdaydı; bu finansal önlemler değeri artan ve toprak sahiplerinin bu artışa tapu sahibi olmaktan başka hiçbir katkıda bulunmadığı topraklardan elde edilen gelire uygulanacak yenilikçi bir gelir vergisi ile haczi de kapsayan dolaysız vergilendirmede bir artışı içeriyordu.

Gelir vergisi son derece küçük bir meblağdı (1/7 peni). Toprak vergisi ise, teoride gayet yüksek olmasına rağmen, rahatlıkla savuşturulabiliyordu. Ama bu önemli bir ahlaki ilkeyi hiçe saymaktı. Diğer insanlara emeklilik maaşı ödemek için, durumu iyi olanlar vergilendirmede daha fazla katkıda bulunmak zorunda kalacaktı. Daha sonraları devlet, sağlık sigortası ile 1912'de vergi mükelleflerinden alınmak zorunda kalınacak işsizlik sigortası planları oluşturmaya soyundu. Sosyalist Philip Snowden, gelir vergisinin pound başına 7 şiline çıkarılması gerektiğini düşünüyordu. Bu fikir genel olarak insafsız ve devrimci olarak addedildi. Hâliyle İngiliz muhafazakârlar da kendini geçindiremeyen insanlara destek sağlamak için sendikalara yetki tanıyacak, miras kalmış zenginlikten vergi alacak, yüklü gelir vergisi koyacak bir hükümeti müşahede ediyordu.

Büyük çoğunluğu muhafazakârlardan oluşan Lordlar Kamarası bu duruma karşı koyduğundan, 1909-1910 yılları arasında büyük bir çekişme yaşandı; liberallerin parlamenter iktidarını sağlamlaştırmak için iki seçim yapılması gerekiyordu ve Kral V. George, Lordlar Kamarası'ndaki muhafazakârları bastırmak gerektiği takdirde, kamarada bulunmaya yetkili yeterli sayıda liberal soyluyu ortaya çıkarmayı gönülsüzce de olsa kabul etmek zorunda kaldı. Pratikte Lordlar, uzlaşmacılar ve radikaller arasındaki çatışmadan (kamuoyunda "hedger"lar ile "ditcher"lar, yani çitçiler ile hendekçiler arasındaki çatışma olarak anılmaktaydı) sonra boyun eğip hem bütçe tasarısını hem de Lordların iktidarının sınırlandırılmasını kabul etti. Bu tartışma kamuoyundaki yaygın bir ilgisizliğe karşı yapıldı ve eğer bu sadece İngiltere'nin başına musallat edilen bir problem olsaydı, ülkede liberaller iktidarı elinde tutmazlardı.

Başka ülkelerde 1906-1909 yıllarının teknokrat rejimleri, İngiliz liberalizmine hayatta kalma imkânı tanıyan sol ve merkez gruplarla koalisyonu yürütecek durumda değildi. Yönetim finansmanı sorunu başka yönetimleri de baltaladı. Toprak sahipleri ile iş insanları ve meslek sahibi orta sınıfın büyük bir kesimi yönetim giderlerinin küçük bir kısmından fazlasını karşılamak için dolaysız vergi ödemeyi kabul etmiyordu. Genel olarak hükümet destekli refah planları hoş karşılanmıyordu. Ayrıca İngiltere ekonomisindekinden farklı olarak Kıta Avrupası'nda tarım ekonomide çok daha büyük bir yer işgal ettiğinden, dolaysız gelir vergisi tamamen uygulanamaz bir pratikti. Çiftçiler kendi hesaplarını tutuyordu ve bu hesaplar şayet gerçekten mevcutsa bile, onları kontrol etmek mümkün değildi. Birleşik Krallık'ta bile İrlandalı çiftçilerden hiçbir suretle gelir vergisi toplanmayıp kaba bir hesaplama kıstası uygulandı.

1908-1909 arasında hükümetlerin ordu, bürokrasi, devlet kaynaklı ekonomi planları (Rusya'da Stolipin reformları gibi) ve Fransa ile İtalya'daki küçük çaplı toplumsal refah

harcamalarındaki artış bütçe karışıklıklarına yol açtı. İtalya'da Giolitti dolaysız vergi önerisi sunmak zorunda kaldı; Fransa'da Clemenceau bu konuyu gündeme getirmemek için çok mücadele etti ve 1909'ın sonlarına doğru hoşnutsuz radikallerce görevinden alındı; Almanya'da *Bülow-Block* dolaysız bir *Reich* vergisi önerisi sundu ancak kendi içindeki muhafazakâr unsurlar öneriyi desteklemeyi kabul etmeyince, *Reichstag*'daki otoritesini (ve absürt bir meseleden dolayı[50] Kayzer'le olan dostluğunu) kaybeden Bülow, Haziran 1909'da görevinden alındı.

Söz konusu mali meseleler o dönemin ana sorununa temas etmektedir: Yönetimin rolü ve ekonomi alanında devlet teşebbüsünün payı. Bireysel liberalizm savunmadaydı ve bu, demiryolu işletmelerinin millîleştirilmesi ve gümrük vergilerinden beri bir bakıma hep böyle olmuştu. Şimdiyse, ekonomiyi merkezîleştirip vatandaşlarını bir karınca yığınına indirgeyecek halk hükümeti kâbusu söz konusuydu.

1910-1914 Arasında Bonapartizmin Hayaleti: Réveil National[51]

The Strange Death of Liberal England adlı kitabında George Dangerfield, Asquith hükümetinin 1914'ten önceki çöküşüne

50 Kayzer ve Şansölye'nin dostluğu, Stuart-Wortley'nin 1908'de II. William'la yaptığı görüşmelerin ardından *Daily Telegraph* için kaleme aldığı röportaj niteliğindeki bir yazı yüzünden bozulur. Wortley'nin aktardığına göre, Kayzer, çoğu Almanın İngilizlerden hoşlanmadığını, 1899-1902'deki Güney Afrika Savaşı'nda Almanların Afrikalılardan yana olmasına rağmen kendisinin tarafsız kaldığını ve İngiliz karşıtı bir koalisyonun oluşmasına engel olduğunu söyler. Yazının yayımlanmasından sonra iki ülke arasında büyük bir gerilim yaşanır. Kayzer, yazının orijinalini okuyup onaylaması için Şansölye'ye gönderdiğini açıklar. Şansölye de okumadan mektuba onay verdiğini kabul eder. Yaşananlar neticesinde muhalefet Bülow'u mektubu okumadan onaylamakla, Kayzer'i ise hükümet meselelerine karışmakla suçlar. Bu skandal sonrasında Kayzer ne mektubu okumadan onaylayan Bülow'u ne de aralarındaki özel sohbeti kaleme alan Wortley'yi affetmiştir.

51 Ulusal uyanış. (ç. n.)

dikkat çeker. Asquith hükümeti, toplumsal reform adına solla yaptığı ittifak ve İrlanda Özerk Yönetimi'nin tanınmasının peşinde olan İrlandalı yöneticilerle kurduğu bağlantı sayesinde mevcudiyetini korumuştu. Ancak şimdi iki tarafta da sorunlarla karşı karşıyaydı. Kendi zengin destekçileri toplumsal önlemlerden ve vergilendirmeden genel anlamda hoşnutsuzdu; liberal destek grupları işçi sınıfından adayları istememeye başlamıştı ve liberal oylar sıklıkla sağa kayıyordu. İrlanda'da özerk yönetim önerisi bu ülkedeki -çoğunlukla kuzeydoğuda, Ulster'da yaşayan- Protestan kesimi gittikçe şiddetlenen bir muhalefete sevk etti. 1913'e gelindiğinde ortada, Asquith hükümetini bir sonraki yıl özerk yönetim teklifini askıya almaya iten, çok bariz bir iç savaş tehdidi vardı.

Dangerfield'ın fikirleri genel olarak İngiliz tarihçiler arasında benimsenmemiştir. Ancak *Strange Death*'de sunduğu tez, Kıta Avrupası için çok daha güçlü bir şekilde geçerlidir. 1909'dan sonra neredeyse tüm Avrupa ülkeleri siyasi bir kaos dönemine girmişti. Fransa'da (1899 sonrası dört hükümetin kurulmasını sağlayan) sol-merkez koalisyonunun görece istikrarı "*hükümetlerin vals yaptığı*" bir döneme yol açtı: Ribot'nun üç günlük başbakanlığı da dahil olmak üzere bu türden on hükümet kuruldu. Yine aynı dönemde, İtalya'da Giolitti'nin görece istikrarı ise siyasi bir kaos yarattı: Beş yıl içinde dört hükümet kuruldu ve genel oy hakkı 1912'de tanınmış olmasına rağmen, Mussolini bu hakkı inandırıcı bir şekilde "ölmekte olan bir hastaya, parlamenter liberalizme takılı oksijen pompası" olarak tanımlayabiliyordu. Rusya'da, son derece kısıtlı bir imtiyazla seçilmiş *Duma*'da, kimi zaman hükümete de sıkıntı veren milliyetçi, antisemitik bir çoğunluk vardı. *Duma* 1909'dan sonra kendi iktidarını genişletmek için ciddi bir çaba göstermedi. 1914'te Çar, sözcüsü M. V. Rodzyanko'ya *Duma*'nın savaş sırasında toplanmasını isteyip istemediğini sordu; Rodzyanko ise bir toplantının illa gerekmediğini ancak Çar ısrar edecek olursa "törensel bir öğleden sonra

oturumu" yapılabileceğini bizzat söyledi. 1913'te Bohemya ve İstriya'da eyalet meclisleri yasaklanınca merkezî Avusturya meclisine taşınan tartışmalar, meclisin 1914'te dağılmasına yol açtı. Habsburg yeniden mutlakiyetçiliğe dönmüştü. Artık Avrupa'nın her yerinde sağın büyük kısmı faşizmin dilini konuşmaktaydı. 1910'dan sonra çoğu ülkede, endüstriyel huzursuzluk öncekinden çok daha fazla grevin yaşanmasına neden oldu; 1909'da Barselona'nın kimi yerlerindeki ve 1914'te Ancona ile St. Petersburg'daki genel grevler "Kızıllar"ın neredeyse tüm şehir merkezlerini ele geçirmesiyle sonuçlandı. Tüm bunlar savaştan önceki dört yıl içinde ve savaş boyunca iç ve dış politikaları birbirinden ayırmayı olağanüstü şekilde zorlaştıran uluslararası bir gerilim ortamında cereyan ediyordu. Bu koşullarda siyasi ittifaklar genellikle istikrarsız ve kısa süreli, dolayısıyla ülkelerin içişleri de karışmış vaziyetteydi.

Sol kaynaklı muhalefet çoğu ülkede oldukça sarihti. Enflasyon, yüksek kârlar ve genç emek gücü akını "devrimci sendikacı"ların işine yarıyordu. Bu sendikacılar İngiltere ve İrlanda'daki geniş çaplı, liman işçilerinin ses getiren grevleriyle birlikte anılıyordu. 1912 yılında İtalya'da, radikallerin ağırlıkta olduğu kabineye katılmayı önererek "revisyonist" Leonida Bissolati'yi azlettiklerinde, 1912'de İtalyan sosyalist partisine hâkim olmayı başardılar. Berlin'de kendi sendikalarından ayrılmakla tehdit eden bir genç metal işçileri hareketi vardı. Sendika temsilcileri (*Obleute*), sendika yetkililerini korkak ve muhafazakâr olarak görmekteydi. Yerel düzeydeki işçiler kendi ulusal sendikalarının kararlarını kabul etmeyi reddedince, daha geniş çaplı benzer bir hareket Büyük Britanya'da da oluştu; bu sırada ticaret bakanlığının arabulucuları ortada serbestçe dolaşan, "yeni bir ruh"tan şikâyet etmekteydi. 1912'de 40.000.000 işgünü "stopajlar"la kaybedildi ve 1908'den sonra neredeyse kalıcı bir tehdide dönüşen ulusal demiryolu işçileri grevinin de 1914'te patlak vermesi kaçınılmaz görünüyordu. Fransa'da demiryolları benzer sorunlar-

dan mustaripti. Clememenceau ve ondan sonra da Aristide Briand resmî olarak grevcilerin zorunlu askerlik hizmetine alınacağını ve böylece askerî mahkemede yargılanabileceklerini ilan ettiğinde demiryolu işçilerinin grevleri patlak verdi. İtalya'da Giolitti de benzer taktikleri kullandı. 1912'de Rusya, Lena Goldfields'ta grevci yüzlerce işçinin katledilmesi ve yaralanması büyük şehirlerde, Temmuz 1914'teki St. Petersburg genel ayaklanmasının da tohumlarını eken, devasa gösterilerin yapılmasına yol açtı. 1909'den sonra (hepsi olmasa da) çoğu Avrupa ülkesinde daha önce olduğundan çok daha sık greve gidildi.

Öncelikle birçok Avrupa ülkesinde, işçi sınıfının büyük çoğunluğu açısından koşulların iyileşmekte olduğuna şüphe yoktu. Örneğin, sekiz saatlik mesai süresi –kısmen yasalar ama daha da önemlisi işletmelerin gelişmiş organizasyonu ile teknolojisi ve büyük güç sahibi sendikalar sayesinde– yaygınlaşıyordu. Benzer şekilde, "İngilizlerin hafta sonu tatili" de Kıta Avrupası'nda giderek daha fazla yaygınlaşırken, çoğu Avrupa ülkesinde "içtimai mevzuat" zaten gelişmiş durumdaydı. Teknokratlar da sendikalarla mücadele etmek yerine onlarla işbirliğine gitmenin işleri çok daha kolaylaştıracağının farkına varmıştı. Almanya'da işçiler kendi sendikaları aracılığıyla toplu sözleşmeler yapmış, tüm ülkelerde devlet tahkim planları daha verimli hâle gelmişti. Öyle ki İngiltere'deki grevler sırasında kaybedilen 40.000.000 gün olası çalışma süresinin küçük bir kısmına denk düşüyordu.

Bunun dışında işçilerin, liderlerini kışkırtan siyasi meselelere büyük ölçüde kayıtsız kaldıklarına dair birçok emare vardı. 1909'da İngiliz demiryolu işçileri sendikası üyesi Osborne, sendikasının siyasi amaçla talep ettiği harcı ödemekle mükellef olmadığı iddiasıyla dava açtı. Mahkemeler kendisini haklı görüp talep edilen söz konusu harcı gönüllülük esasına bağladı. Bu karar üzerine büyük yaygara koptu. Sendika, üyelerinin

zorunlu harcı destekleyip desteklemediklerini öğrenmek için oylama yaptı ve bu oylama sonunda 107.499 üyesinden sadece 5610'unun zorunlu harcı kabul ettiğini gördü. Prusya'da dev bir zorunlu askerlik kampanyasına mali destek sağlayacak fona katkıda bulunmayı isteyip istemediklerini tespit etmek için, 1910'da Büyük Berlin'de sosyalistler arasında bir anket yapıldı. 116.889 anket kâğıdından 35.157'sinden geribildirim alındı. Anket sonuçlarından 25.138 aleyhte, 9538 lehte cevap çıkarken, 6288 kişi de aylık sadece 10 feniklik (1.5 denarius) bir katkıyı öneriyordu. İtalya'da Giolitti Emilia bölgesindeki bayındırlık işlerinin dağıtımı konusunda sendikalarla işbirliğine gitmiş; Almanya'da ise sendikalar savaş boyunca neredeyse devletin bir şubesine dönüşmüş; İsveç'teki sendikalar ise, 1914'ten önce kendilerine bu yarışta güçlü bir söz hakkı tanıyacak toplumsal refah ve yüksek vergilendirme sistemine sahip bir devlet karşılığında kapitalizmi "kabullenmişti". Devlet makineye dönüştükçe sosyalistler de bölünmeler yaşadı. Çoğu ülkede sadece küçük bir sosyalist azınlık 19. yüzyılın ütopik hayallerinde ısrarcı oldu. Geri kalanı orta sınıf radikallerle ittifak kurarak pratik siyasete uyum sağladı. O dönem "sosyalizmin ölümü" üzerine bir çalışma kaleme alan İtalyan felsefeci Benedetto Croce'nin kastettiği tam da buydu.

Birçok parlamentoda beşte bir ile üçte bir oranı arasında sandalyeye sahip olan sosyalist partiler parlamenter siyasete bulaşmış durumdaydı. Bu hâliyle, oylarını acil reform önlemleri lehine kullanabilirlerdi ve öyle de yaptılar. Silahlanma lehine bile oy kullanmaya hazır hâle gelmeleri giderek artan katılımlarının bir işaretiydi. Gerçek sosyalistler elbette barış yanlısıydı ve orduları iç savaşın failleri olarak görüyorlardı. Ancak ulusal savunma argümanını çürütmek zordu. Bilhassa Alman sosyalistler olası bir Rus-Alman savaşına katılmayı reddedemeyeceklerini biliyorlardı. Aslında sendikaların güçlü olduğu Almanya'da savaşa karşı genel bir grev başarılı olabilirdi; sendikaların zayıf olduğu ya da varlık göstermediği Rusya'da ise bu tür bir grev başarı-

sızlıkla sonuçlanırdı. Tüm bunların yaşanması durumunda ise Rusya, Almanya'yı işgal ederdi. Uluslararası kamuoyu bu mesele hakkında bölünmüştü ve riyakârlık öyle bir noktaya varmıştı ki, 1910'daki Kopenhag görüşmelerinde Alman sosyalist Paul Ledebour çevirmeninden Alman ve İngiliz dinleyiciler için hazırlanmış bir bölümü, konuşmasının Fransızca versiyonundan çıkarmasını istedi. 1913'te sosyalist oylar, gerek Fransa'da gerekse Almanya'da, askerî güçte kayda değer büyümelere imkân sağladı.

Dönemin bazı Marksistleri, Avrupa savaşın arifesindeyken, sosyalizmin milliyetçilik tarafından alaşağı edilmesinin her ülkenin en önemli itici gücü olduğunu iddia etmişlerdi. Başka bir deyişle, sınıf savaşına değil ulusal birliğe vurgu yapılmaktaydı ve aslında dış politika da iç politikaya göre şekilleniyordu. Alman tarihçilere göre bu mülahazalar "iç politikanın üstünlüğü" (*Primat der Innenpolitik*) olarak bilinir. Bu yüzden de Alman hükümeti, 1911'de Fas üzerinden uluslararası bir kriz başlatmıştı; yukarıdaki görüşe göre, yaklaşan seçimler ve iktidarı solun devralması korkusu yüzünden hükümet bu şekilde hareket etmişti. Fransa örneğinde de 1911'de ortaya çıkan milliyetçilik dalgasının -Poincaré'yle birlikte anılan *réveil national*'in- ulusun zihnini toplumsal reformdan başka yöne çevirmeyi amaçladığı iddia edilmiştir. Benzer bir şekilde İngiliz muhafazakârların 1908-1909'da, kaçak inşa edilmiş Alman savaş gemilerinin sayısı hakkında panik yaratırken, Llyod George'un savaş gemilerine para yatırmasını sağlayarak onun toplumsal reformlarını durdurmaya çalıştığı öne sürülmüştür. Bu türden savlar İtalya, Rusya ve Avusturya-Macaristan için de öne sürülebilir.

Şüphesiz, 1890'ların sonundaki emperyalizm (ve gümrük vergisi) cümbüşünde devlet adamları ve generallerin, sosyalizmi alaşağı etmek için dışa açılımın gerekliliğini sıklıkla dile getirdiği de bir gerçektir. Ancak bu açılım sonu gelmeyen toplumsal sorunları da beraberinde getirmişti; 1905'ten sonra

muhafazakârlar, savaşın muhtemelen toplumsal bir devrime yol açabileceğinin farkına vardı. Rus muhafazakâr P. N. Durnovo ünlü Şubat 1914 genelgesinde bu meseleyi tartışmış ve Lenin de neredeyse aynı şeyleri söylemiştir. Bu yüzden savaş bir bakıma muhafazakârların, devrim korkularını yenmeleriyle patlak vermiştir. Ama bu, 1914'teki devlet adamlarının korkusuzluğunun değil kibrinin sonucudur ve çarpıcı olan da budur.

Devletler oldukça güçlü makinelere dönüşmüştü. Büyük çaplı silahlanmalar, tekeller, sendikalar, bürokrasiler, yüksek vergiler ve enflasyonist kamusal finans toplumsal manzaraya damga vurmuştu. Bu durumdan fazlasıyla hoşnutsuz pek çok insan vardı; 1910 sonra, bir dereceye kadar faşizmi önceden haber veren, orta-sınıf huzursuzluğunun radikalleşmesi yaşandı.

Bu radikalleşmenin bir örneği, Katolik ve Katolik olmayan nüfusun bir arada yaşadığı bölgelerde ortaya çıktı. En bariz örnek Kuzey İrlanda'ydı. Burada liberallerin programları bağlamında, Dublin'den yönetilme beklentisi açık bir ayaklanmaya neden oldu. Ulster'da, Protestan Gönüllüleri zor kullanarak gözdağı veriyor, alenen talim edip toplu yürüyüşler yapıyorlardı; İngiliz polis gücünden bir grup da Londra merkezli yönetimi sürdürmeyi isteyen bu insanlarla dayanışma hâlindeydi. Protestanların dinî terimlerle ifade edilmiş şikâyetleri son derece anakronistik görünüyordu. Yine de bunlar fiilî anlamda makul şikâyetlerdi, zira farklı mezheplere mensup bu iki halkın yaşam biçimi genel olarak uyuşmazlık derecesinde farklılıklar -cinsiyet rollerine dair farklı yaklaşımlar, farklı miras gelenekleri ve farklı temizlik, geniş aile, eğitim, yatırım normları- içeriyordu.

Şüphesiz, bu durum büyük ölçüde Katoliklerin "köyden kente göç"e Protestanlardan bir veya iki kuşak sonra katılmış olmalarının (sırf bu sebeple olmasa da) bir yansımasıydı. Katolikler çoğu yerde Protestanlarınkinden daha hızlı büyüyen bir

nüfus artış oranına sahipti. Protestan Bavyera şehirlerinde -örneğin, Nördlingen'de- bu fark gayet barizdi ve bu şehirler Katolik bir denizdeki adalara dönüşmüştü. Orta-sınıf Protestan aileler masraftan kaçınmak için az nüfuslu aileler olarak yaşamlarını sürdürürken, Katolikler çok sayıdaki çocukları için gelire ihtiyaç duyuyordu. Letonya'da Katolik bir bölge olan Lettegallia, başta Riga olmak üzere liman kentlerinin ağır işçi kaynağıydı. Genç erkekler arkalarında, yani köylerinde (tıpkı Rusya'da olduğu gibi) aynı müşterek kaidelerle yaşamlarını sürdüren ailelerini bırakarak gidiyor, bir miktar şehir parasıyla (ve sık sık da sosyalist fikirlerle) geri dönüyorlardı. 1860'larda nüfusun beşte birini oluşturan Letonyalı Katoliklerin sayısı bir nesil sonra nüfusun çeyreğine denk oldu; gayet benzer bir şekilde katı Protestanlığın kalbi olmuş Hollanda da 1914'te Katolik bir çoğunluğa sahip olma yolundaydı.

Her ne kadar hâlâ yeterince bariz bir etken olsa da, Katoliklerin geri kalmışlığı (İrlanda Protestanlarının gelirleri Katoliklerin ortalama gelirinin dört katıydı) artık geçmişe ait bir olguya dönüşüyordu, zira aradaki fark eskisine oranla daha azdı. Katolikler eğitimli kişilere dönüşüp kentsel istihdama katıldıklarında, gerek ağır sanayide olsun gerekse profesyonel orta sınıfa ya da esnaf ve zanaatkâr alt-orta sınıfa ait işlerde olsun, yeni koşullara kendilerine has becerilerine hapsolmuş Protestanlardan daha kolay uyum sağladılar. Katolikler aynı zamanda siyasi aygıtları kullanmak, posta hizmetleri bakanlığı ile demiryolu bakanlıklarını devralıp kendi taraftarlarını bu tür ağların tamamına yerleştirmek konusunda da başarılıydı. Belediye düzeyindeyse, bürokrasinin genişlemiş olması bunun gibi yerel vergiler karşılığında hizmet veren hamilik sistemlerinin gelişmesine imkân tanıyordu. Kuzey İrlanda'daki olaylar istisna olmak şöyle dursun, o günkü Avrupa şartlarında tamamen sıradandı. Aşağı yukarı neredeyse aynı dönemde (1911-1913) Bavyera, Baden ve Belçika'da siyasetteki Katolik hâkimiyetine karşı, sosyalistlerden muhafazakârlara tüm Katolik olmayan

grupların birlik olduğu büyük mücadeleler yaşanmaktaydı. Belçika'da bu mesele yüzünden genel greve gidildi. Bavyera ve Baden'de, üretimi kısıtlamak üzere "Büyük Blok" (*Grossblock*) kuruldu. Bu bloklar kendilerine has, kaçınılmaz iç gerilimlerinden dolayı din adamlarını alt etmekte başarılı olamadı. 1911'e gelindiğinde Kilise, Belçika'ya hâkim olmuştu. G. Barnich'in *Le régime clérical en Belgique* adlı kitabı Kilise'nin sigortacılığı, tasarruf kurumlarını, spor kulüplerini, işe alımları nasıl yönettiklerini anlatmaktadır. Viyana'da "Hıristiyan Sosyalistler", şehrin dar gelirli insanların refahını teşvik ettiği birinci sınıf bir politik mekanizma demekti; örneğin, sokak müzisyenlerini işlerinden ettiği için askerî bandolara karşı çıkmışlardı. Bu bir tür küçük esnaf muhafazakârlığıydı ve İrlanda Özerk Yönetimi hareketi örneğinde olduğu gibi birçok açıdan "irticai/tutucu" (*reactionary*) olarak adlandırılmayı hak ediyordu (Karl Lueger bir keresinde kadınlara oy hakkı tanınmasını savunanların "genellikle (...) Yahudiler" olduğunu ifade etmişti). Ancak söz konusu muhafazakârlık biçimi oldukça güçlüydü ve belediye yönetiminde yer alanlar bununla uzlaşmazlık edemezdi. Avrupa'nın büyük bir bölümünde sosyalistler de bu yönde hareket etti. Münih'te otobüs ulaşımı hizmetleri şoförler sosyalist, kondüktörler de Katolik olacak şekilde "nispi temsil usulü"ne (*proporz*) göre bölüşülmüştü. İrlanda İşçi Partisi'nin kısmen piskoposlar tarafından yazılmış bir nizamnamesi vardı. İskoçya'daki "Red Clydeside" hareketi de Katolik oylar sola kaymaya başlayınca ortaya çıkmıştı.

Protestan yerleşimler bu gelişimlerin çoğuna histerikçe karşılık verdi. Bazı ülkelerde, bu yerleşimler, yolu klerikalizmle kesişen azınlık milliyetçiliğinden kaynaklı bir başka tehdit altındaydı. Dönemin Avrupası'nda, bazıları Ortaçağ'ın sonundan beri dikkat çekmeyen küçük milletler serpilmekteydi; büyük imparatorluklar içindeki nüfusu az milletlere mensup kuşaklar, o güne kadar meşru olmamış bir biçimde, kendi potansiyellerinin bilincine varıyordu. İrlanda edebiyatı dikkat çekici

bir uyanış yaşıyordu; Finlandiya, Polonya, Bohemya ve Katalonya'daki mimarlar kendi şehirlerinde o güne hâkim olan neo-Bizans, neo-Nuremberg ve neo-barok formların yerini alacak yeni formlar bulmanın gayreti içindeydi. Barselona'da Las Ramblas ve Katalan mimar Gaudí'nin tasarladığı yapılar âdeta milliyetçi ifadenin taşa kazınmış hâliydi. Benzer bir arayış Çek müziğinde, bilhassa Dvořák örneğinde de geçerliydi; Norveç'te Ibsen ve Hamsun gibi yazarlar daha önce bir tür Danimarka Kreolecesi olarak görülen Norveççenin imdadına yetişti. 1890'larda, birçok unutulmuş azınlık dili genellikle klerikal hamilikle beraber ve çoğunlukla da "transfer edilmiş vatanseverler" sayesinde hızla canlandırıldı. Douglas Hyde adlı bir İngiliz, İrlanda Galcesini geliştirdi ya da düşmanlarının bakış açısıyla icat etti. İskoç John McLeod da Belçika'da Flamancayı geliştirip sayısız farklı aksan ve lehçeye göre kendi içinde dallara ve alt-dallara ayrılmış bir dil için Flemenkçeyi edebî bir form yapmaya çabaladı. Birçok şehir merkezinde, heykeller ve opera binaları bu az nüfuslu milletlerin tarihsel değerini ilan ederken, onların şecerelerini, kimi zaman bariz bir tahrifatla da olsa, açıklayacak tarihçiler de eksik olmuyordu.

Yerleşik milletler ya da Avusturyalıların ifadesiyle "devlet halkları" (*Staatsvölker*) bu gelişmelere histerikçe tepki verdi. Mevcut hâliyle üçte ikisini Çeklerin oluşturduğu Bohemya'daki Almanlar, Çeklerin anadillerinin yayılması konusundaki ısrarından rahatsızlık duyuyordu; Çek bürokratlar ve öğretmenlerin dağılımı, tamamen Alman olan bölgelerde bile, sorunların yaşanmasına neden oldu; Prag'daki Diyet meclisi tarafların birbirlerinin faaliyetlerini engellemesinden dolayı kapatıldı. Avusturyalı sosyal demokratlar 1910'da farklı millî gruplara bölündü, öyle ki Katolik partiler tüm Avusturyalı milliyetçi gruplarla toplantılar yapmayı kesti. Güneydeki Slav bölgelerde yeni bir milliyetçi radikalizm, Habsburg Hanedanlığı'na meydan okumaktaydı. Ukrayna'da da benzer ama henüz olgunlaşmamış milliyetçi bir hareket mayalanmaya

başlamıştı. Doğu Galiçya'nın Lviv şehrindeki Alman konsülü, Berlin'den bu hareketi araştırma ve mümkünse Almanya'ya doğru yöneltme talimatı aldı.

Avrupa'nın her yerinde bir şeylerin her nedense parçalandığı duygusu 1914'te, savaş başlamadan önceki arka planı oluşturuyordu. Bu duygu salt siyasi meselelerle sınırlı değildi; neredeyse her şeye etki ediyordu. Örneğin, Igor Stravinski'nin *Bahar Ayini* 1913'te, Paris Champs-Élysées Tiyatrosu'nda ilk kez sahnelendiğinde büyük bir patırtı yaşanmıştı. Viyana'da birkaç yıldır çok daha sıra dışı sesler kullanılıyor olmasına rağmen, Stravinski'nin eserinin gürültülü, garip bir biçimde aksak ritimli ve perküsif yapısı Parislilerin sanat zevkini rahatsız etti. Tarihçilerin sadece kronolojik olarak tespit edip açıklayamadıkları hâleti ruhiye değişikliği 1911 civarında yaşandı. Dangerfield, Punch'ın karikatürlerinde, 1912'de Viktorya dünyasından ani bir sıçrama olduğunu gözlemlediğinde haklıydı. Farklı şeylere gülünür hâle gelinmiş ve karikatürlerdeki karakterler farklı kıyafetlerle resmedilmişti. 1914 öncesi yeni bir irrasyonalizmin rağbet gördüğünü söylemek muhtemelen çok da abartılı bir iddia olmaz.

Şüphesiz bu dönemin siyaseti hayli tuhaf bir hâl almıştı. Karmaşa hâkimdi ve dönemin ortalarında faşizmin habercisi sesler de yükseldi. Kuzey İrlanda sorunu birçok İngiliz muhafazakârın histerikçe tepkiler vermesine yol açtı: Marşlar, üniformalar revaçtaydı. 1912'de Almanya'da sosyal demokratlar oyların üçte birini kazanıp *Reichstag*'da en büyük parti oldu. Birçok endüstri çevresi ile küçük ve orta ölçekli işletme gruplarının bu duruma karşı tepkisi tam histeriydi. Sanayicilerin Merkezî Birliği açıkça "Komünistler"i suçluyordu ve ortada, antisemitizm ve totalitarizmden bahseden çok sayıda "orta sınıf savunusucusu birlik" ile "anti-sosyalist cemiyet" vardı. Floransa'da *La Voce*[52] "proleter emperyalizm"den bahsetmekteydi; gerçekten de "üçüncü dünya" ifadesi

52 İtalya'nın Floransa kentinde 1908-1916 yılları arasında yayımlanan haftalık bir edebiyat dergisi.

İtalyanca kökenlidir; zira İtalyan milliyetçiler kimi zaman kendilerini ne kapitalist ne de sosyalist olarak görüyor ancak üçüncü bir tür imparatorluk kurmaya muktedir olduklarını düşünüyorlardı. Buna karşılık iş adamı Andrew Bonar Law önderliğindeki İngiliz muhafazakârlar, kıtadaki emsallerinden çok daha mantıklıydı. Ancak onlar bile İrlanda sorunu üzerine düşünürken kendilerini muhakemeden alıkoyan bir çılgınlığa tutulmuşlardı.

Tüm Avrupa'da Pan-Cermen lider Heinrich Class'ın sözlerini tekrarlamayacak sağcı bulmak neredeyse imkânsızdı: "Bizi kurtaracak kutsal savaşı dört gözle bekliyorum." Savaşa büyük bir anlam yenileyici olarak bakılıyordu; yönü ne olursa olsun eylemin kendisi, sorunları çözüp karakteristik değerleri onaracaktı. Tüm büyük devletlerde sağ, ordu ve donanma birliklerini himayesi altına almaya başlamıştı. Büyük Britanya'da, Lord Roberts genç erkeklerin zorunlu askerlik hizmetine alınmasına dair programlar sundu. Fransa'da Poincaré, yasama meclisini *réveil national* sloganı etrafında birleştimek gibi ideal bir yol buldu, Dreyfus Olayı'ndan dolayı gözden düşen milliyetçiler şimdi bayram ediyordu. Almanya'da, "askerî cemiyet"leri teşvik eden eski General Keim muadil bir çalışma yürütüyordu. 1911'den sonra genel havaya silahlanma yarışı hâkimdi. İşin garip yanı, bu yarış çoğu ülkede 1890'ların başından beri parlamenter işleyişi altüst eden vergilendirme sorununun çözülmesine yardımcı oldu. Sağ, silahlanmada harcanması şartıyla artan oranlı gelir vergileri lehine oy verecek, sol ise masrafların artan oranlı gelir vergileriyle karşılanması şartıyla silahlanmayı kabul edecekti. 1912'ye gelindiğinde, bu sorun aşağı yukarı her yerde çözülmüş, büyük silahlar büyük vergileri de beraberinde getirmişti. Ancak bu sürecin detayları sayısız sıkıntı doğurmuş, Fransa ve İtalya'da sayısız hükümetin başını ağrıtmıştı. 1903 itibarıyla, tüm Avupa kendini silahlanma yarışına adamıştı; 1911'den sonra savaş hâlihazırda insanların zihninde zaten başlamıştı. Avrupa ülkeleri birer savaş makinesine dönüşmüştü ve bu makineler şimdi birbirine saldırıyordu. Başı çeken ise Almanya'ydı.

3

AVRUPALI BÜYÜK GÜÇLER

1897-1914 Arasında Uluslararası ilişkiler

Birinci Dünya Savaşı'nı doğuran nedenler 1890'ların başından itibaren net bir şekilde görülebilir. Söz konusu süreçte emperyalist çağın dış politikaları şekillenmekteydi. Bu, kadim devletlerin -Çin ve Osmanlı imparatorluğu gibi- dağıldığı, değişen uluslararası düzene, dahası Avrupa'daki değişen düzene verilen bir cevaptı.

Avrupa'da solun yükselişi merkez siyasetteki kimi figürleri solu acımasızca ezmeye yönelik girişimlere sevk etmişti. Gerek son Gladstone hükümetinde (1892-1894 ile bu dönemi müteakip, 1905'e kadar süren kısa ve karmaşık bir başka liberal dönemde[1]) gerekse Bismarck'ın halefi Caprivi'nin rejiminde (1890-1895) hem yönetimde gerçekleştirilen demokratik iyileştirmelerle hem de yiyecek fiyatlarındaki indirimlerle "halk" desteği sağlanmaya çalışıldı. Yine de bu tedbirler söz

1 5 Mart 1894-22 Haziran 1895 tarihleri arasında iktidarda olan Lord Rosebery hükümeti. (ç. n.)

konusu rejimlerin, çoğu hem "halk"tan korkuyor olmaları bakımından anti-demokratik hem de açıkça korumacılık yanlısı olan taraftarlarının tamamı tarafından benimsenmiş olmaktan hayli uzaktı. Emperyalizm ise bu grubun zayıf yurtiçi politikalarını allayıp pullamaları için fevkalade bir gerekçeydi.

Nüfus her yerde aniden artmıştı, ordular da bu artış doğrultusunda daha fazla erkeği askere almak istiyordu. Ancak mevcut yasalar, uzun dönemli askerlik için belli bir sayıyı (ve Almanya örneğinde, belli bir miktarda bütçeyi de) karara bağladığından, asker alımını zorlaştırmaktaydı. Generaller de üç yıllık hizmet süresinde -bu süre Rusya'da beş yıl olmasına rağmen çoğu yerde üç yıldı- ısrar ettikleri takdirde, orduya ilginin azalacağından endişeleniyorlardı. Ayrıca kendileri de erkeklere yönelik modern eğitimle birlikte, üniformalar içinde geçirilecek iki yıllık bir dönemin yeterli olacağını farkına varmışlardı. Bu iki yıllık dönemden sonra, söz konusu askerler savaş zamanına özgü amaçlar doğrultusunda hizmet edebilecek, sonraki on sekiz ya da yirmi yıl boyunca mükellef ihtiyat olarak çağrılabileceklerdi. Bu yüzden Avusturya, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya'da, 1889 ila 1893 yıllarında, askerlik süresini kısaltıp her yıl alınacak asker sayısını artıran tezkereler sunuldu.

Generaller ve liberaller her seferinde hakkında tartışacak birçok mesele bulduğundan, bu tezkerelerin geçirilmesi her durumda güç oldu. Yine de iç ve dış gerilim ortamında tezkereler onaylandı. Bunların onaylanması silahlanma yarışında çekingen bir başlangıcı teşkil etti ve Büyük Britanya'daki Gladstone hükümeti, bu duruma donanmasını genişletip geliştirerek karşılık verdi. Rusların tüm bu gelişmelere tepkisi Fransa'yla ittifak (1893-1894) kurmak oldu. Almanya 1870'ten sonra had safhada güçlenmiş İngilizler ise, her yerde Rusya karşıtı bir tutum benimsemişti. Rusya'nın bir dosta ihtiyacı vardı.

Pratikte karadaki silahlanma yarışı çok geçmeden yavaşladı. Ancak bu yavaşlama uluslararası gerilimin azalmasından de-

ğil, dikkatini büyük bir savaş filosu inşa etmeye yoğunlaştıran Almanya'nın, kara ordusunu güçlendirmeye ayıracağı parasının olmamasından kaynaklanıyordu. Amiral Tirpitz'in yaratımı olan filo, emperyalist bir araç olarak tasarlanmıştı. Hedefinin İngiliz gemileri olduğu apaçık ortadaydı. Alman filosuna ait gemiler, dünyayı dolaşmak için İngiliz gemilerinin ihtiyaç duyduğu ekstra kömüre ihtiyaç duymadıklarından, bilhassa İngilizlerinkinden daha fazla zırh taşıyordu. Bu gemiler, Kuzey Denizi'ni kat edip geri dönebiliyordu. 1900'e gelindiğinde İngilizler, bu meydan okuyuşun artık farkına varmıştı. Almanların asıl niyeti oldukça basitti. İngilizler savaşa girerse, hiç şüphesiz, sayısal bakımdan daha alt seviyede olan Alman filosunu batıracaktı; ancak bu sırada çok sayıda gemisini de kaybedip diğer donanma güçlerinin saldırılarına açık hâle gelecekti. Böylece İngilizler Almanya'yla birlikte hareket edip emperyal ganimetlerini tüm bunlar hiç yaşanmamış gibi paylaşacaktı.

Gerçekte ise işler bu şekilde yürümedi. İngilizler 1904'te Fransa'yla anlaşma yapmayı tercih etti. Fransızlar, Théophile Delcassé'nin faal dışişleri bakanlığı döneminde, müttefiki Rusya'nın Uzak Doğu'daki acziyetinden dolayı bunalıma düşmüştü ve şimdi yeni bir tecritten korkuyordu. Fransa yavaş yavaş dağılmakta olan Fas'ı ele geçirmeyi isterken, Almanya'nın bu toprakları almasını istemiyor, dolayısıyla İngilizlerin yardımına ihtiyaç duyuyordu. Fransızlar, Mısır üzerinde İngiliz hâkimiyetini tanıma karşılığında zamanı geldiğinde, kendilerinin Fas üzerindeki hâkimiyeti için gerekli olacak İngiliz desteğini kazandı. Bu anlaşma, "Entente cordiale" (İngiltere-Fransa Dostluk Anlaşması) olarak tanındı. Anlaşma, geniş Osmanlı mirasındaki diğer sorunlarla çakışmaktaydı. Tüm endüstriyel ülkelerden, hatta kimi zaman Rusya'dan (genellikle yabancı parayla da olsa) finans kurumları ve iş insanları, Türk hükümetinin demiryollarını yayma ve maden çıkarma girişimlerinden kazanç sağlamak için mücadele ediyordu. Alman bir grup Türkiye'yi baştan sona kat edecek

demiryolu hattının -gösterişli bir adla, Berlin-Bağdat demiryolu olarak bilinen projenin- inşa imtiyazını kazandı. Bu demiryolu hattı Almanların elinde olduğu sürece onlara hâkim bir rol verebileceğinden, diğer büyük güçler bu projeye karşı çıktı. Proje, Almanya'nın yanı sıra başka ülkelerden de gelen parayla finanse edildiğinden bu hiç de basit bir mesele değildi. Bilhassa Ruslar, Türk ordusunun bu aşamada Rusya'nın Kafkasya'daki güney sınırlarına doğru daha rahat yön değiştirilebileceğini düşünüyor, dolayısıyla tetikte bekliyordu.

Almanlar 1905'te uluslararası durumun tümüyle kendilerinden yana olduğunu düşünebilirlerdi. Rusya, Japonya'yla yaptığı savaşı kaybettiğinden Fransızlar da artık ona bel bağlayamazdı. Gerçekten de Çar, Temmuz 1905'te Björkö'de Kayzer'le görüştükten sonra, Almanya'yla ittifak kurmaya çok yaklaşmıştı. Bu yakınlaşma, Rusya'nın ciddi ölçüde Fransız kredilerine bağımlı olmasından dolayı, bu hayli sıkıntılı dönemde büyük ölçüde bozuldu. Alman dışişleri bakanlığı ve askerî önderler -İngilizlerin Fransa'ya destek olmayacağını mütemadiyen umarak- Fas meselesi üzerinden Fransa'ya meydan okuma vaktinin geldiğini düşünüyorlardı. Kayzer Mart'ta Tanca'ya çıkarma yaptı; bu sırada bölgede Fas bağımsızlık mücadelesine destek gösterileri gerçekleşmekteydi. Alman diplomatlar Fransa'yı savaşla tehdit ediyordu. Delcassé kabinenin desteğini alamayınca görevinden bizzat ayrıldı. Fas meselesinde menfaati olan tüm büyük güçlerin katıldığı bir konferans Ocak 1906'da, Algeciras'ta toplandı. Bu konferansta İngilizler Fransa'yı destekledi; hâlâ bağımsız bir ülke olan Fas'ta Fransız üstünlüğü garanti altına alındı (örneğin polis kontrolü Fransızların elindeydi). Alman temsilciler ağır bir hezimete uğradı. Almanların bu hezimeti kabullenmeleri kısmen kolonyal meselelerin bir savaş nedeni olarak gözden düştüğünün farkına vardıklarını, kısmen de Birleşik Krallık'ın savaşa girmesi hâlinde Alman donanmasını darmadağın ederek Almanya sahillerini istilaya apaçık hâle getirmesinden duydukları büyük korkuyu göstermekteydi.

Tirpitz, Kiel Kanalı geniş çaplı deniz trafiğini kaldıracak kadar genişletilmediği ve Almanya yeterli sayıda gemi inşa etmediği sürece İngilizlerle savaşa girilmemesi gerektiğini düşünüyordu. Fas krizi zamanla miadını doldurdu ancak geriye Londra ve Paris arasında, eskisinden daha güçlü bir bağ bıraktı. Beraberinde İngiliz-Rus uzlaşmasını da -Üçlü İtilaf- getiren benzer bir çıkar alanları düzenlemesi Ağustos 1907'de, İran, Afganistan ve Uzak Doğu üzerine yapıldı. Almanlar denizaşırı paylaşımdan dışlandıkları için haksızlığa uğradıklarını düşünüyordu. Tirpitz, 1907-1908 yılları arası, donanma programında genişletmeye gitti: Buna göre yılda dört ana gemi yapılacaktı. İngilizler ise bu hamleye, 1909'da sekiz ana geminin yapımını onaylayarak karşılık verdi.

Bu tarihten sonra, uluslararası ilişkilerdeki "sabitler" de değişmeye başladı. Balkanların büyük bir bölümünü hâlâ elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu dağılmaktaydı. Habsburg Monarşisi'nin akıbeti oldukça belirsiz görünüyordu. Osmanlı topraklarının paylaşımı yüzünden hâlihazırda araları açık olan Almanya ve Rusya, Habsburg Monarşisi'nin barışçıl bir şekilde paylaşılmasına zar zor razı olmuşlardı. Ruslar 1909 Mart'ında, Avusturya'nın payına düşen bölgenin -resmî olarak Osmanlı vilayeti olan Bosna'nın- ilhakına itiraz edince, Almanya Dışişleri Bakanlığı Rusya'ya bir ültimatom verdi. İki yıl içinde uluslararası ilişkiler bir krizden diğerine koşar hâle gelmişti: 1911 yazında, Almanlar kendi çıkarlarını korumak için hücum botu gönderdiğinde çıkan ikinci bir Fas krizi; Ekim 1911'de yine bir Osmanlı toprağı olan Trablusgarp'a yapılan İtalyan saldırısı; bu saldırıdan birkaç ay sonra 1912 sonuna gelindiğinde, yani "Birinci Balkan Harbi"nden sonra Türkleri Balkanlar'dan neredeyse tamamen silecek, Balkan devletlerinden müteşekkil bir koalisyonun kurulması birbirini takip etti. 1913'te Bulgaristan'ın diğer komşu devletlere toprak kaybetmesiyle sonuçlanacak ikinci bir Balkan savaşı daha yaşandı.

Tüm bu gelişmelerde dikkat çeken, Balkan devletlerinin en büyüğü Sırbistan'ın, Avusturya-Macaristan yönetimi altında yaşayan milyonlarca Sırp'ın bağlılık eylemlerinin odağı olarak hareket etmesiydi. Güney Slav eyaletleri -ve bunların dışındakiler de- giderek zapt edilemez hâle geldiğinden Avusturyalılar Sırbistan'ı bastırmakta güç kullanımını muhtemelen tek çare olarak görmüşlerdi. Yüksek rütbeli insanlar sürekli suikasta uğruyordu. Bu suikastlardan biri de savaşın başlamasına da vesile olan Arşidük Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da katliydi. Suikastı gerçekleştiren, Habsburg tebaasından bir Sırp, Gavrilo Princip'ti. Princip 1918'te, bir Bohemya hapishanesindeki ölümünden önce sarf ettiği, "Suikastı gerçekleştirmeseydim bile, Almanlar savaş için başka bir bahane bulurdu" sözleriyle tarihe geçti.

Asıl sıkıntı, Avusturya ve Sırbistan arasındaki çekişmenin her iki taraftaki ittifakları harekete geçirme tehlikesiydi. Birinci Dünya Savaşı'nın fiilen başladığı koşullar, aslında diplomat ve generallerin yazışmalarında beş yıldır öngörülüyordu. İttifaklar ve bu ittifakların askerî sonuçlarına istinaden, Sırbistan'a yapılacak bir Avusturya saldırısı Rusların da Avusturya'ya karşı harekete geçmesi anlamına geliyordu; bu da Rusya'ya karşı bir Alman saldırısı ve dolayısıyla Almanya'ya karşı bir Fransız harekâtı demekti. İngilizler ise bu türden bir resmî taahhüt vermemeye özen göstermekle birlikte, 1911'de Atlantik kıyılarını savunacaklarına dair Fransızları temin etti. Ayrıca İngiliz ve Fransız komutanlar, Almanya'yla yapılacak bir savaş hâlinde, işbirliği yapacakları konusunda da mutabakata vardılar.

Arşidük'ün öldürülmesini müteakip patlak veren Temmuz 1914 krizinde tüm bu gerilim en üst seviyeye ulaştı. Ancak bu, 1911'den beri devam eden silahlanma yarışındaki büyük artış ve ayrıca yine bu dönem yükselişe geçen yeni radikal milliyetçilik dışında bakıldığında bir şey ifade etmiyordu. Büyük güçler açısından söz konusu süreç, 1890'dan beri yükselen histeri

ortamında ortaya çıkmıştı ve bunun en uç örneğini Almanya teşkil ediyordu.

Almanya

1870'ten sonra İngiltere'nin dışişleri politikasını tek bir sorunun -Almanya mı, Rusya mı?- belirlediği iddiası her zaman dikkate değer bir görüş olmuştur. Nihayetinde, İngilizler her iki dünya savaşında da Rusya'yla ittifak kurmuştu. Ancak söz konusu dönemde Birleşik Krallık'ta, Almanya'yla birlikte hareket etmeyi yeğleyecek çok sayıda insan vardı. Joseph Chamberlain 1898'de ve daha sonra 1901'de "Anglo-Sakson" ve "Cermen" ırklarının birlikteliği lehine konuşmalar yapmıştı; hatta Birinci Dünya Savaşı'nda iki ülke arasındaki sorunları bariz bir ortaklık gibi görünen bir temelde -Rus yayılmasına karşı Büyük Britanya İmparatorluğu ve Alman yayılması- çözmeye yönelik çabalar da söz konusuydu. 1930'larda bu tür fikirler gayet yaygındı.

Bu çabalar basit bir olgusal gerçek yüzünden sonuçsuz kaldı: Almanların ihtirasları hiç de Doğu Avrupa'yla sınırlıymış gibi görünmüyor, Batı Avrupa ve ötesine uzanıyordu. Dahası, Bismarck'ın 1890'da azledilişinden sonra giderek artan bir saldırganlıkla ilerlemeye devam ediyorlardı. Almanya büyük bir çıkış yapıp Kıta Avrupası'nın açık ara en güçlü devletine dönüşmüştü. Hâlihazırda büyük bir ordusu vardı; 1897'den sonra açıkça İngilizlere karşı kullanılmak üzere tasarlanmış büyük bir donanma da inşa etmeye başlamıştı. Ayrıca Almanya, en önemli meselelerin alenen tartışılıp karara bağlanmasının parlamenter iktidar tarafından güvence altına alındığı, Birleşik Krallık gibi bir ülke değildi. Almanya parlamenter iktidarın gayet sınırlı olduğu, "gözetimli otokrasi"ydi. Yönetimi entrikalar üzerine kurulu olan Almanya, İngiliz tipi bir hukuk devleti yapacak temel anayasal reformları gerçekleştirmek konusunda isteksiz ve aciz görünmekteydi. Prusya ordusunun

gücü ve kötü tutumu yüzünden, Almanya da yaygın bir şekilde orduyu ilahlaştırmakla ve militarizmle suçlanmaktaydı. Siviller de devlet yetkililerinin istediği gibi hareket etmesine imkân tanıyacak şekilde bir kenara çekilmişti. Varış noktası Potsdam olan birinci sınıf taşımacılığın tekeli devlet yetkililerinin elindeydi. Potsdam militarist, otoritaryen bir eyaletti; dolayısıyla Avrupa'nın en güçlü endüstrisine sahipti.

Görünüşte Almanya siyasi gelişimin muhtelif kurallarını bozmuştu. Liberaller ve onların ardından Marksistler endüstriyel gelişimle birlikte, burjuva-liberal reformları -güçlü bir parlamento, "feodal" biçimlerin sona ermesi ve esaslı bir meşruti monarşi- güvence altına alacak geniş çaplı bir orta sınıfın ortaya çıkacağını varsayıyordu. 1918'e kadar Almanya'da kontrolsüz muhafazakârlar siyasi meselelerde ön plandaydı; hâl böyle olunca, ülke ekonomisi sadece geri kalmışlıktan çıkmakla kalmayıp Avrupa'nın en fazla gelişme kaydeden ekonomisi oldu.

1913'e gelindiğinde, Avrupa çelik üretiminin üçte ikisi (16.200.000 ton) Almanya'nın elindeydi -bu rakam İngiltere'nin ürettiği miktarın iki katıydı ve Amerika'daki üretim miktarına yakındı. Almanya neredeyse Birleşik Krallık kadar kömür çıkarıyor, birçok Avrupa pazarı da kendisinden kömür satın alıyordu. 8.000.000.000 kilovatsaat elektrik üretimiyle, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın toplam üretiminden fazlasını gerçekleştirmekteydi. Elektrik endüstrisinde ise Allgemeine Elektrizitätswerke GmbH (AEG), Siemens-Schuckert ve Siemens-Halske gibi şirketler dünya lideriydi. Pamuk endüstrisinde, kendisinden sonra Avrupa'daki en büyük pamuk endüstrisine sahip Fransa'nın kullandığı ham maddenin iki misli kullanılmaktaydı. 1878'te 5.000 kilometre uzunlukta olan Prusya demiryolları, 1914'te 37.000 kilometreye ulaştı. Değişim olağanüstü hızlıydı. 1880'de Alman nüfusunun yarısından oldukça fazlası tarım, üçte biri endüstri ve ziraat

alanında, geri kalanıysa bacasız endüstri denilen hizmet sektöründe çalışmaktaydı. 1914'te ise nüfusun üçte birinden çok az fazlası tarım (yüzde 35'i), yaklaşık yüzde 25'i sanayi alanında çalışmaktaydı. Ancak endüstri alanında, bir avuç insanın çalıştığı küçük işletmelerin orta ölçekli işletmelere, -daha da dikkat çekicisi- devasa korkunç fabrikalarıyla Ruhr, Silezya ve Saksonya'ya hâkim çok büyük çaplı ve güçlü şirketlere dönüştüğü daha büyük bir değişim söz konusuydu. Bu şirketlerin sevilmeyen sahipleri de Nasyonal Liberal Parti'de, bilhassa da Prusya Temsilciler Meclisi'nde ağırlıktaydı.

Almanya'nın endüstrileşmesi kısmen Avrupa'da 19. yüzyılda ortaya çıkan ağır sanayiden -demir ve çelik- kısmen de kimya ve elektrik endüstrisi gibi yeni endüstrilerden kaynaklanıyordu. Kimya endüstrisi, gelişmekte olan tüm ülkeler gibi Almanya'nın da 19. yüzyılın başında (tamamen olmasa da büyük ölçüde İngiltere'den) iktisap ettiği tekstil endüstrisinden doğdu. Prusya'nın patlayıcılar için duyduğu askerî ihtiyaçlar bu süreci hızlandırmış olsa da asıl tetikleyici, ithal edilen ve pahalı olan çivit mavisi boyanın yerini alabilecek kimyasal boya ihtiyacıydı. Kimyasal bazlar olan kömür ve potas Almanya'da bol miktarda bulunmaktaydı. Alman kimyagerler (zaten 18 ve hatta 16. yüzyılda bile bu kimyagerler Avrupa'da nam salmıştı) 1880'den sonra kömür bazlı yan ürünlerde de neredeyse bitmez tükenmez icatlar sunmaya devam etti. 1890'lara gelindiğinde Almanya suni elyaf (suni ipeğin atası), fotoğraf malzemeleri, ilaçlar, ilk plastikler, yeni patlayıcılar, selüloit (ve selüloidin, Jena'daki Zeiss Fabrikası'nda maharetle işlenişiyle ortaya çıkan ürünler) ile optik cam üretiminin yanı sıra sentetik boyarmaddeler konusunda da neredeyse dünya tekeliydi.

Endüstrileşme meselelerinde önemli olanın, bir ülkenin uzun vadeli niteliklerinin yeni ekonomik biçimlerle uyuşması olduğu söylenir. 16. yüzyılda başta tahıl olmak üzere Baltık ürün-

lerinin taşımacılığında aracılık rolünü benzersiz bir şekilde üstlendiğinden Felemenkler zirveye yükseldi; 17. yüzyılda İngilizler aynı işleyişin dünya çapındaki biçiminden kazanç sağlayabildi; 18. ve 19. yüzyıllarda ise kuzeyli İngilizler ile İskoçların mahir mühendislik alışkanlıkları çağın endüstriyel gelişmelerine uygun hâle geldi ve bu alışkanlıklar bankacılık, görece esnek bir menkul kıymetler borsası, kuzeyli girişimcilerin yatırımları ve en azından o günün standartlarına göre verimli olan zirai üretimle bir araya getirildi.

Almanya'da kimya bilimi daima teorik çalışmalara meyletmiş ulusal karakterle uyumluydu; bilimsel problemlere matematiksel yaklaşımların burada uzun bir geçmişi vardı. Leibniz, 17. yüzyıl bitip 18. yüzyıl başlarken, kimyaya neredeyse bir sonraki yüzyılın istatistiksel yöntemlerinin öngörüsüyle yaklaşmıştı; 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, August Kekulé matematiksel yaklaşımları sentez amaçlı deneysel sürece uyarlayarak diğer türlü tamamen karmaşık olacak bu süreci artık büyük ölçüde basitleştirebilmişti. 19. yüzyılın başlarında Bunsen ve Liebig toprak kimyası alanında benzer bir yaklaşım göstermişti. 1880'lerde demiryolları -ki Almanya 1870'ten sonraki her on yılda mevcut uzunluğa 10.000 kilometre ekleyecekti- istifade edilecek ulusal bir pazarın doğmasına imkân sağladı. "Büyük Buhran" koşulları bu pazarın şehir ayağının gelişmesine vesile oldu. Yurtdışından ürün temininde maliyet azaltma ihtiyacı doğal bir malzemeyi diğeriyle değiştirme (organik kimya) ve sonrasında, doğal maddeleri tamamen dışarıda bırakacak sentetik bir süreç (inorganik kimya) bulma arayışlarını teşvik etti. 1883 itibarıyla zeki girişimciler, tıbbi ilaç alanında bile araştırma ihtiyacının önemini artık anlamışlardı. Carl Duisberg'in sahibi olduğu, sonraki ismiyle Badische Anilin Soda-Fabrik (kısa adı BASF olan şirket hâlâ en büyük Alman ortaklıklarından biridir) 1900'de 6300 çalışan ile 233 kimyager, Farbwerke Hoechst ise 3500 çalışan ile 165 kimyager istihdam etmekteydi. Organik maddelerdeki (em-

tia) fiyat artışı ikame maddeler bulmaya yönelik daha yoğun bir araştırmayı teşvik ettiğinden, 1914'e gelindiğinde kimya endüstrisi gerçekten de çok büyük ölçüde gelişmiş; bu sektörde istihdam edilenlerin sayısı 300.000'e yükselmişti. Bilhassa kimya endüstrisi elektrik enerjisiyle birleşince, bitmez tükenmez bir icat dönemi yaşandı. 1904'te üç büyük kimya şirketi -üçüncüsü Leverkusen'de faaliyet gösteren Bayer'di- kaynaklarını bir havuzda toplayacak, böylelikle yatırıma yoğunlaşmalarını sağlayacak bir tekel oluşturdu. 1914'ten önce Leipzig yakınlarındaki Leuna tesislerinde katalizörler keşfedildi ve bunlar amonyak sentezinde kullanıldı; bu sentez azotun sabitlenmesine yönelik Haber-Bocsh yöntemine (dolayısıyla da Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı'nda kullandığı, kelimenin gerçek anlamıyla havadan gelen patlayıcılarına) ve sonrasında sentetik petrol üretimine öncülük etti.

Almanya, ağır sanayi alanında, 19. yüzyıla özgü koşullardan istifade etmek konusunda da oldukça iyi bir pozisyondaydı. Her ne kadar o dönemin insanları devasa demir-çelik fabrikalarının Ruhr bölgesi, Prusya Silezyası ve Saksonya eyaletini hâkimiyeti altına almasına hayran olmaktan kendilerini alamasa da burada yine, süreklilik unsuru çok güçlüydü. İşin aslına bakarsak, "endüstri devrimi" ifadesi, en azından modern anlamıyla, 20. yüzyılın ikinci yarısının bir icadıdır. Dolayısıyla bu ifadenin bu döneme kadar 1870'ten sonraki kuşaklar boyunca Avrupa'nın olağanüstü şehirleşmesi için kullanımı yerinde olacaktır; iktisat tarihçileri hemen hemen ilk kez bu dönemde "büyüme" sorunuyla (bu, sadece 1900'den sonra uzman süreli yayınların ilgilendiği bir konuydu) hesaplaşmak zorunda kalmışlardır.

Prusya daha 18. yüzyılda imalat alanında Büyük Britanya'nın ardından, Avrupa'nın ikinci büyük devletiydi. Büyük Britanya'nın, kömür madenleri ve tekstil ürünleri nedeniyle Silezya'yı ve 1815'te Prusya Saksonya'sı ile Vestfalya'yı (yani

Ruhl'u) ilhakı İngiliz girişimcilere, 1840 itibarıyla hızlı bir başlangıç yapan, muazzam bir yayılmaalanı sağladı.

Ruhr'da, acımasız ve neredeyse daima Protestan bir tedrisattan geçmiş girişimciler, üst sıralara çıkmak için zorlu bir mücadele vererek bereketli yerel kömür havzalarının geliştirilmesine liderlik edebildi. Büyük Buhran'ın başlangıcı niteliğindeki 1880'lerin, 1890'ların ve 1900'lerin başındaki inişlerin her biri bir rasyonalizasyon seviyesinin oluşmasına yol açtı: Şirketler birleşip müşterek satış, sonrasında üretim kotası ve daha da sonrasında müşterek yatırımlar için ilk kez tekel oluşturdu. Bu tekeller yurtiçi kota tahditlerinden paçayı sıyırmak için ihracat yapmaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu nedenle, sadece yabancı rekabeti dengelemek için değil, yurtdışındaki oldukça düşük fiyatları tazmin edebilecek iç piyasa fiyatlarını -*Kampfpreise*'ı[2]- yüksek tutmak için gümrük vergisine de ihtiyaç duyuyorlardı. 1879'da bir vergiye dair parametreleri tamamıyla kabul edip Birinci Dünya Savaşı'na kadar da bunları ekseriyetle onaylamayı sürdürdüğünden, bu tekellerin kullandığı metal ve kömür için başka türlü ödemek zorunda olabileceğinden daha yüksek bir fiyat ödemek zorunda kalan ülke içindeki tüketiciler ile küçük ölçekli imalatçılar aleyhine, denizaşırı pazarların tamamını ele geçirmekte devletin yıldızı parladı. Sanayiciler -biri Vestfalya sendikasının ağır sanayicilerinden çıkmış *Zentralverband der deutschen Industrie*, diğeriyse yüksek vergiyi savunanlara karşı küçük ve orta ölçekli teşebbüsleri, yeterince etkili olmasa da, birleştirmeye çalışan *Bund deutscher Industrieller* olmak üzere- iki bloğa ayrılmıştı. Gayet kabaca bir ifadeyle söyleyecek olursak, *Bund deutscher Industrieller* "İlerlemeci" Liberallerle birleşirken, vergiyi savunanlar 1880'den sonra Ulusal Liberallerle işbirliğine gitti.

Alman ağır sanayi dünyası, hem çok sakil hem de çok başarılıydı. Protestan girişimciler ve idari kadrolar, Emil Rathenau

2 Rekabet fiyatları. (ç. n.)

ve Carl Fürstenberg gibi Yahudi finansörler ile ekseriyetle Katolik olan (bunlar daha çok Bochum ve Gelsenkirchen'de yaşayan Polonyalılardı) iş gücü, geç 19. yüzyılın gayet insafsız ağır sanayisinin sömürüye dayalı ticari işlemlerinin başarısı için neredeyse ideal sayılacak koşulları yeniden üretiyordu. Bunlar, Amerika Birleşik Devletleri'nde çok geniş ölçüde, Birleşik Krallık'ta ise belli bir noktaya kadar yeniden üretilmiş koşullardı. Pittsburgh ve Ohio'ya bağlı Cleveland'da olduğu gibi -buralarda Andrew Carnegie geniş bir Polonyalı iş gücü üzerinde kontrol sağlayabilmişti- Krupp'ların Essen'inde de çiftçi tarımının çöküşünden sonra demiryolu ve gemilerle gelen yüz binlerce çiftçi çocuğu ağır sanayinin çarklarını döndürüyordu. 1880'lerde Gilchrist-Thomas yönteminin[3] uygulanmaya başlaması bu şirketlere Lorraine civarındaki demir cevherini kullanma olanağı sağladı ve bu sayede Alman çelik sanayii hızla büyüdü.

Mevcut sermaye ve kaynaklar harca harca bitmez / tükenmez durumda değildi. Yatırım bankacılığı konusunda Avrupa'yı yönlendiren bir bankacılık sisteminde uzun bir yol kat edildi. İngiliz bankaları belli anlaşmalar ve şirketlere yatırım yapmaları için avans kredileri verip bunların kârlarını geri çekti ya da borsaya güvendi. Alman bankaları ise tasarruflara vergiler yoluyla el koyup bunları faiz karşılığında uzun vadeli borçlar olarak verdi. Bu oldukça kırılgan bir sistemdi ve borçlarını tazmin etmekten aciz bankaların çökeceği -1931'deki gibi- yönünde bir panik söz konusuydu. Werner Sombart'ın ortaya çıkarttığı üzere, Alman bankacılık sisteminin yüzde 45'i Yahudilerin elindeydi. Bu da bizi Alman kredi kurumlarının bu faktöre mali adaptasyonu seçeneğini devreden çıkarmaya teşvik etmekte: Zira "getto dışından geliyor olmak", Alman endüstrileşmesinde başka herhangi bir unsur ne kadar önemliyse o kadar önemliydi. Yahudiler ekseriyetle finans ve tica-

3 Modern dönemde çeliğin işlenmesini ve dolayısıyla yaygınlaşmasını sağlayan teknik.

retle ilişkili hâle gelmişti; 1880'den sonra ekonomik değişimin birçok kurbanı, yaşadıkları sıkıntılardan Yahudileri sorumlu tuttu ve bu da siyasette bariz bir Yahudi sorunu ortaya çıkardı.

Ancak büyüyen ve modern Alman ekonomisi -ki Kayzer Almanya'sı böyle değildi- siyasi anlamda umutlu liberallerin 1870'te tahayyül edebileceği türden klasik bir müreffeh Batı Avrupalı devlet görüntüsü çiziyordu. Almanya, geniş çaplı orta sınıf ve işçi sınıfının artan refahına rağmen, uluslararası ilişkilerde ne burjuva-demokratik ne de açık fikirli bir şekilde barışseverdi. "İngiliz" kurallarına uymuyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş boyunca Almanya'nın yaşadığı sıkıntılar, genellikle Bismarck'ın yeni *Reich* için 1871'de yaptığı anayasaya bağlanıyordu. Her şeyden önce "Almanya" yeni yeni vücut bulmaya, olmaya başlamıştı. Nüfusun üçte ikisinin yaşadığı Prusya'dan, ayrı bir eyalet olmak için komik denecek kadar küçük, birkaç kilometrekarelik Schwarzburg-Rudolstadt'a uzanan 26 eyaletten oluşuyordu. Bu eyaletlerin farklı anayasaları vardı: Bazılarında sadece erkeklerin sahip olduğu genel oy hakkına dayalı liberal parlamenter sistem, diğerlerinde sınırlı özgürlükler ve iki büyük Mecklenburg dukalığındaysa (Schwerin ve Strelitz) malikâneleri de içeren ancak Reformdan dolayı Kilise'yi dışarıda bırakan 17. yüzyıl tarzı mutlakiyetçi sistemler geçerliydi. Bu tikel eyaletler, bilhassa mali konularda, kayda değer bir iktidarı haizdi. Prusya, Saksonya, Bavyera, Württemberg ve Baden gibi büyük eyaletler haricindeki eyaletlerin mevcudiyeti, geç 19. yüzyılda çok sevilen bir tür tarihî mefruşat olmak dışında çok bir anlam ifade etmese de, gerçek bir merkezîleşmenin önünde engeldi.

Müstakil olan bu eyaletler savaş ve dış ilişkiler meselelerini Berlin'deki imparatora bırakıp kendi iç meseleleriyle ilgilenmekteydiler. İmparator geniş imtiyazlara sahip olmakla birlikte, imparatorluk bütçesine dair tartışmaları yürütebilecek

merkezî bir parlamento da *Reichstag*, mevcuttu. Meclis, düzenle tanzim edilmiş -en azından 1870'lerde böyleydi- destek gruplarıyla birlikte, sadece erkeklere tanınan genel oy hakkıyla seçilirdi. Ancak meclisin iktidarı oldukça sınırlıydı. *Reichstag* üyeleri devlet bakanı olamazdı; bunun için öncelikle görevlerinden istifa etmeleri gerekirdi. Bu da önde gelen siyasetçilerin yönetimi üstlendiği Batı tarzı yapının burada hükümsüz olduğu anlamına geliyordu. Şansölye *Reichstag* oylarına tabi değildi: Sadece imparator tarafından atanıp azledilirdi. Hatta *Reichstag* üyelerinin sorularına cevap vermesi bile gerekmiyordu; *Reichstag*'ın yasa yapma yetkisi de yoktu, -ki tüm bunlar Batı tarzı liberal ortodoksiye aykırı nitelikteydi. *Reichstag* askerî konularda da ekseriyetle yetki sahibi değildi. Teoride, Prusya savaş bakanı son kertede kaynak tedarik eden parlamentolara karşı sorumluydu. Ancak imparator ve Bismarck çoğu askerî meselenin imparatorluk ve asillerin kontrolü dahilinde kalmasında ısrar ediyordu; bu yüzden ciddi meseleleri, parlamentoya değil de doğrudan imparatora karşı yükümlü olan Genel Kurmay Başkanlığı'na teslim ederken, savaş bakanlığına da bitmez tükenmez idari saçmalıklarla ilgilenmek kalıyordu. Aynı şekilde imparatorun özel askerî bürosu (*Militärkabinett*) atanan ve azledilen görevlilerin büyük güçlerini de iktisap ediyordu. Yahudilerin yedek subay olarak görevlendirilmelerine izin verilmemesi, 1914'ten önce uygulanmaya konulmuştu. *Reichstag* bu durumdan şikâyetçi olabilirdi; ancak savaş bakanı bu konudan sorumlu ve haberdar olmadığından ayrıntılı bir açıklama yapabilecek durumda değildi; ya da en fazla inandırıcı bir şekilde yapar gibi görünürdü.

Bu yüzden Almanya birçok önemli meselede, düşmanlarının iddia ettiği gibi, "gözetimli otokrasi"ydi. *Reichstag* sadece erkeklere tanınan genel oy hakkıyla seçiliyordu ancak imparatorlukla ilgili meselelerde bile iktidarı son derece sınırlıyken, eyaletlerin içişleri addedilen önemli meselelerde ise anayasal bakımdan iktidarı haiz değildi.

Zamanla *Reichstag*'ın önemi arttı ve kendisine biçilenden çok daha büyük bir role sahip hâle geldi. Ekonomi geliştikçe merkezî mevzuat gereksinimleri de -ölçü ve ağırlık birimleri, şirketler kanunu, toplumsal önlemler, ulaşım- çoğaldı. 1870'lerin sonunda, *Reichstag*'taki çoğunluğun emriyle reel bir vergi yürürlüğe girdi. Bu vergi Alman hükümetine kendine ait ciddi bir gelir sağladı. Bütçe zenginleşti. Savunma gereksinimleri, 1870'lerin başında 100.000.000 mark gibi düşük bir rakamdan 1909'da 1.595.000.000 ve 1913-1914'te de 2.405.000.000 marka yükseldi. *Reichstag* ciddi sorunlar yaratabiliyordu ve hükümet de bunları dikkate almak zorundaydı. Büllow'un 1909'da, Bethmann Hollweg'in 1917'de yaptığı gibi bir şansölye parlamentonun kontrolünü kaybettiğinde, imparator onu azletmek zorunda kalırdı. Yine de işlevsel bir parlamentoyla, merkezden yönetilen bir ülke olmak için Almanya'nın önünde daha uzun bir yol vardı. Öyle ki mevcut anayasada Birinci Dünya Savaşı'nın son günlerine kadar hayati bir değişiklik yapılmadı.

Bismarck anayasasının ardındaki gerçeklik Prusya'ydı. 1866'da birçok diğer eyaleti kendine dahil eden Prusya, açık ara en büyük eyaletti ve eyalet temsilcilerinin müşterek meseleleri tartıştıkları federal bir meclis olan *Bundesrat*'ta kilit bir konumdaydı. Pratikte, Prusya yönetimi imparatorluk yönetimiyle o kadar iç içe geçmişti ki, bir keresinde Bismarck başbakan sıfatıyla şansölye olan kendisine şikâyet mektubu yazmıştı. Prusya'nın kendi anayasası vardı. Ancak bu anayasa genel oy hakkı ve burjuva-demokratik gücü sunmuyordu, hatta tam tersiydi. 19. yüzyıl boyunca Prusya (ve Saksonya) giderek bariz bir şekilde sınıf temelli bir eyalete dönüştü.

Prusya Temsilciler Meclisi (*Abgeordnetenhaus*) erkeklerin eşit oylarıyla değil, "üç sınıflı seçim sistemi" olarak bilinen karmaşık bir sistemle seçiliyordu. Bir bölgedeki seçmenler ödedikleri vergilere göre üç sınıfa ayrılıyordu. Söz konusu bölgeden

toplanan toplam verginin baştan üçte birlik kısmını ödemekle mükellef olanlar oy vermeleri için bir grupta toplanırdı ve tüm kademelerde aynı prensip geçerliydi. Her bir sınıftaki seçmenler, iki seçmen (*Wahlmänner*) belirler ve bunlar da vekili seçerdi. Mülkiyet eşitsizliği öyle bir noktadaydı ki, en alttaki üçte birlik kısım seçmenlerinin yüzde 92'sine tekabül ediyordu. Bu yüzden de Prusya temsilciler meclisinde varlıklı seçmenlerin oyları ağırlıktaydı. Her ne kadar 1914 itibarıyla sistemdeki anomaliler bir avuç sosyal demokrata geçit verdiyse de, temsilciler meclisi, az sayıdaki sol liberallerle beraber muhafazakâr, Ulusal Liberal ve Katolik partiler olmak üzere üçe bölünmüştü. Üç sınıflı seçim sistemi anayasalara göre işletildi ve o ana kadar Berlin-Kaulsdorf gibi tamamen işçi sınıfı bölgeleri olduğundan vergi mükelleflerinin en üst üçte biri bile sosyal demokratlara oy verebilirdi. Berlin-Vossstrasse'de, vergi mükelleflerinin ilk üçte biri büyük bir perakende satış mağazasının sahibi Wertheimer'di; kendisinin mali hâkimiyeti bazı eski imparatorluk şansölyelerini üçüncü sınıfa düşürecek kadar güçlüydü.

1850 ve 1860'larda sadece zenginleri temsil eden bir parlamento, yine de liberaller ile muhafazakârlar arasında muhtelif anlaşmazlıklar çıkarabilirdi. 1880'lerde kitle siyasetinin yükselişi, iki grubun da neredeyse eşit derecede sol ve Katoliklerden korktuğu anlamına geliyordu. *Reichstag*'a seçilen sosyal demokratlar, Junkerler[4] ile onların ordularından müteşekkil Prusya dünyasına son vermeyi vadediyordu: Ruhban sınıfına karşıt, merkeziyetçi ve geçmişi hakir gören bir görüntü çiziyor; çok kapsamlı bir gelir vergisi ile veraset vergisini parlamento gündemine taşıyacakları vaadinde bulunuyorlardı. Bu doğrultuda, Prusya parlamentosunun siyaseti de sağ kanadın

4 Almancada toprak sahibi anlamına gelen "junker" Prusya ile Almanya'nın doğusunda yaşayan ve Alman İmparatorluğu (1871-1918) ile Weimar Cumhuriyeti (1919-33) dönemlerinde önemli siyasi güce sahip olan büyük toprak sahibi sınıfa verilen bir isimdir.

muhtelif hakikatlerine "yürekten katılıp" kendilerini mükâfatlandıracak yasalar çıkaran üst sınıf temsilcilerin bir araya gelmesinden ibaret hâle geldi.

Junkerler idarede hatırı sayılır bir hâkimiyetin tadını çıkarmaktaydı. Prusya Elbesi'nin doğusu -Doğu Prusya, Batı Prusya, Silezya, Prusya Saksonyası (1815'te ilhak edilmişti) Poznań, Pomeranya ve Brandenburg- için harikulade zamanlardı. Mahallî idare, atanmış bir hükümet temsilcisinin, *Landrat*'ın kontrolündeydi ve mahallî bir meclisin, yani *Kreistag*'ın mevcudiyeti bu temsilcinin icraatlarına nadiren etki ederdi. *Landräte* genellikle Junkerlerin hukuk diploması sahibi (Almanya'da bu eğitimin süresi yedi yılı bulabiliyordu) oğullarından müteşekkildi ve bunlar da mahallî düzeyde faaliyet gösteren kuzenleriyle işbirliği içinde hareket ederdi. 1909'da Junkerlerin bir sözcüsü, Elard von Oldenburg Januschau, Yahudileri dışarda bırakmak kaydıyla, Prusyalı asillerin vergi beyannamelerindeki dürüstlükle diğerlerinden ayrıldığını aleni olarak iddia etme hatasına düştü. Detaylar için tarım bakanlığına yazı yazıp Bakan Kont Arnim-Muskau tarafından, vergi kaçırmaların Prusya'da doğuya doğru gittikçe arttığı konusunda bilgilendirildi. Genel olarak Prusya'da vergi kaçırma soruşturması 24.000.000 mark, yani toplam vergi hesabının 4.5 gibi bir ek ödemeyle sonuçlandı. Buna karşılık Junkerlerin Elbe'nin doğusundaki en önemli bölgelerindeyse yüzdeler çok daha yüksekti -Poznań'da yüzde 7.7, Allenstein'da yüzde 8.6 ve Bromberg'te yüzde 11. Örneğin, Prens 1903-1910 yılları arası için yıllık gelirini 60.000 mark olarak beyan etmişti: Bunu bir yılda borçlu olduğu meblağdan çıkarıp ödendiği yıl için beyan etmeyi "unutmuştu". Söz konusu ya da vergi sorunları şansölye vekili Hans von Delbrück'ün de dikkatine mazhar oldu. Kısa sürede liderleri Ernst yon Heydebrand und der Lasa da dahil olmak üzere birçok *Reichstag* ve Prusya meclisinin birçok muhafazakâr üyesinin olayla ilgisi olduğunu ortaya çıkardı.

Bu aileler aynı zamanda Prusya eyaletlerindeki memuriyetler üzerinde de neredeyse bir tekel kurmuşlardı; esasen, vergiye dair sorununun bir parçası da vergi memurlarının vergi mükellefleriyle ekseriyetle yakın ilişki içinde olmalarıydı. Benzer şekilde orduda da Junker sınıfı kayda değer bir üstünlüğü haizdi. 1914'te albayların yüzde 52'si -bu oran 1866'daki aristokrat ağırlıklı ordudakinden bile daha yüksekti- aristokrat bir kökene sahipti. 1880'lerde sert bir genelkurmay başkanı, liberal savaş bakanlığını askerî yetkili alımı için gereken şartları sıkı tutmaya zorladı. Yüzyılın bitiminde, ordudaki çoğunluk daha az değil, bilakis daha çok aristokrasi kökenlilerden müteşekkil hâle gelecekti. 1910'a gelindiğinde ordu liderlerinin birçoğu aristokrasinin ordu komisyonlarındaki neredeyse tekele yakın hâkimiyetinin korunması konusunda oldukça telaşlıydı, öyle ki daha fazla askerî yetkili gerektiren ve "demokratik" unsurları bünyesine dahil edecek daha büyük bir ordunun kurulmasına bile karşı çıktılar.

Ekonomik meselelere gelince, toprak soylularının malikâneleri -gerek vergiler, doğrudan hibeler, vergiden muafiyet, hububat tutanaklarında karmaşık bir indirim sistemine denk düşen *Einfuhrscheine;* gerekse soyluların damıtma tesislerinde suni fiyatlara yönelik tedbirler yoluyla- sübvanse edildi. Böylelikle Prusya'da sıradan halk, söz konusu Junker malikânelerinin idame masrafları ile Junkerlerin muhtelif tekellerini sübvansiyonunun bedelini ödemek zorunda kalıyordu. Buna rağmen sadece varlıklı vekillerden müteşekkil Prusya parlamentosu ise duruma müdahale etmedi; *Reichstag*'ın buyruğu ise Prusya'da bu durumu ortadan kaldıracak bir geçerliliğe sahip değildi. Kitle partileri bu durumdan şikâyetçi olduklarında, ekseriyetle polis şiddetiyle karşı karşıya kalıyordu. Prusya polis gücünün -ve genel olarak ikincil derecede bürokrasinin- dar kafalılık ve kindarlık yönünde korkunç bir şöhreti vardı. Berlin'deki bir mezarlıkta her gün saatlerce mezarların yanı başında nöbet tutmuş polisler tarafından resmî olarak kayde-

dilmiş aşağıdaki rakamsal veriler, polis gücüne hâkim ortak aklı ortaya koymaktadır:

18 Mart 1848'te ateş edilerek öldürülen liberal isyancıların mezarlarına yapılan ziyaretler

Yıl	Ziyaret sayısı	Çelenk sayısı	Polisin kaldırdığı çelenk veya etiket sayısı
1903	10.035	153	28
1905	7.250	131	14
1906	15.500	212	2
1909	14.500	198	11

Friedrichshain Kapısı önünde bu isyancılar anısına bir tören düzenlediği için, 1890'ların sonunda Berlin'in liberal belediye başkanı (*Oberbürgermeister*) Kirschner'in görevi sekiz ay boyunca onaylanmadı. Prusya polisinin yöntemleri yönetmeliklerinin Takitusvari vecizelerinde kendini göstermektedir: Uygulanan şedit cezalandırmaların içerdiği tehditleri İngilizceye ve hatta başka herhangi bir dile, yarattıkları tesirin hakkını vererek çevirmek mümkün değildir. Bu uçuk otoriteryanizm dünyasında birçok sosyal demokratın, diğer ülkelerdeki meslektaşlarının benimsediği gibi, devrimci görüşe bel bağlaması şaşırtıcı değildi. Bu şartlar atında *à la lanterne*[5] diye haykırmamak çok güçtü.

5 Fransızcada lamba direği ya da fener anlamına gelen bu kelime, 1789 Fransız İhtilali sırasında farklı bir anlam kazandı. Paris halkının devlet görevlilerini veya aristokratları lamba direklerine asmasından sonra devrimin sloganlarından biri hâline geldi.

Sosyal demokratlar pek tabii bu polis devletinin, 1880 sonrası her Avrupa ülkesinin deneyimlediği sınıf savaşının bir parçası olarak, kendilerini yok etmek üzere kurulduğunu düşünmüş olabilirler. Ancak başlıca şehirlerinde (Chemnitz, Jena, Stuttgart vb.), polis müdahalesi daha az olduğundan, sosyal demokratların kendi yıllık kongrelerine sahip olduğu diğer Alman eyaletlerinde olduğu gibi, başka ülkelerde de polis baskısı 1900'den sonra zayıfladı. Prusya polis devletiyse endüstriyel sınıf savaşının da gerisine düştü. Bu konuda Branderburglu seçmenlerin, İsveçli Vasa hanedanlığının Kuzey Avrupa'ya özgü bürokratik mutlakiyetçiliğine ve *raison d'état*'sının[6] (1618'ten sonra, tebaasının çoğunun Lüterci olmasına karşılık, Hohenzollern hanedanlığının Kalvinist olması tesadüf değildir) uyarlanmasına çok şey borçluydu. Söz konusu polis devleti bilhassa Büyük Frederick'in Polonya'nın büyük bir kısmını kendi topraklarına kattığı 18. yüzyılda gösterdiği başarıdan dolayı gelişip büyümüştü. Prusya nüfusunun beşte ikisini Katolikler oluşturmaktaydı ve bunların çoğu da Polonyalıydı. Prusya'yla yaşanan asıl sorun, Berlin'de kolonyal ve metropolit bir idarenin olmasıydı. Bu idare her soruna en sert ve en dar görüşlü biçimde bencilce karşılık veriyordu. Örneğin, dernekler kanunu polis izni olmadan altıdan fazla kişinin bir araya gelip toplantı yapmasını yasaklıyordu; şayet altı kişiden fazlası mevcutsa, o zaman bu toplantıya bir polis eşlik eder ve toplantıda konuşulan dil o polis için Almancaya tercüme edilirdi. Katolikler kimi zaman acımasızca zulme de uğruyordu. Rahipleri ve benzer şekilde toplantıları, Prusya Eyaleti tarafından onaylanmak zorundaydı. Katolikler hiçbir yerde Prusya bürokrasine dahil edilmedi; sadece bir bakanlığı, tarım bakanlığını bir Katolik üstlenmişti ama o bile daha sonra bir Protestanla evlenip çocuklarını Lüterci olarak yetiştirdi. Çoğu Katolik şehir meclisine Protestanlar hâkimdi. Prusya Polonyası'nda devamlı bir toprak savaşı söz konuydu. 1854'ten sonra 15 marklık

6 Fransızca olan kelime "varlık nedeni" anlamına geliyor.

para (otuzluk bir ücretle) ve üç yıllık hapis cezası tehdidiyle grevleri yasaklayan bir "hizmet kanunu"yla (*Gesindeordnung*) doğu *Sachsengänger*'den gelen mevsimlik işçiler kontrol altına alındı. Sözleşme yaptıkları işvereni daha önceden tanımayan işçilerin işi bırakmaları bile yasaklanmıştı. Bir başka hububat vergisi için Katolik oyları sağlama almak üzere, kimi Katoliklik karşıtı tedbirler (Cizvit maddesi) 1902'de hafifletilecek olsa da, 1900'de Çiftçiler Birliği başkanı Wangenheim'ın emriyle bu düzenlemeler daha sıkı hâle getirildi.

Prusya'daki Polonyalılar sorunu, tamamen olmasa da, bazı açılardan Büyük Britanya'daki İrlandalılar sorununu andırmaktaydı. Sorun çift yönlüydü. İlk olarak tarımsal bunalımın etkileri Prusya'nın doğusundaki Almanları iflasa sürükleyecek boyuttaydı ve bu Almanların toprakları, aile çiftlikleri sayesinde daha az maliyetle çalışmaya elverişli Polonyalılar tarafından satın alınacaktı. İkinci olarak, Katolik Polonyalılar hem aile çiftliklerine hem de Junkerlerin malikânelerindeki günlük işlere bel bağladıklarından, kısmen dinî kurallarından kısmen de çocuk emeğine duydukları ihtiyaçtan dolayı yüksek doğum oranına sahipti. 1903 ila 1907 yıllarında, Silezya da dahil olmak üzere, Elbe'nin doğusundaki arazilerin yarısından fazlası satıldı. 1907'ye gelindiğinde Poznań'da 900.000 Polonyalıya karşılık 760.000 Alman yaşıyordu. Endüstriyel bir bölge olan Yukarı Silezya'da ise (yoğunluk Katoviçe'dedir) Polonyalı bir çoğunluk oluşmaktaydı. Çoğu Alman, Polonyalı işçilerin kendilerine mirasyedi Junkerlerden toprak alma imkânı sağlayacak parayı geri göndermelerinden şikâyetçiydi. Hiç şüphesiz toprak ve daha birçok şey "Polonyalılaştırılıyordu". Çiftçiler Birliği "halklar arasında bir savaş durumu"nun yaşandığını iddia etmekteydi.

Prusya "direniyordu". 1890'ların başında "Doğu'da Almanlık değerlerini savunmak" üzere bir Alman birliği, *Hakatisten* (birliğe adını veren sözcük, üç önemli lider ve büyük toprak sahibi Hansemann, Kennamann ve Tiedemann'ın isimlerinin baş

harflerinden türetilmişti) tesis edildi. Alman liberaller içinde bulundukları bu "müşkül durum"dan ötürü genellikle soyluları suçluyorlardı: Her şeyden önce Polonyalı mevsimlik iş gücünü getiren de ve aynı şekilde toprağı verimsiz bir şekilde ekip biçip Polonyalılara satanlar da soylulardı. Max Weber ilk ciddi çalışmasını, bu "musibet"i açıklamak maksadıyla Elbe'nin doğusundaki tarımsal koşullar üzerine kaleme aldı. Weber ayrıca (yaşı ilerledikçe, bu konudaki tutumu daha makul hâle gelse de) bu meselede yeterince milliyetçi davranmadığı için, Pan-Cermen birliğinden de istifa etti. Poznań şehir merkezi zevksiz yapılar ve Töton şövalyelerin kalelerinin devasa imitasyonuyla doluydu. Kayzer II. Wilhelm de şövalyelerin kalesi Marienburg'teki gülünç gösterilere iştirak edip "Büyük Üstat" kılığına girmiştir. Polonyalıların yaşadığı bir şehir olan Inowroclaw'a, Polonyalıları hezimete uğratan ünlü Büyük Üstat'ın adı verildi ve şehir "Hohensalza" adını aldı. 1886'da Prusya parlamentosu iflas eden Alman malikânelerini satın alıp onları Alman göçmenlere satmak için bir fon oluşturdu. Fon 1890'larda artırıldı ve 1908'de Ulusal Liberal Parti lideri Hohannes von Miquel iflas edenlerin ve Polonyalılara ait malikânelerin mecburi mubayaasına imkân tanıyan yasayı kabul ettirdi. Tam bu sırada, İrlanda'daki İngiliz idaresi de malikâne sahiplerini, mülklerini İrlandalı mutasarrıflara satmaya zorlamaktaydı. Eğitim sistemi yoğun bir şekilde Almanlaştırıldı; 1906'da Poznań'da öğrencilerin geceleri ellerinde mumlarla sokaklarda gösteriler düzenlediği büyük bir okul grevi yaşandı.

Prusya'nın programı işe yaramamıştı. Öncelikle Polonyalılar Almanlardan çok daha fazlaydı; ikinci olarak borç karşılığı malları satılanlar Almanlardı: *Lex Miquel*'e[7] rağmen Polon-

7 Meşhur adıyla Lex Miquel-Lasker, 20 Aralık 1873 tarihinde bir anayasa değişikliğini onaylayan bir yasadır. İmparatorluk anayasası değiştirilerek yasama yetkileri de medeni hukukun tamamını kapsayacak şekilde genişletildi. Değişikliği talep eden önerge, Ulusal Liberal milletvekilleri Johannes von Miquel ve Eduard Lasker tarafından verildiğinden bu şekilde isimlendirildi.

yalılardan alınan 2.620 hektar toprağa karşılık, Almanlardan 32.000 hektar toprak iktisap edilmişti. Sonuç olarak, Almanlar bir kez bıraktıkları bu topraklara artık geri dönmeyecekti. Alman devlet adamları tarımsal yaşamı romantize etme alışkanlığına sahipti. Ancak Hitler öncesi rejimin, 1930'ların başında Doğu Prusya ve Pomeranya'daki şehirli işsizleri iflas sonucu elden çıkarılmış arazilere iskân ettirme çabasıyla tekrar görüleceği üzere, Doğu Elbeli bir çiftçinin kasvetli varoluşuna çok az sayıda alıcı buldular.

Benzer bir hoşnutsuzluk Prusya'nın 1871'de Fransızlardan alınan Alsas'taki faaliyetlerine de eşlik etti. Alsas nüfusu çoğunlukla (farklı bir diyalektle de olsa) Almanca konuşmaktaydı. Ama aynı zamanda Katolik ve bazı açılardan daha geri kalmış bir nüfustu. Alsas yoğun bir Prusya etkisine maruz kaldı. İlhak edilmiş bu bölge ayrı bir Alman eyaletine dönüşmedi; bilakis *Reichsland* olarak anılıp bir koloni olarak yönetildi. Katolikler *Kulturkampf*'ın ağırlığını hissedip askerî garnizonun kötü davranışlarına maruz kaldılar. 1871'den bir kuşak sonra bile, Almanca konuşan bir eyalette, oyların çoğunu Frankofil gruplar almıştı. 1911'de temsil meclisine sınırlı yetkiler verilse de, bağımsız bir Alsas'tan korkan otoriteler buna son verdi. Askerler ekseriyetle insanlara kötü davranmaktaydı. Sivil idareciler (*Statthalter*) zaman zaman tüm bu olanların saçma olduğu hissine kapılıyordu, öyle ki Prens Wedel ya da Kont Dallwitz gibi dik başlı figürler kendi tebaaları namına yakınırdı. Tebaalarının ancak şiddetten anladığı cevabını alırlardı. Bu yaklaşım 1913'te küçük bir şehir olan Saverne'de (Zabern), Prusyalı bir subayın hâlihazırda *Statthalter* tarafından yasaklanmış aşağılayıcı bir tabir olan "Wackes"ı Alsaslılar için sarf ederek bizzat kışkırttığı "sessiz direniş"[8] karşısında, halkı son derece acımasız bir şekilde cezalandırdığı ünlü bir hadisede eyleme döküldü. Subay şu veya bu şekilde gücünü kullanmak-

8 Dump Insolence: Bir astın doğrudan karşılık vermeden, susarak ya da cevap vermeyerek üstüne itaatsizlik etmesi. (ç. n.)

ta son derece aşırıya kaçmıştı. Ancak neticede Kayzer kendisini halka açık bir şekilde tebrik ederken, *Reichstag* da her ne kadar bu durumdan hoşnut olmasa da meselenin gündemden düşmesine izin verdi.

Prusya, saldırgan dış politikası ve çoğu zaman sorumsuz yönetimiyle birlikte, acımasız bir sınıf devletiydi. İdeolojisi sadece kendi iktidarı olan bir devletti; mağrur fanteziler, yöneticilerin sermayesi gibiydi.

Bismarck, Alman milliyetçiliği, anayasa ve Alman liberallerin acziyeti bu durumun ayrı ayrı sorumlusu olarak görülüyordu. Ancak Almanya'nın genel oya dayalı bir parlamentosu olduğu bir gerçekti. Parlamento hükümetin çıkardığı tüm yasaları engelleyip anayasal değişiklikte ısrar edebilirdi. Ama gerçekte *Reichstag* bunu asla yapmadı. İşin aslı, anayasa da büyük sıkıntılara sebep oluyordu. Bu sıkıntılar savaştan önce hayli ihtilaf yaratmıştı. En sonunda, kırk sekiz saat içinde bu zorlukların üstesinden gelindi. *Reichstag* Batılı bir mantıkla işlemeseydi anayasanın 15 (B) ve 21. maddeleriyle değil, partilerin tutumlarıyla uğraşmak zorunda kalırdı. Sol ve merkez siyaset, İngiltere'de kimi zaman, Fransa'da ekseriyetle olduğu gibi bir araya gelseydi, anayasal sorun Batılı yöntemlerle çözülmüş olacaktı.

Reichstag'ın siyaseti karmaşık görünmekteydi. Dile getirilecek çok sayıda bölgesel çıkar olduğundan çok sayıda da parti (Dieter Fricke bu grupları iki ciltlik *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland* adlı çalışmasında kataloglamıştır) bulunmaktaydı. Polonyalıların, Schleswig-Holsteinlı Danimarkalıların ve Alsaslıların parlamentoda kendi grupları vardı. 1890'larda üç antisemitik grup mevcuttu: Hanover, Hesse ve diğer bölgeler bazen *Reichstag*'a özerklik yanlılarını yollamaktaydı. Genel olarak bu küçük partiler Alman parlamentosunun beşte birini oluşturuyordu. Aldıkları oylardan dolayı ekseriyetle liberal merkez olarak tasnif edilirlerdi.

Parlamentoda beş ana parti bulunmaktaydı: Sosyal demokratlar, Katolik *Zentrum*, sol liberaller (güneydoğu Almanya'da, *Volkspartei*) sağ liberaller (*Nationalliberale Partei*) ve Alman Reich Partisi (*Reichspartei*) içinde de küçük bir yere sahip olan muhafazakârlar. *Reichstag*'taki sol, sosyal demokratlar ile önceleri anti-klerikaller (*Freisinn*) olarak bilinen ama 1910'da "İlericiler" (*Progressives*) adını alan sol liberallerden müteşekkildi. Oranlar 1890'dan sonra sosyal demokratlar lehine değişti ancak birleşmiş bir *Reichstag* solu toplam sandalye sayısının yüzde 40'ını aldı. Aynı durum büyük ölçüde sağ muhafazakârlar, Ulusal Liberaller ve onların ittifakları olan küçük ölçekli partiler için de geçerliydi. Burada da oranlar bir gruptan diğerine kaydı: 1914 itibarıyla muhafazakârlar ve Ulusal Liberallerin sandalye oranı yüzde 15'e kadar düştü. Bu yüzden *Reichstag*'taki güç dengesini, çoğu zaman toplam sandalye sayısının aşağı yukarı yüzde 15'inin üstünde alan (1912'de bu oran yüzde 16'ya ulaşmıştı) Katolikler sağlıyordu. Şayet Katolikler solla ittifak yapmaya gitseydi, ortaya anayasal değişikliği gerçekleştirebilecek bir merkez sol blok da çıkabilirdi: Her şeyden önce, *Reichstag* hükümeti engelleyecek ciddi güce sahipti ve bu güç kullanılsaydı yönetimi, diğer ülkelerde çok uzun zamandır bir standart hâline gelen türden reformları kabul etmeye zorlayabilirdi. 1918'de böyle bir merkez sol blok doğdu ve bu blok *Weimar Koalisyonu* olarak da bilinen Alman Cumhuriyeti'ni kurdu. Burada Kayzer Almanyası'na dair asli siyasi sorunu negatif niteliktedir: Peki, Weimar koalisyonu neden 1914'ten önce kurulmamıştır?

Reichstag'taki daimî koalisyon, sağ ve merkez, yani muhafazakârlar ile Ulusal Liberallerin (1880'lerin sonlarındaki *Kartell* çoğunluğun partileri) Katoliklerle kurduğu ittifaktı. Bu kombinasyon muhafazakârları temsilen mavi, Katolikleri temsilen siyah renk olmak üzere, "Mavi-Siyah Blok" olarak da bilinirdi. Bu çoğunluk göz önüne alındığında, *Reichstag*'ın anayasal değişiklik için göstereceği gayret muvaffak olamazdı.

Bütçe bir kez bile veto edilmemişti; çoğunluk saldırgan bir dış politikayı desteklemekte ve aslında, şansölyeleri zayıf iradeli kimseler olarak görmekteydi. Birkaç istisna dışında, Almanya'nın entelektüel sınıfı otoriter ve milliyetçi görüşlere sahipti.

Almanya'nın bu gidişatına dair bugüne kadar birçok neden öne sürülmüştür. Almanlar "siyasi bir sınıf"tan, yani çıkarlarına göre davranmayı öngören İngiliz tarzı saf siyaset yapacak insanlardan mahrumdu. Ortada Alman Whigler yoktu; Junker unsuru kendi imtiyazının dar görüşlü bir savunusuyla kemikleşmişti. İleride cumhuriyetin kuruluşunda öne çıkacak Katolik siyasetçi Matthias Erzberger'i kısmen hariç tutarsak, hem liberal sanayicilere hem de emekçilere yaptığı makul çağrılar sayesinde sol ve merkez siyaseti bir araya getirebilen bir Llyod George da yoktu. Milliyetçiliğin liberalizmi zayıflattığı doğruydu, hatta herkesçe bilinen bir doğruydu. Alman liberaller, imparatorluğu ve hatta yoğun çekincelerine rağmen, orduyu savunuyorlardı; orta sınıf genç erkeklerin büyük kısmı yedek subay olarak görevlendirilmiş olmaktan fazlasıyla iftihar etmekte, solun anti-militarist tavrına kızmaktaydılar. Yahudi bir kadınla evlenen ünlü tarihçi Otto Hintze, Alman parlamentosunun gelişimi üzerine yazdığı bir makalede (1908), orduyu desteklemeyeceği için Almanya'nın parlamenter bir sisteme sahip olmayacağını söylüyordu. Etrafını sarmış düşmanlarına karşı ülkeyi savunmak için orduya ihtiyaç duyulmaktaydı, dolayısıyla gerçek bir parlamentoya sahip olmanın tek yolu her şeyden önce Fransızları bozguna uğratmaktan geçiyordu. Böylece karşı karşıya olunacak düşman kalmayacaktı.

Uzun bir geçmişe sahip bu faktörler 1880'den sonra, ülkenin hızlı değişim kaynaklı sorunlarını ifade eden iki farklı krizle, endüstriyel sınıf savaşı ile *Mittelstand*'ın, yani çiftçi ve zanaatkâr dünyasının sorunlarıyla birlikte daha karmaşık bir hâl aldı. 1912'de işçi sınıfının büyük çoğunluğu kendilerini devrimci bir parti olarak tanıtan sosyal demokratlar lehinde oy

kullandı; İlerici Liberallerin çok küçük bir kısmı hariç, parlamentodaki diğer partilerin neredeyse hepsi sosyal demokratlara muhalifti.

Ulusal Liberaller ve onlarla işbirliği yapan küçük partiler sanayicilerden para alıp bu sanayicilerin çıkarlarını dile getirmekteydi; şehirli orta sınıf ile -çok olmasa da- bazı kırsal bölgelerden oy aldılar. Aldıkları oy, 1870'lerin sonunda takriben üçte birlik bir oranken 1912'de altıda bire düştü ve parti, "muhafazakârlar için yedek orta sınıf güçler"e dönüştüğü esprisine açık hâle geldi. Avrupa'daki çoğu liberal parti gibi, Ulusal Liberal Parti de örgütlenmede sorunlar yaşıyordu. Geçmişte, yerel "seçkin vatandaşlar"a –*Honoratioren*- bel bağladığından, kitle siyasetinin gereksinimlerine uyum sağlaması çok da kolay olmadı. Berlin'deki merkez bürosunda 1902 itibarıyla sadece üç memur vardı; genel sekreter son ana kadar adaylarını seçmemeleri gerektiği tavsiyesiyle, yerel grupları tamim etmek zorundaydı. Zaman zaman acil durumlar baş gösteriyordu. 1890'ların sonunda Ulusal Liberaller, Kayzer'in grev gözcülerini hapsetme önerisine karşı oy kullandılar; 1903 civarı, bazı genç liberaller partiyi 1890'larda oluşmaya başlamış kâtipler, öğretmenler ve memurlar ordusuna, yani "yeni *Mittelstand*"a yönelik daha ciddi bir çağrıda bulunmaya zorladı. Bu durum, Prusya'da (ve Saksonya'da) sınırlı bir oy kullanma hakkı reformunun benimsenmesi, *Reichstag*'da sosyal demokratlar ile İlericiler arasında bir ortaklığın ve muhtemelen serbest ticaret müdafiliğinin kabulü anlamına gelirdi. Bu politikalar, Prusyalı vekillerin çoğu kadar, Ulusal Liberallerin sanayici para kaynaklarını da kaygılandırmaktaydı. Ulusal Liberaller yoğun bir oy kaybı yaşadı. Partinin lideri Bassermann partinin yönünü sola çevirir gibi olduğunda, az kalsın uzun süredir başında bulunduğu görevinden oluyordu. "Yeni Mittelstand"in oyları başka yerlere, hatta bazı bölgelerde sosyal demokratlara bile gitti. Bu nedenle, Alman liberalizmi Fransız ve İngiliz muadillerinden çok daha zayıftı. Fransa'da, Alman-

ya'daki yoğunluğa yaklaşan bir sınıf savaşı söz konusu değildi; İrlanda hariç Büyük Britanya'da ise hem Junker muhafazakârlığının hem de siyasi Katolikliğin seçmeni olacak geniş bir küçük çiftçi bloğu mevcut değildi.

Ulusal Liberallerin sol görüşlü rakipleri İlericiler, daha üzücü bir görüntü çizmekteydi. İlericiler farklı yerlerden geliyorlardı. Berlin'deki Yahudi cemaatinin iyi bir kesimi onlara oy veriyordu; aynı şekilde İlericiler *Volkspartei* olarak da güneyli Alman demokratlar ve anti-militaristlerden oy topladılar; Baltık ticari şehirlerinde, serbest ticaret yanlıları çoğu yerli aristokratı sol liberallere oy vermeye teşvik etti. Yine de sanayici destekçilerinin hâli, Ulusal Liberalleri destekleyenlerinki kadar rahat olmadığından, mali sıkıntılar çekmekteydiler. Bilhassa destek grupları son derece dağınık olduğundan, sol liberaller örgütlenmekte de başarılı olamadılar. Kuzeyli soylular sınırlı bir oy hakkından yana olup sosyal demokratlardan hazzetmiyorlardı. Güneyli Almanlar ise zaman zaman rahatsız edici bir partikülarist dil kullanmaktaydı. Berlin çevresi, genelde gayet zeki ve Berlin'e özgü keskin bir eğlence anlayışına sahip olmakla birlikte, 1890'lar ve 1900'lerde liderlik etmiş Eugen Richter örneğinde olduğu gibi kendi gücünü abartma eğilimindeydi. Sol liberaller büyük bölünmeler yaşıyordu. Serbest ticaret ve imparatorluk meselelerinde ayrı düşmüşlerdi; bazıları büyük bir donanmadan yanayken, diğerleri buna katılmıyordu. Ulusal Liberallere karşı olan tutumlarında da bölünmüşlerdi: Ulusal Liberalleri kendi taraflarına çekmeyi mi hedeflemelilerdi, yoksa bunun yerine sosyal demokratlardan mı medet ummalılardı? 1902'de sosyal demokratlar, *Reichstag*'ın tüm işleyişini engellemek suretiyle Bülow tarifesine karşı çıkmayı tasarladılar. İlericiler buna iştirak etmeyince sosyal demokratların desteğinden mahrum kaldı. 1880'lerin başında sol liberaller arasında hâlihazırda ciddi bölünmeler söz konusuydu. 1884'te parti üyelerinin hepsinin üzerinde hemfikir oldukları tek konu "anti-klerakalizm" olduğundan,

"anti-klerikal" (*Freisinn*) adını kullanan tek bir sol liberal parti ortaya çıktı. Ancak Bismarck koloniler meselesini gündeme getirip üstüne Caprivi, 1890'ların başında söz konusu verginin yeniden düzenlemesine giriştiğinde, parti bir kez daha bölündü. 1893 itibarıyla ikisi anti-klerikal, biri "Güney Alman Halk Partisi" olmak üzere üç sol parti mevcuttu. 1907'de bu grup, Ulusal Liberaller ve muhafazakârlarla, hem Katolikler hem de sosyal demokratlara karşı bir görüşle işbirliği bile yaptı: Bülow-Block yılları. 1910'da sol liberaller bir kez daha *Fortschrittliche Volkspartei* ("İlericiler") olarak bir araya gelip bir kez daha sosyalist ittifak arayışına girdiler. Ancak 1912 seçimlerinde ilk tur oylamada tek bir sandalye bile kazanamamalarına rağmen, sadece sosyalistlerin müsamahasıyla, *Reichstag*'da on sandalyenin altında kalarak ayakta kaldılar. Oysa 1871'de her çeşit liberal düşünce parlamentodaki sandalyelerin yarısını kazanmıştı. 1912 itibarıyla bu oran dörtte bire düştü.

Sınıf savaşı ve sosyalizmin yükselişi Alman liberalizmini sağa itmiş olsa da, kısmen Alman muhafazakârlığı ama daha çok tarım krizinin ardından ortaya çıkıp liberal oyları toplayan küçük, gizli Nazi partileri salgını biçiminde kendini gösteren yeni sağın yükselişi de onu aciz bırakmıştı. Elbette aralarında siyasi bir ittifak olmasa da, yeni sağın yükselişine bağlı olarak ortaya çıkmış diğer fenomenler, Polonya milliyetçiliği ve Polonya Katolikliğiydi. Her biri kendi usulüyle, liberalizme duyulan hoşnutsuzluğun boyutunu dışa vurmaktaydı.

1890 itibarıyla, Almanya Avrupa'daki hâkim endüstriyel güç hâline gelmişti. Ancak bu endüstriyel başarı ortada iki Almanya olduğu gerçeğini muğlaklaştırma eğilimindeydi. Ruhr ve Saksonya'nın gelişmekte olan fabrikalarının temelini, 1912'de bile Alman nüfusunun yüzde 40'ına denk düşen (İngiliz nüfusundan yüzde 8 bir farkla), çiftçilik ve küçük kasabalara dayalı bir dünya oluşturmaktaydı. Büyük Alman şehirleri siyasi olarak diğer Avrupa şehirleri kadar yoğun bir şekilde

bölünmüştü: Sağ liberaller, sol liberaller, siyasi Katolikler ve sosyalistler... İşin müstakil zanaatkârları ilgilendiren veçhesiyle birlikte, tarımsal boyut da tüm bu örüntüyü daha karmaşık hâle getirmekteydi. 1900 civarında, Alman siyasi tartışmalarına *Mittelstand* sorunu hâkimdi. Ünlü iktisatçı Gustav Schmoller, *Was heisst Mittelstand?* (Mittelstand Nedir?) başlıklı meşhur çalışmasını kaleme almıştı. Sosyolog Tönnies de aynı derecede önemli bir çalışmayla, büyük şehrin atomal ve mekanik dünyası ile zanaatkâr ve köylülerden müteşekkil eski cemaatin "organik" ve kendi varlığını kendi bilincinde kuramadığı dünyasıyla mukayese ettiği *Gemeinschaft und Gesellschaft* (Cemaat ve Cemiyet) ile tartışmaya katkıda bulundu.

Mittelstand "burjuvazi" anlamına gelmiyordu. Daha çok eski toprak sahibi ile serfler arasında bir yerde duran müstakil çiftçiler ve zanaatkârlar dünyası için kullanılmaktaydı. Birçok açıdan *Mittelstand*, siyasette kendini beğenmiş ve "ana akım" bir tutum sergilese de bağımsızlıklarını korumak için can atan, ölçülü, çalışkan ve mağrur çoğu Protestan medeniyetinin olduğu gibi, kuzey Almanya'nın da medarı iftiharıydı. Birçok yönden, (Amerika'da olduğu gibi) *Mittelstand* ve büyük ölçekli endüstri birbirini tamamlamaktaydı. Büyük ölçekli endüstri *Mittelstand*'ın zanaatkârlarının hünerlerine ihtiyaç duyarken aynı zamanda işin bir bölümünü, karşılığında endüstriyel mamulleri de satın alacak, müstakil esnafa devrederdi. Başka yerlerde olduğu gibi, Almanya'da da kast sistemi gibi bir sistem gelişti. Büyük ölçüde Protestan zanaatkârların yönlendirip tamamladığı ağır sanayinin çarklarını -Büyük Britanya'da İrlandalılar ve Almanya'da çoğunluğunu Polonyalıların oluşturduğu- Katolik proletarya döndürüyordu. İster Augsburg'da Mannesmann'ınki olsun isterse Essen'de Krupp'ınki -ve hatta Pittsburgh'da Carnegie'ninki- bu çağın endüstriyel başarı hikâyeleri söz konusu terkibin hayatiyetini göstermekteydi. Protestan *Mittelstand*'ın, Almanya'da 1880'ler ve 1890'lardaki başarıları, Max Weber'e Protestanlık

ile kapitalizm arasındaki ilişkileri yazmakta yoğun bir şekilde ilham kaynağı oldu. Weber'in bu konudaki yorumları her ne kadar 16. yüzyıl için tartışılabilir olsa da, pratik açıdan hiçbir sınırlama olmaksızın 19. yüzyıl için de kullanılabilir.

İşler yolundayken, Alman liberalizmi Protestan *Mittelstand*'ının oylarını alıyordu. Ancak 1890'larda dahi bu sadakat giderek zayıflamaya başlamıştı. *Mittelstand* Almanyası'nın içerlenecek çok şeyi vardı; nihayetinde 1930'ların başında, açık ara en büyük seçim bölgesini Hitler'e sundu. Bu sürecin başlangıcı ve Alman liberalizminin buna müteakip yıkılışına dair bir okuma 1880'lere kadar geri götürülebilir.

Sürecin tarımsal veçhesi gayet sarihti. Vergilere rağmen yiyecek fiyatlarındaki düşüş Almanya'yı olumsuz etkilemişti; kırsaldan, maaşları da yukarıya çeken büyük çaplı bir göç yaşandı. 1890'larda "Büyük Buhran" en kötü seviyesine ulaşınca, Protestan ve Katolik çiftçiler hiddetli bir şekilde şikâyet etmeye başladılar. Her iki taraf da fiyatların düşüşünü daha fazla üretimle telafi etmeye çalıştı ancak bu çaba fiyatları daha da düşürdü. Bu sırada, maharetli kimyagerler çiftçilerinkilerine karşılık ikâme mallar üretiyordu. "Sakarin" ve "margarin" sahneye çıkmıştı. Tren istasyonlarına konuşlandırılmış bira "satan" makineler icat edildi, bu makineler yerli bira imalatçıları ile birahaneler için tehdit niteliğindeydi. Aynı şekilde, ithal et ve sebze pazarlarına erişimin kolaylaşması Alman satıcıları, hatta ücra yerlerdekileri bile etkiledi. Fiyatların yeniden yükseldiği 1896'dan sonra bile, çiftçiler bu sefer de maliyetleri arttığından, hiçbir şekilde tatmin olamadı.

Tarımsal reform yanlıları -hasarın ne olabileceğini gözetmeksizin, metalar ile insanların kendi doğal pazar seviyesine düşürülmesini ya da çıkarılması gerektiğini savunan liberal doktrin- "Manchester Ekolü"nü suçlamaktaydı. Çiftçiler koruma talep ederken, içlerinden büyük bir çoğunluğu devletin düşük faizli krediler vermesini, hatta bir pazar temin etmesini

talep edecek kadar ileri gitti. Yahudilere karşı da hayli büyük bir hınç söz konusuydu. Yahudilerin mevcut tarımsal sıkıntılardan faydalanıp vurgunculuk yaptıklarını düşünüyorlardı. Hanover'daki at satıcıları ekseriyetle Yahudiydi ve fiyatların düştüğü zamanlarda genellikle tekliflerinde cömert olmuyorlardı. Finans faaliyetlerini, bilhassa görülebilir yerel düzeyde, çoğunlukla Yahudiler yürütüyordu; aynı şekilde ithal ve ihraç malların çoğu da onların elindeydi. Bununla birlikte, çoğu insanın gözünde, Alman liberalizmi tamamen "Yahudi" bir karakter taşıyordu. Önde gelen figürleri -Lasker, Bamberger ve Eugen Richter dahil olmak üzere- ya tamamen Yahudiydi, ya yarı Yahudiydi ya da Yahudilerle evliydi. Berlinli *Freisinn* hareketinin radikal isimleri güçlerini Yahudi cemaatinden alıyordu. Yahudiler modern koşulları, Almanya'daki diğer herhangi bir gruptan daha fazla fırsata çeviriyor görünmekteydi. Prusya'da her 100.000 Protestan erkekten 58'i, Katolikler örneğinde 33'ü, Yahudiler örneğinde ise 519'u yükseköğrenim görüyordu.

Mevcut koşullardan yakınanlar sadece çiftçiler değildi. Eski tarz zanaatkârlar da -tekerlekçiler, ayakkabı tamircileri, terziler, küçük parça metal işçileri, parça başına çalışan tekstil işçileri vb.- ister yabancı ister yerli olsun, fabrika çıkışlı mallarla rekabet etmek durumunda kalmıştı. Şehirlerde -Rostock'ta Yahudi bir mağaza sahibin girişimiyle başlayıp büyük mağazalar şeklinde tüm Almanya'ya yayılan Tietz zinciri gibi- büyük alışveriş merkezleri açıldıkça, küçük esnaf da fiyatlarının kırıldığından ve uzun saatler çalışmak zorunda kaldıklarından şikâyet etmeye başladı. Burada yine, bir Avusturyalının "aptalların sosyalizmi" olarak tanımladığı antisemitizmin bahaneleri karşımıza çıkmaktadır. Ticari görevlilere yönelik kurulan *Deutsche Handelsgehilfenverband* (Alman Tüccarlar Derneği) gibi uğursuz adlar taşıyan *Mittelstand* dernekleri bolca göze çarpmaktaydı. 1880'lerin sonunda Pastör Stöcker liderliğinde, bu türden grupları birleştirmeyi amaçlayan bir

Hıristiyan sosyalizmi çevresi oluşmaya başladı. Antisemitik partiler kuruldu ancak seçimde zehirlerini boşalttıktan sonra nasıl devam edecekleri konusunda kararsız kaldılar ve kendi aralarında yoğun kavgalar yaşadılar. Oylarını eski liberal seçmenlerden alıyorlardı. 1892'de Alman muhafazakâr partisini ele geçirmeye yönelik bir girişimde bulunuldu. Berlin'deki Tivoli Bahçeleri'nde bir miting düzenlendi; bu mitinge isteyen herkes katılabilir, mitingde bulunan herkes örgütlenme ve liderlik konularında oy kullanabilirdi. Neticede, parti liderleri her ne kadar bu gizli Nazi kabadayılardan utansa, Yahudi kadınlarla evli olan çoğu lider söz konusu radikal antisemitik unsurlardan rahatsız olsa da, radikal bir antisemitik program partiye dayatılmıştı. Ancak kısa bir aradan sonra parti yeniden ele geçirilip kabadayılar ihraç edildi.

Tüm bunlara rağmen *mittelständisch* (orta sınıf) galeyanı muhafazakâr partinin dümenini daha radikal bir yöne çevirdi. 1890'ların başında kentsel ve kırsal sorunlar arasında bir ardışıklık mevcuttu. Bismarck, anti-sosyalist yasaları gevşeterek sosyalistleri etkisizleştiremediğinden azledildi. Halefi Caprivi ise yiyeceklere uygulanan vergiyi gevşeterek -bu, aksi takdirde daha yüksek ücretler ödemek zorunda kalacak sanayicilerin ihtiyaçlarıyla da uygun bir hamleydi- mevcut galeyana gem vurmayı istiyordu. Caprivi aynı zamanda *Reichstag*'ın karmaşık siyasetinin belirgin özelliği olan bir manevrayla, yiyecek vergilerinde yapılacak indirime karşılık ordu için istediği sol oyları kazanmayı umuyordu. Sağ bir bütün olarak bu durumu şiddetle protesto etti. Muhafazakârlar bu *Kanzler ohne Ar und Halm*'ın ("Amaçsız ve yetkisiz Şansölye" söz konusu ifadenin yeterince doğru bir karşılığıdır) alenen karşısında durdular. Muhafazakâr lider Kont Kanitz-Podagen, "Yahudi" serbest kur sistemini bertaraf edecek teminatlı fiyatlarla, bir devlet hububat borsasının kurulmasını talep etti. 1893'te bir "çiftçiler birliği" -Alman Tarım Birliği (*Bund der Landwirte*)- oluşturuldu. Birlik, kendi basın yayın kanallarıyla, hızla bir kitle

örgütü niteliği kazandı. Birlik örneğin, müşteriyi üründen soğutmak için margarinin -*Reichstag*'ın süpürgeliğinin rengi de olan- berbat bir kantaron renkte olmasını talep etti; margarine, aşağı yukarı "petrol sızıntısı" anlamına gelen *Oeltalg* gibi korkunç bir ad verildi. Tren istasyonlarındaki otomatların yasaklanması teklif edildi ve bu teklif Württenberg'te uygulamaya konuldu. Tüm bunlara tamamen Almanya'ya özgü bir uğursuzluk önsezisi eşlik etti. Alman Tarım Birliği 1893'te, "Hububat fiyatlarında yavaş ama istikrarlı bir yükseliş, tüm büyük medeniyetlerin alametifarikası olmuştur" sözleriyle bir seçim bildirisi yayınladı. Çok departmanlı büyük mağazalar hilkat garibeleri (*Unwesen*) olarak görülerek kabul görmüyor; kadınların özgürleşmesi fikri, neredeyse tüm Polonyalılar ve Yahudilerde tacizin hedefi oluyordu.

Bu ziraatçı ve *mittelständisch* grup desteğinin bir kısmını liberal cenahtan ayrılanlardan almaktaydı. Ancak muhafazakârlar ve Katoliklerle ittifak yapmayı başardıklarından, birçok yönden *Reichstag*'ta hâkim hâle geldiler.

Muhafazakârlar başından beri bir Junker partisiydi. Seçmenlerinin ve adaylarının çoğu Elbe'nin doğusundaki topraklardandı, burada toprakların beşte ikisi 5.000 dönümün üzerinde olan mülklerden oluşuyordu (bu oran Almanya genelinde beşte birdi). Parti son derece milliyetçi ve tamamen Prusya kafalıydı; parlamentodan hazzetmiyor ve devlet iktidarını Junkerlerin ekonomik durumunu desteklemek için kullanmayı giderek artan bir biçimde gözetiyordu. Aslında bazı muhafazakârlar, İngiliz -ve hatta Katolik *Zentrumspartei*- modelinden medet umup partiyi bu fikre alıştırmaya çabaladılar. Daha liberal, kentli ve "halka hitap eden" bir muhafazakârlığı müdafaa etmek için kendi partileri *Reichspartei*'ı kurdular. Kimi sanayiciler onları desteklese de bu yeni parti hiçbir zaman gerçekten başarılı olamadı. Elbe'nin doğusundakilerin konuya dair tutumu, bu türden ayrı bir muhafazakâr tarza yer olmadığı yö-

nündeydi; ki bu, muhafazakâr partilerin ufukta görünmesiyle dağılmasının neredeyse bir olduğu, Wiemar Cumhuriyeti'nin son dönemlerinde kendini yeniden gösterecek bir hakikatti. 1890'a gelindiğinde, muhafazakârlar ciddi anlamda çılgına dönmüş bir hâldeydi. Junkerler kendilerini ülkenin belkemiği, Büyük Frederick'in *rocher de bronze*'u[9] olarak görmekteydi. Yine de "Büyük Buhran"la birlikte daha az önemli soyluların çöküşü de aşikârdı. Junkerler zevahiri kurtarmaya gayret ettiklerinde, daha az sayıda çocuk yapıyordu (aile başına düşen çocuk sayısı 1878'te 3.85; 1888'de 3.17; 1910'da 2.85'ti). Lüteriyan rahibe manastırları Junkerlerin kızlarıyla dolmuştu, zira ailelerinin maddi gücü geçim ve çeyiz masraflarını karşılamaya yetmiyordu. Soylu bir tüccar ailenin çöküşünün resmettiğinden, Thomas Mann'ın *Buddenbrooklar: Bir Ailenin Çöküşü* (1901) adlı romanı bu insanlara dair bir misal teşkil edebilir. Hikâye cesur ve oturaklı bir aile reisiyle açılır, mali ve ahlaki standartların zayıflamasıyla ilerleyip vaktini edilgen bir biçimde *Lohengrin*'e[10] hayran kalmaya karşı koyamayan dördüncü kuşaktan Hanno ile son bulur.

Bazı Junkerler ahmakça davranıp borçlandılar. Genelde Junker mülkünün değeri ne kadar azsa ipotek değeri de o kadar yüksekti ve 1890'ların başında devletten yardım talep edenler çok sayıdaydı. Tahıl olarak geri ödenebilecek bu yardımı teminatlı devlet hububat fiyatı bazında istiyorlardı ve (çoğu Yahudi olan) şahsi tüccarların satış haricinde teminatlı devlet hububat fiyatından hariç tutulmasını istiyorlardı. Müstakil alım satım yapanlar bu hububat borsasını boykot edip yurtdışında bağımsız bir tane kurunca, bunlardan bazıları tutuklandı. 1896'dan sonra büyük mülkler bile maliyetler yükseldiği için baskı altında kaldı. Avrupa'nın başka yerlerinde

9 Prusya Kralı I. Friedrich'in bir sözüne dayanan, sarsılmaz güç/kişi anlamına gelen ifade. (ç. n.)

10 Alman bestecisi Richard Wagner'in 1850'de sahnelenmiş üç perdelik operası.

de olduğu gibi, küçük mülklerin ardından büyük mülkler de çöküşe geçti. Borç yükü 1900'den sonra öylesine arttı ki, önde gelen Junkerler -bir mülkün belli bir ikraza karşılık teminat işlevini kaybetmemek kaydıyla daima tek bir ailede kalabileceği şeklindeki- şartlı yasaya başvurmak zorunda kaldılar. Bu şemanın zorlukları imparatorluğun son aylarında bile Prusya parlamentosunu meşgul edecekti. 1917 Nisanı'nda, Alman liderler çaresizce ülkelerinin parlamenter bir demokrasi olduğunun reklamını yapmaya çabalarken *Landtag*'deki[11] muhafazakârlar zamanlarının çoğunu yakın bir geçmişten tevarüs edilen bu sorun üzerine tartışarak geçirdiler. Liberal vekillerin muhalefetine ket vurmak için meşruta senetleri ile *Landtag* üyelerinin günlük katılım paylarını bir kanunla ilişkilendirmeyi başardılar; böylelikle ilkine karşı çıkılması ikincisine de karşı çıkılması anlamına gelecekti -ki bu, bariz bir şekilde, liberal vekillerin altından kalkamayacağı bir durumdu. Aynı taktik, *Reichstag*'ın Bülow'un vergisini tartıştığı ve sol cenahın müzakereleri engelleme tehdidinde bulunduğu 1902'de de kullanıldı. Benzer şekilde 1900 civarında büyük bir skandal patlak verdi. Bazıları gayet yüksek dereceli yetkililer olan Prusya'daki muhafazakârlar, hükümetin Ren'den Oder'e uzanan kanal inşa projesini durdurmak için müzakereleri zora soktu. Söz konusu kanal -Elbe'nin doğusundaki Prusya topraklarına ucuz hububat taşıma imkânı sağlayacak olan- Mittelland Kanalı'ydı. Muhafazakârların mukavemeti öyle bir boyuttaydı ki, kanal projesi savaş bitene dek tam olarak başlayamadı (ve 1937'ye kadar da tamamlanamadı). Böyle şartlarda, Junkerlerin vergi ödeme konusunda üstün bir erdemle davrandıkları şeklindeki iddiaları aslı astarı olmayan bir söylentiden ibaretti. Gerçekten de, Junker liderlerinden Hammerstein, 1897'de çek dolandırıcılığından mahkûm edilmişti. Ortada kontrol edilemez bir soylular ayaklanması (*révolte nobiliaire*) söz konusuydu.

11 Parlamento.

Nasyonal Liberal ve muhafazakârların oluşturduğu *Kartell*, Katoliklerle ittifak kurduğundan *Reichstag*'da çoğunluğu kazanmıştı. Merkez Parti (*Zentrumspartei*) -siyasi bir duruşu temsil etmekten ziyade Katolikleri merkeze alan bir isim- 1871'de liberalizme karşı Katolikliği savunmak üzere bir mezhep partisi gibi davranmaya başladı. Parti demokratik ülküyü savunmaya devam etseydi, o ülkü kazanırdı. Ancak toplam sandalye sayısının (aşağı yukarı) beşte biri bu ülküden farklı bir amaç için kullanıldı.

Katoliklerin pozisyonu sıklıkla yanlış anlaşılmaktaydı. Liberaller *Zentrumspartei*'yı genellikle, -Katolik eğitimi savunan, bölgesel hedeflerin arkasında duran- olumsuz bir yapıdan ibaret olarak görüyordu. Sosyalistlerse sıklıkla siyasi Katolikliğin, öyle ya da böyle öncelikli ilkelerinden dolayı, sağda durduğunu varsayıyordu. Her iki varsayım da tamı olarak doğru değildi. Tikelcilik zaman zaman Bavyera Katoliklerinin bir amacı olabilmekteydi, ancak parti seçmelerinin büyük çoğunluğu Prusyalıydı (Silezya ve Vestfalya) ve onlar da Bavyera'nın yaptığı hatalara kayıtsızdı. Politik bir amaç olarak Katoliklik kesinlikle bir sorundu ancak 1881'den sonra, Prusya devletinin Katoliklere açtığı savaş -*Kulturkampf*- sonlandırıldı ve Papa, Katolik lider Windhost'tan Bismarck'la çekişmesini sonlandırmasını bizzat istedi. *Zentrumspartei* şiddetli bir şekilde sosyalizm karşıtıydı ancak bu, çoğu sosyalistin inandığının aksine, muhakkak bir önemi haiz değildi. Almanya Katoliklerinin yarısı (tıpkı çoğu Birleşik Krallık Katoliği gibi) 1912'de sosyalistler lehine oy kullandı; ikisi de "sınıflar"ı değil kitleleri temsil ettiğinden sosyalistler ve Katolikler belediye seçimlerinde çoğu kez işbirliği yapmıştı. 1920'de Prusya bizzat bir Kızıl ve Kara koalisyonu tarafından yönetilmekteydi.

Katolik parti gücünü, 1890 sonrası epey önem kazanan iki ana unsurdan almaktaydı. Muadillerinin diğer ülkelerde, bilhassa da Belçika ve İrlanda'da, yaptığı gibi siyasi makine rolünü us-

talıkla üstlenebildi. Ancak parti aynı zamanda güçlü bir tarım partisine dönüşüp böylece Katolik köylü ile zanaatkârlar arasında bir kordon tesis de edebildi.

Partinin karakteri 1880'lerde değişmişti. Kitlesel destek kazanınca, eski Katolik soylular bir kenara çekilmek zorunda kaldı. 1870'lerde partiye hâkim olan prensler ve kardinallerin yerini, Trimborn ve Spahn gibi orta sınıf hukukçular ve hatta öğretmen Josepf Wirth ile Matthias Erzberger gibi alt-orta sınıf figürler aldı. Bu insanlar, ayrı toplumsal unsurların oluşturduğu bir çeşitliği tek parti çatısı altında kaynaştırmak zorunda olduklarından zor siyasi bir durumla karşı karşıyaydı. Katoliklik siyasi anlamda köylüler, orta sınıflar, zanaatkârlar ve proletaryaya hitap ediyordu. Lideri Adam Stegerwald'ın müttefiklerini dehşete düşürerek sınıf savaşından bahsettiği kendi sendikal hareketi (kabaca sosyalist sendikal hareketin hacminin onda birine tekabül ediyordu) vardı. Ama gerçekte, parti işçi sınıfından destekçilerini elinde tutmanın zor olduğunu biliyordu; Ruhr'da, Alman Katoliklerin bile kendilerine karşı mütehakkim uygulamalarına duydukları hınçla kendi partilerini kuran Polonyalı göçmen işçilerin bağlılığını da kaybetmişlerdi. Katolik partinin gücü gittikçe -2000 kişiden az nüfuslu- küçük şehir merkezleri ve taşrayla sınırlı hâle geldi. Partinin seçimlerde kazandığı 91 sandalyenin 73'ü doğrudan tarımla uğraşan nüfusa dayanmaktaydı. Şehirlerdeki müthiş büyümeye rağmen -Schaumburg-Lippe'nin nüfusu 1912'de 10.707, Berlin KKB'nin nüfusu 104.460 kişiydi- 1871'den sonra seçim bölgelerinin sınırları değiştirilmediğinden Katoliklerin tarımsal nüfusa dayanan seçim bölgeleri kentli olanlardan genellikle çok daha küçüktü; bu da tek başına Katolik vekillere mevcut düzenlemeleri bozmamaları için her türlü gerekçeyi sunuyordu. Yoğun bir endüstriyel savaşın yaşandığı Saksonya'da, Katolikler 1904'te beş sınıflı bir seçim sisteminin, mevcut liberal düzenlemelerin yerini almasını kabul etti. Yeni seçim sistemi, çoğu Katoliği de dışarıda bırakmak pahasına, sosyal demokratları da fiilen dışarıda bırakıyordu.

Katolik parti bir "yabancı" gibi görünüyor olabilirdi. Ancak zirai meselelerde sağ cenahla müşterek bir zeminde buluşmuştu. Kendisi de vergileri savunmaktaydı. Ama işin gerçeği, bu konuda tereddüt de etmekteydi. Neticede işçi sınıfından seçmenleri yiyecek fiyatlarının suni bir şekilde yükselmesini istemezdi; bunun dışında çoğu Katolik bir "Junker vergisi"-nin bir bütün olarak proletaryayı kışkırtacağından da korkmaktaydı. 1890'ların başında, parti genel olarak Caprivi'nin vergi indirimleri lehine oy kullanmıştı. Ancak Alman Tarım Birliği'nin ortaya çıkışına koşut olarak, bir tarım ayaklanması yaşanmaktaydı ve parti bir kez daha (Caprivi'nin de 1894-1895'teki düşüşüne neden olacak) muhalif tarafa geçti. 1902'ye gelindiğinde parti, her 100 kilogram hububat başına 5 marklık ödemeyi öngören Bülow'un vergi önerisini desteklemekteydi.

Lujo von Brenano gibi liberal iktisatçıların da dikkat çektiği üzere, Katolik köylülerin hububat vergisinden ötürü zarara uğrayacağı bir gerçekti. Köylüler domuz yetiştiriyordu ve şimdi maliyetleri artacaktı. Bu durumun bir emsali daha vardı. Demiryolu ücretleri öyle bir şekilde düzenlendi ki, ithal et ve sebzeler de suni bir şekilde pahalandı. Sınırda karmaşık bir "hijyen muayene" sistemi uygulanıyordu; 1894'te şap hastalığından mustarip oldukları için tüm yurtdışı menşeli büyükbaş hayvanların ülkeye girişi yasaklandı. Sadece İsveç'ten gelenler bu yasaktan muaf tutuldu, zira İsveçliler aynı zamanda Almanya'nın ihtiyaç duyduğu maden filizlerine de sahipti. Hâlihazırda Nasyonal Liberaller ve muhafazakârlar -maden eritme ocakları ile malikâneler arasındaki ittifaka dayalı- endüstriyel bir vergilendirmeyi savunmaktaydı. Domuz yetiştiricilerinin de katılımıyla, bu ittifak *Reichstag*'ta rahatça baskın hâle geldi.

Hâliyle, yeterince yüksek bir meblağ ödemek şartıyla, hükümetin Katolikleri oyunda tutması oldukça kolay olmuştu. Zaman zaman bunu yapmayı reddediyorlardı. 1890'dan sonra

Katoliklerin büyük gücü, ülkenin birçok yerinde liberallerle çatışan siyasi makinelerinde yatıyordu. Bazı Prusya şehirleri tamamen olmasa da büyük ölçüde Katolikti, bu şehirler üç sınıflı seçim sistemine sahipti. Protestanlar ekseriyetle daha varlıklı olduklarından şehir meclisleri de ağırlıklı olarak Protestan ve liberal nitelikte olma eğilimi gösteriyordu. Örneğin Katoliklerin tekrar *Reichstag*'a dönmesini sağlayan Trier'in kendi belediye meclisinde 1911'e kadar Katolik temsilci bulunmaktaydı; Augsburg'ta 1911'de 3 sosyalist ve 8 Katoliğe karşılık 35 liberal temsilci vardı. Bavyera hükümeti liberallerin elindeydi (1875'e kadar Lütz, sonrasında Crailsheim). 1890'larda bu iki şehir ve Württemberg'te Katolik halkçı bir mücadele başlattı. Genel oy hakkına yönelik, 1895 ila 1905 arasında tedricen gelişen bir tahrik söz konusuydu. Kısmen sosyalist mevcudiyete davetiye çıkardığı, ama daha çok Katolik siyasi mekanizmalara mükemmel bir alan açtığı için, Protestanlar ile onların liberal Katolik ittifakları bu gelişmeden endişe duymaktaydı. Avrupa'nın başka yerlerinde yaptıkları gibi bu mekanizmalar -Katolik olmayan işletmelerin vergi oranlarını düzenleyip bütçeyi Katoliklerin müşterisi olacağı belediye hizmetleri yaratmak için kullanarak- hareket edebilirlerdi. Örneğin, Katolik denizinde Protestan bir ada görüntüsü çizen Nördlingen bu duruma şiddetle tepki gösterdi (ve 1920'lerin başında yoğun bir şekilde Nazileşti). Bavyera'da kamu işlerinin "siyahlaşması" yani Katolikleşmesi (*Einschwärzung*) sosyalistinden muhafazakârına tüm diğer partilerin Katoliklere karşı oluşturulan "Büyük Blok"a (*Grossblock*) dahil olmasına neden oldu. Ancak seçim paktlarına rağmen, Bavyera'daki Katolik çoğunluk, Belçika'da olduğu gibi, çok az bir düşüş gösterdi. 1912'de sosyalistler Katolik siyasi mekanizmayla istemeyerek de olsa uzlaşmaya vardı. Kısa bir süre sonra, her tür belediye hizmeti *proporz*[12] sisteminin ana hatları doğrultusunda partilerin siyasi güçlerine göre taksim edildi.

12 Oran.

Böylece düşüşte olan zanaatkârlar, meyhaneciler ve çiftçiler de kendilerine has "Junker mucizesi" geliştirmiş oldu, ki bu sayede siyasi güçlerini sendeleyen bir ekonomiyi ayakta tutmak için kullanabiliyorlardı.

Katolik saldırıları öyle bir hâl aldı ki Bülow hükümeti, 1907 ila 1909 yıllarında, *Reichstag*'ta Katolik karşıtı bir ittifaka nezaret etti. Ortada, "sazan balığı ile tavşanın evliliği", yani muhafazakârlar, antisemitistler, İlerici Liberaller ve Nasyonal Liberaller arasında yapılan ve kimi zaman bir antisemitin Yahudi liberal bir aday için adaylıktan çekilmek zorunda kalması gibi tuhaf sonuçları olan seçim paktları vardı. Bu seçim uzlaşmasını -*Bülow Block*- görünüşte teşvik eden, Katoliklerin kolonyal uygulamalara dair ifşasıydı; ancak bu, Katoliklerin kamusal yaşamdaki, bilhassa Prusya'nın Polonyalı nüfusa sahip eyaletlerindeki nüfuzu karşısında liberallerin artan çaresizliğini yansıtmaktaydı. *Block* hızla dağıldı. İmparatorluğun (büyük ölçüde, silahlanmadan kaynaklanan) bütçe açığı, Bülow'u veraset yoluyla intikal eden mallar üzerinden doğrudan bir vergi alınmasını teklif etmek zorunda kalacak kadar büyüktü. Bu öneri, muhafazakârların ayaklanıp Bülow'u sandığa gömmek için Katoliklerle birlikte hareket etmesine neden oldu. 1909'da bu kez, Bülow'un halefi Bethmann Hollweg, kendisine şantaj da yapabilecek bir "Mavi-Siyah Blok" üzerinden *Reichstag*'ın altından girip üstünden çıktı. Hollweg, masrafları karşılayacak bir varlık vergisini de içeren, 1913 tarihli askerî silahlanma yasasını parlamentodan geçirmek için büyük bir kurnazlık becerisi gösterdi.

Alman siyaseti çıkmaza girmiş durumdaydı. Reichstag'taki sol cenah bir köşeye çekilmiş ve imparatorluğun son anlarına kadar, ülkenin kamusal karakterini değiştirebilecek temel anayasal reformları parlamentodan geçirmek konusunda aciz kalmıştı. Sosyal demokratların hâkimiyetlerini meclis üye tam sayısının üçte birinin ötesine taşıyamaması -1912 seçim-

lerinde karşı karşıya kaldıkları *Drittelsperre* yani "üçte bir barajı"- *Reichstag* trajedisinin bir parçasıydı. Sosyal demokratlar işçi sınıfı oylarının çoğunu alıyordu ancak bunun ötesine geçmekte yetersiz görünmekteydi. Aynı zamanda -Karl Kautsky, Hugo Haase ve August Bebel gibi- parti liderleri "devrimleri" dizginlemeyi kendilerine iş edinmişlerdi.

Alman Sosyal demokratlar başarılarıyla gurur duyabilirlerdi. Avrupa'daki en büyük sosyalist partiyi ayakta tutuyorlardı. Gösterilere kimi zaman 250.000 kişi gibi -üç sınıflı seçim sistemine karşı 1910'da gerçekleştiren protestoda ulaşılan rakam- çok sayıda katılım oluyordu. 1914 itibarıyla sendikalar, bünyesinde 3.000.000.000 üye barındırmaktaydı. Fransa ve İtalya'da sosyalist hareket ağır bir şekilde bölünmüş, sendikalar daha da zayıflamıştı; Almanya'da ise sosyalist dayanışma bir semboldü. Disiplin, Latin ve Slav sosyalistleri ürkütecek biçimlerde savunulmaktaydı: Hatta 1914'ten önceki konferanslarda senkronize şekilde alkışlamayı dahi başarmışlardı. Parti, kendi şartları dahilinde epeyce başarılıydı.

Sendikal hareket de son derece başarılı olup Avrupa'da, İngiltere'deki muadilinin ardından, ikinci sırada gelmekteydi. Grevler Alman kamusal yaşamının aşikâr bir niteliği olmuştu. Hareket en dikkat çekici seviyesine 510.000 kişinin, toplamda 7.400.000 gün grev yaptığı 1905'te ulaştı. Sendika liderleri anayasada acil değişiklerin yapılması için "genel siyasi bir grev"i ciddi bir şekilde düşünmekteydi. 1906'da 320.000 kişi 6.300.000 gün; 1910'da 370.000 kişi 9.000.000 gün; 1911'de 330.000 kişi 6.900.000 gün; 1912'de 480.000 kişi 4.800.000 gün; 1913'te 250.000 kişi 5.700.000 gün grev yaptı. Prusya'da uygulanan üç sınıflı seçim sistemine karşı, 1905 ve 1910'da devasa gösteriler düzenlenirken, sol kanat sosyal demokratlar ani bir devrim olasılığından dolayı heyecanlıydı. 1893'te sosyal demokratlar *Reichstag*'taki en büyük ikinci parti konumuna gelmiş, 1903'te (daha fazla sandalye kazanamasa da) diğer

partilerden daha fazla oy almış ve 1912'de (üçte birlik karar yetersayısının kıl payı altında kalmasına rağmen) hem oy hem de sandalye bakımından en büyük parti hâline gelmişti.

Bu gücü nasıl kullanacaklardı? Kendi kurullarına hâkim hava "devrimci"ydi; kızıl bayraklar, Enternasyonal, anti-militarizm, işçilerin cumhuriyeti, zenginlerin vergilendirilmesi, tarımın millîleştirilmesi, temizlik, özgür aşk ve o rahatsız edici kelime, yani *Genosse* ("yoldaş"). Sosyal demokratlar *Reichtag*'ın *Kaiserhoch*'una[13] dahil olmayacak, yasama faaliyetlerine katılmayacaklardı. "Nasyonal Parti" her türlü Millerandist yaklaşımı kınamaktaydı; burjuva hükümetine bırakın katılmayı, Almanya'nın herhangi bir bölgesindeki sıradan bir sosyal demokratın en ufak bir destekte bulunmasını dahi reddetmekteydi. Baden Partisi 1908'de bütçeyi desteklediği için kınandı, oysa bütçe entelektüel biri olan İçişleri Bakanı Boldmann'ın refaha ilişkin önerilerini de içermekteydi. Aynı şekilde parti önderleri ve özellikle sendikalar devrimci şiddet politikalarının aleyhine açıklamalar yaptı. Genel grev silahından politik bir çıkar sağlanamazdı ve parti bu fikrin lehinde oy verdiğinde (1905 yılında) sendikalar buna muğlak bir dille de olsa, karşı çıktılar (iki tezat çıkarım benimsenmişti). Merkezciler olarak adlandırılan partinin soluna ve sağına aynı mesafede duran parti önderliğinin kaybedeceği pek çok şey vardı. Sendikaların dayanışmasına dair şüpheleri vardı ve partinin zamanla *Reichstag*'da çoğunluğu sağlayacağına ya da mirasçı parti hâline geleceğine alttan alta inanıyorlardı. "Devrimci Dikkat"[14] sloganlarıydı, partiyi bir arada ve disiplin içinde tutmak mutlak öncelikleriydi.

Sınıf meselesini sert biçimde yöneten Rusya ya da Saksonya'da devrimci dil, işçi sınıfının baskın mizacına uygundu.

13 Sadece kayzere, yani imparatora mahsus olan idari yetkiler.

14 Bir devrim ancak tabanın genişlenmesi ve örgütlenmesiyle mümkün olabilirdi. Söz konusu koşullar olgunlaşıncaya dek, devrimcilerin hem bu şartların tekâmülü için çalışması hem de pür dikkat uygun vakti beklemeleri gerekmekteydi.

Endüstrinin patronları onlara, çoğu zaman hürmetli davransalar da (Essen'deki Krupp örneğinde olduğu gibi) sendikalara büyük ölçüde içerlenmekteydiler. Göçmen işçileri -özellikle Polonyalıları- Silesya'ya, Saksonya'ya ve Ruhr'a grev kırıcı olarak yollamış; sarı sendikalar oluşturmuş (bu sendikalar 1910'dan sonra Ruhr madenlerinde sosyalist muadillerinden daha da başarılı olmuşlardır); sosyal demokratlara karşı ordudan polis güçlerine kadar tüm devlet mekanizmasını çoğunlukla ceberut bir şekilde kullanılmıştır. Gıda fiyatları Junker komplosunun bir neticesi olarak her yerden daha yüksekti. Diğer yandan Güney Almanya ve Thuringia'da tavırlar daha aydıncaydı. Örneğin Bavyera'da 1905'ten sonra, genel oy hakkı (erkeklere) tanınmıştı; Münih'te hemen her durumda sosyal demokratlar Millerandist yerel liberallerle ittifaka giderek iktidarı elde etmişlerdi. Aslına bakılırsa, devrimci dil orta sınıftan ve köylü potansiyel müttefikleri korkutmak suretiyle, aleyhte bir etki yaratabilmekteydi.

1896'dan sonra Marksizmin planlandığı şekilde yürümediği, en azından bazı sosyal demokratlar için oldukça aşikârdı. Marx kapitalizmin kendi tezatlıklarıyla çökmesini bekliyordu; işçi sınıfı daha da fakirleşecekti ve kapitalizm çöküşe dek krizden krize sürüklenecekti. Fakat gerçek, işçi sınıfının içinde yaşadığı koşulların iyileşmesiydi. "Büyük Buhran"da reel ücretler artmış, hatta 1903'ten ve özellikle 1910'dan sonra, ücretlerin kârlara oranı görece artmış, kapitalizmin varlığını sürdürmesine dair şüphelere pek de yer kalmamıştı. Ömrünün önemli bir kısmını Londra'da sürdürmüş Eduard Bernstein, kuşkularını *Berliner Monatshefte* isimli dergide yayınladığı, daha sonra *Die Voraussetzungen des Sozialismus* ismiyle kitaplaştırdığı bir dizi makalede dile getirmişti.

Marksizmin temel Erfurt (1890) programının yeniden gözden geçirilmesini savunan revizyonist görüş lehinde fikirler ileri sürdü. Partinin endüstriyel proleteryal kitle yerine, açıkça

Almanya'nın daha geniş kitlelerine seslenmesi gerektiğini düşünüyordu. Gerekli stratejileri ve politik manevraları geliştirerek ister orta sınıftan isterse köylü sınıfından tüm demokratların oylarını bir araya getiren partinin, solda konumlanmış *Volkspartei* hâline gelmesi gerekiyordu. Örneğin köylü sınıfına yönelmeli ve Fransız sosyalistlerinin de yaptığı gibi, küçük arazi sahipliğini tanımalıydı. Hatta konu bahriye ve imparatorluk olduğunda vatansever söylemlere yer vermeliydi (tıpkı Britanyalı sosyalistler gibi); her şeyden öte, demokrasiyle yönetilen aydınlanmış Almanya'nın dünyanın geri kalmış yerlerine sunacak bazı ciddi seçenekleri vardı.

Bernstein'a şiddetle karşı çıkıldı ve tüm kongrelerde onun çizgisini savunanlar yenildi. "Orta yolcular" partiyi bir arada tutmak, bölünmeyi engellemekte çaresizdi. Ayrıca kendine ait görüşleri olan soldakileri de sindirmeleri gerekiyordu. Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht (daha az doğrudan) devrimci genel grev çağrısı yapmaktaydılar. Evet, eylem başarısız olabilirdi ama bu durum polis baskısı yüzünden işçi sınıfının devlete nefretini besleyecek, onların gerçek bir devrimci güç hâline gelmesine yol açacaktı. Partinin geri kalanı gibi, işçi sendikaları da bu rolü reddetti ve bunu revizyonizm adına da yapmadılar. Tam aksine, Bernstein'in argümanları mütemadiyen reddediliyordu. Partinin *Chefideologe*'u Karl Kautsky, onun nasıl yanıldığını anlatan tumturaklı bir metin kaleme aldı. Daha da enteresan olan, Rosa Luxemburg ve Avusturyalı Rudolf Hilferding'in, onun sınırlı da olsa haklı olabileceğini kabul etmeleriydi. Kapitalist kriz onlara göre, emperyalizm sayesinde sönümlenmişti. Emperyalizmin sebep olduğu yağma, kapitalizmin ömrünün uzamasına yol açıyordu. Fakat emperyalizmin, en azından burjuva toplumunun çökmesiyle sonuçlanacak büyük savaşı kışkırtacak kendi "çatışmaları" vardı.

"Merkezciler", zor da olsa partiyi bir arada tutabildiler. Fakat bunun da "eylemsizlik" gibi bir karşılığı vardı. Kimse tarım

programı üzerinde uzlaşamadığı için partinin köylülere sunacağı pek az şey kalıyordu. Sosyal demokratların sözcüleri gıdanın serbest ticaretini savunuyorlardı. 1893'te yaşlı Liebknecht bunu, köylülüğü yerle bir edeceği için savunduklarını ilan ediyordu; böylelikle dağılmış sürüler hâlinde iyi birer sosyal demokrat hâline gelecekleri şehirlere akacaklardı. 1920'lı yılların ortalarına değin sosyal demokratların köylülere sunabileceği, *Komünist Manifesto*'da çok önceden saptanan, yok oluştan başta bir program yoktu; ki bu programın alt sınıflara anlatımı onu daha makul kılmıyordu. Aynı şekilde parti, kendi sendikalarını ve politik birliklerini kuran Polonyalı göçmenlere karşı bazı durumlarda onları hor gören bir tavır takınmaktaydı. Örneğin 1912'de Bochum'da yapılan seçimlerde sosyal demokratlar gerek popülist Katolikliğin etkisiyle gerekse de bu bölgede Polonyalı nüfusun yoğunluğu sebebiyle oyların ancak üçte birini alabildi. Doğası gereği sosyal demokratların hitap edebileceği seçmenlerin yaşadığı ıstırap içinde kıvranan Vogtland'da, sosyal demokratlar ortalıkta görünmüyordu. Bakış açıları oldukça dar endüstriyel-ilerlemeci bir niteliğe sahipti; azınlıklara, köylülere, geri kalmış, kendisine mesafeli yaklaşan esnafa pek az şey sunuyordu.

Kautsky bu eylemsizlikten bir erdem çıkardı. Kendisine 1903 yılında Belçikalı sosyalistlerin haklarını geliştirmek amacıyla genel greve gitmelerinin doğru olup olmadığı sorulduğunda, bu grevin başarıya ulaşmasının mukadder olduğu cevabını verdi. Fakat böylesi bir eylemin yegâne sonucu Katolikliğin Brüksel'deki varlığının güçlenmesi olacaktı. Sosyalistlerin bir şeyleri başarmak için liberallerle ittifaka girmeleri gerekiyordu; ki bu, devrimci amacı, yani parti programını terk etmek anlamına gelecekti. Aslında Belçikalı sosyalistler böyle davranmakla kendilerini kapitalizmin varlığını sürdürmesinden mesul durumda tutabilirlerdi. Neticede işçi sınıfının eşit oyunun olmaması daha iyiydi. Belçika'nın cüce bir ülke olmasının dahi bu gerçeği değiştiremeyeceğini de kendine has üslubuyla

ekledi. Bu tip yaklaşımlar partinin sağ kanadına itici geldi. Sağdakiler partiyi bölmekle tehdit ettilerse de, güçsüzdüler. Birlikteliğin bedeli eylemsizlikti, idareye dair konulara dönük takıntıydı. 1914'te partide iki çizginin varlığı berraklaşmıştı; seçimlerde farklı aday listeleri sunuluyor, kongrelerde ise sağdakiler kendi aralarında, kendi otellerinde toplanıyordu. Liderliğin buna cevabı parti disiplinini daha sıkı bir şekilde empoze etmek oldu. Delegelerden üzerinde tarih bulunmayan birer istifa mektubu yazmaları talep edildi. *Reichstag*'daki görüşmelerde görevlendirilmeden önce söyleyebileceklerinin ana hatları parti sözcülerince çiziliyordu. Yine de devrimci söyleme rağmen, parti önceki dönemlerdeki yalıtılmışlığını büyük ölçüde terk etti. Enternasyonal'de savaşı durdurmak amacıyla, genel greve gidilmesine yönelik her türlü fikre karşı çıktı. 1912-13'te Bethmann Hollweg'in silahlanmanın arttırılması için gereken bütçeyi temin etmesine yardım etti; 1914'te parlamentoda parti toplantısında konuya dair çıkan birkaç cılız ses dışında, savaş kredileri lehinde oy kullandı. Temmuz 1914 krizinde Bethmann Holwleg; Philip Scheidemann, David ve Südekum gibi sosyal demokrat liderlere düzenli olarak danıştı. Onun ne yaptığına dair bir illüzyona mı kapılmışlardı?

Alman siyaseti 1912'de kördüğüm olmuştu. Sosyal demokratlar, liberaller ve Katolikler arasında işbirliğine dair ipuçlarına nadiren rastlanabiliyordu. Kasım 1913'teki Zabern olayından sonra üç grup bir araya gelerek hükümeti lanetlemiş fakat bu koalisyon etkin sansür uygulamalarının hayata geçmesiyle bozulmuştu. Hükümet Mavi-Siyah Blok temelinde devam etmiş, bunun bedelini muhafazakârlara verdiği ödünlerle ödemişti. 1880'li yıllarda Bismarck'ın yenilikleri sonrasında, Alman sosyal yasacılığı bir ölçüde Lloyd George'unkinin bile gerisinde kalmıştı.

Gerek sağda gerekse solda kızgınlık ve umutsuzluk hâkimdi. Önemli konularda reformların yapılabileceğine dair pek bir

beklenti yoktu, aynı şekilde sağın da partinin popülaritesini artırması için yapabileceği hiçbir şey kalmamıştı ve destekledikleri fikirler muhafazakârları dehşete düşürüyordu. Çoğunlukla antisemitizm karakteri belirgin şekilde öne çıkan *Mittelstand*'ın korunması üzerinde kurulmuş işbirliklerinde bir artış vardı; askerî içerikli işbirlikleri ayrıca, ülkenin askerî gücünün arttırılmasına dair büyük talepten de neşet ediyordu. Wehrverein'in lideri General Keim, faşizme yakın bir dil kullanıyordu. Milliyetçi (ve genellikle *Nationalliberal*) akademisyenler ve işadamları imparatorluğun emellerine ulaşmasını savunan son derece saygıdeğer Almanya'nın Birliği Ligi'nde (*alldeutscher Verband*) toplanmışlardı. Kayzere ve Bethmann Hollweg'e yakın pek çok kişinin Almanya'nın iç sorunlarını ancak emperyalizm yoluyla çözebileceğini düşündükleri aşikârdı; deniz ötesinin ve hatta belki de tüm Avrupa'nın fethiyle... Gümrük sorunu baş edilemez boyutlara ulaşmıştı. *Reichstag*'da büyük bir çoğunluğun desteğine rağmen, Almanya gümrük vergilerinden kurtulamıyordu. Ama yine de diğer ülkeleri tıpkı Fransa, Rusya ve Britanya muhafazakârlığının bir kanadının savunduğu gibi, gümrük vergileri koymak için kışkırttılar. Bu, Almanya'nın ihracatına büyük bir darbe vurulması anlamına gelirdi. Son derece entelektüel bir şahsiyet olan, AEG'nin yöneticisi Walter Rathenau gibi kişiler, *Mitteleuropa*[15] fikrini geliştirdiler. Bu, elbette büyük Alman şirketlerinin hâkim olacağı, serbest ticaret bölgesinin oluşturulmasıydı. Berlin-Bağdat demiryolu fikriyle bütünleşiyordu; Hollanda gibi çeper ülkeleri kendine çekecek, Ukrayna'dan gelecek ham maddeler için üs görevi görecekti. Dahil ettiği pazarlar ve ham maddeler sayesinde bu serbest ticaret bölgesi Almanya'nın sosyal ve iktisadi sorunlarına çözüm olacaktı. 1915'te basılan ve bu fikri savunan *Mitteleuropa* isimli kitap, pek çok kez çoksatanlar listesine girdi. Bu kitap aynı zamanda Almanya'nın savaş gayesinin taslağını oluşturmaktaydı.

15 Orta Avrupa anlamına gelen bu fikir, Almanya'da serbest bir ticaret bölgesinin kurulması gerektiğini savunuyordu.

Tirpitz'in büyük bir donanma oluşturma planının ilk ürünleri vermeye başlamasına denk gelen 1897 sonrasında, Alman dış politikası gittikçe daha da saldırganlaşmaya başladı. Britanya'nın bu meydan okumalara cevap vereceğine ve gerekirse Almanya'nın kıtadaki rakipleriyle işbirliğine gidebileceğine dair tüm emarelere rağmen, Almanya bu tarz planlar üretmeye devam etti. 1911'deki ikinci Fas krizinde her iki bloktan da açık savaş tehditleri gelmekteydi ve takip eden yıllarda muazzam miktarda silahın her tarafa yayılmasıyla ortam daha da gerildi. Alman hükümetinin bu duruma cevabı pek de gerçekçi değildi. Aksine, savaşın büyük bir bölümünü limana bağlı olarak geçiren gemileri inşa etme planlarını uygulamaya koydular. Savunma bütçesinin üçte birini donanmaya ayırmasına rağmen hükümet aynı şekilde ordunun geliştirilmesi planlarında direnemedi. 1912'de ve yine 1913'te askerî yayılmacılık, bir mülkiyet vergisi (*Wehrbeitrag*) koymak yoluyla toplanan yaklaşık 1.500.000.000 markla uygulamaya kondu. Bugünlerde az sayıda tarihçi Alman hükümetinin generallerce şekillendirilen tezlerinin 1914'teki savaşı kasten kışkırttığı fikrinden ayrışmaktadır.

Ülkenin iç politik koşullarıyla dışarıda saldırgan dış politika izlenmesi arasında bir ilişki var mıdır? Alman tarihçiler eski dönemlerde bu soruya dış politikanın iç politik olayların belirleyici olduğu anlamına gelen "dış sorunların önceliği" diyerek yanıtlarlardı. 1930'lu yılların başlarında Eckart Kehr isimli kıvrak zekâlı bir tarihçi dış politikanın iç tüketim için şekillendirildiğini ifade ederek bunun aksini ileri sürdü; yani *Primat der Innenpolitik*[16] daha önemliydi. O dönemden sonraki diğer tarihçilerin de kendisine katıldıkları gibi, Tirpitz'in donanma yaratmasında hesaba katılması gereken belirleyici faktör, bu hareketin *Reichstag*'ı bölmesi, onu güçsüz kılmasıydı. Aynı şekilde, tarihçiler Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasındaki Alman dış politikasının içeride statükoyu

16 İç politikanın önceliği.

korumak amacıyla tasarlandığını savunmaktadırlar. Bethmann Hollweg'in dışişleri bakanı *Panther* isimli hücumbotunu Agadir'e yollayıp da ikinci Fas krizini başlattığında, bunu gelecekteki seçimlerin hatırı için yapmıştı; savaş korkusu sayesinde hükümeti oluşturan partiler başarılı olmuşlardı.

Bu tezlerin en azından bir bölümünün doğruluğunu ispatlayacak yeterli kanıt var. Temmuz krizinden önceki iki yıllık zaman zarfında Almanya'nın önderleri umutsuz bir ruh hâlindeymiş gibi görünmektedir. Örneğin Aralık 1912'de Krallık Danışma Kurulu açık bir şekilde bir buçuk yıl içinde savaşın olacağını, bunun için basının hazırlanması, askerî yoğunlaşmanın arttırılması ve *Reichsbank*'ın daha büyük bir savaş sandığı oluşturması gerektiği önerilerini sunmuştu. Bunların hepsi hayata geçirildi. *Reichstag* hükümeti denetleyemeyeceği gibi, aynı şekilde çevresi histerik generaller ve soylularla kuşatılmış Kayzer de *raison d'etat* olan soğukkanlı davranma hissini, tıpkı atalarından bazıları gibi kaybetmişti. Tesadüflerden faydalanmak, belgeleri tahrif etmek ve askerleri yollamak... Bismarckçı gelenek işte buydu. Savaş Alman politika çemberini çepeçevre kuşatmıştı. Bismarck Prusya'yı yönetebilmek için Almanya'yı fethetmek zorundaydı. Betmann Hollweg'in da Almanya'ya hükmedebilmesi için Avrupa'yı fethetmesi mi gerekmekteydi?

Rusya

Almanya'daki sorunların çoğu ve siyasetteki açmaz, esnek olmayan yapıları hızlı ekonomik değişime uyarlama ihtiyacından kaynaklanıyordu. Rusya'da durum daha da kötüydü. 1880'e kadar Avrupa standartlarına göre çok geri bir ülkeydi -halkının büyük çoğunluğu ilkel şartlarla yapılan tarımla geçiniyordu. Rusya büyümeyi 1880'lerde çok yavaşça, ancak 1890'lerde epey hızlıca ama esas olarak 1908'den sonra yakalamaya başladı. 1914'e gelindiğinde, bu ülkeyi tanıyan herkes

için gelecekteki Rus "süper-gücü"nün tasviri malumdu. İngiliz dışişlerinden Sir Arthur Nicolson, her iki ülkenin şimdi müttefik olmasına şükrediyordu. Alman şansölyesi Bethmann Hollweg 7 Temmuz 1914'te, "gelecek Rusya'nın elinde, büyüyor ve büyüyor ve üzerimize bir kâbus gibi çöküyor" yorumunu yapmıştı. Oğluna, kuzeydoğu Almanya'daki aile arazisine yavaş büyüyen ağaçlardan dikmemesini söylemişti, çünkü büyüdüklerinde onlardan sadece bölgeyi işgal etmiş olan Ruslar yararlanacaktı. 1905'te dünyanın sonunun geldiğini düşünen Çarlık bakanları, güvenlerini geri kazanmışlardı. Çar'ın kudretli adamı P. A. Stolypin, 1909'da yabancı bir gazeteciye "Devlete yirmi yıllık bir dahili ve harici barış verin, Rusya'yı tanıyamayacaksınız" demişti.

O zamana kadar, Rusya dünyanın dördüncü büyük endüstriyel gücü olmuş, Fransa'ya ağır sanayide -kömür, demir ve çelik- yetişmişti. Nüfusu 19. yüzyılın ortalarında 60.000.000'un biraz üstünden 1900'de 100.000.000'a ve 1914'e gelindiğinde neredeyse 140.000.000'a çıkmıştı: Üstelik bu yalnızca Urralların batısındaki Avrupa kısmının sayımıydı. 1880'de yalnızca 10.000.000 kişiyi barındıran şehirler, 1914'e gelindiğinde 30.000.000'u barındırıyordu.

Sorun şuydu ki, bu çok hızlı değişim, Batı ülkeleri bir yana bırakılırsa Almanya'dan çok daha az uyum sağlamış bir ülkeye dayatılıyordu. Rus yönetim sistemi erken dönem 18. yüzyıl mutlakiyetçi devletiydi ve hem şekli hem de personelinin çoğu Almanya'dan alınmıştı. Askerî rütbeleri besbelli Alman rütbelerinin kopyasıydı: "Onbaşı" için *Yefreytor* (*Gefreiter*); "çavuş" için *Feldfebel*; bir yarbaya hitap ederken kullanılan *Vashe Vysokoblagorodiye (Euer Hochwohlgeboren)* ya da "Ekselansları"; Çarlık ordusu (ve Sovyet ordusu) kaz yürüyüşü de dahil, Holstein'den ithal edilen hayli stilize bir askerî talime sahipti. Aslında devlet yöneticileri arasında, 18. yüzyıl devletlerinin tarzında, çoğunlukla Fransızca kullanılıyordu ve 19.

yüzyılda üst sınıflar tarafından doğal olarak konuşulmaya devam edildi. Fakat daha güçlü olan Alman etkisiydi. Baltık-Cermen veya İsveçli ailelerden gelenler -ki onların soyundan gelenler ordunun yüksek kademelerinde hâkim bir rol oynamaya başladılar- Moskova'nın güneyinde, Ukrayna'da ve güney Volga ve Don'un steplerinde büyük araziler fethetmiş ve sömürmüşlerdi. 18. yüzyıl Rusyası zengin bir ülkeydi ve söylendiği gibi belki de "Wedgewood (bir porselen fabrikasının adı) ile kartonun bir kombinasyonu" olmasına rağmen, Büyük Katerina'nın St. Petersburg'u kuşkusuz 18. yüzyılın en görkemli kentiydi.

Zorluk, bu ülkenin devlet makinesi tarafından büyük kılınmasıydı. Çarların uçsuz bucaksız diyarının nüfusu azdı -18. yüzyılın başlarında Rusların sayısı Fransızlardan azdı- ve çok az şehre sahipti. Kaçışları durdurmak için köylülerin özgürlüğü ellerinden alınmıştı ve soyluluk, serflerin emeğinden geçindiği için kısmen çiftçi, bir yandan vergi toplarken diğer yandan da serflerin yaşamını birçok bakımdan idare ettiği için de kısmen bürokrat sayılıyordu. 18. yüzyılda Avrupa'da serflik çökmüştü, varlıklı serfler kendi özgürlüklerini satın alabiliyorlardı ve diğerlerinin de kaçabilecekleri gelişmekte olan şehirler vardı. Rusya'da bu süreçlerin hiçbiri herhangi bir ölçekte gerçekleşmedi. 19. yüzyılın ortalarında serflik çöktü, çünkü soylular değişen koşullar altında ondan yeteri kadar kâr elde edemiyorlardı, idari kısımda pervasızca iş görüyor ve serf isyanlarını tahrik ediyorlardı. Problem, batı ve orta Avrupa'da serflerin özgürleşmesi bir sürecin sonucunda gerçekleşirken, Rusya'da bir sürecin başlangıcı olarak gerçekleşmesiydi.

Kısmen Ortodoks Bizans geleneği, kısmen de Alman aydınlanması tarafından geliştirilen mistik devlet anlayışı, bu devirde bütün çarlara ve bakanlarına musallat olmuştu. Rus toplumunda, neredeyse en tepeden en aşağıya kadar bireysel çabaya

yönelik bir güvensizlik vardı. Bu durum kendisini Rusya borsasında şirketlerin birim başına 5.000 rubleden az hisse senetlerinin yasaklanmasında gösteriyordu -bu 500 sterlin gibi oldukça önemli bir miktardı, çünkü bundan daha küçük payların otomatik olarak yalnızca vurguncuları ve spekülatörleri çekeceği varsayılıyordu. Yönetim sistemi sık sık dirsek yapıyordu çünkü işlemler çeşitli kopyalar hâlinde çeşitli kurumlar tarafından onaylanmak zorundaydı, zira öteki türlü yolsuzluk tehlikesi oluşabilirdi. Çarlar neredeyse düşünmeksizin, temsili kurumların yalnızca bölücü ve yolsuz olduğuna -mutlakiyet tarafından geliştirilen büyük Rus İmparatorluğunu'nun kapılarını tehlikeye açarak onun 18. yüzyıldaki Polonya'nın kaderine bağlanacağına- hükmediyorlardı. Parlamento önerileri, birbirini izleyen çarlar tarafından kaba bir şekilde bir kenara itildi, ta ki 1905'te II. Nikolay, sonrasında saygı göstermeyeceği bir parlamentoya izin vermeye sürüklenene kadar. Rusya gibi, Rusların ülke nüfusunun yalnızca yüzde 45'ini oluşturduğu büyük bir ülkede, farklı geleneklere ve dillere sahip onlarca başka halk bulunuyordu. Bunlar merkezî parlamento Babil'e dönüşmeden temsil edilemezlerdi; bunu, her halkın kendi işlerini idare edeceği bir federalizmin gerekliliği takip ediyordu. Çarlık devleti için bu büsbütün olanaksızdı. 25.000.000 kişi tarafından konuşulan Ukraynaca "bozuk dil" denilerek reddediliyordu; Polonyalılar Rusya için bir tehditti. Rusya'nın büyüklüğü bu halkları bir arada tutmasına bağlıydı: Parlamento, 1880'lerde Çar'ın danışmanı K. P. Pobedonostsev tarafından "devlet"i yalnızca parçalanmaya götürecek "zamanımızın büyük yalanı" denilerek reddediliyordu. Yasalar, beceriksiz bir bürokratik makine tarafından yukarıdan aşağıya bildirilmeye devam edildi ve 1880'lerin başında kamu düzeni, II. Aleksandr'ın eğitim ve sınırlandırılmış polis örgütü hakkındaki yasaları yürürlükten kaldırılarak takviye edildi. Tüm bu düzenlemeler düpedüz, 1881 yılında onun bir anarşist tarafından suikasta uğramasına yol açmamış mıydı?

1880 ve 1890'lar boyunca III. Aleksandr ve II. Nikolay'ın hüküm sürdüğü ilk yıllarda polis devleti sistemi hüküm sürdü. Genel valiler sıkıyönetime (ve çok sayıda olmasa da, medeni kanun tarafından ilga edilen ölüm cezalarına) karar veriyorlardı; kurdukları baskı için mahkemeden değil, içişleri bakanından emir alan polis şefleri ise siyasi muhalifleri bastırıyordu. Güvenlik departmanı (*okhrannoye otdeleniye*, kısaca *ohranka*) küçük ve yoksul olmasına rağmen, 1850'lerden beri bu tip güçlere nefes aldırmayan Avrupa'daki göreli benzersizliği nedeniyle kendine bir isim yapmıştı.

Dağılan bir toplumsal düzenin çöküşünü engellemek için çabalar da mevcuttu. Eğitim bakanlığı, insanların toplumsal statüsünün ötesinde, eğitimin yalnızca ajitatör -bir maliye bakanının söylediği gibi, "köylüler için bilim tapınağının serabını"- yarattığına inanıyordu. II. Aleksandr'ın cömert devlet bursları günleri budanmıştı; 1880'lerde liselerde soylu olmayanların sayısı yüzde 56'dan yüzde 46'ya düştü ve öğütücü bir klasik müfredat getirildi. Soyluları korumak için 1885'te onlara özel, imtiyazlı faizlerle kredi alabilecekleri bir Tarım Bankası kuruldu. Yahudilerin gelişmesini engellemek için de çaba gösterildi: Bu dönemde devlet için zararlı kabul edildiler, bazen belli başlı kentlerden kovuldular ve sayıları artan pogromların[17] (Rusça "yıkım") hedefi oldular -bunların en kötüsü, 1903 yılında Besarabya'nın[18] başkenti Kişinev'de polisin desteğiyle meydana geldi. Eğitimde ise bir *numerus clausus*,[19] yani, eğime kabul edilen Yahudi sayısında sert bir kısıtlama söz konusuydu. Yahudiler (yüksek prestije sahip) askerî okul sınavlarına yalnızca sistemin dışından girebiliyorlardı; bir seferde yalnızca tek bir Yahudi (ve bir Polonyalı) topçu okuluna kabul ediliyordu. Halk eğitim sistemi, köylü çocuklarının

17 Dinî, etnik veya siyasi nedenlerle bir gruba karşı yapılmış olan şiddet hareketlerine verilen isim.

18 Günümüzde adı Moldova.

19 Latince bir kavramdır ve "sınırlı sayı" anlamına gelir.

Rus dilinde eğitilmek için alınıp götürüldüğü, Polonyalılara Rusça öğretmeye gönderilmeden önce bir süre kolejde tecritte tutulduğu Polonya'da bile Rusça yapılıyordu (sistem hiç işe yaramadı). 1905'e gelindiğinde, Polonya gençliğinin üçte biri, ZET (Zwiazek Mlodziezy Polskiej) isimli gönüllü bir Polonyalı grup tarafından örgütlenen "gezici okullar" tarafından eğitilmişti. II. Aleksandr döneminde Finler teşvik edilmişti; Çariçe hayli popülerdi ve Baltık'taki yat gezilerinde Fin sahil köylerinde "şampanya ve ekşi süt kreması ile" karşılanırdı. 1890'lara gelindiğinde Rus rejimi ile Fin milliyetçiliği arasında büyük bir patırtı mayalanıyordu. Köylü dünyasını "dondurmak" için de çaba sarf ediliyordu. 1893'te köylülerin kalıcı bir şekilde komünlerinden ayrılmasına izin verilmedi ve neredeyse devlet serfliğine denk bir sistem hâkim oldu. Yasaları tasarlayan bürokrasi, vergi memurlarından devlet şurasının en asil üyelerine kadar, onunla ilişki kuran herkesi isyan ettiren bir kibirle davranıyordu.

Sistem, kâğıt üzerinde zorba olmasına rağmen aslında kendi kendisiyle çelişiyordu, ölümcül kusurları 1850'li yıllarda zekâ sahibi herkes (bunlara sadece cüssesi, cimriliği ve eşine düşkünlüğüyle ayırt edilen III. Aleksandr ya da belli bir kurnazlığa sahip II. Nikolay dahil değildi) tarafından ayrıntılarıyla açıklanıyordu. Çok yoksul olduğu için devletin daha fazlasına gücü yetmiyordu. Moskova'daki "Güvenlik Polisi", tüm vilayet için 5.000 sterlinlik bir bütçeye sahip 6 memurdan oluşuyordu, hatta 1900'de bile pek fazla genişlememişti: Aslında o zaman, neredeyse hiç siyasi mahkûm yoktu. Devasa Penza vilayetinde, 1880'lerde birkaç tane daha eklenmesine rağmen, 3 polis şefi ve 21 polis memuru vardı.

Letonya'da göz alıcı bir biçimde gerçekleştiği gibi, daha küçük milliyetleri kendi dillerini geliştirmekten alıkoymanın yolu yoktu. Yahudilerin de düşük ücretli memurlara rüşvet vererek Pale Yerleşimi'nden kaçmalarını ve büyük kentlerde

iş yapmalarını engellemenin bir yolu bulunmuyordu. Okumak zorunda olduğu "93.565.261" eserle bunalan sansür kurulu, ne hakkında olduğunun farkında varmadan Marx'ın *Kapital*'ine izin verirken, Tolstoy'un *Kroyçer Sonat*'ını mesai saatleri dışında zaman ayırarak okuyup yasaklamıştı. Askerî meselelerde rejim askerî disiplini tüm ülke çapına yaymayı denemiş olabilirdi ancak sonuçlar oldukça komikti. Ordu yükümlü olan herkesi askere çağırdığında, yalnızca ikmal için askerî bütçenin dörtte üçüne tekabül eden, bitmek bilmeyen meblağlar harcamak zorundaydı. Bundan dolayı mevcut insan gücünün beşte dördünü çeşitli nedenlerle muaf tutmuşlardı: Fiziki durum, kura şansı, "ailevi statü", yani bir erkeğin aileye ekmek götüren kişi olup olmaması vs. 1914 yılında Ağustos ayında 2.000.000 köylü, yetkilileri hayretler içerisinde bırakarak evlenmişti. 1915'in sonuna gelindiğinde Rus ordusu, bu ülkelerin nüfusları çok daha az olmasına rağmen, Fransız veya Alman ordularından gerçekte daha küçüktü. Soyluların Tarım Bankası soylu tarımını desteklemek için çok az sermayeye sahipti ve soyluların toprakları -aşağıda tartışılacak nedenlerle- 1861'den 1905'e kadar tarım arazilerinin yarısından çoğu, üçte birinden daha fazla küçülmüştü.

Sistem kabaca yirmi yıl boyunca, yaygın protestolar söz konusu olduğunda nispeten sessiz on yıllar sayesinde işler göründü. Köylülerin 1870'lerin sonlarındaki toprak savaşları, serflerin özgürleşmesine gecikmiş bir cevaptı. 1861'de serflere, eğreti bir kanunla daha önce kullandıkları toprakların üçte ikisi verildi ve geri kalanı da eski toprak sahiplerinden kiraladılar. Ayrıca serflerin, kirasını kaybeden eski toprak sahiplerine geri ödenecek tazminat için, devlete "telafi ödemesi" (*vykupniye platezhi*) denen bir tutar ödemeleri bekleniyordu.

Tüm bu olaylar saçmalıktı. Öncelikle eski toprak sahipleri genellikle serflerini devlete ipotek etmişlerdi -1.000.000.000 ruble "telafi ödemesi"ne karşı 700.000.000 ruble- yani, toprak

sahipleri "telafi ödemesi"nin üçte birinden azını elde etmişlerdi, ödemeler gerçekte devlete gitmişti. Meblağın kendisi, kırk yılı aşkın süre boyunca yarattığı rahatsızlığa değmeyecek kadar küçük ve kesinlikle yetersizdi. Diğer ülkeler, serfler özgür kılındığında çok daha sertti. Prusya'daki büyük köylüler, *spannfähige Bauern*, toprakların üçte ikisinden vazgeçmek zorunda kalmış, yeni toprakları sömürmüş, köydeki kamusal arazileri temellük etmiş ve dolayısıyla daha küçük köylüleri onlarsız yaşayamayacakları otlaklardan mahrum bırakmışlar; düşen sahipsiz toprakları temellük etmiş, zenginleşmiş ve sonrasında eski sahiplerini satın almışlardı. Rusya'da bu tip büyük köylüler çok daha az belirgindi. Prusya (ya da İngiltere) yolunda olduğu gibi hâlihazırda "farklılaşmış" köylülükle uğraşmayan Çarlık Rusyası, köylülükle sert bir şekilde uğraşmaya cesaret edemedi ve kırk yıldan fazla bir süre istatistiksel ortalaması kişi başı senelik yüzde 2,5'dan fazla olmayan "telafi ödemesi" bir iyi niyet gösterisiydi.

Bu çeşitli kereler intikam alınan bir iyi niyet gösterisiydi. Köylüler ödemeleri için kişisel olarak sorumlu tutulmuyorlardı. Peşin para tutarı köylü topluluğunun -idari olarak tanınan *obşçina*- her biri için hesaplanıyordu ve daha varlıklı köylüler kendi hisselerinden daha fazlasını ödemek zorundaydılar. Bunun yanında, önceden çalışarak ödenebilen borçlar şimdi az bulunan nakit olarak ödenmeliydi. Köylüler direndi ve bunu yaptıkları gibi 1870'lerin sonunda bitmek bilmeyen mücadeleler oldu. Novgorod'da nakit gelirlerin yüzde 80'i, Smolensk'te ise yüzde 222'si ödenmemiş borçtu. Bunun yanı sıra toprak sahibi ve köylü topraklarının sınırlarının belirlenmesi üzerine mücadele vardı ve bu meseleler 1870'lerin sonlarında karara bağlandığında geniş çaplı isyanlara neden oldu. 1880'lerde ve 1890'larda toprak sorunlarının icabına genellikle (her zaman değil) bakıldı, komünler daha fazla toprak elde ediyordu ve devlet de "telafi ödemeleri"nin ödenmemesine göz yumuyordu çünkü gümrük vergisi cinsinden alternatif gelirlere sahipti ve köylülüğün hak-

kından gelmeyi göze alamıyordu. Bundan dolayı son yıllarında II. Aleksandr'ın etrafını saran sorunlar azalmıştı ve tamamen aldatıcı yirmi yıllık bir sükûnet vardı, bu sırada ülkenin mizacı, temsili kurumların yokluğu göz önüne alındığında ölçülemeyecek biçimde "fırtınalı" olarak değişmişti.

19. yüzyılın son yirmi yılında uzun bir süre devam eden ana mücadelenin hükümet ile 1860'larda yaratılan, tam anlamıyla Rus (Polonyalı veya Baltık-Alman olanlardan ayrı) vilayetlerde sınırlı imtiyazlarla idari işleri -yangın sigortası, yol yapımı, akıl hastanesi, vs.- yerine getirmek amacıyla seçilen il meclisleri (*zemstvo*'lar) arasında geçmesi karakteristikti. II. Aleksandr, yerel eşrafın hâkimiyetiyle başlayan ve ancak 1890'larda diğer unsurların hâkimiyetine geçen bu konseylerde ilerlemenin gücünü görüyordu. Bir *zemstvo* vergisi toplamalarına müsaade ediliyordu. Bazı bölgelerde merkezî hükümetle iyi çalıştılar. Diğer bölgelerde ise bitmek bilmeyen konuda sorunlar vardı.

Zemstvo'lar bazen, maliye bakanlığının girişim için zararlı olarak gördüğü, yerel işletmelerden zorunlu vergi toplamayı arzuluyordu; diğerlerinde demiryolları gibi devlet girişimlerine bile vergi uygulanıyordu. Tver *zemstvo*'su ademimerkeziyetçilik ve liberalleşme taleplerinde liderliği eline almıştı. Başarısızlığa uğradı ve yüzyılın sonunda *zemstvo*, zorunlu yangın sigortası için zorunlu vergi toplama gibi meseleler üzerine vali ile yapılan bitmek bilmez ve sıkıcı çekişme yüzünden kilitlendi. Perm *zemstvo*'su, kendi akıl hastanesinin uzun süredir hizmet veren müdürünün, Dr. Litvinov'un portresini hastanenin ofislerine asmayı kabul ettiği için cezalandırıldı. Suzdal *zemstvo*'su, kütüphanesine 50 rublelik yedek fon tahsis etmenin ceremesini çekti. Polis genellikle eğitimli ve düzgün -ama kafası karışık- *zemstvo* insanlarına taciz edilecek düşmanlar gözüyle bakıyordu. Yerel akıl hastanelerinin siyasi şüphelerle arandığı örnekler bile vardı.

Zemstvo sözcüsü, masum kurbanlar oldukları, aptal ve rüşvet yiyen polis ve bürokrasinin, kendilerini utandırdığı için *zemstvo* aydınlanmasına sinirlendiği sonucuna varıyordu. Fakat fazlası da vardı. *Zemstvo*'lar fazlasıyla masraflıydı ve kendi güçlerini vergi toplamak için istismar ediyorlardı. Perm'de vergi "toprak kârının" üçte birine bile varıyordu; Tver'deki toprak sahipleri vali Prens Golitsin'e, vergilerinin 1883'te 16 rubleden 1898'te 83 rubleye yükseldiği şikâyetinde bulunmuşlardı. Bundan dolayı Golitsin *zemstvo* yönetimi (*uprava*) ile, hastane diyetinin çok müsrif olduğunu, yollara çok kötü bakıldığını ve tavsiye edilen kitapların göz ardı edildiğini belirttiği uzun süreli bir kavgaya girişmişti. Olayda *uprava* bu nedenlerle görevden alındı. *Zemstvo*'lar kendi liberal rollerini çok ciddiye alıyorlardı ve büyük bir yaygara koparmışlardı. Ortaçağ'daki İngiliz yerel yönetimine ilişkin bilgisi olan bazı soruşturmacılar -örneğin bu konunun çalışılmasına çokça katkısı olan Paul Vinogradoff ve M. M. Postan gibi Ruslar- *zemstvo*'ların yetkileri öyleydi ki, azıcık bir siyasi algı Rusya'ya düzgün bir parlamento verebilirdi, bu da onları kapatmanın tek yoluydu. İngiliz Ortaçağ tarihi konusunda seçkin olan bu Ruslar, söz konusu Rusya olduğunda hatalıydılar. Sorun, *zemstvo* destekçilerinin pek de fazla paraya sahip olmamalarıydı. *Zemstvo* hareketinin lideri olan Tver, buradaki eşrafın sahip olduğu toprakların 1861'de 2.092.000 desyatinden[20] 1896'da 704.000 desyatine dramatik bir biçimde düştüğü bölgeydi. Tver liberalizmi, düşüş hâlindeki eşrafın Rus karakterindeki şikâyetiydi.

Kadim Rus opera mısraı *Narod bezmolstvuyet* -halk sessiz- geçerli olduğu sürece, bu meseleler hemen hemen gölge boksuydu. İmparatorluğun işleri, basit bir zihne sahip II. Nicolas'ın kavrayışı için çok karmaşıktı. Genel olarak yalnızca kendisine güven veren danışmanlarıyla rahat ediyordu; histerik bir

20 Desyatin, 1,09 hektara denk gelmektedir.

Alman olan eşinin yardımı dokunmuyordu ve gerçekte Rusya'yı anlayan herhangi bir kimse, örneğin köylü sorunu hakkındaki bilgisi emsalsiz olan ve çok karmaşık oluşu nedeniyle tüm rejimleri köylü sorunu üzerine hiçbir şey yapılamayacağı konusunda uyaran olağanüstü tarım bilimci A. V. Çayanov gibi, neredeyse tanım gereği eylemi reddeden kişiydi. Çarlar için Ortodoks ruhaniliğinin konforuna geri dönmek, gerçek baskının ya da gerçek modernleşmenin yaratıcı çabasından kaçınmak ve kendi zevklerini -bazen asabiyetlerini ele verseler de- İngiliz eğlenceleriyle, kabine değişikliğiyle ve tarihsel törenlerle şımartmak kolaydı. II. Nikolay, kendinden önceki XVI. Louis ve I. Charles gibi Hegelyan bir vasatlıktı.

Yine de paraya ihtiyacı vardı. Bu uzun vadede onu yok edecekti, ziṛa Çarlık bakanlarının çok azının kavradığı yeni ekonomik biçimleri oldukça hızlı bir şekilde yarattı. Liberal devletin bir parçası olarak, imparatorluk 1860'tan itibaren, 1881'de 21.228 kilometreye erişecek demiryolu inşa etti. Gerici hükümet buna devam etti ve 1892'ye gelindiğinde 32.219 kilometreye çıktı. 1890'larda, 1900'lerde daha fazla olmak üzere, genişleme sürdü ve 1914'e gelindiğinde imparatorluğun Trans-Sibirya dahil 70.000 kilometrelik demiryolu vardı. Bu demiryolları bazen devletin gururu olarak gösterişli bir şekilde işletiliyordu ve özellikle Ukrayna ve Donbas'ta olduğu gibi hattın ucundaki bereketli maden yatakları sayesinde çok kolay bir biçimde kendi masraflarını karşılayabiliyorlardı.

Rus sanayileşmesi süreklilik ile taklidin bilindik karışımıydı; ana güçlük bu sanayileşmenin 1890'lar ve 1900'lere sıkıştırılmasıydı. İnsanlar, onlara hazır olmayan şehirlere ve fabrikalara hazırlıksız bir şekilde götürülmüşlerdi. Odessa ve Riga gibi limanların büyüklüğü yirmi yıl içerisinde beş katına çıkmıştı. Hazar kıyısındaki büyük, pis petrol şehri Bakü, 1890'ların sonunda bir gecede parlayarak balıkçı köyünden Rus petrolünün merkezi hâline geldi; aşağı yukarı aynısı Ukrayna'nın kömür

ve metal kentleri Mariupol ve Yekaterinoslav'da (Dnipro) da yaşandı. Aşağıda ayrıntılarıyla tartışılacağı gibi, St. Petersburg'da koşullar muhtemelen hepsinin en kötüsüydü, çünkü bunlar efsanevi ilgisiz ve beceriksiz bir kent yönetimi ile bir araya gelmişti.

Rus sanayileşmesinin üzerine inşa edilecek bir temeli bulunuyordu. Birkaç yüzyıl boyunca hatırı sayılır ölçekte metal işleme sanayisi olagelmişti. Moskova'da sağlam bir esnaf ağı bulunuyordu ve "Moskova tacirleri"nin uzun bir geçmişi vardı. 1880'lerde modern yöntemlerle tekstil üretimine geçtiklerinde Polyakovlar, Ryabuşinskiler, Morozovlar, Şçukinler ve Staheyevler bunların ne hakkında olduğunu biliyorlardı ve bunları destekleyecek sağlam bir iş gücüne sahiplerdi. Bunun yanı sıra Moskova'nın kuzeydoğusundaki Yaroslavl ve (Volga üzerinde ve Kazan yakınlarındaki) Mari yerleşimleri gibi belirli bölgelerde on yıllar, hatta yüzyıllar boyunca okuryazarlık ve mühendislik kabiliyetleriyle göze çarpan çok sayıda Rus teknisyeni bulunuyordu. Bunlar Rusya'nın "aykırı tipleri"ydi.

"Büyük Bunalım"ın koşulları, diğer her yerde olduğu gibi Rusya'nın da sanayileşmesi için itici bir etki yaptı: Kentlerin büyümesi bir piyasa yarattı, merkezî olarak örgütlenmiş manifaktür eski yerel üreticilerin çoğunun altını oydu. Çivi, bıçak, çuval ve pamuk köylerde evlerde yürütülen *kustar* sanayilerini etkiledi. 1866'da Moskova bölgesinde 66.000 pamuklu dokumacı varken, 1890'larda yalnızca 20.000 tane vardı. Üstelik zirai fiyatlardaki düşüş ve özellikle 1890'ların başlarında eşraf arazilerindeki yıkım (bu dönemde her yıl arazilerin yüzde 5 ila 10'una haciz balyozu iniyordu) maliye bakanlığını başka şeyler düşünmeye sevk etti. 1890'larda ismi sanayileşmeyle ortak olan Sergey Witte gibi devletçi bürokratlar, devletin ekonomik büyümeyi örgütlemede daha aktif bir rol oynaması ve öncelikler belirlemesi gerektiğini göstermekte zorlanmıyorlardı. İtalyan mevkidaşları, aynı sebeplerden

ötürü kayda değer farklılıklar içermeyen şeyler söylüyorlardı: Tarımsal bunalımla karşı karşıya kalan büyük oranda bir tarım devleti, geçmişte yaptığından daha dolaysız bir biçimde sanayinin gelişimini teşvik etmeliydi.

Devlet tarafından planlanan demiryolu inşaatı bunu takip ediyordu; inşaat alışverişleri zaten yapıldığından demir ve çeliğe talep yaratmıştı; daha yüksek gümrük vergileri gelir sağlıyordu. 1902'de sanayi ürünlerinin fiyatlarını yüzde 28, diğer malların fiyatını ise yüzde 40 artırdı. Witte, rubleyi altın standardına bağlayarak (1897) istikrara kavuşturup dış yatırımı davet ediyordu. 1914'e kadar 8.000.000.000 ruble değerindeki kayda değer bir meblağ yurtdışından gelmişti -tasarrufların bir kısmı, "Uzun Bunalım"dan ötürü Fransa ve Büyük Britanya'da yapılmıştı. İlk etapta devlet tahvillerine yatırılan para, 1908'den sonra çoğunlukla doğrudan sanayiye yatırıldı. Yabancılar da madencilik ve ham madde (petrol gibi) alanlarında hisse satın alıyor ve Fransız sermayesi Witte'nin teşvikiyle bankalara giriyordu. Tüm bunlarda eşsiz bir biçimde Rus olan hiçbir şey yoktu. Yalnızca tek bir örneği ele alırsak, İtalya da benzer bir deneyim geçirmişti. Her iki ülke de 1914'ten çok önce ortaya çıkan "çok uluslular"la karşı karşıya gelişin yararlarına ve zararlarına sahipti. Yetenekler, bütün hâlinde Rusya'dan hoşlanmayan Alman kılığında ve bütün olarak Rusya'dan hoşlanan İngiliz kılığında yurtdışından geliyordu. Fakat bunlar, nihayetinde yabancı hissedarlara karşı sorumluydular. 1900'de Anglo-Rus Petrol Şirketi, ARMO, dünya çapındaki üretimi kısıp fiyatları yeniden yükseltmek amacıyla Nikopol'deki kuyularını basitçe kapatmıştı. 10.000 Rus kapının önüne konmuş ve kent harap olmuştu. Rus mal sahiplerinin farklı davranmayacak olmasına rağmen, sonuç olarak ortaya çıkan nefrete bir de sahiplerinin yabancı oluşu boyutu eklendi.

1890'ların başında, Rus sanayisi 1880'lerde demiryolu, madencilik ve inşaat temelinde başlayan ilerlemesine devam etti.

Witte, 1894'ten 1903'e kadar pik demir çıktısının yüzde 37'si emen 25.300 kilometre demiryolu inşa etti. 1890'ların sonunda, diğer tüm ülkelerde olduğu gibi, Rusya da ekonomik bir canlanma yaşadı. Hasatlar iyi, fiyatlar (bir kereye mahsus) yükselmiş ve piyasalara ulaşım daha kolay hâle gelmeye başlamıştı. Fakat bu dönemde Rus sanayisinin, onu 1870'lerin ortasında Almanya veya 1880'lerin sonunda İtalya ile hemen hemen aynı şekilde ve aynı nedenlerle etkileyen temel bir istikrarsızlığı vardı. Ticaret için yeni olan bankalar düşüncesizdi; ağır sanayideki yetersiz deneyime sahip firmalardan kaynaklanan rekabet kaosu bulunuyordu; Almanya'da bir bunalım vardı. 1899'un sonuna gelindiğinde faiz oranları çok yüksekti; hisseler düşmüştü; iki büyük bankacılık ve sanayi grubu iflas etmişti; bankalar rezervlerini güçlendirmek için kredileri kesimişti; firmalar iflas tehdidi altındaydı; stoklarını azaltmışlardı ve fiyatlar yükselmişti. Haziran 1900'de bir pudu (16 kg) 80 kopeğe satılan pik demirin fiyatı, Aralık'ta 45 kopeğe düşmüştü; kömür 9'dan 6'ya; petrol 17'den 4'e ve temel unsur pik demirin üretimi 1899'da 177.000.000'dan 1903'te 149.000.000'a düşmüştü. 1899'da 363.000.000 ruble sermaye ile 325 şirket kurulurken, 1902'de 73.000.000 ruble sermaye ile yalnızca 68 adet kurulmuştu. Borsada işlem gören şirketlerin üçte ikisi ya iflas etti ya da diğerleriyle birleşti ve Witte maliye bakanlığı makamını kaybetti.

Bunun merkezinde iki ana sorun vardı. Birincisi ve daha açık olanı, spekülatif amaçlarla ve çoğunlukla devlet sözleşmelerinin imtiyazlarıyla kurulan yeni işletmelerin hızlıca köşeyi dönme zihniyetinde olmalarıydı. Bunun ötesinde piyasanın istikrarsızlığı vardı. Rusya hâlâ çok büyük ölçüde bir tarım ülkesiydi, nüfusunun dörtte üçü sürekli olarak toprağa bağlı yaşıyordu ve diğerlerinin çoğu da kent ile kır arasında gidip geliyordu. Ağır sanayiciler (söylenmesi gerekir ki, o dönem Almanya ve ABD'de de yaptıkları gibi) birleşmişlerdi. Pazarı paylaşmak için karteller oluşturmuş, sonrasında kota sistemi

içerisinde kimin ne kadar üretmesi gerektiğini düzenlemek amacıyla bu karteller için bir merkezî ofis kurmuşlardı; sonrasında bankacı destekçileri aracılığıyla işi büyüterek, onlara tedarik sağlayan şirketleri satın almışlardı. Rusya bu dönemde bazı büyük kartelleri satın aldı -toplamda 47 ve sonrasında iki katından da fazla (1914'te Almanya'da 200'ün üzerinde vardı): *Prodamet* müşterek bir şekilde metal satmak ve böylece fiyatları yüksek tutmak için kurulmuştu; Tsentrosakhar şeker, Med bakır, Krovlya (Urallarda) çatı demiri, Prodvagon damiryolu malzemeleri satışı ve Produgol (Donbass kömür üreticilerinin yüzde 90'ını kapsıyordu) kömür satışı için kurulmuştu. Bu karteller pek verimli değildi. Ödedikleri temettüler, Moskova'daki tekstil üreticilerinin temettülerinden kayda değer ölçüde daha azdı. Batı'da, özellikle de Almanya'da üretilenlerden çok farklı değillerdi. Fakat müdürlerinin çoğu yabancı olduğundan asalak gibi görünüyorlardı. Theakston, D'Arcy, von Dittmar, Butler (adını "Butlerov" olarak değiştirmesine rağmen) milliyetçilere olduğu kadar sosyalistlere de hakaretti.

Gerçekten Rus iş yaşamının bir özelliği de, birçok girişimcinin yabancı veya yabancı kökenli olmasıydı. Sosyologlar hayli yaygın olan Büyük Britanya'daki İskoç mühendis fenomeni üzerine düşünürken, Max Weber gibi sosyologlar da yüzyıl sonunda bu fenomen üzerine kafa yoruyorlardı. Ruslar Birinci Dünya Savaşı'nda top mermisi için kontrat verdiklerinde, ilgili fabrikaların yarısından fazlası yabancı, çoğunlukla Alman isimlerine sahipti: Narva'daki KrenHolm Mill'de dünyanın en büyük tekstil fabrikasını işleten Knoop; bakıra hâkim olan Wogau; Dnipro'daki (Yekaterinosloav) Elworthy Traktör Şirketi; St. Petersburg'daki Russki Renault; König şeker rafinerisi; optik camlar üreten Fin şirketi "Ayvaz"; Rusya'nın camının dörtte birini üreten Belçika hâkimiyetindeki Glaces du Midi de la Russie karteli; Moskova'daki Bromley Kardeşler, Shanks (terziler),

Goujon, "Dutfua" (Huguenot cemaatinden[21] sürgün bir ismin, Du Toit, Almanca söylenişinin transliterasyonu), Hübner, Girault vs. Mühendislerin büyük çoğunluğu aslında Polonyalıydı. 1917'den sonra göçenler, bir bütün olarak bakıldığında Almanlarda olduğu gibi iş adamı değil avukat, ev sahibesi ya da bankacıydılar. Neden bazı medeniyetler girişimci yaratırken diğerleri yaratmıyordu? Rusya'da buna kurumsal bir cevap vermek çok kolaydır. Uzun zamandır süregelen bir geleneği takip eden devlet, girişimciler için hayatı zorlaştırmış ve 1861'i takip eden on yıllarda, ister ticarette ister borsada olsun bireysel girişimciye negatif ayrımcılık yapmaya devam etmiştir. Kimse kimseye güvenmezken, finans çok zordu; başka yerlerde bir telefon görüşmesiyle halledilebilecek işlemler Rusya'da bitmek bilmeyen yasal işlemlerden çeşitli nüshalarla geçmek zorundaydı. Emek bazen dik kafalı, piyasalar güvensizdi. Fakat nihayetinde bu cevaplar yeterli değildi. Yahudiler (şaşırtıcı bir biçimde Rusya'da diğer ülkelerden daha az olsa da), yabancılar ve -1861'de St Petersburg'daki en büyük ve 1900'de Tver'den sonra ikinci en büyük bölgesel göçmen topluluğu- Yaroslavl iyi iş çıkarmıştı. Diğerleri bunu yapmadılar. Açıklama yaparken meseleyi bir yere kadar basitleştirebiliriz. Max Weber büyük bir ustalıkla düşman kıyılarının krokisini çıkarmayı başarmıştır.

Elbette, gösterişli yabancı girişimci ile onun atlı uşağı Rus bankacının, Rus zanaatkârının ve küçük ölçekli üreticisinin dünyaları arasında büyük bir uçurum vardı. İster yurtdışından olsun, ister Moskova kökenli olsun, sanayi kuruluşları vasıflı işçilerini, sermayelerini ve ultra modern makinelerini en iyi şekilde kullanmak amacıyla yoğunlaştırma eğilimindeydi. Sonuç, bir dizi devasa fabrikaydı. St. Petersburg kent sınırları içerisinde, çoğu Spasskaya bölgesi veya Vıborg tarafının kuzey yakasında olmak üzere 956, dışında ise 48 fabrika vardı. Bu fabrikaların bazıları çok büyüktü. 30.000 işçiyle Putilov en

21 16. yüzyıldan itibaren Fransa'da örgütlenen Protestan cemaati.

büyükleriydi, fakat Nevski, Obuhovski, Treugolnik işletmeleri de çok büyük yerlerdi. Rus metal işleme ve mühendisliğinin büyük kısmı burada yürütülüyordu. Rusya'nın diğer bölgelerinde aynı "devasalık" sürüyordu, fakat çoğu zaman fabrika sahiplerinin bir yolunu bulup işyerlerini kentlerin ötesine, bir kömür madeninin yakınına veya kırsal bir girişimin merkezine kurmaları şeklindeydi. 1911'de Kostroma vilayetindeki 61.000 işçinin yüzde 83'ü kentlerin dışında yaşıyordu.

Sonradan Rus devrimi için yaptığı muhasebede Troçki, bu devasa fabrikalara abartılı bir şekilde dikkat çekmişti. Daha sonra bir uzman, Olga Crisp, bütün teoriyi sorguladı. Ortodoks Marksistler, Lenin dahil, 1914 yılında Rusya'da yaklaşık 3.000.000 fabrika işçisi olduğunu varsayıyorlardı. Fakat bu sayılar, 20'den az ya da en az 16 işçi barındıran fabrikaları görmezden gelen Çarlık sayım malzemelerine dayanıyordu. Tüm merkezî sanayi bölgesinde toplam iki düzine olan Fabrika Teftiş Kurulu, 1900 yılında her birinde ortalama 93,6 işçinin çalıştığı 18.000 fabrika olduğunu söylemişti. Moskova müfettişliği, 1884'ten 1900'e kadar fabrikaların yüzde 76'sını bile görmediğini itiraf etmişti ve 1899'da tüm Avrupa Rusyası'nda yalnızca 251 müfettiş vardı. Öte yandan *Vsya Rossiya*'nın işletme müdürlüğü, her birinde ortalama 12 işçinin bulunduğu 142.000 şirketin olduğunu söylüyordu. Her durumda, "işçi sınıfı" terimini kayda değer büyüklükte fabrikalardaki insanlarla sınırlamak saçmaydı ve modern bir Sovyet uzmanı olan Raşin; madencileri, inşaat işçilerini, demiryolcuları ve Volga kayıkçılarını (sayıları 500.000'di) vs. ekleyince sayıyı 15.000.000'a çıkarıyordu. Tüm bunlardan bir sonuç çıkarmak kolay değil, ancak kesin olmasa da görünen o ki Rusya'da çok sayıda büyük ve küçük işletme vardı ve bunların ortası yoktu. Oysaki batı Avrupa'da ekonomik büyümeyi ve siyasi istikrarı sağlayan orta büyüklükteki işletmelerdi. Fakat çok sayıda küçük işletme vardı demek, yalnızca göreli olarak tecrit hâlinde yaşayan çok sayıda köylü vardı demektir.

Sanayileşmenin ilk dalgası, 1917'nin habercisi olan bir kargaşayla sona erdi. Yüzyılın sonundaki bunalım çok sayıda kişiyi işsiz bıraktı ve Rusya'daki her sınıftan insanı memnuniyetsizliğin en uç noktalarına sürükledi -*zemstvo*'lar, oluşum hâlindeki sendikalar, eğitimli gençlik, milliyetler vs. Hoşnutsuzluk 1902-1903'te Azerilerin, Gürcülerin, Osetlerin ve Çeçenlerin iki haftalık bir mücadele boyunca Rus işçilere katıldığı petrol kenti Bakü'de başlayan, güney Rusya'daki büyük grev dalgasıyla kendini gösterdi. Bu tip bir ulusaşırı endüstriyel militanlık batı Avrupa'daki neredeyse tüm muadillerinde eksikti. 1903 yazında Ivano-Voznesensk'teki büyük tekstil fabrikalarında benzer bir grev patlak verdi ve bir bakıma yine Batı'daki muadillerinin çoğunda görülmedik bir biçimde, neden tersini istediklerini anlamayan erkeklere göre çalıştıklarının karşılığını daha az alan kadın işçiler, erkeklerle işbirliği yaptı. Bu grev kendi *sovyet*ini veya "konsey"ini alelacele inşa etti: Sovyet, askerler gelene kadarki iki hafta boyunca kenti yönetti. Nihayetinde, bu grevler diğer ülkelerde iyi bilinen bir modeli izliyordu: Bezdirici bir bunalımı, sorunların kademeli bir artışı takip eder; bu da militan işçilere oynayacakları bir kart verirdi. Tüm grevleri takiben ücretlerde artış yaşanırdı. Bu arada, kentteki bunalım nedeniyle tarım da zarar görüyordu. 1902 yazında ve 1903'e gelindiğinde köylü ayaklanmaları da vardı, bunlar komşu Romanya'da dört yıl sonra yaşanacak türdeki, buğday ihraç edip köylülerinin aç kalmasına neden olan tefeci kiracılara ve arazi sahiplerine karşı çıkan isyanlara benzemiyordu. Poltava ve Tambov vilayetleri büyük ölçüde harap oldu; malikâneler yakılıp yıkıldı, hayvanlar kesilip sakat bırakıldı. 1901'de askerler 155 kez müdahalede bulunmuştu (1898'de 34 müdahale karşı) ve 1903'te ise 295 süvari bölüğü ile bazısı topçu olan 300 piyade taburunun katılımı ile 322 müdahale gerçekleşti. 1902, her şeyin tepe noktasıydı. Askerler, köylülüğü 365 vakada ezmek için kullanılmıştı. 1903'te dahilî düzeni sağlamak için, 1812'deki ordudan çok daha

büyük bir kuvvet bir araya getirilmişti. Mecklenburg-Strelitz Grandükü'nün (Çarlık hizmetine alınmıştı) Karlovka malikânesi ile Prenses Yusupov'un Rakityanskoye malikânesinden alevler yükseliyordu. Merkezi Çernezyom'un [Kara Toprak] 75 mıntıkasının 68'inde "karışıklık" vardı- 54 malikâne harap edilmişti. En kötü bölge Saratov'du.

Tüm bunlarda yeni olan pek bir şey yoktu. Batı Avrupa'da batıya doğru gittikçe yasal mevzuata da geçmiş köklü bir mülkiyet duygusu vardı. Rusya'da her şey toprağın ne olduğuna dair daha geniş bir duygu vermek için bir araya gelmişti: Herkesin kendi ihtiyacı. Mütevazı miktarda tahıl stoklayan ya da "kapitalist" nedenlerle tarlaları sürmeden bırakan toprak sahipleri anlaşılmıyordu. Kendisi de Roma hukukunun dışında yer alan bir ülke olan İrlanda çok mu farklıydı? Gerçek zorluk, toprak sahiplerinin neden Polonya'daki emsalleri Czartoryskiler ve Sapiehalar veya özellikle Macaristan'daki Eszterházyler veya Majláthların yaptığı gibi, Rusya'da tarım "cephesindeki" başlıca figürler olarak gelişim göstermedikleridir. Bunun kolay bir cevabı yok; belki de anahtar için toprak sahibine değil, papaza bakmalıyız.

Her durumda köylü sorunu "devrimci bilinç"teki büyük yükselişle çakışmıştı. Yine bu da Rusya'ya has değildi. Avrupa'nın tümünde yüzyılın sonundaki bunalım siyasi gruplar ya da var olan gruplardan kolaylıkla daha sıkı siyasi örgütler ortaya çıkarmıştı: İngiliz İşçi Partisi, Sinn Féin, Fransız *Confédération Générale du Travail* (Genel Emek Konfederasyonu), Alman *Nationalliberale Partei*'ın (Ulusal Liberal Parti) merkezi yeniden örgütlenmesi vb. Rusya'da, özellikle İsviçre ve güney Almanya'daki sürgünler tarafından "partiler" örgütlenmişti. *Osvobozhdeniye* ("Kurtuluş") 1902 yılında siyasal iktisatçı (ve eski Marksist) P. B. Struve tarafından Stuttgart'ta kurulmuştu. 1897'deki ilk küçük konferansları tutuklamalarla engellenen sosyal demokratlar kendilerini *Rossiyskaya sotsial-demokra-*

ticheskaya rabochaya partiya (Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi) olarak örgütlemiş ve 1903'te Lenin'in takipçileri, çoğunluk (bundan sonra "Bolşevikler") ile muhalifleri, azınlık (bundan sonra "Menşevikler") olarak bölündükleri ünlü bir konferans yapmışlardı. Rusya'daki milliyetler daha örgütlü hâle gelmişti; bu dönem Finlerle Rus imparatorluğu arasında ünlü bir ihtilaf vardı; Ukrayna, Gürcistan ve Ermenistan esas olarak öğrencilere yaslanan hareketler yaratarak imparatorluğa saldırıyordu.

Tüm bunların Rusya'da bir karşılığı vardı: Tüm-Rusya'daki "sosyalist devrimciler" (SR'ler) hareketi. Ülkenin çeşitli kısımlarındaki oldukça benzer toplantılarla ortaya çıkmışlardı. Orta Volga'daki Tambov'da gazeteci Viktor Çernov ile yerel yetişkin eğitim okulunda öğretmen A. N. Sletova, Dostoyevski'nin *Ecinniler* romanındaki karakterlere benzeyen bir düzine insanı bir araya toplamıştı. 1898'de bir "köylü kongresi" toplamışlardı ve buna sekiz köylü katılmıştı: Bir şapkacı, "entelijansiyanın bir temsilcisi" ve kendi köyündeki meclise (*skhod*) çok içkici olduğu gerekçesiyle katılmayan süt içen heretik *malakan* mezhebinden kimileri. Don'daki amansız Voronej kentinde Gots[22] benzer bir grup örgütlemişti; Gershuni[23] "kuzey grubu"nu yola koymuştu. Sosyalist devrimciler terörizme bazen inanıyor, bazen inanmıyordu.

Bu dönemde şu ya da bu tür teröristler İçişleri Bakanı Vyaçeslav von Plevhe'yi, onun eğitimdeki görevdaşı Bogolepov'u, Moskova genel valisi Grandük Sergey'i ve bir dizi vilayet valisini öldürmüşlerdi; gösterişli mahkemelerin ardından darağacına ya da Sibirya'ya giden soluk, ince ve çoğunlukla Yahudi öğrencilerin olduğu bir tören alayı vardı. Onlar da tıpkı 1902'deki köylü isyancıları gibi, terör olmasaydı Çarlık hükümetinin yumuşamaya, temsilî organlara ve kurtuluş ai-

22 1905 ve 1917 devrimlerinde oldukça aktif olan sosyalist lider Abram Rafailovich Gots kastediliyor.

23 Rus Sosyalist Devrimci Partisi'nin kurucularından Grigorii Gershuni.

datlarının kaldırılmasına yönelik hiçbir adım atmayacağını iddia edebilirlerdi. Zira 1903'te daha az liberal bakanın olduğu ve bir danışma meclisinin ("Bulygin Duması") tartışıldığı doğruydu. Öte yandan, diğer devrimciler ve SR'lerin önemli bir kısmı, belki de çoğu terörden çeşitli sebeplerle hoşlanmıyorlardı: Polisi daha büyük bir çaba göstermeye sevk etmesi açısından verimsiz olabilirdi (yirmi yıl önce Narodnaya Volya'nın başına geldiği gibi); bunun yanı sıra hükümete küçük ilerlemeler getirerek devrimi geciktirebilirdi. Her hâlükârda terör iğrenç bir şekilde gaddarcaydı ve makul sosyalistlerin bu taraklarda bezi yoktu.

Terör üzerine bu bölünmeler tüm sosyalist devrimci partiyi tüketiyordu; fakat bu ayrımlar az ya da çok her defasında ortaya çıkıyordu. 1917'de devrim olduğunda parti, Ocak 1918'de tüm oyların neredeyse üçte ikisini (çoğunlukla kırsal entelijansiya tarafından harekete geçirilen köylülerden) almış olmasına rağmen çarpıcı bir biçimde etkisizdi. Partinin sol kanadı kopmuş ve Lenin'le, Bolşeviklerin kendi zaferlerini borçlu oldukları ittifakı yapmışlardı; partinin sağ kanadı etkisiz bir şekilde Beyazlarla koalisyondaydı; ve sonrasında Bolşevikler kendi eski müttefiklerini basitçe ortadan kaldırmışlardı. Bu, sosyalist devrimcilerin ölümcül zayıflığını ortaya koyuyordu: Tüm demokratik âdetlerine ve mizaçlarındaki fedakârlığa rağmen gerçek bir etkinliğe ve gerçek iktidarla ne yapacaklarına dair bir fikre sahip değillerdi; her hâlükârda, en nihayetinde çok büyük ama tecrit edilmiş ve parçalanmış kırsalı temsil ediyorlardı.

Bu türden Marksist olmayan sosyalizmin, entelijansiyanın veya en nihayetinde işçi sınıfının küçük bir kesiminden fazlasına hitap etmemiş olması büsbütün şaşırtıcı değildi. Oysaki Rus sosyalizmi büyük ölçüde entelijansiyanın, Marx'ı Rus koşullarına uyarlamasına dayanıyordu. Sosyalist devrimcilerden (ve anarşistlerden) Rus koşullarının "bilimsel" Marksist anlayışına müttefiklik eden "meşru" şiddet unsurunu almak başarısı Lenin'e aitti.

Entelektüeller, Rus sosyalizminde başka yerlerde olmadığı kadar nüfuzluydu çünkü diğer yerlerde olduğu gibi sendikalardan gelen türde büyük engellerle karşılaşmıyorlardı. Partinin parası sendika aidatlarından değil, zengin sempatizanlardan ve bazen de banka soygunlarının gelirlerinden ve kitap satışlarından geliyordu.

Sendikaların göreli yokluğunu anlamak kolaydır. 1906'ya kadar yasa dışıydılar ve sonrasında da ayrımcılığa maruz kaldılar. Hükümet, "dostane" amaçlar için örgütlenmelerine izin verse bile, sendikaların parayı bunun yerine devrimci amaçlara yönlendirmesinden korkuyordu. 1912'de kısmen işverenin katkısıyla hastalık yardımı ödemesine izin veren sosyal reformlar *Duma*'dan geçirilmişti. Sendikalar veya fabrika komiteleri planın yürütülmesinde bazı görevlere sahip olacaktı. Fakat hükümet her şeyin polis kontrolü altında yapılmasında ısrar etti (şaşırtıcı olmayan bir biçimde, işçilerin fonu yönetmeleri için seçtikleri delegelerin sekizde beşi Bolşevikti).

Fakat daha genel olarak ücretler çok düşüktü (1906'da yaklaşık 250 ruble olan ortalama, kendisi de İngiliz ortalamasının üçte ikisi kadar olan Alman değerinin yarısıydı). İstihdam da çok düzensizdi ve erkekler sık sık farklı bölgelere veya toprağa taşınırlardı. 1905'teki bir hesaplamaya göre, Avrupa Rusyası'nda yaşayanların yalnızca yüzde 52,7'si doğdukları bölgede yaşıyordu; yüzde 16,9'u aynı, yüzde 30,3'ü farklı vilayetlerde yaşıyordu. 1900'de St. Petersburg'da yaşayanların neredeyse üçte ikisi vilayete "yabancı" idi ve diğer kentlerdeki oranlar bundan çok da az değildi (Odessa'da yüzde 44,2). Yazın topraktan dönen işçilerin koşuşturmasının muazzam niceliği, St. Petersburg'un demiryolu trafiğinde sergileniyordu. Ocak ayında 110.000 yolcu gidip gelirken bu rakam Ağustos'ta 320.000'di.

Gerçekte düzensiz istihdama, düşük ücretlere bağımlı ve oldukça sık biçimde kentten kıra sürüklenen, gelişme aşama-

sında devasa bir emekçi kitlesi vardı. İnşaat işçilerini ve bu büyüleyici dev fabrikalara dahil edilmeyen benzer unsurları makul bir şekilde dahil eden Sovyet yetkilileri, "işçi sınıfı" için 15.000.000 ila 18.000.000 arasında bir rakam veriyorlardı; ve elbette Lenin'in kendisi, Almanya'da *Lumpen* denilerek kapı dışarı edilen unsurların da içinde yer aldığı dev fabrikaların sınırlarının ötesindeki insanlara da sesleniyordu.

St. Petersburg bunları kendisi yaratıyordu. Sanayisi, çoğu kent sınırları içerisinde olan 1.000 fabrikayı içerecek şekilde genişlemişti. Nüfusu 1910'da 2.000.000'un üzerine yükselmişti, bu beş yılda üçte birlik bir artıştı ve yaz seyyahları nedeniyle daha da karmaşık bir hâl alıyordu. Fabrika arazisi için rekabet kiraların çok yüksek olması anlamına geliyordu. Spasskaya semtinin sanayi bölgelerinde arazinin değeri *sajen* (mil karenin sekizde biri) başına 200 ruble fakat orta sınıf Vasilievski Adası'nda 50 rubleydi. Prens Vyazemski'nin bakımsız apartmanları, çoğu bir kuytuda (*ugol*) yaşayan 6.000 kişiyle doluydu. Arazi fiyatlarındaki artış o kadardı ki spekülatörler, araziler fabrikalar için kolayca alınabildiğinden konut inşa etmeyi geciktirmek için her türlü nedene sahiplerdi; bu arada, kıtlık kiraları yükseltiyordu. Bu yüzden sanayileşmiş Avrupa'daki en düşük ücretlere sahip St. Petersburg'da, kiralar diğer tüm büyük kentlerden daha yüksekti. Metal işçilerinin yalnızca üçte biri ailesini bu kentte tutuyordu; ayyaşlar her yerdeydi; okuma yazma bilmeyenlerin oranı neredeyse hesaplanamazdı. Apartman dairelerinde oda başına ortalama 1,7; bodrum dairelerinde 3,9 ve "gece evlerinde" (*noçlejni dom*) tek bir yatak başına yerleri tebeşir işaretleriyle birbirinden ayrılan beş kişi düşüyordu. İnşaat spekülasyonu o kadardı ki, bir yılda 700 evden fazlası yapılmamıştı ve kimse bu sorunla nasıl başa çıkacağını bilmiyordu.

Kent konseyi genellikle resmî olan yerleşik çıkarlar tarafından idare ediliyordu. 1900'de yalnızca 8.000 erkeğin bunun için oy

kullanma hakkı vardı ve çoğu da kullanmıyordu. Polis, yerel *guberniya*[24] ile ortak idare edilen mali işleri dikkatle izliyordu. Kentin 9.000.000 sterlinlik borcu Glasgow'un 50.000.000'luk borcuyla kıyaslanmazdı. Sağlık düzenlemeleri ilkeldi ve kanallar iyi bilinen tuzaklardı. Kentin temizliği için yıllık olarak harcanan para, Berlin'in dörtte biri ve Paris'in sekizde biri olan 250.000 rubleydi; eğitim fonu Viyana'dakinin dörtte biriydi. Yetki tartışması nedeniyle elektrikli tramvay 1907'ye kadar çalışmaya başlamadı, bu da kentin resmî mahallelerinin, yerleşim yerlerinin ve gecekondu mahalleleriyle fabrikalarının yoğunluğunun Avrupa'nın diğer bölgelerinden daha yüksek olmasında etkiliydi. Entelektüellerin tepeden tırnağa parıldayan modern kentlerin yeni dünyasını, modern sanayileri, temiz, sağlıklı ve ağırbaşlı bir proletarya ile tesis etmeye yönelik bir reforma takıntılı hâle gelmesi şaşırtıcı değildi. İşçi sınıfı hareketinde entelektüellerin baskın olması da şaşırtıcı değildi. Marx, siyasette bir tür Newton'cu fizik önermiş görünüyordu; ve Rusya pek de gelişmiş sanayi ülkesi sayılmasa da, Marksist fikirleri onun durumuna uyarlamak için şüphesiz iyi bir zemin vardı. Bu, 1917'de aşırı kargaşa koşullarında Rusya'yı devralan Lenin'in başarısıydı.

Lenin (Vladimir İlyiç Ulyanov olarak doğmuştu) Simbirsk'teki bir okul müfettişinin oğluydu. 19. yüzyıl sonunda entelektüellerin çoğu gibi muhalif olmuştu; kardeşi çarı öldürmek için komplo kurmaktan 1893'te idam edilince bu, bir kat daha arttı. Bir dönem Sibirya'da sürgün cezası almıştı ve nihayetinde İsviçre'ye kaçarak burada Martov, Plehanov ("Rus Marksizminin babası") ve Axelrod gibi sosyalist gazete ve dergileri satarak kıt kanaat geçindi. Ara sıra zengin Rusların para yardımlarından veya Alman ve İsviçreli sosyalist bağışlardan yararlanan Axelrod gibi öteki sosyalist sürgünlere katıldı. Rus sosyalistleri çok farklı ekiplere sahipti. En eski örgütlü sosya-

24 I. Petro döneminde oluşturulan idari birimler.

listler, Yahudi zanaatkârların *Bund*'u tarafından Polonya ve batı Rusya'da bir araya getirilmişti fakat küçük örgütler tüm ülkede ortaya çıkmıştı ve zaman zaman kimi şeyleri sürgündekilerle tartışmak için temsilciler yollarlardı. Liderler arasında işçi sınıfı pek temsil edilmiyordu ve genellikle şiddetli ve yoğun teorik tartışmalar sık görülmekteydi.

Lenin'in kendisi daimî bir teorisyendi ve 1917'deki başarısının Rusya'nın Marksist çizelgedeki aşamasının "doğru" teorik kavrayışına borçlu olduğuna karşı çıkmak cesaret işiydi. Bunun kanıtı pek sağlam değildir: Batıya gittiğinde hâlâ çok gençti ve Rusya kapitalizmi hakkında söylediklerinin çoğu basitçe Alman sosyalistlerinin bir yankısıydı: Yani, yakındaki devrime ilişkin teorik bir tartışmaydı. Bu hedef onun daimî sabitesiydi ve sonraki teorik yazılarında bunun için kullandığı argümanlar bazen hem kendi içinde hem de Alman Marksizmi (örneğin, azınlık milliyetçiliğine karşı Rosa Luxemburg'dan daha esnekti) ile tutarsızlık gösteriyordu. Yine de kuram oluşturmak ona zihinsel disiplin, beceri ve çoğu şiddetten korkuyla kaçan Batılı sosyalistlerin kısıtlayıcı etkisinden kaçma yeteneği veriyordu.

Çok geçmeden Lenin, ihtiyacı olan partiye ilişkin net bir görüşe sahip oldu. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kuruluşu 1898'de meydana gelmişti fakat katılımcılarının çoğunluğu o zaman tutuklanmıştı. 1903'te yaklaşık kırk sürgün ve Rusya'dan gelen temsilcinin ne yapılması gerektiğini tartıştığı ikinci kongre Cenevre, Belçika ve Londra'da yapıldı. Lenin en başından bu küçük grubu bölerek Batı'daki sosyalistleri şoke etti. Komiteleri "toplamış" ve muhalefet ayartılmışken seçimlerin yapılması ve kararların alınması için düzenleme yaptı. Bu yolla partinin gazetesi *Iskra*'nın ve onun komitesinin kontrolünü elde etti; kendi hizbine *Bolşinstvo* ("çoğunluk") ismini verecek olan çoğunluğu elde etmeyi başarırken yenilen taraf "Menşevikler" (*Menşinstvo* veya "çoğunluk"un ardından)

hâline geldi. Bu zafer çok geçmeden bozguna uğradı ve Lenin yeni bir gazeteyi, *Vperyod*'u ("İleri") kurmak zorunda kaldı. Her iki taraf da ortodoks Marksist olduğunu ileri sürüyor fakat bunun ne anlama geldiği konusunda bazen şiddetle kavga ediyorlardı. O zamandan sonra, iki taraf zaman zaman yeniden bir araya gelse de aralıksız bir gerilim vardı. Lenin kibri nedeniyle suçlanıyordu: Merkezden gelen her emre itaat edeceği sözünü veren seçilmiş insanlardan oluşan bir parti istiyor ve aynı zamanda sendikaları küçümsüyor gibi görünüyordu (bunların sözcülerini, "ekonomistler" ve "tasfiyeciler", gürültüyle kınıyordu. Onun için, sendikal bilinç toplumsal ve siyasal devrim için neredeyse hiç yeterli değildi çünkü bir ücret artışıyla satın alınabilirdi).

Menşevikler Alman sosyal demokrasisine öykünmek istiyordu ve bu tür şeylerin en azından hayal edilebildiği, Berlin'de olduğu gibi büyük metal fabrikalarına sahip ve Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi sendika faaliyetlerine öncülük eden matbaa işçilerinin olduğu St. Petersburg'da tabanları vardı. Burada Menşevik bir platformu benimsemek mantıklıydı: Yani gelen herkese partiyi açmak ve *zemstvo*'larla Struve'nin birliklerini tedarik ettiği burjuva liberalleriyle ittifak yapmak için uygun anı seçmek. Tam tamına Kautsky'nin dediği gibi, önce burjuva demokratik devrim, sonra sosyal demokrasi... Önceki Marksist metinler bunu tasdik ediyordu. Marx her zaman kapitalizmin işçilerin, makinelerin ve parlamentoların yeni ekonomisini yaratması gerektiğini söylemişti. Sonrasında işçiler yönetimi ele alacaktı. Kautsky, kendisine meydan okuyan genç Rusları (Alman kibriyle) küçük düşürmekte pek zorluk çekmiyordu.

Lenin köylülüğün Rusya'da Menşeviklerin söylediği gibi, küçük burjuva sınıfı olmaya mahkûm olmaktan ziyade, devrimci bir kuvvet olduğunu iddia ediyordu. Onun bunu tam olarak yalnızca 1905 devriminden sonra anladığı doğruydu ve o za-

manlarda yaptığının ne anlama geldiğini bile bilmiyordu. Yine de Lenin Marx'ı, Marx'ın bir işçi sınıfı yükselişinden bahsettiği yerlerde, 20. yüzyıl koşullarında vizyonunun genişletilebileceğini göstermek için uyarladı. 19. yüzyılın ortasında Almanya ve Fransa'da, köylülük kendi mülkiyetine sahip olmaya can atmış ve muhafazakâr rejimleri desteklemişti. Fakat bir sonraki yüzyılda, emperyalizm deneyimi her şeyi değiştirdi. Denizaşırı ülkeler sömürülüyor ve böylece para merkez ülkelere geri dönerek onlara kendi yerel devrimlerini "satın alma" fırsatı sunuyordu. Yine de, emperyalizmin meyveleri ucuz gıda fiyatları biçiminde geliyordu; bunlar metropollerdeki köylülüğü mahvediyor ve böylece onları, mülk sahibi olmalarına rağmen sömürülen proleterler yapıyordu. Bunlar, kentlere doğru amelelik için yola çıkan oğulları sayesinde hayatta kalıyordu. Bundan dolayı Lenin, sosyalizmin köylülükle konuşması gerektiğini söylüyordu. Dürüst olmak gerekirse Marx'ın kendisi de ölümüne yakın benzer şeyler söylemişti; 1883'te yatağının yanında Rus ekonomisine ilişkin üç metreküplük istatistikle ölmüştü. O, Almanların katılaştırmak istediği kendi sistemini uyarlıyordu. Önce Alman sosyalistleri, sonra da Rus Stalinistleri Marx'ın son yıllarını gizemli hâle getirdi. Bu son yıllarında Marx, fikirlerinin yirmi yıl önce hayal bile edemediği yerde gerçekleşeceği gerçeğiyle uzlaşmaya başlamıştı.

Lenin, "toplumsal kuvvetler"in yerine geçecek merkezî olarak belirlenen bir parti istiyordu. Plehanov gibi insanlar onu uyarıyordu: Şimdi sosyalist olan bir Rusya ileride bir gangster devleti olacaktır. Bu, sosyalizmin uçsuz bucaksız araçlarını gangsterlere teslim etmek demekti. Lenin aldırış etmiş miydi? 1917, 1984'ün habercisi miydi?

Olaylar Lenin'in seçtiği yol doğrultusunda ilerledi. Lenin'in önceden gördüğü gibi, muhaliflerinin akıllarında ciddi kusurların oluşmasına muazzam bir şekilde yardımcı oldu. Kışlık Saray'ın debdebesi içindeki Çar, dalkavuklar tarafından etrafı

sarılmış bir şekilde fantastik başkenti St. Petersburg'dan hüküm sürüyordu, dünyanın altıda birinden fazlası "Kutsal Rusya romansı"na yenik düşmüştü. 1903'teki karışıklıkların tek sonucu Witte'nin görevden alınması ve Japonya ile Uzak Doğu'da, korkunç biçimde yetersiz teçhizatla, uzun bir mesafede ve büyük yenilgilerle felaket bir savaş verilmesine yol açan bir çekişmeye girişilmesiydi. Bu çılgınca bir girişimdi ve Rus ordusu ile ilgili gerçekleri bilen herkes bunu protesto etti.

Akıllı Ruslar o zamanlarda hükümetlerine fabldan fırlamış bir şey gibi bakıyorlardı. Üniversitelerde karışıklık çıktığında, Çar'ın buna cevabı, mevcut eğitim bakanını seksenlerindeki eski savaş bakanı Vannovski ile değiştirmek olmuştu (1901). Bu, o zamanlar için çok karakteristik olan bir hesabın sonucuydu. Hükümet 1848 tarzında grevler ve gösteriler üreten üniversiteleri ve birçok liseyi kontrol edemiyordu. Buna tek cevap, sorun çıkaran öğrencilerin askerlik muafiyetlerini kaldırıp onları askere çağırmak gibi görünüyordu. Fakat ordu yetkilileri sorun çıkaran öğrencileri kabul etmek istemiyordu. Buna karşın, ordunun liberal sayıldığı Milyutin döneminden kalma generallerin çoğu eğitimin lehindeydi. Bundan dolayı Çar için bunu sonlandırmanın tek yolu, kadim dostu Vannovski'yi "düzen"den sorumlu kılmak ve böylece işe orduyu dahil etmekti. Yalnız şunu eklemek adil olacaktır ki, ihtiyar adam öğrencilerin tarafını tutarak ilgili herkesi hayrete düşürmüştü. Bundan dolayı birkaç ay içerisinde görevden alındı. 1902'de çıkan karışıklıklar sırasında, İçişleri Bakanı Sipyagin'in, Bilimler Akademisi başkanına uzun bir muhtıra göndererek Rus alfabesindeki pitoresk ama gereksiz *yat*[25] ve "sertleştirme işareti"nin[26] kademeli olarak terk edilmesini protesto etmesi de karakteristikti. Bunu "devleti aşağılama" olarak görüyordu.

25 Kiril alfabesindeki "ѣ" harfi.

26 Kiril alfabesindeki "Ъ" harfi.

Hükümet her yerde olan hoşnutsuzluğu gözlemlemede bu derecede başarısız olamazdı. Fakat buna yalnızca densizlik ve akılsızlıkla yanıt verdi. Kendi vekillerini, ister Varşova'daki Prens İmeretinski, ister Uzak Doğu genel valisi Amiral Alekseyev, isterse de Kafkasya genel valisi Kont Vorontsov-Daşkov veya Finlandiya valisi General Bobrikov olsun kontrol edemiyordu. Çar bu adamları, genel olarak korktuğu ve nefret ettiği güçlü bakanlarla kontrol etmeye çalışmadı. Düzenli bir kabine veya düzenli bir siyaset yoktu. Bakanlar Çar'la ayrı ayrı ilgileniyorlardı ve bazen çelişkili siyasetlerle ortaya çıkıyorlardı. İçişleri bakanlığında neredeyse efsanevi budala silsileleri vardı ve Çar buraya imparatorluk harasının müdürünü atayarak hepsini taçlandırmıştı (o zamanlardaki bir yoruma göre bu en azından Caligula'ya[27] doğru bir ilerlemeydi). Bu iltihaplı sistemde kıdem çok önemli sayıldığından görevdeki adamlar genellikle oldukça yaşlıydı. Bu dönem (1915'te olduğu gibi) araştırma komisyonlarına başkanlık eden seksenliklerle doluydu; Çar'ın gözde başbakanı olumlu bir adım olduğu beklentisiyle sorunları görmezden gelen antika ve akılsız A. I. Goremykin'di. General ve amirallerin bazıları şaklabandı. 1904-1905'te Japonya'ya karşı orduyu yöneten Savaş Bakanı Kuropatkin, Kozakların neden etkisiz olduğunu anlayamıyordu. Süvarilerin olağan modern tüfeklere karşı çok korunmasız hâle geldiğini göremiyordu; bunun yerine Kozakların "askerî ataklık"tan yoksun olduğunu düşünüyor ve kılıçlarıyla daha etkili taarruz edebilmeleri için hafif tüfeklerinin kaldırılmasını öneriyordu. Gerçekte Japonya ile olan tüm savaş; gösterişçiliğin, beceriksizliğin, kötü şansın ve idari tutarsızlığın bir karışımı olan bu sistemin karşılık vermekten ne kadar aciz olduğunu göstermişti.

Devlet popüler olmadığını belli belirsiz kabul ediyordu. İster Chamberlain isterse de Tirpitz olsun, çoğu çağdaş *Sammlun-*

27 37-41 yılları arasında görev yapmış, Roma imparatoru Gaius Julius Caesar Augustus Germanicus'un lakabı. Aşırı savurganlığı ve tuhaflıklarıyla şöhret bulmuştu.

gspolitik tüccarı gibi onun da cevabı milliyetçiliğin heyecanına ve imparatorluğun ganimetine yaslanmaktı. Bir düzeyde bu, İçişleri Bakanı Plehve'nin Japonya ile "neşeli küçük bir savaş" dediği şeydi. Tamamen farklı düzeylerde ise Yahudilere karşı pogromları ve daha küçük halklara karşı eziyeti teşvik etmekti. Kont Vorontsov-Daşkov kendini Ermeni Kilisesi'nin eşyalarına el koymakla meşgul ediyordu. Finlandiya'nın yarı bağımsız statüsü, I. Aleksandr (grandük olarak) tarafından ilhak edildiği 1809'a kadar gidiyordu. Fin para birimi ayrıydı; aristokratik hassasiyetleri öfkeye sevk eden bir Fin parlamentosu vardı (çok kısa bir süre sonra genel ve hatta kadınlar için de oy hakkına sahip oldu); gelenekler sorundu, adalet de... Çünkü Rus siyasi suçlular, St. Petersburg'a yalnızca bir otobüs yolculuğu kadar uzak Finlandiya'ya ulaştıkları anda özgürdüler. Finler zorunlu askerlik sıkıntısı da çekmiyorlardı. Çar bu anomalilere son vermek için General Bobrikov'u gönderdi. General vurulmuştu ve yerine geçen kişi büyük bir patırtıya neden oldu; zorunlu askerlik devletin uygulayabileceği en büyük kuvvetle ortaya kondu. 1902'de ordu daha fazlasına bakamayacağı ve hem de Fin askerlerin bir hayli küskün hissetmesinden korkulduğu için sadece dört Fin askere çağrıldı. Aynı dönemde, donmuş Sibirya'nın kuzeyindeki Buryatların bir heyeti, ekonomilerinin önemli bir kısmını oluşturan tibet öküzü gübresinin yasaya aykırı bir kısmına vergi memurlarının el koymasını şikâyet etmek için Kışlık Saray'a gelmişti. Kapı görevlisi tarafından geri çevrildiler.

Tüm bu kalabalık faaliyetlerin ana yemeği 1904-1905'te Japonya ile savaştı. Trans-Sibirya demiryolunun inşasına Witte başkanlık yapmıştı fakat Baykal Gölü üzerinde hâlâ hatırı sayılır bir boşluk vardı. Rus bankacılık ve demiryolu çıkarları kuzey doğu Çin'deki Mançurya'ya dahil olmuştu. Deniz üssü olarak kullanılan Port Arthur'da bir imtiyaz elde edilmişti. Ruslar Kore'ye ilgi gösteriyordu. Tüm bunlar Moskova'yı, Japonya ile özellikle Kore ama aynı zamanda Çin anakarası

üzerine çatışma içine sokmuştu. Çar'ın kulağı Bezobrazov ile bağlantılı bir şebeke, Yalu boyunca yapılan kereste ticaretinden kâr elde etmek amacıyla provokatif davrandı. İngilizleri gücendirmekten korkan Dışişleri Bakanlığı Mançurya'daki askerlerini çekeceğini söyledi, daha sonra ise, Uzak Doğu genel valisi Amiral Alekseyev'i gücendirmekten korkup bunu yapmayı beceremedi. Hükümetin esas kısmı, Asyalı olan Japonların ciddiye alınmaması gerektiğini sanıyordu. Savaş Bakanı Kuropatkin, "Mikoda'nun ele geçirilmesi" ifadesiyle biten bir plan çıkarmıştı. Kore'ye yönelik mütehakkim bir yaklaşımı ve Mançurya'da çıkarları olan Japonlar, İngilizlerle ittifaka ve Amerikan desteğine sahiptiler. 1904'ün başlarında Port Arthur'a saldırdılar.

Rus ordusunun bu sıralarda sıcak kahvaltı satın alacak gücü yoktu. Ayrıca çok uzak bir yerdeydi. Trans-Sibirya demiryolu tek yöndü ve yan hatları çok kısaydı; ray yataklarının çoğu yarım yamalaktı ki, bu da trenlerin cidden çok yavaş seyahat etmesi demekti ve orta yerde bir delik vardı; bu nedenle askerler Bakyal Gölü'nün bir ucunda "trenden inmek" ve bu mesafeyi yürüdükten sonra öbür uçta tekrar "trene binmek" zorundaydılar. Mançurya'da yalnızca dar bir boğazdan geçmek zorunda olan Japonlarla, aynı güce erişmek Rusların bir yılını almıştı. Rus generallerinin yarısı sınıfa ulaşmamıştı ve generallerin ortalama yaşı 67 idi. Topçular doğru dürüst modernize edilmemişti. Ağır ve balistik olarak yetersiz bronz silahlar hâlâ hükmediyordu çünkü Putliov Fabrikası'nın üretmeye başlayacağı çelik tipte silahlardan daha ucuzdu. Yeterli dumansız barut yoktu çünkü bunu yalnızca Ohta Fabrikası üretebiliyordu ve müdürleri fazlasıyla Çarlık Rusyası'na özgü faydasız tamlık düşkünlükleriyle ne kadar ürettiklerini son onsuna veya zolotnik'ine kadar sayıp dökebilmelerine rağmen, hâlâ hiç de yeterli değildi. Bu nedenle silahlar çok yavaş, hatalı ve vaktiyle olduğu gibi etrafta dalgalanarak nişancıları kör eden dumanıyla ateş alıyordu. Rus ordusu devamlı

kötüleşti ve geri püskürtüldü. Son olarak Çar Baltık filosu kozunu oynadı; bu filo Kuzey Denizi'nde Japon torpido gemisi olduğu düşünülen birkaç trol gemisini batırdı, Madagaskar'da kışladı ve sonraki Mayıs'ta Tsuşima Boğazı'nda yok edildi. Witte, hükümeti yönetmesi için geri çağrıldı ve Ağustos 1905'te Portsmouth, New Hampshire'da hızlıca, beklenenden çok daha iyi koşullarda barış yapıldı.

Avrupa Rusya'sında bu yenilgiler muazzam bir etki yarattı. Bunlar enflasyon ile de çakıştı. Devlet savaş için 2.000.000.000 ruble harcamıştı ve bu konjonktür devresinin yükselişiyle çakışarak devletin üniforma ve diğer şeyler için tekstil pazarına girmesine ve enflasyona neden oldu. Bu nedenle Rusya'da 1905'te, Avrupa'daki diğer herkesin bu dönemde tecrübe ettiği krizin şiddetli bir versiyonu yaşanıyordu. Kaybedilmiş bir savaşın, işsizliğin ve enflasyonun birleşiminin Çar için neredeyse felaket olduğu kanıtlandı; hayatta kalmasını, geriye kalan Taç ve Sunak'ın marifetinden çok, muhalifleri arasındaki bölünmelere borçluydu.

9 Ocak 1905 Pazar günü, işçiler ve ailelerinden oluşan devasa bir kalabalık, St. Petersburg'un Spasskaya ve Vıborg taraflarından Kışlık Saray'ın dışındaki büyük meydana doğru yöneldi. Kalabalığa Papaz Gapon adı verilen bir rahip öncülük ediyor ve ilahiler söylüyorlardı. Doğru dürüst bir parlamento için gösteri yapıyor ve Çar'dan aç geçirilen soğuk kış için yardım bekliyorlardı. Çarlığın esrarlı havası hâlâ dikkate değerdi; çarlar kendi halklarının babası olma rolüyle övünürlerdi. I. Nikolay bile Kışlık Saray'daki Noel resepsiyonunda 30.000 kadar sıradan St. Petersburgluyu kabul etmişti. Hatta Moskova'daki Zubatov gibi Çarlık polis şefleri, Çarlık devletinin sınıf savaşının üzerinde olduğu ve kolayca işçilerin tarafını tutabileceği beklentisiyle sendikaları desteklemişlerdi. Fakat 1905'in başlarında, kitlelerin yükselen öfkesi açıktı. II. Nikolay'ın komutanı Senato Meydanı'ndaki gösterinin dağıtılmasını emretti ve toplu bir katliam yapıldı.

Rusya'da yaşanan 1905 olayı, o dönemde Avrupa'da tecrübe edilen toplumsal ve siyasi altüst oluşların en büyüğüydü. Değişim öyle yoğun bir biçimde geliyordu ki, ilk kez, toplumsal devrim ülkede herkesin aklındaydı. Büyük kentler, daha batıda ortaya çıkan grevler ve gösterilerle kıyaslanan hareketler ortaya çıkarmıştı. Kendi mesleklerindeki ve kent ve kır konseylerindeki tabanlarını kullanan Rus liberalleri, hükümeti teşhir etmek için 1848 öncesindeki Fransız liberallerini taklit edip ziyafet kampanyası örgütlemişlerdi. Hükümet buna parlamenter kurumları (ama herhangi bir iktidara sahip olmadan) ima edip *zemstvo*'ları taciz ederek karşılık verdi. 1905'te liberaller güçlerini bir araya toplayarak siyasi reform için ajitasyon amacıyla Anayasal Demokratlar (kısaca KD veya Kadetler) adı verilen bir siyasi parti kurdu. Bazıları ayrıca tarım reformlarını görmeyi arzuluyordu.

Rusya 1905 yılında Alman sosyalizmini kuramsallaştırmanın ötesine geçen bir devrimci hareket yaratmıştı. Öncelikle ilk olarak bir köylü unsuru vardı, Ortodoks sosyalistler bununla uğraşmak için donanıma sahip değillerdi. Devrimci şiddet zaten vardı. 1905 Haziran'ında savaş gemisi *Potyomkin* Karadeniz'de isyana kalkışmıştı ve mürettebatı Romanya'ya doğru özgürlüğe yelken açmıştı. Kafkaslarda kimsenin tam olarak anlamadığı tuhaf bir hareket gelişmişti. Jordania isimli, teoride Menşevik olan birisi bu çözülen toplumda köylüleri sosyalizm için harekete geçirebileceğini fark etmişti; ancak ondan bu yöne gitmeden önce Bakire Meryem'e yemin etmesini istemişlerdi. Müslümanlar ve Hıristiyanlar güçlerini birleştirdiler, orta sınıfın büyük bölümü Vorontsov-Daşkov'a olan nefretleri nedeniyle Jordania'yı destekledi. Bu kısa sürede gerilla savaşına başlayan hazırlıksız bir hareketti ve köylülerden büyük destek alıyordu. Mao'yu önceden tahmin etmiş gibiydiler.

1906'ya yansımalarıyla birlikte 1905'te imparatorluk patladı. Bütün sorunlar havadaydı, Riga ve Varşova gibi kentlerde grev

vardı; Ocak, Mart ve Ekim'de grev dalgaları yaşandı; köylüler özellikle de Poltava'dan Samara'ya kadar olan merkezî kuşakta 1902 yılında olduğu gibi malikâneleri yaktı; Ekim ayında bir demiryolu grevi yaşandı. O grev Çar'ın askerlerin yerini değiştirmesini engelleyerek yaptığı anayasal önerileri geliştirmesine neden oldu. 19-31 Ekim'de bir meclis oluşturmayı, yani *Duma*'yı kabul etti. Witte kısa bir süreliğine yeniden çağrılarak "Temel Yasaların" derlenmesine başkanlık etti. Orta sınıf eylemciler bir nefes alarak Çar'la birlikte çalışmak için durulduldular. Fransızlar büyük bir kredi teklif etti. Genel olarak ordu "sağlam" kaldı ve askerler Moskova'da 1906 yılının Ocak ayında sosyal demokratlarca örgütlenen bir ayaklanmayı bastırdılar.

Liberal lider P. B. Struve, orta sınıf liberallerin olan bitenlere dair görüşlerine ses vererek "Tanrı'ya Çar için şükrediyoruz, bizi halktan kurtardı" diyordu. Özellikle Ekim ayındaki grevler liberalleri çok korkutmuştu. Aşağı sınıflardan Ruslar büyük ölçüde "kontrolden çıkmıştı". Uysalca liberalleri izleyeceklerine St. Petersburg'da Avrupa'da benzeri olmayan bir temsil kurumu oluşturmuşlardı: Sovyet. Bu kurum doğrudan demokrasinin en amansız hâliydi, yüzlerce delege seçilmişti ve kısa aralıklarla yeni seçimler oluyordu. Başlangıçta grevleri yönetmek ve sendikal aktiviteler arasında bağlantıları sağlamak için bir komite olarak hareket ediyordu. Kısa zaman sonra siyasi bir rol üstlenmeye başladı. Genelinde Sovyetlere hâkim olan sosyalist devrimciler liberallerle işbirliğinden yanaydılar, aynısı sosyal demokratlar için de geçerliydi; ancak genç Lev Bronstein (Troçki) bu zamanlarda resmî olarak bir Menşevik olsa da Lenin'in sınıf işbirliğini reddeden tutumuna ve liberallerin sosyal demokratlara ihanet edeceği yönündeki uyarılarına sempati besliyordu. Yine de 1905'teki koşullar 1917'dekilerle aynı değildi. Grevcilere verilen ücret artışları enflasyon tarafından tamamen ortadan kaldırılmamıştı, gıda krizi hafiflemişti, polis ve ordu disiplinliydi. Volga üzerindeki Stolypin, Baltık illerindeki Meinhardt ve Trans-Sibirya

demiryolunun iki ucundaki generaller, Möller-Zakomelski ve Rennenkampf acele kurulmuş sıkıyönetim mahkemeleri ve basit kurşuna dizmelerle düzeni sağlamıştı. Petersburg sovyeti 1905 Aralık ayında tutuklanmıştı.

Duma seçimleri Nisan 1906'da yapıldı, hükümet seçimler sonucunda oluşan liberallerin egemen olduğu meclise karşı çıkacak kadar güven kazanmıştı. Meclisi dağıttı ve ikinci *Duma* için seçimler yapıldı, 1907'de meclis birkaç haftalığına toplandı, ancak düzgün meclis ayrıcalıkları elde etme çabaları yine rejim karşısında başarısız oldu. 3 Haziran 1907'de Çar'ın güçlü adamı Stolypin, gece vakti *Duma*'nın kapısına meclisin dağıtıldığını ilan eden bir yazı astı. Bu bir darbeydi.

1905 pek çok nedenle başarısız olmuştu. Silahlı kuvvetler büyük ölçüde sadıktılar, sadık olmayan unsurlar silahsızlandırılmıştı ve ayaklanmalar izole kaldı. İşçi sınıfı hareketi kendisini büyük grev dalgalarıyla göstermişti ancak bunların süresinin bariz sınırları vardı. İşçi ayaklanmaları 1902'de kendilerini tüketmişti ve Ukrayna'nın doğusundaki Dinyeper'le kısmen Beserabya'da yineleyen köylü sorunları yerel kalıyordu.

Sosyalistler hâlâ köylülere karşı tutumları konusunda karar verememişlerdi ve şiddete katılmıyorlardı, bu nedenle St. Petersburg'daki sovyet gerçek bir eylemde bulunmadı ve 1906'daki Moskova ayaklanması yine izole edildi. Demiryolu işçileri greve gitmediler, böylece askerler isyanı bastırmak için taşınabildi. Herkesin liderlik yapmalarını beklediği liberaller bölünmüştü ve zaten devrim için gerekli araçlara da sahip değillerdi. Ekim manifestosu fazla taviz vermeyen bir hükümete karşı yelkenleri indirmişti ve şimdi neredeyse tamamen güçsüzdüler. Şimdi, Stolypin'in darbesi onun üst sınıf temsilcilerden yeni bir *Duma* "toplamasını" sağlamıştı.

Stolypin dönemi ya da "3 Haziran Monarşisi" zamanın sosyalistleri tarafından "Rus Bonapartizmi" olarak tanımlanıyordu.

Bu tanım Marx'ın *Louis Bonaparte'ın On Sekizinci Brumaire*'ine atıfta bulunuyordu. Louis Napoleon, *ancien régime*'in restore edilmiş bir türünü elinde tutuyordu, ancak maceracı burjuvalar kimi "feodal" unsurların yerini almıştı. Aynı zamanda işçi hareketini ana kuvvetiyle bastırıyordu ve bunu yaparken Kilise aracılığıyla köylülerin bir bölümüyle ittifak kuruyordu. Kimi yönlerden "Rus Bonapartizmi" Stolypin'in faaliyetlerini açıklamakta başarılıdır. Stolypin toprak reformu getirmişti, milliyetçi davalardan bahsediyordu ve çirkin bir resmî antisemitizm söz konusuydu ve Louis Napoleon'un Fransa'da yaptığı ya da Prens Schwarzenberg'in Avusturya'da yaptığı gibi dini, siyasi bir güç olarak canlandırmaya çalışmıştı; bu dönemde 5.500 kilise inşa ederek 100.000 yeni papaz atamıştı.

Stolypin *Duma* ile çalışmayı denedi. İlk iki *Duma* bütün erkeklerin oy verdiği bir seçim sistemiyle seçilmişti, sol kanat davadan olanlar çoğunluktaydı. Ancak bu meclisler iyi çalışmadı. Çar mazeretbazlarının uzun süredir öngördüğü gibi Rus Meclisi, farklı uluslar ve taraflardan oluşan bir Babil'di. Kimse meclisi nasıl idare edeceğini bilmiyordu. Stolypin'in darbesi eski *Duma* yerine doğrudan bir sınıf meclisi getirdi. Temel Yasalar'daki madde 87'yi kullanarak (Çar'ın koyduğu madde) hükümet neredeyse her şeyi yapabiliyordu, bu örnekte *Duma*'yı dağıtmışlardı ve seçim sistemini değiştirmişlerdi. Liberal eylemler ve vergi grevi çağrıları yok sayıldı, polis devleti kısmen geri döndü ve üçüncü *Duma* (1908-1913) dördüncüsü (1913-1917) gibi doğal sağ kanat çoğunluğa sahipti. İktidarı Prusya'nın *Landtag*'ı gibiydi. Öyleyken bile hükümet bakanları bu sınırlı güçlerden rahatsızdı. Örneğin 1909'da *Duma* sorgulamasına öfkelendiler ve bir "bakan grevi" yaşandı.

Bir avuç sosyal demokrat ve diğer sol kanat vekiller dışında *Duma*, birbiri arasında geçiş olan üç ana gruba ayrılmıştı. Sol esas olarak Kadetlerden ve Pavel Milyukov'a (cumhuriyetçi bir tarihçi) bağlı olan liberallerden oluşuyordu; merkezde Ekimci-

ler vardı ve ana desteği Moskova'daki büyük fabrikalardan gelen sağ kanat liberaller vardı, bunların sözcüsü Aleksandr Guçkov isimli bir sanayiciydi. Sağda antisemitler, yani "Kara Yüzler" (aşırı milliyetçiler böyle biliniyordu) ve kendi ılımlı kanatları da olan, kendilerine "sağcılar" (*praviye*) diyen gelişmemiş bir grup vardı; bu grup daha sonra "Milliyetçiler" olarak bilinecekti. *Duma*'nın güçlerinin genişlemesinden kaçınmak için hükümetin yalnızca sağı ve merkezi bir araya getirmesi gerekiyordu. Genel olarak başarılı oldular, milliyetçilik (örneğin Finlere karşı) ve büyük silahlanma programları sunabiliyorlardı. 1910 sonrasında Rusya da kendi *réveil national* atmosferini yaşamıştı.

Stolypin'in kendisi önceki içişleri bakanları gibi eski moda ya da tembel bir figür değildi. "Teknokrat" bir muhafazakârdı, verimlilikle ilgileniyordu. Eğer kendisi sağ kanatla, yargıyla ve Çar'ın etrafındaki hırpani entrikacılarla bağını korumak zorunda olmasa, *Duma* liberalleriyse sürekli solla bağlarıyla meşgul olmasa onlarla bile işbirliği yapabilirdi. Hükümet elden geçirilmişti. Kısa bir süreliğine Çarlık taraftarı yaşlı erkekleri atama uygulamasından bile vazgeçmişti. Artık gerçek bir kabine olmuştu, düzgün bir başkanı vardı ve Çar öyle istediğinde bir araya gelen basit bir departman şefleri toplamı değildi. Geçmişte farklı bakanların politikaları birbirleriyle çelişebiliyorlardı ama artık bir dereceye kadar uyumlu hâle gelmişlerdi; yenilginin şokuysa hem donanmaya hem de orduya çok ihtiyaç duyulan yeniden örgütlenmenin ve düzgün bir Genel Kurmayın gelmesini sağlamıştı. Maliye bakanlığındaki Kokovtsov ve Litvinov-Falinski gibi zeki bürokratlar ekonominin devlet eylemleriyle bir bütün olarak nasıl yönlendirilebileceğini bulmak için yollar keşfediyorlardı. Her şeyin üstünde Stolypin, Rusya'nın en büyük problemi olan "köylü sorunu"na çare bulmak için büyük çaba harcıyordu.

Stolypin siyasi açıdan ilerliyordu. 1905 yılında gökyüzünün yanan samanların ve evlerin aleviyle kızıllaştığını görmüş

kimse bundan başka bir şey yapamazdı. Ancak hayati bir ekonomik yön de vardı. Yeterli tarım endüstrisi olmadan endüstri ve kasabaların pazarı, gıda kaynağı, yabancı makinelerin ya da malların elde edilebileceği bir ihracatı olamazdı. Aynı zamanda geri kalmış tarımdan endüstriye geçen emeğin kalitesi endüstriyel büyümeyi sürdürecek kalitede olabilir miydi? 1914 öncesinde herkes "köylü sorunu" ile meşguldü. Almanya ve ABD verilerine karşılaştırma için bakarsak (İngiltere'ninkiler çok daha yüksek), ABD'de bir hektar çavdardan alınan verim 68 pud idi (16 kg), bu rakam Almanya'da 100, Rusya'da 54'tü; buğdayda ise sırasıyla 9.7, 21 ve 6.4'tü (buğday çavdardan çok daha az dayanıklıydı). 1901'den 1903'e gelindiğinde Rusya'nın verimliliğindeki artış çok azdı, Avrupa'da görülenden çok daha küçüktü. Yapay gübreler 1914 yılında bile toprağın yalnızca yüzde 3'ünde kullanılıyordu, dahası doğal gübreler de pek görünmüyordu çünkü köylüler topraklarında inek bulunduramıyordu, tahılları kendi ihtiyaçları için kullanmak zorundaydılar. 1914 yılında Rusya'da 1.000 kişiye 293 inek düşüyordu, bu rakam ABD'de 622, Danimarka'da ise 688'di. Aynı zamanda Rusya'daki inekler cılızdı. 1917 yılında hanelerin yüzde 52'si yeterli pulluğa sahip değildi, geri kalanıysa yalnızca ilkel sabanlar kullanıyordu. Taurida bölgesinin görece müreffeh olan Berdyansk, Melitopol ve Dnieprovsk bölgelerinde köylü hanelerin yalnızca yüzde 40'ı pulluk kullanabilecek hayvanlara sahipti; üçte birinin hiçbir pulluğu yoktu ve gerisi yalnızca ilkel sabana sahipti veya hayvanları yoktu. Bu sorun nüfus arttıkça daha da kötüleşti, toprak 1900 yılında, 1860 yılına göre, iki kat daha fazla nüfusu besliyordu. Rus endüstrisi makine ve mal ithalatına bağımlıydı, aynı zamanda döviz ihtiyacı ülkenin tahılını ihraç etmesini gerektiriyordu. Tahıl 1913 yılında Rusya'nın ihracatının neredeyse yarısını oluşturuyordu ve 70.000.000 ton hasatın (sıra dışı yükseklikte ve bu nedenle tipik olmayan bir rakam) 12.000.000 tonuna denk geliyordu. Rusya'nın iktisadi kalkınması bu ihracatın

devamına bağlıydı, bu da kendilerine yetecek yiyecek bulamayan köylüler arasında pek rağbet görmüyordu.

1902 yılında çoktan bir komite (184 kişilik) kurulmuş ve tarımla ilgili bu sorunu konuşmaya başlamıştı. Kasım 1906'da ve 1910 ve 1911'de ilave yasalarla Stolypin bu sorunun kalbine, köylü komünlerine inmişti; Stolypin ve diğerleri bunların Rusya'nın tarımsal geriliğinin ve siyasal huzursuzluğunun tek ve en büyük nedeni olduğuna inanıyordu. Komünler toprağa sahipti, tekil çiftçiler değil. Bu durumun bireysel köylülerin kendi topraklarına sahip olmasını ve çocuklarına miras bırakmalarını engellediği ve bu nedenle yatırım yapmaları için bir neden olmadığı söyleniyordu. Toprak aynı zamanda genel olarak bir günde sürülebilen "şeritler" hâlinde kullanılıyordu ve bu şeritler sıklıkla pekiştirilmiyordu; çünkü köylüler bunları toprağın değerine göre paylaşıyorlardı. Böylece bir köylünün çabası birden fazla şeride harcanıyordu, bunlar arasında çok fazla yürünüyordu ve şeritler arasındaki yollar toprakların boş kalmasına yol açıyordu. Kimi köylü aileleri 100 şeride kadar sahip olabiliyordu ve köy meclislerinde, *skhod*'larda kimin neyi ne zaman alacağına dair birçok tartışma yaşanıyordu.

Bu sistem Rusya'ya özgü değildi, İrlanda'nın "rundale" sistemi ve İskoçya'nın "runrigg" sistemi bu sistemin diğer ülkelerdeki karşılıklarıydı ve 1945 yılında bile Fransa'daki toprağın onda biri ortak mülkiyete aitti, bireylerin değildi. Almanya'nın batısında da hâlâ arkaik şerit çiftçiliğinden unsurlar sürmekteydi ve Balkanlarda Sırpların *zadruga* sistemi Rus komününe *obşçina*'ya çok benzerdi. Bütün işin özü her köylüye bir toprak sağlamaktı. Bunu yaparken tarım zarar görüyordu, çünkü komündeki köylüler toprağa yatırım yapmıyorlardı ve daha fazla üretim yapılmasını sağlamıyorlardı. 18. yüzyılda Protestan Avrupa İngiltere'nin liderliğinde kendi komün biçimlerine saldırdı ve yasalarla toprağın konsolide edilmesi ve miras bırakılmasını sağladı. Özellikle de İngiltere'de bu konuda

başarılı olundu. Kuzey Fransa ve Belçika'da ve kuzey İtalya'da aynı yönde adımlar atılarak bireysel çiftçiler yaratıldı, ancak kimi zaman komünlerin kalıntıları varlığını sürdürdü. 19. yüzyıl liberalizminin ana konularından biri bireysel girişimi ödüllendirmekti ve bunun tarımda kaçınılmaz yansımaları oldu. Her durumda gelişen kasabaların ve endüstrilerin "fazla" tarımsal nüfusu almaları faydalı oldu ve toprağın kurtuluşu endüstriyel büyüme için vazgeçilmez bir ön koşuldu.

Bu kurtuluş için köylü seviyesinde komünal düzenlemeleri dağıtmaya yardım edecek bir çiftçi sınıfı oluşması gereklidir, bunlar daha yoksul olanların topraklarını satın alacak "kırsal kapitalistlerdir"; ancak bu ifade duruma çok az uygundur, bunlar resmî komün sisteminde bile kalıtsal unvanlar ve konsolidasyon oluşturmuşlardır. Prusya'da 18. yüzyılın sonlarında piyasaların, paranın ve nüfusun büyümesi kimi köylülerin bu şekilde yükselmesini sağladı ve onlar serflerin resmî olarak özgürleştirilmesini uzun süredir bekliyorlardı. Bir başka gereklilikse mülk sahiplerinin konsolidasyon ve özel mülkiyet sürecinin tamamını organize edebilmesiydi, örneğin köylülere ortak meselelerde (bölgedeki bütün erkek, kadın ve çocukların sürekli katılımını gerektiren yıpratıcı bir iş olan hasat ya da sulama gibi) bir tür uyum sağlatabilmeleri gibi. Batı Avrupa'da İngiliz yasal sistemi mülk sahibiyle kiracı arasında toprak fiyatlarını, faiz oranını, gıda fiyatlarını hesaba katabilecek esneklikte, iki tarafın onayladığı, günün standartlarına uygun, verimli bir ilişki kurulmasına müsaade ediyordu. Prusya'da 19. yüzyılın ilk yarısında "kapitalizm öncesi" Junkerlerin yerine geçen toprak sahipleri tarıma ve "fazlalık" köylülerin (sayıları milyonlarcaydı) gittiği kasabalara bir tür akılcılık sunabilmişlerdi.

Rusya'da köylü sorununun ana bir unsuru, büyük toprak sahiplerinin bu tür roller oynamamasıydı. Tam tersine 1861'den sonra kalıcı olarak düşüşe geçmişlerdi. 1914 yılında

5.000 dönümün üzerinde 699 büyük malikâne vardı. Bunların büyük bölümü devasa dağları ve ormanları kapsıyordu, Orlov-Davydov ailesinin 600.000 dönümü gibi ya da bundan daha az görkemli olmayan Beloselski-Belozerskiler, Golitsynler ya da Yusupovlar gibi... Ancak bunların tamamında aileler gerçek ilgilerini kentlere aktarıyorlardı (Beloselski-Belozerskiler St. Petersburg'da Neva'da bulunan Vasilievski Adası'na sahipti). Güney batıdaki eski Leh bölgelerinde ve Ukrayna'da Dinyeper'in batısında genellikle büyük Leh soylu aileleri hâkim varlığa sahipti. Czartoryskilerin ya da Czetwertynskilerin şeker pancarı toprakları Avusturya-Macaristan sınırında sıklıkla görülen ataerkil imparatorluklardı, bunların ilgileri kömür madenlerine ve içki imalathanelerine de sıçrıyordu. Ancak genel olarak soylu tarımı Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi düşüşe geçti. Soyluların 1861 yılında 120.000.000 *desyatin* (hektar) arazisi vardı, bu donmuş kuzeyin altındaki 219.000.000 hektarlık Avrupa Rusya'sının yarısının biraz üzerindeydi. 1905'e gelindiğinde 79.300.000 hektara sahiptiler. 1914'te bu 35.000.000 olmuştu ve bunun üçte biri ekilebilir toprak olduğundan soyluların köylü sorununun merkezinde olan ekilebilir tarım arazilerindeki payı, 1914 yılına gelindiğinde yüzde 10'dan azdı. Perm ve Vyatka'da soyluların tarım arazilerindeki mülkiyeti yüzde 0.4'tü.

Bunun nedenlerini görmek zor değil, bunlar 1861'de serflerin özgürleştirilmesinin kökenindeydi, o sırada serflere sahip olan soyluların üçte ikisi fiilen iflas etmişti. Rus tarımından para kazanmak giderek güçleşiyordu. "Kara Toprak" bölgesi dışındaki yerlerde toprak çok fakirdi. Soğuklar çiftçilerin Moskova bölgesinde çalışmalarını yılın iki ayı dışında tamamen engelliyordu. Kuraklık ve sert rüzgârlar Kara Toprak'daki verimli bölgeleri etkiliyordu. Hasatlar son derece düzensizdi ve 1891'e gelindiğinde genel olarak her yedi yılda bir, mutlaka bir yerlerde kıtlık oluyordu. Tahıl fiyatları yüzyılın son çeyreğinde düzenli olarak düşüşteydi. Taşımacılık ülkenin büyük bölümünde imkânsızdı

ve demiryolları başladığında bile tahıl taşımak o kadar pahalıydı ki, Irkutsk'tan Riga'ya yapılan bir taşıma bütün kârı bitiriyordu. Moskova-Petersburg demiryolunun karşısında duran Tver'de 250 *desyatiny* büyüklüğünde bir mülk en iyi ihtimalle 1.500 ruble kâr getiriyordu, bu orta düzeyde bir memurun gelirine eşitti, komşu Smolensk gibi keten benzeri endüstriyel ürünler yetiştirebilecek nitelikteki bir ilde bile böyleydi. Aynı zamanda emek sorunu vardı, Tolstoy tüm işin merkezinde bunun olduğunu düşünüyordu. Kendi toprakları olan köylüler toprak sahipleri için çok düzensiz çalışıyordu ve çalışmaları için onlara zulmedilmesi gerekiyordu. Aynı zamanda özgürleştirildiklerinde topraktan uzaklaştırıldıklarını düşünüyorlardı ve bu yüzden çok ilginç davalar yaşandı. Ryazan'ın Bolshaya Yaroslava bölgesinde 2.300 *desyatin* için Kont Zubov ve Prens Baryatinski'nin veliahtlarıyla köylüler arasında elli yıllık bir mücadele yaşandı. Silahlı isyanlar bazılarının hapsedilmesine yol açtı. Samara'daki Balasovki bölgesinde 253 özel mülk sahibi, 67 köylü komünü üzerinde anlaşmazlık yaşadı; tartışmalı bölgenin haritaları birkaç odayı kaplıyordu ve onlara bakmak beş gün alıyordu. Bunlar on yıllardır sürüyordu. 1907 yılında Köylülerin Toprak Bankası 1891 malikâneye karşı geldi, korkan mülk sahipleri önceki on bir yıldan fazla satış yaptı.

Son olarak kredi meselesi vardı. Rusya çok yoksuldu ve bankacılık sistemi hiç de yeterli gelişmişlikte değildi, III. Alexander'ın Soylular Toprak Bankası (ve onu izleyen kardeş vakıf, Köylülerin Toprak Bankası) yeterli paraya sahip değildi. 1894'te bile bile soylulara verilmiş ipotekli 4.000.000 ruble bankanın bir yıllık toprak satın alma devrinden daha fazla değildi.

Ancak yine de soylular geri çekiliyorken, yerlerine "Büyük Buhran" zamanı pek çok ülkede ortaya çıkan türden bireysel köylüler geçirilebilirdi. Stolypin'in zamanına kadar devlet bireysel köylülerin çiftçiliğini desteklememişti; 1893 yılında komünler destekleniyordu ancak Stolypin'in düşüncesinde

ana noktalardan biri "sağlam ve güçlü" köylülerin "sarhoş ve zayıf" kardeşlerini kenara itebilecekleriydi. Bu aynı zamanda Lenin'in düşüncesinin de ana noktalarından biriydi, ancak o konuyu farklı bir sonuç için inceliyordu. Diğer ülkelerde köylülerin özgürleşmesi öncesinde olası kırsal kapitalistler, küçük mülk sahipleri ve kırsal yoksullar arasında ayrışma yaşanmıştı: "Kulaklar" 50 dönüm civarı, *serednyaki* yani "orta köylüler" 25 dönüm civarı, *bednyaki* yani "yoksul köylüler" 10 dönüm civarı toprağa sahipti ve *batraki*lerinse toprağı yoktu. Lenin ortadan yoksula köylülerin "proleterleşmesini" ve bunun Rusya'da ortaya çıkmasını Stolypin'den önce gördü, ancak Stolypin 1900 yılında hem komünlerde hem de bireysel mülkiyette hâlihazırda köylülüğün yüzde 3'ü kadarını teşkil eden kulak sınıfını büyük ölçüde teşvik etmişti. Sonraki Marksist tarihçiler Stolypin'in kapitalist sınıfı diğer köylüler pahasına desteklediğini vurguluyor, böylece köylülerin 1917'deki isyanı anlaşılır oluyordu. Rusya'nın nüfusunun dörtte üçünden bahsetmemiz nedeniyle, köylü-kapitalist sorunu aslında Rusya'nın ekonomik gelişmesi, toplumsal sistemi, Lenin'in ideolojisi, köylülüğün devrimdeki rolü ve bunlara bağlı olarak Sovyet tarımının kolektivizasyondan günümüz duraksamasına kadar gelişimini ilgilendiriyor. Sorunun kaba hatları açık: Rus tarımı neden geri kaldı, neden köylüler devrime Avrupalı köylülerin 1848'den beri kentli ayaklanmalarına yaptığı gibi karşı devrimci bir yanıt vermediler?

Hemen dikkat edilmesi gereken pek çok şey var. Öncelikle Rusya kadar devasa bir ülkede başka şeylerden yalıtılmış bir köylü sorunundan bahsetmemiz mümkün değildir. Bu sorun bir yerden bir yere toprağa, iklime, toprak sahibine, dinî geleneklere, endüstri ya da zanaatta alternatif istihdama göre değişkenlik gösterir. Baltık illeri epey başarılı Junker malikânelerine sahipti ancak *Ostzeyskiye Barony* (Rusçada söylendiği şekliyle) pek popüler değildi. Komünal tarımın kalbi, yani merkezi Kara Toprak bölgesiydi; Ukrayna'nın doğusundan

orta Volga topraklarına ve Don'a uzanıyordu. Kırım epey müreffehti, "Yeni Rusya", Büyük Katerina tarafından Kafkasların ve Karadeniz sahillerinin kuzeyinde alınan topraklar da öyleydi. Moskova civarında pazar bahçeciliği zenginleşiyordu, St. Petersburg civarındaysa bu olmuyordu, bunun karakteristik olarak mümkün olmamasıyla ilgili tek gerekçeyse St. Petersburg civarındaki köylü ailelerin sokak çocuklarına bakmaları için çok para almaları ve bu nedenle sebze yetiştirmekle uğraşmadan hayatta kalabilmeleriydi.

Ancak yine de soylu mülklerinin altındaki seviyelere inildiğinde herhangi bir sorgulamanın temellendirilebileceği istatistikler bulmak güçleşiyor. Bu döneme kadar, hasat rakamları bile 1850'lerde olduğu gibi ve yine 1893'ten sonrası gibi tarımsal sorun çok ciddi bir şekilde ortaya çıktığında düzenli olarak toplandı. Yalnızca 1914'ten sonra hasatın kökeni toprağın kiralanmış, özel mülkiyete ait, ortak veya kooperatif köylü mülkü olmasına göre ayrıştırıldı ve Sovyet tarihçisi Kovalchenko'ya göre, resmî rakamlar bile özel mülkiyete konu olan arazinin miktarını yaklaşık üçte bir oranında abartma alışkanlığı içindeydi. Sovyet tarihçilerinin çoğu, sadece 1916'daki istatistiksel araştırmanın geçerli olabileceğini iddia ediyor. Ayrıca yine, komünler arasında büyük ayrımlar vardı, bazıları büyük, bazıları küçüktü; bazıları idari bir formalitedendi, bazıları tanınmıyordu.

Stolypin, komünleri dağıtarak kırsal kapitalizmi teşvik etmek istiyordu. Ancak bu kolay değildi. Daha önceleri hükümet onu idari bir araç olarak kullanıyordu. Köyün büyükleri, eski serf sahiplerinin yargı işlevlerinin bir bölümünü üstlendi. Bütün komün borçları ödemekle yükümlü olduğundan kimsenin diğerlerinden izin almadan ayrılmaması gerekiyordu, böylece komünler pasaport çıkartabiliyordu. Stolypin komünlerin idari bölümleriyle ilgileniyordu, Köylülerin Toprak Bankası'na ayrılan parayı artırdı ve küçük bir değerlendirme

memuru (*zemleustroiteli*) ordusu yollayarak kırsaldaki sınır sorunlarını çözdü (on yılda 20.200.000 *desyatin* alanda çalıştılar, sıklıkla kırsal direnişle dişe diş mücadele gerektiren yorucu bir işti). Kefaret bedelleri, anlamsız zararları karşılayarak 1903 ve 1905'te ödenmişti. Bunlar kolektif sorumluluk nedeniyle durumu daha iyi köylülerin omuzlarına yüklenmişti ve 1900'de borçlu olunan miktar epey yüksekti. Kimi bölgelerde ödemesi geçmiş borçlar yüzde birkaç 100'ü geçiyordu, yani faizin o kadar azını ödemişlerdi ki, bileşik faizle borçları 1860'lardakinin yedi ya da sekiz katına çıkmıştı.

Hükümet, liberaller tarafından, köylüleri onları sert biçimde kontrol etmek için komünlerde tutmak ve "sağlam ve güçlü" olanların liberal ve bireysel kaslarını kullanmalarını engellemekle suçlanıyordu. Bunda bir doğruluk payı vardı ancak bu iddia köylülüğün büyük bölümünün niteliklerini yok sayıyordu, onlar komün çiftçiliğini sürdürmeyi o kadar çok istiyorlardı ki, 1917'de köylülere seçim şansı tanındığında yüzde 95.5'i komünlere geri dönmeyi tercih ettiler.

Bunun nedeni pek çok bölgede, ancak özellikle de Dinyeper'in (Ukrayna'yı ikiye kesen) geniş bölgelerinde ve Volga kırsalında komünal kullanım hakkının epey basit olmasıydı. Batı Avrupa'da mülkiyet kavramından çok ayrılmaz olan özel mülkiyet duygusu Rus topraklarında fazla güçlü değildi. Rusya'da toprakların bolluğu o kadar fazlaydı ki toprağa aç Poltava'da bile hane başına ortalama 11 dönüm arazi düşüyordu ve en düşük tahsis (*nadel*) beş dönümdü. Fransa'yla karşılaştırılırsa orada 1815'te kişi başına 9.8 dönüm düşüyordu veya Prusyalı köylülere kişi başı 4 ya da daha azı düşüyordu. Zor bulunan meta emekti, yalnızca 1860'dan sonra nüfus toprağı Avrupa standartlarında kısmen de olsa dolduracak kadar artmıştı.

Komünler büyük oranda biri ekecek emeğe sahip olduğunda yeterli toprağa sahip olsun ve ailesi onunla beslenebilsin diye vardı. Başka şekilde söylersek, ne kadar çok çocuk varsa,

o kadar çok toprağınız oluyordu. Her on iki yılda bir toprak (kişinin evinin etrafındaki esas toprağı hariç) köy meclisi tarafından inceleniyordu ve çocukları büyüyen aileler topraklarının bir bölümünü kaybediyordu. Toprak şeritler hâlindeydi çünkü böylece her haneye iyi, kötü ve orta toprak düşüyordu. Böylesi durumlarda Lenin ve diğerlerinin söylediği yeterince doğruydu, çiftçilerin en tepesinde diğerlerinden çok daha fazla toprağa sahip bir kesim vardı. Ancak esası şuydu ki ve bu Lenin tarafından yok sayılıyordu, daha büyük toprağa sahip köylüler genellikle topraklarını yeniden kaybediyorlardı. Bazı parlak istatistikçiler, 1914'ten önce bu sorunlarla uğraşıyorlardı ve onların en harikası A. V. Çayanov'du. Khryashcheva'daki Yepifan bölgesinde 1899'dan 1911'e kadar dört atı olan hanelerin üçte ikisinin on iki yılın sonunda bölündüğünü bulmuştu. Bir alt kesimde 9 ile 15 *desyatin* arasında mülkü olanların yüzde 56'sı parçalanmıştı, bir alt kesimde 6 ile 9 *desyatin* sahibi olanların yarısı bölünmüştü. Kapitalist ve akranları tarafından nefret edilmekten çok uzak olan "büyük toprak sahibi köylüler" yalnızca çok çocuk sahibiydiler ve çocukları kendi ailelerini kurduğunda "orta" köylüye dönüşüyorlardı. Teodor Şanin'in topladığı etkileyici istatistikler de bu yöndedir ve bu olgunun yalnızca çok genel olduğunu değil, aynı zamanda nüfusun artmasıyla ilgili de olduğuna inanıyor.

Bir erkeğin daha çok çocuğu olduğunda neredeyse otomatik olarak daha zengin oluyordu. Kaluga'daki bir araştırma 1897 yılında 9 ile 12 *desyatin* arasında mülkü olan hanelerin ortalamada 9,8 kişiden oluştuğunu gösteriyordu, kişi başı 2 *desyatin* düşüyordu; ancak 3 ile 6 *desyatin* arasındaki hanelerde ortalamada 6.6 kişi oluyordu, kişi başına 1,4 *desyatin* düşüyordu ve genelde ne kadar çok çocuk olursa o kadar çok toprak oluyordu. İstatistikçi Knipovitch bu konuda hayvanları da araştırdı, açık ki ne kadar çok toprak olursa o kadar çok hayvan oluyordu; 2 *desyatin* sahibi dört kişilik hanelerde 0,5 at varken, 10 *desyatin* sahibi ailelerde 1,5 at oluyordu. Başka bir

istatistikçi Şçerbina birikimlere baktı ve Voronej'de 5 *desyatin* sahibi ailelerin ortalama 5,17 üyesi olduğunu ve yıllık olarak kişi başı 60 ruble aldıklarını ve bunun altısını biriktirebildiklerini; 15 ile 25 *desyatin* arasında arazi sahibi ortalamada 8.53 üyesi olan ailelerin kişi başı 75 ruble kazandıklarını ve bunun onunu biriktirebildiklerini gösterdi.

Eğer Şanin'in hesabı doğruysa ve bu zorlu bölgede çok ilerlemek epey imkânsızsa o zaman neden köylü komünlerinin bu kadar dayanıklı olduğunu anlayabiliyoruz. Tüm sistemin tepesindeki "büyük toprakları olan köylüler" genellikle kırsal kapitalistler ya da yeni bir tür değildiler; çocukları büyüdüğünde topraklarının büyük bölümünü bırakıyorlardı bu da toprağın miras sırasında bölündüğü batı Avrupa olgusunun Rusya'da aynı şekilde olmadığı anlamına geliyordu. Ancak "büyük köylüler" eski türde kapitalistler oldular. Onların birikimleri daha fazla olduğu için ihtiyaç duyan diğer köylülere yüksek faizlerle borç verebiliyorlardı. Tefeci olmuşlardı ve muhtemelen at veya araba ya da gereçleri de borç veriyorlardı. Bu şekilde onlara "Kulaklar" deniyordu, bu "yumruk" anlamına gelen çirkin bir kelimeydi, bazen de *miroyedi* olarak biliniyorlardı, "komünün yiyicileri" ancak bu tarımsal kapitalizmin kendisiyle ilgili değildi. Bu şekilde Kulaklar komünde kalmaktan memnundular, çünkü müşterileri buradaydı. Voronej'de Sovyet tarihçi Simonova'nın araştırmasına göre Stolypin tarafından "özgürleştirilen" toprağın üçte biri "büyük köylülere" değil, topraksız olanlara gitmişti, Kulaklar oldukları gibi kalmayı tercih ediyorlardı. "Kulak" kelimesinin kendisi bu nedenle yüzyılın en büyük yanlış adlandırmalarından biridir. Rus köylülerinin "büyük çiftçi" anlamına gelen kendi kelimeleri *zazhitochny krestyanin* ("müreffeh köylü") idi.

Stolypin'in teknokratları "kalkınma stratejilerinin" o zamandan beri kimi zaman ürkütücü derecede tanıdık olan sorunlarıyla karşılaşıyorlardı. Komün sorununu "çözmek" kolay

değildi ve bunu yaparken harcanan çaba büyük sorunlara yol açıyordu. Tabii ki bu şekilde söylenebilecek sayısız nitelik var. Yukarıda ifade edilenler Rusya'nın kimi bölümleri için geçerli değil, örneğin Kırım'da bir dizi elverişli koşul komünlerin yalnızca bir idari formalite olmasına yol açmıştı; Kafkasların kuzeyinde Stavropol'deki topraklar, Polonya da dahil olmak üzere batı illerinin büyük bölümü, Sibirya'nın büyük bölümü de öyle. Muhtemeldir ki Batı piyasalarına onu getiren koşulları konuşmadan tarımsal modernizasyondan konuşmak yanıltıcı olur; bunlar mevsimlik göç, kırsal zanaat, merkezî planlama yapan mülkler ya da (Danimarka'da) kooperatiflerdi.

Yine de Dinyeper'den orta Volga'ya uzanan büyük orta kuşakta, "toprak savaşı" bölgesinde Stolypin'in reformları işe yaramamıştı. Köylüler komünlerde toprak sahibi olma fırsatı görüyorlardı, kentlerdeki çok sayıdaki işçinin büyük bölümü komünlerle bağlarını sürdürüyordu, buradaki toprak haklarını sakatlık ya da yaşlılık için güvenceleri olarak görüyorlardı (o zaman içişleri bakanı olan Prens Svyatopolk-Mirski'nin 1904'te yaptığı, öteki türlü kulağa absürt gelen "Rusya'da toplumsal bir sorun yok" açıklamasıyla kastedilen şey budur).

Hükümdara, Kilise'ye, devlete ya da büyük ailelere ait olan devasa orman, tundra ya da dağ sahalarını saymazsak, Rusya'da ekilen alan 80.000.000 *desyatin* ediyordu. Stolypin'in zamanında özel mülkün yarısı çoğunlukla Köylülerin Toprak Bankası aracılığıyla köylülere aktarılmıştı; bunun kabaca onda biri (bir kaynağa göre yüzde 11,3'ü) 1916'da malikânelerde kaldı ve tabii ki bunun büyük bölümü köylülere verildi, sıklıkla da tüm komüne. Köylülerin toprakları 1905 yılında genel olarak beşte dörde, 1916'daysa onda dokuza eşitti; ancak Baltık ve Litvanya'da büyük farklılık vardı, burada dörtte üçe eşitti; doğu Ukrayna'da yüzde 85'e, güneydoğuda neredeyse tamamına; orta Volga'daysa yüzde 93,6'sına.

"Köylü toprağı" kategorisinde yapılması gereken, istatistik materyalin yeterli olmadığı ayrımlar var. Genellikle "köylü"

toprağının yüzde 80'inin komünler tarafından idare edildiği söylenir, ancak belki de bunların bir kısmı formalitedir. Diğer köylü toprakları izole çiftliklerde yaşayan küçük toprak sahiplerinin (*khutoryane*) özel mülkiyetindeydi. Bu toprak sahiplerinin bir bölümü köylülerin yüzde 3'ünden fazlasını oluşturmasa da, Amerikan türü bağımsız çiftçiler olarak önem kaydediyorlar, yani emek kiralıyorlardı. Stolypin tarafından onaylanan bir başka köylü türü daha vardı, komünden ayrılırken kendi şeridini de alan ancak yine de köyünde yaşayanlar, Rusça'sı *otrubnik*. Bu yüzden Stolypin için asıl soru, reformlardan sonra kaç *otrubniki* ortaya çıkacağıydı.

Basitçe söylersek köylülerin çoğunluğu izin vermediğinde komünden toprak almak imkânsızdı, onaylarlarsa o zaman otlaklar ya da yakıt gibi "müşterekler" bile bölünebiliyordu. Komünlerin bir kısmı yalnızca formaliteden vardı, toprağın her on iki yılda bir yeniden paylaşılması gerçekleşmiyordu ve şeritler çoktan konsolide edilmişti. Bu tür komünler 1910-1911'de resmen dağıtıldı. Ötekilerdeyse köylüler zaten bölünmüştü ve yoksul olanlar haklarını daha iyi durumda olanlara satıyorlardı. İlgili yasalar geçer geçmez insanlar bunu avantaja çevirdiler, böylece gerçek sorunlar ortaya çıkmaya başladı.

Toprağını alarak komünden ayrılanlar

1908	*1909*	*1910*	*1911*	*1912*	*1913*	*1914*
508.300	579.400	342.200	145.600	122.300	134.600	97.900

Ayrılmak için başvuran köylülerin yüzde 57'sinin kuzeybatıda, güney ve güneydoğudaki 14 ilden olması dikkat çekicidir, geri kalan yüzde 43'üyse diğer 42 ildenler.

Reformun sonuçları bunu gösteriyor. Bazı bölgelerde çok sayıda köylü kendi mülklerine bireysel bir unvan eklemeyi başarıyor ve onu komünden çıkarıyor. Örneğin Stavropol'de köylülerin dörtte biri ayrılarak köylü topraklarının üçte birini alıyor, Ukrayna'nın batı şeridinde komünal köylülerin yarısı ayrılıyor, toprağın yarısını alıyor. St. Petersburg'da köylülerin üçte birinden azı aynı oranda toprak alarak ayrılıyor ve bu durum Smolensk, Tver, Pskov'da da yeterince sık görülüyor. Kara Toprak bölgesinde genel olarak köylülerin yüzde 28'i ayrılıyor ve toprağın yüzde 18'ini alıyorlar; Kara Toprak dışındaki bölgelerdeyse sırasıyla yüzde 14 ve yüzde 9'u ayrılıyor. Kuzeyde neredeyse hiç kimse resmî olarak komünden ayrılmakla uğraşmıyor. Ryazan, Kurks, Kaluga ve Tambov'da, köylü sorununun kalbindeki yerlerde köylülerin kabaca yüzde 5'i ayrılıyor, toprağın yüzde 5'ini alıyor. Toplamda 2.478.000 köylü topraklarının haklarını alıyor (başvuranların yalnızca üçte ikisi, pek çok vakada komünler itiraz etmişti). 1.101.800 hane (bu sırada Rusya'da bulunan toplamda 13.000.000 haneden) 4.000.000 *desyatin*'lik küçük arazilerini satmışlardı, bunlar daha iyi durumdaki *otrubniki* tarafından satın alınmıştı. *Otrubnik* hanelerinin bu şekilde satın aldığı ya da elde ettiği miktar 17.000.000 *desyatin* idi ve onlara göre özel köylüler olarak Stolypin öncesi küçük toprak sahiplerine dahil edilmeleri gerekiyordu, 2.818.000 *podvorniye krestyane* veya *khutoryane*'ye. Arazi bilirkişileri gönderilerek sınırları kararlaştırmaları istendi.

1916'dan sonra resmî olarak köylülerin çeyreğinden fazlası komünal tarımla uğraşmıyordu. Bir şeylerin başarıldığını inkâr etmek yanlış olur. Fiyatların iyi olduğu yıllar vardı: Çavdar 1901'de pud başına 55 kopekti, 1912'de 62'ye ulaştı ve 1913'te 70 kopek oldu; buğday Odessa'da 1901 yılında 86 kopekti ve 1912'de 124 kopek oldu. Devlet *otrubniki*'ye yüzde 5'le avans para verdi, bu diğerlerine verilen avanslardan düşüktü ve *khutoryane* yüzde 100 borç alabiliyordu. Sibirya açılıyordu ve mandıra çiftçiliği epey başarılıydı, örneğin tereyağının büyük

kısmıyla Londra'yı destekliyordu. Kooperatif hareket Rusya'da Danimarka'da olduğu gibi ilerleme göstermeye başladı (Köföd isimli bir Danimarkalı uzman, bakanlığa danışmanlık yapması için görevlendirilmişti) ve Almanya ve Avusturya'daki *Raiffeisen*[28] sistemi ilerletiliyordu. Hasatlar çoğu zaman harikaydı ve 60.000.000 ton civarındaydı, 1913 yılında 70.000.000 ton olmuştu ve bunun 12.000.000 tonu ihraç edilebildi.

Tahılın beşte biri ayakta kalan özel mülklerden geliyordu, ancak bunlar ekilen alanın yalnızca yüzde 10'uydu. Bu mülkler aynı zamanda piyasaya sürülen tahılın yüzde 47'sinden sorumluydular (ancak sıklıkla köylülerin tahılı için de aracı olarak hareket ediyorlardı), çünkü köylüler kendi ürettiklerinin büyük kısmını kendileri alıyorlardı. O zaman soru şuydu, yeni bağımsız köylüler fazla üretim yapabilir miydi?

Bu konuda umutlu işaretler olsa da bunlar mutlaka incelenmeli. Örneğin Sibirya 1906-1916 arasında içeriye 3.145.753 insan aldı, ancak bunlardan 546.607'si zorluklara katlanamayarak geri döndü. Bürokrasi her şeyi o kadar bulandırmıştı ki 700.000 insan hiçbir hazırlık olmadan Tomsk'un bataklarında bırakıldı. Kooperatif hareketi tarımın zaten "modernize olduğu" ya da Baltık veya Sibirya gibi sıfırdan başladığı yerlerde başarılı olmuştu. Baltık topraklarında kooperatiflerin sermayesi kişi başı 100 rubleydi ancak merkez tarım bölgelerinde bu rakam 5 ve güneyde ise 15'ti. Devlet kişi başı 5 ruble katkıda bulunuyordu ancak bunun faizi yüzde 12'ydi ve bu 30 ya da 40 ruble olan sabanı veya 50 ya da 60 ruble olan bir atı almaya bile zor yetiyordu. Ufa'daki kooperatifin aldığı kredi üye başı 11 rubleydi, ancak Almanya'daki *Raiffeisen*'lerin değeri 7900'dü.

28 Friedrich Wilhelm Raiffeisen tarafından kurulan bir tarım kooperatifi. Tarım ürünlerini alma, işleme ve pazarlamaya yönelik faaliyetleri olan kooperatif, aynı zamanda sahip olduğu banka aracılığıyla çiftçilere kredi de veriyordu.

Ancak yine de geçmişin komünal geleneklerinden kopmak epey zordu. Kredilere rağmen pek çok bağımsız çiftçi ayakta kalamadı, bu yıllarda 570.000 haciz gerçekleşti ve Köylülerin Toprak Bankası'na olan borçlar 9.000.000 rubleden 45.000.000 rubleye yükselmişti; 1.600.000 bağımsız köylü topraklarını banka aracılığıyla elde etmişlerdi. Bunlar arasında sıklıkla kurnaz dolandırıcı adamlar da oluyordu, bunlar bankadan kredi çekip sonrasında komünde yaşamaya gidiyorlardı, toprağı yok sayıyorlardı ve köylerinde tefeci olarak yaşıyorlardı. Bilirkişiler tarafından incelenen 20.200.000 *desyatin* arazinin neredeyse üçte biri hâlâ bir tür komünal konumdaydı. Eğer bağımsız çiftçiler geçmişteki gibi çocuk sahibi olmaya devam ederlerse, toprakları yetersiz hâle gelecekti ve komünlere daha fazla toprak elde etme fırsatı olarak bakacaklardı. Bazen bağımsız köylüler komünde kalsalar olacaklarından daha kötü durumda oluyorlardı. Tver'in Rzhev bölgesinde 1045 küçük toprak sahibi hane vardı ve onlara ait toprakların yarısı bu hanelerin dörtte üçüne aitti ve beş *desyatin*'den az toprağa sahiplerdi. Pskov'un Toporetski bölgesinde küçük toprak sahiplerinin yalnızca onda birinin üç veya daha çok atı vardı, başka bir yüzde 10'unun hiç atı yoktu ve neredeyse yarısının bir atı vardı. Şaşırtıcı olmayarak 1914'e gelindiğinde komünlere ciddi bir geri dönüş başlamıştı, orada hiç değilse insan güvende oluyordu.

Tüm bu değişimlerle kırsaldaki hava kötüleşti. 1909 Ocak ayında askerler 13.507 kere kullanılmışlardı ve o yılın tamamında 114.108 olayda kullanıldılar. 1913'e gelindiğinde "Devlet gücüne saldırılar" nedeniyle 100.000 tutuklama olmuştu, teknokratların eylemleri isyanları teşvik ediyordu ve komünlerden ayrılan büyük köylülere saldırılar vardı. Hükümet yeni sistemin avantajlarını göstermek için elinden geleni yaptı. Köylülerin iyi sulanan Letonyalı küçük arazileri, Samara'da Mennonitlerin artezyen kuyuları ve Herson'daki Alman taş evleri ve sağlam çatıları görmesi için geziler düzenlendi.

5 *desyatini* olan küçük toprak sahipleri için bunlar yalnızca hınçlarını artırmaya hizmet etti. Stolypin'in "sağlam ve ayık" küçük toprak sahipleri tarihin en üzücü kaçırılmış olasılıklarından biridir.

Bu dönemin başka bir kaçırılmış olasılığı ise Rus kapitalizmidir. 1908'den 1914'e kadar Rusya büyük bir "patlama" yaşadı, yıllık büyüme yüzde 8,8'di. Devletin gelirleri 1913-14'te ikiye katlanarak neredeyse 4.000.000.000'e çıktı. Bankaların sayısı ikiye katlanarak 2.393'e çıktı; kaynaklar 2.500.000.000 ruble artarak 7.000.000.000'a çıktı; "aktif operasyonların" değeri bankaların yatırımlarıyla 7.200.000.000'a yükseldi, özellikle de St. Petersburg'un en büyük 13 bankası bu sürece hâkimdi. Örneğin *Peterburgski mejdunarodni* ve *Azovsko, Donskoy* vs. Artan refah sıradan banka mevduatlarının yüzde 250 artmasından belliydi. İnşaat metali canlandırıyordu, metal de kömürü. Temel endeks olan dökme demir üretimi dünyanın geri kalanında yüzde 32, Almanya'da yüzde 50 artarken Rusya'da yüzde 64 artmıştı; mühendislik ve metal işçiliği Almanya'da yüzde 42 artışa karşılık Rusya'da yüzde 75 artmıştı. Moskova'da bir kimya endüstrisi başlamıştı, elektrik endüstrisi peşinden geldi ve 1912'de *elektroprovod* olarak kartelleşti (kablo konusunda). 1910'dan 1913'e kadar 757 yeni şirket kuruldu, var olan şirketlerin 1.000.000.000 ruble sermayesine 1.112.000.000 ruble eklediler. Yalnızca her şeyi az gösteren fabrika denetimcisinin istatistiklerine göre bile bir endüstri patlaması olduğu ve fabrikalarda daha çok işçinin çalışmaya başladığı açıkça görülmektedir: 1900 yılında 25.300 fabrika 2.040.000 işçiyi 3.200.000.000 sermayeyle çalıştırıyordu; 1908 yılında 22.600 fabrika, 2.500.000 işçiyi 4.300.000.000 sermayeyle çalıştırıyordu; 1913 yılında 24.900 fabrika 2.900.000 işçiyi 6.600.000.000 sermayeyle çalıştırıyordu. Kömür üretimi 1901'de 1.019.000.000 puddan 1913 yılında 2.200.000.000 puda yükselmişti. Güneyde enerji girdisi 3,3 kat artmıştı, böylece verimlilik (işçi başına) de artış göstermişti.

Ülke dışından verilen krediler de bu dönemde artış göstermişti. Ancak Rus yatırımının oranına göre 1900'de yarısı kadarken, 1914'te beşte bire indi ve yön değiştirdi, güvenli ama sıkıcı olan hükümet hisselerinden aynı derecede güvenli görünen ama çok daha az sıkıcı olan endüstriye yöneldi. Eski günlerde yabancılar Rusya'nın minerallerini istismar ediyorlardı. Ancak artık Rus üretimi sağlıklı şekilde gelişiyordu, makine araçları bile böyleydi ve ülke kendi yatırımını yaratabileceği "kalkış noktasını" geçmişti.

Neden? Rusya'nın buradaki deneyimi benzersiz değil, yalnızca çok daha büyük ölçekli. Hem İtalya hem de Macaristan benzer "tarımsal" geçmişlerine karşın bu dönemde çok büyük büyüme kaydettiler. Oralarda da endüstri, bazen de ağır endüstri Milan, Budapeşte'de Csepel Adası, Brescia, Resiczabánya gibi yerlerde "yerel" olarak ortaya çıktı ve kimi yerlerde çağın yeni endüstrilerine aşamalı adaptasyonla yüksek büyüme oranlarına sahipti. İtalya otomobil endüstrisinde saygın bir yere sahipti veya Macaristan 1914'te Avrupa'nın en büyük elektrik lambası fabrikasına ev sahipliği yapıyordu. Almanya'nın kırsal güney kesimleri bile epey yamalı bir şekilde "endüstrileşmeye" başlamıştı; Württemberg ve Katolik Bavyera, Mannesmann küçük taşeron şirketlerin ilgisini çekiyordu, Mauser silah şirketi gibi.

Her durumda "Büyük Buhran" felaket getirmişti. Geleneksel zanaatkârların büyük bölümünü yok etmişti, tarım fiyatlarının düşüşü geleneksel tarımı bitirmişti, üzerine inşa edilebilecek fazla bir endüstriyel temel yoktu, devlet yabancı yatırımı teşvik etme ve demiryolu ağlarını genişletmek zorunda kalmıştı. Bankalar daha modern olmaya zorlanmıştı; tekstil gibi daha kolay, gerekli ve kolay taklit edilebilir endüstriler yabancılardan ithal etmek çok pahalı hâle geldiği için gelişmeye başlamıştı.

1896 sonrasında malların fiyatlarının toparlanması üç ülkede de aynı olguyu yarattı. Büyük endüstrileri kartelleşti, daha

zengin hâle geldi. Tarımdan gelen talep arttı ve üç vakada da, hatta 1914 yılında bile nüfusun dörtte üçü tarımla uğraşıyordu. İşçiler kasabalara çekiliyorlardı ve enflasyon, girişimcilerin tavırları ve devletin yetersizliği sonunda 1917'de İtalya, Macaristan ve Almanya'da çok ciddi bir "devrimci durumun" ardından kent ayaklanmalarıyla sonuçlandı. Bu nedenle Rus "patlaması" Kondratiev uzun dalgasının bir aşamasıydı. Ülke ekonomisi hâlâ temelinde metaların fiyatına bağlıydı. Bunlar 1920'lerin sonundaki krizde olduğu gibi yeniden düştüğünde kriz yaşanıyordu, Rusya'da da sosyalist sistemine rağmen böyle oldu. Tarımın Stalinist kolektivizasyonunun arkasında endüstriyel makineler satın alabilmek için yeterli tahıl ihraç edebilmek vardı, tahıl fiyatları 1932'de 1925'teki seviyelerinin dörtte birine düşmüştü, 1925'teyse 1913'teki seviyesinin üçte ikisi kadar.

Nihai olarak Rusya'nın "patlaması" zayıflıkları olsa da etkileyicidir. İşgücünün yüzde 40'ı hâlâ tekstildeydi, Ivanovo-Voznesensk veya Lodz'da uzun ve düşük ücretli mesailer yapıyorlardı. Kârın büyük kısmı tekstil şirketlerine gidiyordu, bunlar ithalatın yerini alıyordu. 1913'te Moskova bölgesinde elde edilen kâr 434.000.000 rubleydi; Bakü petrolünün 2,3 katı, güneydeki metalurji üretiminin 4,7 katı ve Donbass kömürünün 14 katı kadardı. Rusya'nın orta düzey fabrikalarda büyük bir zayıflığı vardı, özellikle de toplumun temelinde. Örneğin Rus kasabaları, Batı'daki örnekleri gibi canlı ve müreffeh değildi; şatafatlı, neo-Bizans, okra rengi binalardan oluşuyordu; kötü arka sokaklar, bakımsız küçük barlar ve birbirleriyle aynı şeyi satan, sokakta birbirine bakan genel mağazalar vardı. Buraların sakinleri soylu ya da resmî sınıftan değildi, önlükler ve hasır ayakkabılarla dolaşıyorlardı. Rus romancılarının klasik taş yerler, "Bizim kasabımız Z", 1914 yılında 1.200.000 tüccarı destekliyordu, Avrupa Rusya'sındaki nüfussa 150.000.000'a yaklaşıyordu. Fransa'da dükkân sahiplerine uygulanan *patente* vergisi 2.300.000 kişiye uygulanıyordu, toplam nüfus ise Avrupa Rusya'sının dörtte biri kadar ancak vardı. Rusya'nın

büyük adamları kesinlikle daha önce olmadığı gibi zenginleşiyorlardı, ancak bu toplumun daha az değil, daha fazla parçalanmasına yol açıyordu.

Rusya'ya dair "Birinci Dünya Savaşı olmasa" batı hatlarında gelişmeye devam edeceği, yani kapitalizm ve demokrasiye yöneleceği çok söyleniyor. Benzer bir görüş Birinci Dünya Savaşı'ndan etkilenen tüm ülkeler için dile getiriliyor. Mussolini olmazdı, İngiliz liberalizminin tuhaf ölümü yaşanmazdı, Hitler olmazdı vs. Sonunda böylesi iddialar belki yeterince muhtemel olsalar da gerçek değiller. Avrupa devletlerinin bu dönemdeki uğraşları Almanya'ya karşı savaşa hazırlanmak veya bu savaşı başlatmaktı. Savaşı yürütme biçimleri onların niteliklerine dair çok şeyi ortaya çıkarttı. Bu Çarlık Rusya'sının hayatta kalabildiği bir sınav değildi, çünkü karşımızdakinin 20. yüzyıl medeniyetinin hızlı değişikliklerine ayak uydurabilecek bir toplum olmadığı açıktı.

Bu siyasette de görünür oldu. Stolypin'in teknokrasisi parçalandı ve yerine *Duma*'nın da önemli bir bölümünü işgal eden histerik bir milliyetçilik geldi. Herkesin (neredeyse) oy vermesiyle seçilen *Duma*lar işlemiyordu. 1907 ile gelen yeni seçim yasası bir sınıf meclisi oluşturmuştu, Kasım'da toplanan bu mecliste aşağı sınıflar uçtaydı. Genelde toprak sahiplerinden, yetkililerden, bazı (çok değil) endüstri sözcülerinden, profesyonel erkeklerden oluşuyordu. Hükümet meclise hor görerek yaklaşıyordu, örneğin Mayıs 1908'den Nisan 1909'a kadar büyük bir kriz olmuştu, çünkü *Duma* kendisine subay komisyonlarında ayrıcalık getirmeye cüret etmişti. Doğrusu generaller ve amiraller üyelerin hiçbiri Tirpitz benzeri olmayan hesaplarına karışmasını istemiyordu. Gerçekten de donanma yetkilileri elleri zordayken yapabileceklerinin en kötüsünü yapıyorlardı; Baltık ve Karadeniz'de iki büyük donanmayı planlıyorlardı, birinden diğerine umutsuzca salınıyorlardı ve Birinci Dünya Savaşı'nda pratikte hiçbir şey yapamayan iki

yarım donanmaya sahiptiler. Meclisin üst kanadı *Duma*'nın istenmeyen onayını engellemeye kararlıydı ve bu absürt mücadele uzun süre devam etti. Stolypin, *Duma*'nın temel haklarını savunurken kendisini Çar'ın gözünden düşürmüştü ve bazı mevkidaşları orada görünmeyi tamamen reddediyordu.

Kadetler bunların tamamen gölgesinde kalıyorlardı. Sınıf meclisi onlara 84 koltuk (442 taneden) vermişti ve bazen iki düzine alt sınıf vekil (bir düzine sosyal demokrat da dahil), sol kanat Ekimciler ve iş insanları Ryabuşinsky, Tretyakov ve Konovalov gibi isimlerle müttefik 28 "İlerlemeci" ile birlikte bir bloğu yönetebiliyorlardı. Kadetlerin kendi destekçileri kısmen orta sınıftan ve yüksek fikirlere sahip aristokratlardan geliyordu, ancak aynı zamanda onlara bunu yapmamalarını sertçe söyleyenlere rağmen pek çok aşağı orta sınıf oyunu da alıyorlardı. Kasım 1912'ye gelindiğinde destekçileri parçalanıyordu, daha iyi durumda olanlar "İlerlemecilere" oy veriyordu, aşağı sınıflardan olanlar sosyal demokratlara oy veriyordu; öyle ki St. Petersburg'daki ikinci oylamada Kadetlerin desteği üçte iki oranında azalmıştı. Dördüncü *Duma* 1913'te buluştuğunda Kadetlerin desteği 59'a düşmüştü ve çeşitli alanlardan muhafazakârlar kolayca egemen hâle gelebiliyordu. 1909'a gelindiğinde bile Kadetler ciddi düşüşteydi ve temsilci bir kongre yapmaya zor cesaret edebiliyorlardı, bir kongre yaptıklarında onu gelen herkese açtılar. Liberallerin bölündüklerini söylemeye gerek yok. Nekrasov, Gredeskul ve Prens D. I. Şakhovskoy her şeyden önce solla bağlarını korumak istiyorlardı. Milyukov, partiyi bir arada tutmak istiyordu, onu "yenilenen dünyanın partisi" olarak tekrar başlatmayı düşündü. Sağda Prens Trubetskoy ve Struve milliyetçi sağın daha az itici kesimiyle barışmayı düşünüyordu ve Struve kendisinin antisemitik değil "a-semitik" olduğunu öne sürüyordu. Pratikte *Duma* bir tür *chambre introuvable*[29] teşkil eden büyük bir milliyetçi

29 Fransızca "elde edilemez meclis" anlamına gelen bu kelime, 1815'te İkinci Burbon Restorasyonu'ndan sonra seçilen ilk temsilciler meclisinin adıydı

bloktan oluşuyordu. Liberal kesimler meclisteki azınlık statülerine tepki olarak aşırı önem görüyorlardı ve kayda değer ölçüde fazla ilgi çekiyorlardı.

Meclisin önemli bölümünü oluşturan toprak sahipleri 1909'a gelindiğinde bir tür alarm hâlindeydiler. Ne de olsa Stolypin "büyük muhafazakâr devlet adamı" olmak için bir ön koşulu sağlayarak takipçilerini arkadan bıçaklamıştı. Soylular topraklarının giderek daha fazlasını yitiriyorlardı, kapitalizm başlamıyor olsa da feodalizm sona eriyordu. Kasabalılar çok para kazanıyorlardı. Bunlar arasında çok sayıda Yahudi de vardı, bunlar yasal engellerinin bir bölümünden 1906'da kurtulmuşlardı. *Duma*'nın eleştirisinin tehdidinde olan bürokrasi, Stolypin'in hükümetin çabalarına ihtiyaç olduğunu da kabul etmesiyle *zemstva* ile tartışmayı sona erdirdi. Orduda yeni genelkurmay eski çete için hayatı huzursuz hâle getirmişti. Uluslar patlama yıllarından kâr ediyorlardı, genellikle yoksul olan Ukraynalılar bile oradaki çoğunluğu Rus ve Polonyalı olan toprak sahiplerini endişelendiren bir hareket üretmişlerdi.

Mülkiyet sahibi Rusların yanıtı açıkça milliyetçi bir *Duma* seçmekti, milliyetçilik Ekimcilerin merkezî gruplarında, kimi İlerlemecilerde ve sağın tamamında benimsenmişti. 1909 Nisan'ında toprak sahibi Balashov bir "ılımlı sağ" grup kurmuştu, Ocak 1910'da bu grup sağ kanat Ekimcilere *Vserossiyski natsionalni soyuz* olarak, yani "tüm Rusya ulusal birliği" olarak katıldı. Birleşik Soyluların (*Dvoryanstvo*) 1910'daki yedinci kongresinde "Rus topraklarını Yahudilerden temizlemenin gerekli olduğu, bunun sertçe ve kararlı olarak yapılması gerektiği" söylendi, ve adım adım "önceden hazırlanmış bir planla yapılmalıydı. 1911-1912'de Mendel Beylis vakasında bir Yahudi haksızca bir cinayet ritüeliyle suçlanmıştı, bu vaka

ve bu isim Fransa kralı arafından konulmuştu. Meclisin Fransız devriminin dayattığı şartları tamamen reddederek eski rejimi geri getirmeye çalışması halk ayaklanmalarına neden oldu ve bu dönemde yapılan gösteriler meclisin adıyla anıldı.

söz konusu yaklaşımın adalet bakanlığına kadar ulaştığını gösteriyordu. Beylis sonunda beraat etti, ancak bu yalnızca büyük bir uluslararası protesto sonrasında gerçekleşmişti. Düpedüz bir çete olan Kiev merkezli *Soyuz russkogo naroda* isimli grup Dr. Dubrovin isimli bir kişi tarafından yönetiliyordu ve antisemitik propaganda ve pogromları yönetiyordu. Prens A. A. Şirinski-Şikhmatov tarafından kurulan haftalık yayın organı *Okrayni Rossi* (Rusya'nın Uçları) ülkedeki azınlıklara karşı bir kampanyayı destekliyordu; Eğitim Bakanı A. I. von Schwarz, 1908 yılında önemli azınlık unsuru olan yerlerde artık yeni üniversiteler açılmayacağını söyledi (*inorodçeski*, yani "bizim gibi olmayan insanlar" diyordu). *Duma*'nın 1911 ve 1912 yılları üç meseleyi tartışmakla geçti: Finlerin hakları nasıl kısıtlanabilir, Polonya'nın Chelm ilindeki Yunan-Katolik halk nasıl Ortodoks Kilisesi'ne dahil edilebilir ve Polonya kasabaları nasıl yerel hükümette ciddi temsiliyete sahip olmadan kendi idareleri için ödeme yapabilir ("Batı *Zemstvo*" sorunu).

Bu konuların tamamında hükümet bir şekilde *Duma*'daki sınıfların arkasındaydı. Stolypin sağcılar arasında hiç sevilmiyordu ve Çar da ona çok az saygı duyuyordu. 1909'da *Duma*'nın bütçe meselelerinde kendi haklarını savunmasından dolayı Stolypin, Çar'ın güvenini kaybetmişti ve yalnızca bu kurumu nasıl idare edeceğini biliyor gibi göründüğü için görevde kalabiliyordu. 1911'de Çar'ın özgüveni arttığından Stolypin'den kurtulmaya hazırlanıyordu. Ayrıntıları asla açığa çıkmayacak bir şekilde başbakan, Eylül 1911'de Kiev Tiyatrosu'nda öldürüldü. Suikastçı Mordai Bogrov, (iyi korunan) saraya girmek için bir polis iznine sahipti, olaydan önce Stolypin'e halk önünde haddini bildirmişti. İki yıl içerisinde Çar eski huyuna geri dönerek makamlara kendi maşalarını atamaya başlamıştı, başbakan bir kez daha yaşlı Goremykin olmuştu; Çar'ın memnuniyeti için pek çok şey yapıyordu ve kendisine karşı çıkanları bırakın, kendisini destekleyen çalışma arkadaşlarını bile dinlemiyordu.

Şimdi bile Milyukov gibi liberaller ulusal meselelerde "sağlıklı egoizm" diliyle konuşuyordu. Rusların Almanları tanımladıkları ifadeyi kullanırsak, *Staatsvolk*[30] (*Gosudarstvennaya natsiya*) diyorlardı, bu ifadeyi sağ kendisi görüşlerine uyarlayarak *narod khozyayin* şeklinde söylüyordu, ki bunun da Almancadaki karşılığı "üstün ırk" (*Herrenvolk)* kavramıydı. Struve, Finlerin ve Polonyalıların bir tür otonomisi olması gerektiğine inanıyorsa da, bunun yalnızca gerçekten büyük bir Rus imparatorluğu içerisinde anlamlı olacağını düşünüyordu. Diğer liberaller Ortodoksi ve milliyetçiliğe geçişlerini yapmışlardı. Struve, yazar Berdyaev, Kadet Izgoyev ve diğer ünlü liberallerden oluşan *Vekhi* grubu, Lenin'in ifadesiyle "bir dönek liberalizm ansiklopedisi"ydi. 1913-1914'e gelindiğinde *Duma* büyük silahlanmalar, donanma ve ordu için büyük çoğunluk çıkartıyordu ve parlamenter hükümetin işleyişine razı olmuş görünüyorlardı. Tartışan alt gruplara bölünmüşlerdi, Çar'ın bakanları tarafından doğrudan hor görülüyorlardı ve kendileri bir şey yapmaya cesaret edemiyorlardı.

Ancak yeniden canlanan askerî otokrasinin altında genişleyen fabrikalar, uçan hisseler, bu konuda düşünen herkesi büyük ölçüde endişelendiren artan sosyal çatışmalar vardı. Bu patlama enflasyon yaratmıştı, 1908'de kabaca yüzde 40'a yükselmişti; bu durum yine yalnızca Rusya'ya özgü değildi ancak Rusya'da diğer yerlerden daha kötüydü. Ortalama endüstriyel ücret 1908'de 244,7 rubleyken 1914'te yalnızca 263,6'ya yükselmişti. Arada 1911'de küçük bir düşüş de yaşanmıştı. Bu tabii ki büyük farklılıkları gizliyordu. St. Petersburg'da becerikli bir metal işçisi 500 rublenin üzerinde kazanıyordu, Moskova'da veya Urallardakiler bunun üçte biri kadar daha az kazanıyordu, güneydeki fabrikalardaysa çok daha azdı. Burada bir kez daha Rusya'yla sınırlı olmayan bir faktör de fabrika patronlarının ücretler pahasına kârlarını korumasıydı ve diğer her yerde olduğu gibi Rusya'da da endüstriyel sorunlar yaşanıyordu:

30 Devletin halkı anlamına gelen bu kavramla devleti yönetmeye hak sahibi olan ulus kastediliyor.

Yıl	Grev sayısı	Greve katılanların sayısı
1905	13.995	2.863.173
1906	6. 114	1.108.406
1907	3.573	740.074
1908	892	176.101
1909	340	64.166
1910	222	46.623
1911	466	105.100
1912	2.032	725.491
1913	2.404	887.096
1914	3.574	1.337.458

Bu rakamları kaydeden fabrika denetimcileri Barı Rusya'nın tamamı için 150 kadın ve erkekten ibaretti ve eğer Leopold Haimson haklıysa grevler, beşte bir oranında daha az kaydedilmişti. Modern Sovyet otoritesi 1913 yılında 3000 grev olduğunu ve 1.463.000 kişinin bunlara katıldığını ifade ediyordu.

Otokrasinin yeniden canlanması, 1905 öncesinde görülen türden sürekli sorunlara yol açmıştı. Üniversitelerde grevler ve ayaklanmalar vardı, polisin mahkûmlara müdahalesi bunları kışkırtıyordu, yaşlı Tolstoy'un 9 Kasım 1910'daki cenazesi devasa eylemlerin sinyalini vermişti, Şubat 1912'de Lena katliamı yaşanmıştı. Kısmen İngiliz bir şirket olan *Lenzoto,* Lena'daki zorlu bir altın madenini istismar ediyordu, burası tren garlarından uzakta, *tayga*daydı. Bu madenin işçileri isyan etmişti, tutuklamalar vardı, eylemlerin sayısı artınca askerler çağrıldı ve sonunda 4 Nisan'da 270 kişi öldürüldü, 250 kişi yaralandı. Bu olay bir dizi greve ve 1 Mayıs protestolarına yol açtı; hükü-

met bunları yasaklamaya cesaret edemedi. Bundan sonra pek çok açık siyasi grev yaşandı. Örneğin Haziran 1913'te Baltık donanmasından 53 denizcinin idam edilmesi teklifine karşı, Temmuz ayında basın sınırlamalarına karşı ve yine Mayıs'ta 225.000 kişi Obukhov fabrikasında grev yapmaya çalışan altı işçinin tutuklanmasına karşı eylem yapıldı. Savaş çıkmadan hemen önce St. Petersburg bir genel grev yaşadı; bu grev 14 Temmuz'da başladı, 12.000 işçi Putilov fabrikasında toplandı ve polis müdahale etti. 16 Temmuz'da çok sayıda işçi öldürüldü ve 17 Temmuz'da 90.000 kişi greve gitti. Üç gün sonra neredeyse tüm başkent bu hadiseye katılmıştı, mağazalar ve tramvaylar da buna dahildi ve olay 25 Temmuz'a kadar devam etti, Moskova ve Riga da hadiselere dahil oldu. Gerilim yalnızca savaş öncesindeki büyük vatanseverlik dalgası geldiğinde sona erdi.

Sonrasında bunların önemine dair bir tartışma başladı: Bolşevizm 1914'te işçi sınıfı hareketini çoktan kazanmış mıydı? Doğrudan bir cevap verebilmek için aşılamaz engeller var. Seçimler özellikle bir şey göstermiyordu, Rusya'da kıtada diğer yerlerde yaşandığı gibi sendikaların gelişmesine karşı pek çok faktör devredeydi (İtalya veya İspanya karşılaştırılabilir örneklerdir). Rusya'da ücretler Avrupa'nın herhangi bir yerinden daha düşüktü, istihdam düzensizdi, polis genellikle düşmanca davranıyordu (ancak teknokrat Kokovtsov Almanya'da sendikaların işçilerin "acele ve kötü düşünülmüş kararlar" almalarını engellediğini görebiliyordu). St. Petersburg'da yalnızca 30.000 sendika üyesi vardı, bunlardan 7.000'i en büyük sendika olan *metallisty*'deydi. Sıklıkla sosyalist olanlarla yer üstünde olanlar arasındaki farkı anlamak imkânsız oluyordu.

Yine de bu dönemde sosyalist liderleri bölen sert tartışmalar vardı. Bu durum pek çok sosyalist partide yaşanıyordu. İsviçre'deki Lenin'e göre sosyalizmin tek amacı tamamen yeni bir dünya yaratmaktı; basit, tekil reformlarla uğramakta fayda

yoktu; hatta bunlar mevcut koşulları iyileştirdikleri için zararlı bile olabilirdi. Sosyal demokratların *Duma*'daki bir avuç vekilini işbirlikçi liberallerle ittifak yapmak için kullanmak anlamlı değildi, o kurum yalnızca propaganda yapmak için kullanılmalıydı. Liberallerin bozuk kişiliklerine yaranmakta fayda yoktu. Konu tamamen "devrimci bilinci" artırmak, bütün kasabalarda ve kırda sorun yaratmak, gerekirse terör kullanmak ve işçi sınıfının devrimci hislerini artıracak polis tepkileri yaratmaktı. Paranın sendikal örgütlenmelere değil propagandaya ayrılması gerekiyordu (22 Nisan 1912'de Lena olayının sonrasında *Pravda* kurulmuştu). Sendikal düşüncede sosyalistler itilmiş ve Almanya'daki güce sahip olabilecek türden sendikalar örgütlemeye çalıştı. Lenin bu insanları parça parça reformlarla sınıf mücadelesini "likide" etmekle suçluyordu ve onlara karşı çıkıyordu. Partiyi bu konu üzerinden böldü. 1905 sırasında birleşmişlerdi ancak 1910'da yine gerginlikler vardı ve Ocak 1912'de Prag'daki konferansta gerilimler görünür hâle geldi. Örneğin Menşevikler (tümüyle) işçilerin hastalık ödeneği katkılarının hastalık ödenekleri için kullanılmasını istiyorlardı, Bolşeviklerse (tümüyle) bunları devrimci amaçlar için kullanmayı tercih ediyorlardı. Menşeviklerin Lenin'e güvenleri, onun öncü destekçilerinden birinin, Malinovsky'nin bir polis muhbiri çıkmasının ardından artmadı, sosyalist devrimci Azev de öyleydi. Birinci Dünya Savaşı çıkmadan hemen önce Rus sosyalizmi yeniden bölünmüştü, meclis grubu Çkeidze ve Tsereteli'nin liderliğindeki yedi Menşevik ve altı Bolşevik'ten oluşuyordu.

1913 yılında Romanov hanedanın 300. yılı için yapılan büyük seremoniler, Çar'ın imparatorluğun yalnızca otokrasiyle büyük olabileceğine dair inancını artırmıştı. *Duma* tartışan alt gruplara ayrılmıştı ve yalnızca büyük silahlanmalar konusunda birleşebiliyordu. Bir avuç devrimcinin meclisi propaganda amaçlarıyla kullanması tehlikeliydi ve sorun dalgası yaratılmasına neden oluyordu. Meclisi sadece danışma yetkisiyle sınırlamayı

düşündü. 1914'ün "Büyük Programı" ile orduyu inşa etti, barış zamanında asker sayısını neredeyse 3.000.000 kişiye çıkarttı ve büyük bir donanma gücü de planladı. Witte ve Durnovo gibi zeki muhafazakârlar buna karşı uyarıda bulundu. Çar'ın sırdaşı olan "deli rahip" Rasputin de öyle düşünüyordu. Ancak generaller yeterince güven duyuyorlardı; Fransız ve İngiliz bağlantıları olan dışişleri bakanlığı da öyle düşünüyordu. 1908'de Rusya'nın savaşı düşünemeyeceği açıktı. 1914'teyse çok çekinceli olsa da Almanya'nın meydan okumasına yanıt verildi.

İtalya

Büyük Gladstone eğer Avrupa çapında bir devlet adamına hayranlık duyuyordu ise, bu kişi İtalya'nın kurucusu Camillo Cavour'du. 1861'de kurulan krallık, klasik liberal prensiplere sıkı sıkı sarılmış görünüyordu: Serbest ticaret, eğitim, güçlü bir temsilciler meclisi ve anayasal bir monarşi. Yönetim, liberallerin büyük tepkisini çeken "ademimerkeziyetçiliğin kötüye kullanımının" (teoride) önüne geçen ve valilerin yerel halkı yakından denetlediği Fransız modelini benimsedi. Devlet yönetimindeki bazı liberaller dindar Katoliklerdi ama Kilise'nin birçok tavrından hoşlanmıyorlardı, özellikle de abartılı dünyevi isteklerinden. Aydınlanmaya öncülük eden bu insanlar Gladstone'un onayını almayı başardılar. İtalyanlar da İngiltere'ye hayranlık duyarak buna karşılık verdi.

Uygulamada ise İtalyan siyasi sınıfları giderek ya Prusya'ya hayranlık duymaya ya da Rusya'daki Bolşevizm'e sempati beslemeye başladı. Çünkü İtalya, liberalizmin kırılganlığını abartılı derecede gösteriyordu. 1881'den sonra hatırı sayılır bir ekonomik ilerleme yaşandı, tıpkı Rusya'da olduğu gibi, fakat beraberinde bir nüfus patlaması ve iddialı, utanç verici bir emperyalizm de geldi. Ayrıca zirai yapı parçalandı, birçok aydın dışlandı ve sınıf savaşının tansiyonu yükselince şiddet olayları da yaşandı. 1912'ye gelindiğinde İtalya'nın par-

lamenter yapısı dağılmaya başlamıştı. Gür çıkan faşist sesler "bütüncül milliyetçilik" ve "proleter emperyalizm" istiyordu. İtalyan sosyalizminde kongreleri (o zamanlar Benito Mussolini gibi) radikaller kazanıyordu; sosyalist lider Leonida Bissolati, sosyalistlerin hükümete katılma ihtimalini konuşmak üzere "saraya çıktığı" için partiden atıldı. Mayıs 1915'te İtalya İtilaf Devletleri'ne katılıp savaşa girerken görüşü alınmayan parlamento, kralın generaller ve hükümetle birlikte düzenlediği komplo sonucu bir kenara itildi. Savaşın sonunda İtalya *Biennio Rosso*[31] dönemine girdi ve 1922'de faşistler şiddet kullanarak diktayla karşı devrim yaptılar ki, Hitler de bunu emsal görecekti.

Rusya'da olduğu gibi, İtalyan sanayisi de 1880'den sonra epey etkileyici şekilde büyüdü. Devlet 1880'lerde demiryolu yapımını teşvik etmiş, vergi koyarak ve bazen de doğrudan ödeneklerle hem demir ve çelik hem de nakliyat desteği vermişti. 1890'ların başı en azından tarım ve bankacılık açısından kötü zamanlardı fakat 1896'dan sonra İtalya âdeta "patladı"; tıpkı Avrupa'daki diğer ülkelerden büyüme oranı açısından daha etkileyici biçimde patlayan Rusya gibi... Üstelik onlar kadar madenî kaynağa da sahip değillerdi. 1861'de 9.000 sanayi şirketine sahip olan İtalya bu sayıyı 1900'de 117.000'e, 1914'te ise 188.000'e çıkarmıştı. 1890'ların ilk yarısında İtalya'nın dış ticareti 1870'ten beri en düşük seviyesindeydi, fakat 1896-1914 arasında dış ticaret hacmi 2.600.000.000 liretten 5.900.000.000 lirete çıktı ki bu Almanya'nın yükselişinden daha hızlıydı. Eski zamanlarda İtalya, tarım ürünleri ve bazı lüks mallar ithal etmişti. 1914 itibarıyla ise sanayi üretiminin ticaretteki payı azımsanamayacak kadar yüksekti. FIAT, Lancia gibi İtalyan arabaları iyi satıyordu; 1890'ların yeni teknolojileri de bu refahta etkin rol oynadı (özellikle İtalya'nın öncüleri arasında yer aldığı elektrik üretiminde). Camillo Olivetti'nin daktiloları 1911'de üretilmeye

31 Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İtalya'da işçilerin, kesintisiz greve gittikleri iki yıllık dönem (1919-1920).

başlandı, Agnelli'ninkiler 1899'da, Lanza'nınkiler ise 1898'de piyasaya sürüldü. 1898'de 100.000.000 kilovatsaat elektrik kullanıldı; 1914'te ise bu sayı 2.575.000.000'a çıktı. İtalya'nın buna ihtiyacı da vardı çünkü tıpkı Fransa gibi onların da kömür ithalatı yapması şarttı; ayrıca elektrik, birçok farklı yeni sanayinin gelişimine imkân tanıyordu. İtalya'nın ağır sanayisi o kadar etkileyici olmasa da 1880'lerde Terni'de yapılan çalışmalar Toskana'daki Piombino'ya, Elba Adası'ndaki Portoferraio'ya kadar genişledi ve çelik üretimi 1890'daki 100.000 tondan 1914 itibarıyla 1.000.000.000 tona çıktı. Genel açıdan, sanayi üretimi 1901-1911 yıllarında yüzde 87 artış gösterdi, yani Avrupa ülkelerinin ortalamasından üçte bir daha fazlaydı.

Rusya'da olduğu gibi, İtalya'nın bu genel ilerleme manzarasında da bazı defolar vardı. 1890'ların başında büyük bir bankacılık krizi yaşayan İtalya, ürün fiyatlarının dünya çapındaki düşüşünden de etkilendi. Yeni yüzyılın başlangıcında bazı yıllar bunalım getirdi: 1908-1909'da elektrik gücüyle çalışan yeni sanayiler abartılı bir rekabete girdiklerini fark ettiler ve kısa süreli olsa da büyük bir duraklamaya girdiler. 1909 sonrasındaki yıllar, her yerde olduğu gibi, İtalya'da da "patlama" dönemiydi. Tabii bu da mutad olduğu üzere enflasyona yol açtı ve maaşlar durağanlaştı. Diğer yerlerde de paralel şekilde görülen bu durgunluklara siyasi krizler eşlik etti: Crispi'nin 1890'ların başındaki emperyalist hayalleri, 1899'da General Pelloux'nun kraliyete bağlı yarı diktatörlüğü, 1909'da Giolitti'nin sol eğilimli "teknokrasisi" ve 1915'teki savaş ilanıyla sona eren, emperyalizm ve sınıf savaşıyla geçen kaos dönemi gibi.

İtalya'nın ekonomik gelişiminin çok da gizemli bir tarafı yoktu. "Büyük Buhran" geleneksel tarım ve zanaatı yavaş yavaş mahvetti: Yurtdışından gelen ucuz tahıllar ve tekstil ürünleriyle yerel işletmelerin sonu geldi. Devlet ise buna demir-çelik, demiryolu gibi sanayileri teşvik ederek karşılık verdi. Bankalar bu faaliyetlere özel muamele yapmaya mecbur bırakıldı, çünkü "eski" usuller artık kâr getirmiyordu. Bazı bankalar Roma'da

1880'lerde görülen emlak patlamasındaki vahşi spekülasyonlardan nemalandı, kaynak sağlamak için (yasadışı şekilde) kendi paralarını bastı ve bunlar 1891-1892'de fena hâlde yere çakıldı. Müşterilerinden aldığı kısa vadeli mevduata çok az faiz ödeyip, uzun vadeli krediyi sanayiye daha yüksek faizle satan Alman muadillerini örnek alan İtalyan bankaları, büyük bedeller ödemek zorunda kaldı. Bu dönemde bir de ülkeden kaçışlar görülmeye başlandı ki savaştan önce sayıları yılda 300.000'e varan göçmen bu kaçışa iştirak etti ve bazı yerlerde bu durum tarımı değişime zorladı. Po Vadisi'nin alt kısımlarında, Mantua ve Rovigo civarlarında göçmen işçiler istihdam edilerek yeni konutlar yapıldı ve 1896-1914 yıllarında tarım sektöründe çalışan işçilerin oranı beşte üçten beşte ikiye düşse de üretim üçte bir artış gösterdi. Ürün fiyatlarının 1896'dan sonra uzun bir süre yükselişe geçmesinin de etkisi elbette hayli fazlaydı.

Kuzey İtalya'daki Lombardiya, Venedik, Piyemonte gibi yerlerde zanaatkârlık köklü ve geleneksel olduğundan, zanaatkârların eski usullerden uzaklaştırılmalarından kısa süre sonra becerilerini sofistike sanayilere uyarlamaları şaşırtıcı değildi. Toskana'da, Floransa yakınlarındaki Prato'da Ortaçağ'ın başına kadar uzanan ve hiç bozulmamış bir ekonomik "ciddiyet" geleneği vardı. Durgunluk dönemlerinden sonra İtalyan sanayisi aynı zamanda "kartelleşti", tıpkı çoğu diğer Avrupa sanayileri gibi. *Istituto cotoniere* pamuk üretimini; *Unione Zuccheri* şekerpancarını tekelleştirdi (tıpkı Rusya'daki *Tsentrosakhar* gibi); yüzyılın başında ortaya çıkan ama 1911'e kadar olgunlaşmayan ILVA demir-çeliğin büyük kısmını kontrol etti ve kotaları göz önünde bulundurarak Almanlarla ticaret yaptı. Rusya'da olduğu gibi, İtalya'da da banka mevduatlarında muazzam bir yükseliş oldu; kısmen yeni "yaratıcı" krediler, kısmen de tasarruf amacıyla o zamana dek biriktirilen sermaye ve hisse senetleriyle. Bu mevduatlar 1899'dan 1914'e kadar beş kez yükseldi. 1897'de gayrisafi millî hasılanın yüzde 9'unu oluşturan tasarruflar, 1914'te yüzde 16'ya yükselmişti.

Rusya'da olduğu gibi, İtalya'da da bu hızlı ekonomik ilerleme 1870'te genel bakımdan geri kalmış ve Fransa'nın kişi başına gelirinin altıda birine sahip bir topluma dayatıldı. Torino, Milano gibi sanayi şehirleri çok çabuk genişledi. Rus şartlarından çok da farklı olmayan sebeplerle, işçi sendikaları büyük işçi alımları yapamadı. 1880'lerin başına kadar yasaklı oldukları söylenebilirdi (Depretis'in sol eğilimli döneminde) ve istikrarsız istihdam, düşük maaşlar, sendika yöneticilerinin güvenilmezliği gibi sebeplerle Almanya'dakiler gibi gelişemediler. Kuzeydeki sanayilerin köklü gelenekleri olduğu ve 1870'lerde bazı işlerde (kaçınılmaz şekilde matbaalar gibi) sendika geleneğine sahip olacak kadar hızlı genişledikleri doğru. Bu küçük ve dar yapılar lonca gibi işliyordu; ayrıca, üstünlük taslayan aydınlardan o kadar hoşlanmıyorlardı ki 1880'lerin başında *Partito operaio italiano* adlı siyasi grubu kurduklarında "sosyalist" sıfatını kullanmayı reddettiler. 1890'larda bankaları batıran, bitmek bilmeyen siyasi skandallarla dolu bir kriz çıktığında o kördüğüm ancak çözüldü. 1892'de Cenova'da bir İtalyan sosyalist partisi kurulduysa da *Partito operaio italiano* adı 1895'e dek kullanılmadı.

Bir Katolik valinin oğlu olan Filippo Turati gibi aydınlar, burjuvanın ağırlıkta olduğu partiye katılmayı reddeden anarşistleri mağlup etmekte zorlandı. 1889'da Paris Dünya Fuarı'nı gördüğünde *Bourses du travail*[32] hakkında bilgi edinen Osvaldo Gnocchi-Viani, diğer sosyalistlere katılıp ikinci bir Enternasyonal düzenledi. Bu kurumların İtalya'da da kurulmasını önerdi. Bazı belediyeler bu kurumların (İtalya'daki adıyla *Camere del lavoro*'ların) istihdam merkezleri olarak işlemesi taahhüdü karşılığında destek verdi, bununla birlikte bu kurumlar "dinlence tesisleri" de barındırdı. Daha sonra anarşistler bu "tesisleri" ele geçirdi, *Camere del lavoro* adlı bir federasyon kurdu ve buraları belirli zanaat sendikalarına il-

32 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Fransa'da dayanışma, eğitim ve iç örgütlenmeyi teşvik eden sendikalara verilen isim.

ham olacak yerlerden çok, işçi sınıfının topyekûn kışkırtıldığı merkezler hâline getirdi.

Bu sendikaların "sovyet" adlı yapılardan farkı epey azdı. 1901 itibarıyla Kuzey İtalya'da "anarko-sendikacılığın" üreme alanı olan bu kurumların sayısı 90 civarındaydı. Önemleri abartılmış olabilir ama gerçekten de düzenli istihdam edilemeyen göçmen işçilerin buluşma noktası oldukları bir gerçek; işçiler buralarda kendi köylerinden insanlarla veya diğer işsiz gruplarla buluşma ve toplanma imkânına sahip oluyorlardı. Anarko-sendikacılar da onları toplantılar organize etmek amacıyla kullanıyorlardı. Bu durum bir süre sonra meslek örgütlerini ve sendikacıları rahatsız etti. 1900 itibarıyla gelecekteki muhtemel üyelerini kaybetmekten korkan sendikalar da anarko-sendikacıların örgütü olan, *Camere del lavoro*'ya bağlı *Confederazione generale del lavoro*'ya katıldı. Ancak aralarında hâlâ hatırı sayılır bir uyuşmazlık mevcuttu.

Sendikalar oldukça zayıftı. 1907'de bile yalnızca 670.000 üyeleri vardı ki bu sayının çeyreğini tarım sendikaları oluşturuyordu ve 1914 itibarıyla hâlâ 1.000.000 üye toplayamamışlardı. Üyelerin büyük kısmı kuzeyde, Torino-Cenova-Milano sanayi üçgenindeydi. Güçleri oldukça yerel bazlı olsa da önemli sanayilere etki edebildikleri sürece saygı görmeleri kaçınılmazdı. 1890'ların sonunda ve 1900'lerin başında hem *Camere del lavoro* aracılığıyla hem de düzenledikleri grevle geniş bir katılım sağlama kapasiteleri vardı ve mevzubahis grev, polis orantısız şekilde müdahale ettiğinden "proleter bilincin yayılmasında" büyük pay sahibi oldu. Tıpkı Eylül 1904'te valinin Cenova'daki *Camere del lavoro*'ya karşı takındığı tutum üzerine uygulanan genel grevde de tartışmasız biçimde yaşandığı üzere. Cesur devrimcilerden Errico Ferri, "Beş dakikalık doğrudan faaliyet, on yıllık meclis tartışmasından daha çok iş yaptı" şeklinde konuşmuştu, ki bu Lenin veya Rosa Luxemburg'un çok hoşuna gidecekti. Ancak, bu tarz etkinliklerin te-

melinde İtalyan sendikalarının daha "olgun" ekonomilerdeki seçkin sendikaların bürokratik ve yönetimsel etkinlikleriyle yarışabilecek kadar genişleyememiş olması yatıyordu.

İtalyan sosyalizmi için işleri, potansiyel destek sunabilecek, geniş bir köylü sınıfının varlığı karıştırıyordu. Sosyalistlerin köylüleri cezbetmeye çalışması elbette ki Prusyalıların anladığı Marksizme uygun değildi: Kautsky, Marx'ın da çoğu zaman takındığı tutuma ortak çıkıyor, köylülerden hiç haz etmiyordu. Ancak, Latin Avrupa'da kırsal alan ile sosyalizm arasında bağ kurmak hiç de hayal edilemeyecek şey değildi. Özellikle Romagna'da "ilkel isyancılar" köklü bir tarihe sahipti. Orada, 1870'li ve 80'li yıllarda anarşistler iş başındaydı. Po Vadisi'ndeki yeni konutlarda *braccianti* denilen göçmen tarım işçileri kendilerini okulsuz, kilisesiz, konutları yetersiz köylerde toplanmış hâlde buldular. Toskana'da 19. yüzyılın sonlarında, toprak kirasının ürünle ödendiği *mezzadria* adlı eski sistem çatırdıyordu. Geniş ailenin *capoccio* denilen reisi otoritesini kaybediyordu; bu toprak ağası, taleplerini artırmaya, borç vadelerini kısaltmaya meyilliydi; temsilcileri giderek daha da zorbalaşıyordu; üstelik Piombino ve Livorno gibi sanayi merkezlerinin varlığı da sosyalist öğretilerin kırsal alana yayılabileceği anlamına geliyordu. 1919-20 itibarıyla Toskana, bu günlerde hâlâ büyük ölçüde olduğu gibi, "kızıl"dı. Sosyalizm kırsal alana öyle bir nüfuz etmişti ki Emilia bağlı bulunduğu Bologna'dan önce "kızıl" oldu.

Yine de İtalyan sosyalizmi, birçok açıdan yüzleşmesi gereken, en büyük sorun olan güney İtalya hakkında hiçbir söz söylemiyordu; sosyalistler birçok defa olduğu gibi bu konuda da, kendilerine benzer şekilde kafaları karışan liberallerin deneyimini yinelediler. Güney İtalya ve Sicilya büyük mülkler barındırıyordu; 1870'lerde yalnız Sicilya'da 7.500 dönümlük toprağa sahip yetmiş gayrimenkul mevcuttu. Toprakların büyük kısmı çoraktı ve birkaç ayrıcalıklı bölge haricinde sulama

oldukça sınırlıydı; büyük araziler genelde hiç de iyi işletilmemesine rağmen en azından bir çeşit merkezî örgütlenmeyi güvence altına alıyordu. *Latifondo* ile *minifondo* birbirlerine karşı payanda işlevi görüyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında eski toprak ağalığı sistemi -diğer ülkelerde de büyük ölçüde olduğu gibi- çöküşe geçti. Şehirler, kırsal alanda istenmeyen kişilerle dolup taştı; bu kişiler Napoli'nin *fondaci*'sinde[33] sıkış tepiş yaşadılar. Eşkıyalık bir salgın gibi yayıldı. Kırsal alandaki yoksulluk ve üzerlerine giysi niyetine keçi derileri giyen insanlar, kuzeyden gelenleri dehşete düşürdü.

"Büyük Buhran" birçok diğer ülkede, önceki hayatların enkazından, yeni hayatların doğmasını sağladı. Fakat İtalya'nın güneyinde ortaya çıkan yeni hayatların sayısı hayli düşüktü; bölgenin büyük kısmı harap oldu. Eğitim sistemi hiç de iyi işlemedi, özellikle de güneydeki dilin Toskana'dakinden çok farklı olması nedeniyle. Calabria'da okula devamsızlık oranı üçte ikiydi, Sicilya'da ise yarıdan fazlaydı. Bazı bölgelerde neredeyse hiç okuma yazma bilen yoktu. Vergiler ödenmiyordu: Calabria'da vergi borcundan dolayı el konulan mülklerin oranı 114'te 1'ken Lombardiya'da ise 27.416'da 1'di. Sicilya'nın sorunları nedeniyle Kilise'ye başvurulamıyordu bile, çünkü Kilise de bölgenin büyük kısmında neredeyse hiç nüfuz sahibi değildi. 1892-1894 yıllarında Sicilya'da *Fasci Siciliani* adı verilen bir dizi isyanda şehirlerdeki küçük burjuvazi, hem sentetik üretimi nedeniyle Fransız pazarını kaybeden kükürt madencileriyle hem de köylülerle el ele verdi. Bölge bir süre kaosa teslim oldu: Vergi daireleri yağmalandı, idareciler suikasta uğradı, dükkânlar soyuldu. Fanatik bir isim olan De Felice Giuffrida; kralın, kraliçenin, Garibaldi'nin ve Karl Marx'ın portrelerini taşıyarak kuzeyli gözlemcileri fena hâlde sersemleten köylü kalabalıklarına öncülük etti.

33 Ortaçağ'da hem depo olarak hem de tüccarların veya dışardan gelen insanların pansiyon olarak kullandıkları binalar.

Sosyalistler bundan ne sonuç çıkarmaları gerektiğini bilemedi. Kendisi de Napolili olan Labriola bile *Fasci*'yi şöyle tarif ediyordu: "Romagnolo haydutluğunun beteri: İçinde sosyalizm de var, anarşizm de, kariyer sevdası da, mafya da." *Fasci* adı gerçekte, en son güneyde 1860'larda geniş eşkıyalık feveranında görülen, eskice bir "ilkel isyan" geleneğinden doğmuştu: O zamanlar eşkıya reisleri tahttan indirilmiş Bourbon hanedanına sadık olduklarını duyurmuştu. Bu dönemde ise eşkıyalıkta yeni ve sosyalist unsurlar görülüyordu. Ancak, bütüne bakılacak olursa, İtalyan sosyalistleri böyle ittifaklar istemiyordu. Güneylilerin parti liderliğini yok saydığı üzere, Milano'daki "Kilise" de köylü ayaklanmasına karşı büyük oranda Rusya'daki Menşeviklerin gösterdiği tavrı benimsedi.

Sosyalist Parti'nin kendisi de tüm Avrupalı sosyalist partiler gibi "reformcular" ve "devrimciler" olarak ikiye ayrıldı. Devrimcilerin savları gayet netti: Burjuva toplumundan hayır gelmez, o yüzden yıkalım. Reformcuların dili de öncül ilkelerinden itibaren epey anlaşılırdı. Örneğin Bissolati, İtalya şartları altında sosyalistlerin mecliste oy kullanmasının anlayışlı sayılabilecek bir hükümet getireceğini, sonuç olarak reformlar da yapılacağını kolayca gösterebiliyordu. Bu iki kanat, parti konferanslarında tartıştı ve doğrudan olmasa da anlam bakımından "Bolşevik" ile "Menşevik" kalıplarına çok benzeyen *massimalisti* ve *minimalisti*[34] deyimlerini üretti. Tıpkı Alman sosyalist partisi gibi, İtalya'daki de güçlü "merkezini" aydın kuzeylilerden oluşturdu ki, bunların başında partide büyük söz sahibi olan Filippo Turati geliyordu. Bu aydınlar partiyi bir arada tutmaya kararlıydı. Bu da Bissolati'nin burjuva liberalleriyle ittifaka çok yaklaştırılmamasını ve Errico Ferri, Antonio Labriola (Engels'in belirttiği üzere yanlışlıkla Napoli'de doğmuş bir Alman) ve en nihayetinde Mussolini gibi solun manyaklarının dizginlenmesini gerektiriyordu. Birinci

34 Sırayla "maksimalist" ve "minimalist".

Dünya Savaşı civarında partinin devrim eğilimli olduğu apaçık ortada olsa da 1905-1912 yıllarında kongrede "reformist" seçimler yapıldı, siyasi nedenlerle bazı grevler uygun bulunmadı. 1890'ların sonunda Milano'da bir protesto dalgası yükseldi; başında General Pelloux'nun bulunduğu askerî rejim, 1898'de *fatti di maggio* (Mayıs Olayları) adı verilen bu isyanı beceriksizce bastırdı: Ölü ve yaralı sayısı 500'ü buldu, 828 duruşma görüldü. Yükselen devrimci ateş 1908'den sonra daha da belirginleşti **(Bkz. s. 307 ve 308'deki tablo.)**

1900'de hâlâ başbakanlık koltuğunda oturmakta olan yaşlı Saracco'yla gün yüzünde olan klasik İtalyan liberalizmi bu manzara karşısında neredeyse eli kolu bağlı duruyordu. 1880'lerdeki radikaller oy verme hakkının kapsamını biraz genişleterek, en başta da istihdamın korunması ve devletin harcayacak biraz parası olması için bir vergi koyarak bununla baş etmeye çalışmıştı. 1880'lerin sonunda Depretis'in halefi olan eski cumhuriyetçi, tuhaf kişilik Francesco Crispi, İtalyan liberalizmini yoksulluk ve aşırı nüfus sorunlarının gerçekten yok olacağı umuduyla öne sürmüştü.

Yıl	Grev Sayısı	Greve Katılan İnsan Sayısı
1899	400	?
1900	1700	?
1901	1671	420.000
1902	1042	197.000
1904	839 (231'i tarım sektöründe)	210.000

1906	1649 (350'si tarım sektöründe)	382.000 (118.000)
1907	1891	327.000
1908, bir durgunluk sonrası 1909 ve 1910	1474	316.000
1911	1255	327.000

Crispi, A. J. P. Taylor'ın sözleriyle, İtalya'yı yürümeyi öğretme umuduyla koşturmuştu. Fakat Crispi'nin politikası 1896'da İtalya'nın Adua'da başarısızlığa uğrayan Habeşistan işgaliyle birlikte suya düştü: Orduya para yetmeyince sonuç birçok benzer macerada yaşandığı üzere felaket oldu. Bunun ertesinde Sicilya'yla anlaşmaya varma çabaları görüldü: di Rudinì adlı bir Sicilyalı aristokrat ademimerkeziyetçilik planı oluşturdu. Bunun somut bir getirisi olmadı ve toplumun yükselen tansiyonu sonucunda kral, 1898'de Pelloux adlı bir generali göreve getirdi. Generalin ("patlama") taktikleri tamamen yıkıcıydı: Temsilciler Meclisi kararnamelerle hüküm sürmeye çalışan generale eşlik edemedi ve 1898'de Milano'da yaşanan katliamlar da ancak kitlelerin daha fazla radikalleştirmesine yaradı. Monarşi 1901'de radikal liberalleri kitlelerle ortak nokta bulmaya davet etti; önce Zanardelli, sonra da 1902'nin sonunda Giovanni Giolitti göreve çağrıldı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan dönem Giolitti'nin idaresinde geçtiyse de 1909 sonrasında kendisinin nüfuzunda belirgin bir düşüş görüldü.

Liberal İtalya'nın büyüklüğü her zaman Cavour'vari idi; örneğin yerel çıkarları ilerleme namına yok saymaya hazır, devletin dürüst ve çalışkan kurucuları gibi. 1842'de Piedmont'un Mondovi şehrinde doğan Giolitti de bu geleneğe sahipti. Çalışkan, münzevi, neredeyse püriten bir hukuk bürokratıydı.

Siyasi görüşleri oldukça radikaldi. 1880'lerin başında, Depretis'in *trasformista* hükümetinin bir parçasıyken (tıpkı meslektaşı Zanardelli gibi) hükümetin zenginleri gücendirmesi endişesiyle bir gelir vergisi getirememesi ve Kilise'yi gücendirecek bir boşanma kanunu yapamaması üzerine istifa etmişti. 1889'da Crispi'nin hükümetinde hazine bakanıyken gereksiz mali harcamalar sebebiyle bir kez daha istifa etti. Böylece serbest ticareti ve sol eğilimli liberalizmi savunan *Giornale degl' economisti* gazetesinden Pantaleone ve Luzzatti gibi liberal ekonomistlerin desteğini kazandı. Giolitti aynı zamanda soldan genel olarak saygı da gördü. 1897-1898 yıllarında sağın "Prusyalı" destekçisi Sidney Sonnino'yla herkesin malumu olan bir tartışmaya girdi. İsyanların şiddet kullanılarak bastırılmasını öneren Sonnino şöyle konuşuyordu: "Ben sınıf savaşına da diğer savaşlar kadar üzülüyorum. Fakat eğri oturup doğru konuşalım: Savaşı kim başlattı?"

Giolliti'nin büyük gücü solla diyalog kurabilmesinde yatıyordu; yüzyılın son iki yılında olduğu üzere, neredeyse devrim getirecek bir isyan sırasında Kral Umberto, Monza'da bir anarşist tarafından vurulunca, Giolitti ilerlemenin tek yolu olarak görüldü. 1912 itibarıyla, adı konulmamış olsa da sosyalistlerin bilfiil desteğini elde etmişti.

Ancak bir başka kilit yeteneği daha vardı: İtalya'nın o günlerde oluşturduğu parlamentoyu idare edebiliyordu ki, bu parlamentolarda asıl siyasetin anlamı çok azalmış, partiler pek de varlık gösteremez olmuştu. 1882'ye (Depretis) kadar oy kullanma hakkı çok kısıtlıydı, nüfusun yüzde 5'i seçmendi, Depretis'ten sonraysa bu oran yüzde 10'a çıkmıştı. Bu dönemde bile çekimserlik çok yüksekti. Büyük şehirleri (ve 500 vekilin üçte birinden fazlasını) barındıran kuzey İtalya'da seçimler büyük kavgalar çıkarıyordu. Kuzey İtalya'nın temsilcileri, bu yüzyılın başlangıç yıllarında sınırlı katılımla meydana gelen parlamentolardan bekleneceği üzere, Prusya'daki *Landtag*'dan çok

da farklı olmayan şekilde bölünmüştü: Sonnino'nun etrafında yaklaşık 60 klasik liberal toplandı ve zengin bölgelerden aday gösterildi; hemen hemen aynı sayıda Katolik temsilci çıktı; *Estrema*'daki sol liberaller de iki düzine sosyalistin katılımıyla yine aynı orana ulaştı. Bu sol liberaller, "cumhuriyetçiler" veya "radikaller" 1850'lerin demokratlarından gelmişti fakat her yerde olduğu gibi 1900'lerde "saygın" hâle geldiler ve sıkça görüldüğü üzere bölündüler. İtalya'nın merkezinde siyaset vahşice yürüyordu. Meclisin 100 koltuğu kuzeyde görülen gruplara oldukça sınırlı şekilde gitti; çünkü sosyalizm, sosyalistlere oy vermekle hiç işi olmayacak bölgelerde bir dava olarak görülmüştü: Ancona'da vergilere ve zorunlu askerliğe itiraz eden bölgesel özerklik yanlıları; Emilia kırsalında Bologna'nın hükmüne itiraz edenler gibi. Roma 1900'de Nathan adlı, Yahudi bir liberal belediye başkanı seçmişti. Diğer koltuklar doğrudan yerel siyaset üretenlerin adaylarına gitti; bu insanlar kendilerine *ministeriali*[35] diyordu. Güneydeki 200 temsilcinin neredeyse tümü, merkezden gelenlerinse yarısı bu kategoriye giriyordu.

1870'lerin sonlarında Cavour'un *Destra*'sından çıkma klasik liberaller demiryolunun kamulaştırılması, vergiler ve maliye konusunda bölünmüştü. Bazıları *Sinistra*'nın radikal liberalleriyle ittifak kurmuştu ki bu birlik önce Cairoli'yi, sonra da Depretis'i iktidara getirmişti. Çoğu güneyli olan bu adamlar gençliklerinde ruhban sınıfına kökten karşı durmuştu, hatta bazıları cumhuriyetçiydi de. Devlette çalışmaya başladıklarındaysa düzenin ve imparatorluğun savunucuları hâline geldiler. Bunların ekonomik kriz yüzünden sıkıntı çeken toprak sahibi patronları, gümrük vergisi taraftarı sanayicilerdi. Depretis'in uzun siyasi egemenliğinin temeli de işte buydu. 1885-1886'daki kriz onu koltuğundan etmişti ama kendisinden çok da farklı olmayan halefi Crispi'nin -1892-1893'te Giolitti'nin ilk bakanlığıyla sekteye uğrayan- hükümeti 1896'ya kadar sürdü.

35 İtalyancada bakan anlamına geliyor.

Crispi 1850'lerde kökten radikal bir aktör kimliğiyle ortaya çıkmıştı. Ruhban sınıfı karşıtlığı had safhadaydı (çok eşliliğe varacak kadar) ve 19. yüzyıl ortalarındaki birçok radikalin sade tarzını benimsemişti (öldüğünde oldukça fakirdi). Ancak, o zamanın birçok diğer radikali gibi, Crispi de emperyalizm davasına ikna edilmiş ve Akdeniz'deki maceralarda Bismarck'ın (sonra da Büyük Britanya'nın) desteğini alabilmek için Almanya'yla ilişkiler kurmuştu. İç meselelerde orta yolcu olmaya çalıştı. Eğitimle ilgili konularda kuzeylilerin desteğini alabilmek için ruhban sınıfı karşıtlığını öne sürdü, tarım işçilerinden destek bulmak için de yüksek vergiler önerdi. Ayrıca, Depretis'in bıraktığı yerden devam ederek, valilerin nüfuzunu hatırı sayılır ölçüde kırdı: Yerel idarelerin kendi belediye başkanlarını seçmelerine izin verdi. Kuzeyde bu belki de çok bir şey ifade etmiyordu. Merkezde ve güneydeyse yaşlı *notabili*'nin[36] yerinden edilmesi ve *galantuomini*[37] denilen "yeni adamların" onların yerini alması anlamına geliyordu. Bu adım, İtalyan Meclisi'nde gücün güneydeki en sevimsiz unsurlara geçmesine yol açtı.

Güney İtalya'da şöyle yaygın bir söz vardı: "Tek gerçek sanayi, güçtür." 1880'li ve 1890'lı yıllarda güneydeki eski toprak ağalığı sistemi ağırlığını yitirdi. *Fasci Siciliani* de bunun ispatıydı. Sicilya'daki cüzzamlı kiliseler, aşınmış kırsal alanlar, yıkık dökük kocaman mülklerle Basilicata da Calabria da fena hâlde fakirdi ve tarım toplumu olmanın sonucu yalnızca sayısı artan çocuklar ve giderek vahimleşen suç oranıydı. En büyük şehirler haricindeki yerlerde burjuva niyetine ince bir parazit tabakası mevcuttu; bu büyük şehirlerdeyse çok fakir insanlardan epey para elde edilebileceğini göstermeyi başaran daha güçlü kişilikler vardı. Eski Napoli ve Sicilya krallığı tarafından desteklenen sanayiler, kuzeyle aralarındaki vergi bariyerleri

36 İtalyan soyluları.

37 İtalyancada "cesur adam" anlamına gelen bu kelime; centilmen veya elit anlamında, modernizmin etkisiyle oluşan seçkin kimseler için kullanılmış.

ortadan kalkar kalkmaz çökmüştü. Yerlerinin dolduğu da pek söylenemez. Messina, ithal ettiği narenciye suyunu 1900'lerde bile oldukça iptidai yöntemlerle üretiyordu: Sıcaktan kavrulan bahçelerde toplanan erkek, kadın ve çocuklar limonları kesiyor, dövüyor, suyunu elleriyle sürahilere sıkıyor, posaları da süzgeçten geçiriyordu. Kâr eden her işletmenin arkasında yerel bir şantajcının insafı vardı. 1902'de iki duruşma görüldü: Birinde Sicilya vekili Palizzolo'nun rüşvet almayan bir bankacıyı katletmesi, ötekindeyse Napoli yöneticisi Casale'nin örtbas çabası yargıya taşındı. Napoli yönetimi 1861-1906 yıllarında on dört kez görevden alındı.

Böyle şartlar altında belediye başkanlarının kendi halkları tarafından seçilmesi, yerel "yeni adamları" devlet yetkilerinden bazılarını ellerine geçirmeye davet etmek ve "müşteri" sistemlerini yüceltmek anlamına geliyordu. Bunun pratikte getirdiği ise, güneyli vekillerin sıklıkla hükümete "yanaşma" ve ödün verme kapasitelerine göre seçilmeleriydi. Buna dair işaretlerden biri 1891 seçimlerinde görüldü. Crispi'nin hükümeti 400 kişilik bir çoğunluğa sahipti. Ancak sonra kartlarını doğru oynayamadı. İlk oturumdan sonraki hafta içinde güven oylamasını 400 oyla kaybetti. Crispi'nin düşüşünün ardından muhafazakâr halefi olan Marki, di Rudini, ademimerkeziyetçilik sağlayarak güneydeki toprak ağalarının tekrar güçlenmesi için çalıştı; amacı *galantuomo* ile hükümet arasında güçlenen bağların kopmasıydı. Ancak o da "güven" kaybetti. Çaresiz kalan kral, generallerine sarıldı; ondan sonra daha da büyük bir çaresizlik yaşayan oğluysa yüzünü radikal-liberal "teknokratlara" döndü.

Giolitti, İtalyan birliğinin yol açtığı garip bir mirası devraldı: Güney, kuzeyi fethetmişti. Crispi gibi, Giolitti de orta yol bulmak zorunda kaldı. *Ministeriali*'yi memnun etmek zorundaydı; sosyalistlere ülkenin ekonomik hayatının büyük kısımlarını sekteye uğratma fırsatı tanımamalıydı; kuzeydeki radikallere eğitim ve modernleşmeyi savunduğunu göstere-

si şarttı. Aynı zamanda siyasetin Kilise etkisiyle ortaya çıkan yeni bir oluşumla da uğraşmak zorundaydı: *Democrazia Cristiana*'nın[38] kökleri.

İtalyan liberalleri Kilise'nin siyasete müdahalesine kesinlikle karşıydı ve Vatikan'da "mahkûm" kalan, İtalyan ordusunun selamlarına karşılık veren kardinallere çıkışmakta bile beis görmeyen, münzevi Papa'yla uzun süredir savaş hâlindeydiler. Ancak, İtalyan alt sınıflarının siyasete atılması 1890'larda Kilise'nin eline çok büyük bir koz vermiş, Almanların Katolik siyaset aygıtı da Kilise'ye izlemeleri gereken yolu göstermişti. Papa prensip olarak Katoliklerin liberal devleti tanımamaları gerektiği emrini vermişti ama pratikte onların İtalya'nın işleyişinde rol almalarının önüne geçemedi; bir yandan boşanma kanununa engel olamazken, yerel yönetimlerin genişlemesinden de nemalandı. Fransız şehirleri Roubaix veya Tourcoing'daki gösterişsiz Katolik sanayicilerini hatırlatan bisiklet imalatçısı Prinetti veya Brescia'nın, Veneto'nun tekstilcileri bir siyasi grup oluşturmaya fazlasıyla hevesliydi. 1905 itibarıyla Papa, Fransa'yla yaşadığı anlaşmazlıkta İtalyan desteğine ihtiyaç duyar hâle geldi. Kilise'nin yeni üyelerini İtalyan Meclisi'ne katılmaya teşvik etti ("Katolik temsilciler olarak değil, atanan Katolikler olarak"). XIII. Leo zaten 1891'de yayımladığı *Rerum Novarum* adlı meşhur genelgeyle de "sosyal Katolizm" çağrısı yapmıştı.

İtalya böylece Almanların *Zentrumspartei*'sinin bir dengine kavuşmuş ve parti bir süre sonra resmî olarak *Partito popolare italiano* adını almıştı. Bazı yöneticileri, özellikle de Dom Sturzo, sosyal reform diliyle konuşuyordu. Bu, kuzeyde Bergamo gibi yerlerde güçlü tarım işçisi tabanı olan bir partiydi. 1886'dan beri rahipler tasarruf birlikleri kuruyor, köylülere gübre kullanımını öğreten *cattedre ambulanti*'yi[39] teşvik edi-

38 Kilise demokrasisi.

39 "Gezici kürsü" anlamındaki bu kavramla, köylülere modern tarımı

yordu. Yerel aktörlerle sıkça ters düşen parti, böyle durumlarda kendi alt-orta sınıf adaylarını çıkardı. Çok gürültücü bir sol kanatları vardı; üyelerinden biri olan Rahip Murri gerçekten de bir süre sosyalistlerin sıralarında oturdu. Parti toprak reformundan söz ediyordu. Sözcüleri arasında yer bulan Pisalı Profesör Toniolo sınıf savaşının aşılması amacıyla, *corporazioni* adlı loncaların yeniden oluşturulmasını da içeren karmaşık bir yöntem geliştirdi. Mussolini de "şirket devlet" deyimini buna borçludur (ki pratikte bunun anlamı İtalya'yı o zamanlardan beri altüst eden, faydasız kanun maddelerini içeren faydasız bir bürokrasiydi).

Güneye atanan açgözlü yetkililerin yarattığı kargaşayla, İtalyan siyaseti böylece çeşit çeşit liberal içeren bir kitle sahibi oldu, bir Katolik grubu ve solda elli küsur sosyalist (1909) de dahil olmak üzere. Giolitti kuzeylileri birleştirdikten sonra, geldiği yer olan güneydeki "destekçilerinin" oylarından daha fazlasını toplayabildi. Güneyde kısmen solcularla bir ittifak yapıp Katoliklere engel oldu. Liberalleri yalnızca onlara fazlaca sorumluluk yükleyerek susturmayı başardı. Meclis zaman zaman Giolitti'nin uzun soluklu yönetiminden dolayı huzursuzlanıyordu. Giolitti de buna karşılık başarısız olacağını iyi bildiği bir önlem hazırladı: Soldaki güvenilirliğini artırmak için yenilikçi bir gelir vergisi hazırlamak ihtimaller arasındaki gözdesiydi. Ama yeterince oy alamadı. Yerini bazı liberal halefleri aldı: 1905-1906'da Sonnino, 1909-1910'da Fortis, 1912'de Luzzatti, 1914'te Salandra. Bu kişiler en fazla birkaç ay dayandı, çünkü Giolitti'deki olağanüstü yeteneğe, insanın değerini hatırlama erdemine sahip değillerdi.

Giolitti bu dönemdeki "patlamadan" yarar sağladı. Kamu gelirleri iki katına çıktı. Giolitti bayındırlık bakanlığı harcamalarını

öğretmek amacıyla düzenlenen kurs veya eğitim programları kastediliyor. 1839'da Pisa'da yapılan bilim adamları toplantısında ortaya atılan bu proje, 1863 yılından sonra uygulanmış.

1901'deki 69.000.000 liretten 1908'de 123.000.000'a, 1912'deyse 465.000.000'a çıkardı. Bunun içinde yol yapımı ve arazi ıslahı da vardı. Bu konuda sendikalara danıştı ve Emilia'da sorumluluğu onlara verdi. Messina'nın yaşadığı korkunç depremden sonra ödenekler oraya atanan memurlara gönderilince sonuç beklendiği gibi oldu. Posta-telgraf bakanlığı ve ulaştırma bakanlığı, siyasi aygıtların aşikâr hedefleri hâline geldi. Devlet işlerindeki sayısız küçük pozisyonun doldurulması bu bakanlıklara bağlıydı, bu yüzden de hem bölgelere atanan memurlar hem de (zamanla) Kilise üyeleri için bu bakanlıklar kilit önem teşkil etti. Bonomi'nin "Sosyal Kredi Partisi" gerçekte yalnızca parlamentoda kurnazca manevralar yaparak mevki elde etmek için kurulmuştu, savunduğu elle tutulur bir meselesi yoktu. Partiler arasında uyum olduğu bile pek söylenemezdi.

Hepsi kendi içinde hangi ittifakı yapmaları konusunda ciddi tartışmalar yaşıyordu. Bazı bölgelerde Katoliklerle liberaller işbirliği içindeydi; bazılarında liberallerle solcular; güneyin büyük kısmında liberallerle atanmışlar veya Katoliklerle atanmışlar kolkolaydı. Bu yüzden de parti içi gruplar yerel müttefiklerini gücendirme ihtimali olan parti politikalarından uzaklaşıyordu. Nakliyat yardımı, demiryollarının kamulaştırılması veya herhangi bir kamulaştırma -mesela Giolitti zamanındaki üç büyük sorun- mevzu olunca parlamentoda ancak büyük bölgesel rüşvet ağıyla açıklanabilecek tuhaf işbirlikleri görülebiliyordu. Gerçek şuydu ki bürokrasinin büyük kısmı, örneğin yerel yöneticiler, işlerinde içişleri bakanlığına bağlıydı ve bu bakanlık genelde rant içeren tamamen yerel çıkarları için partilerce işgal veya istismar edilebiliyordu. Kuzeye kıyasla daha çok güneyde görülse de bürokrasi de rüşvetçiliğe teslim oldu. 1911'de Molfetta'da, atanan memurların, haydutları ve muhalifleri sopalarla sandıktan uzaklaştırdığı ara seçimde de görüldüğü üzere, seçimlerdeki bariz usulsüzlüklere göz yumuluyordu.

Sistem 1910'da çözülmeye başladı. Rusya'da olduğu gibi, İtalya'da da enflasyonun artacağı besbelliydi ve hem kırsal alanda hem şehirlerde konuyla ilgili sorunlar yaşanıyordu. Tekrar devrimci çizgiye savrulan sosyalistler, Giolitti'nin sisteminin işleyen kısımlarını savunan Bissolati'yi yok saydılar. Ancona gibi bazı şehirler Haziran 1914'te "Kızıl Hafta" düzenlediler. Giolitti boyunu aşan bu siyasi çözülme karşısında kendini geri çekmekten başka bir şey yapmadı. Büyük grevler sırasında hiçbir şey yapmadı (tıpkı 1921'de başbakanlığının son döneminde genel greve gidilince yurtdışı tatiline çıkması gibi). Cevap sayılabilecek tek hamlesi siyaseti daha da karmaşık hâle soktu: Katoliklerden ve sosyalistlerden destek bulma amacıyla, genel seçim hakkı için bir kanun tasarısı hazırladı. Ancak 1912 seçiminde kuzeyde 70 sosyalist koltuk kaybetti, kitlesel bir Katolik partisi de mecliste yer bulamadı; güneyde ise "çekimserlerin" sayısı azımsanmayacak kadardı ve atanmışlar "liberal" kimlikleriyle görevde kaldı.

Bu, dürüst bir davranıştı fakat herkesi çaresizliğe sürükleyebilecek bir durumdu. Sistemin temelinden yıkılmasını vaat eden sosyalist devrimci kanat birçok aydını cezbetti. Dürüst liberallerin birçoğu umutsuzluğa, kötümserliğe kapıldı. Bazıları da kendilerini üzücü bir anlayış olan, Viyana'nın karakterine işlemiş olan hazcılığa verdi. Yine de D'Annuzio'yu takip eden ve düşünmekle çaresizlikten öteye varılamadığı için düşünmeden yürütülecek emperyalist milliyetçiliğe teslim olanlar vardı. 1908'den itibaren Floransa'da *La Voce* isimli dergiyi çıkaran bir grup kişi ise histerik milliyetçilik ve zorbalık içeren, "faşizme" öncülük eden bir dil kullanıyordu.

Getirdiği sistem 1890'larda çözülürken Crispi, çareyi emperyalizmde bulmuştu. Bir dış kriz yaratılınca devlette moralin bozulmaması gereğinin anlaşılacağını umuyordu: Atanmışlar bile vatanseverlik mevzubahis olunca tavır değiştirebilirdi, özellikle de zafer kazanılacaksa. Giolitti de aynısını 1911'de yaptı. İkinci Fas krizinin ardından Batı güçlerinin Almanya'yla arası bozul-

muştu; her ülke İtalya'nın yanındaydı. Ruslar, 1909'da Racconigi'de Sazonov ile Tittoni arasında gerçekleşen toplantının ardından, İstanbul ve Çanakkale Boğazları hakkındaki kendi planları için İtalya'dan destek istedi. 1911 sonbaharında Trablusgarp'ı işgal eden İtalya, büyük zorluk çekse de burayı elinde tuttu (Lozan Anlaşması). Tabii bu kaçamak başkalarının da iştahını kabarttı. Ordu, kendisini devlette düzenin koruyucusu olarak görmeye başladı; milliyetçiler hem *Italia irredenta*'nın, yani Avusturya'da İtalya'nın işgal ettiği toprakların hem de Venedik'in Dalmaçya mirasının kaderi konusunda telaşa kapıldı. Vaziyete bakılınca, İtalyan işgali sanki Habsburg Hanedanı'nı birkaç haftada yok edecekmiş gibi duruyordu. Temsilciler Meclisi'nde çoğunluğun bu harekâtlara itiraz ettiği doğruydu. Ama artık vekilleri ciddiye alan çok az İtalyan vardı. Kralın, ordunun, hükümetin ve mafya organizasyonlarının savaş arzusuyla düzenlediği perde arkası manevralar, vekilleri bir kenara atmıştı. 23 Mayıs 1915'te İtalya ile Avusturya-Macaristan savaşa girdi. Ancak çarpışma, hiç de generallerin düşündüğü kadar kolay geçmedi. Isonzo'daki savaş batıdaki kadar dehşet doluydu, o kadar zordu ve liberal İtalya'nın dağılmasında son darbeyi vuran da bu oldu.

Fransa

Üçüncü Cumhuriyet, aristokrasinin siyasette baskın rol oynamadığı tek ülke olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da hayli dikkat çekti. 1870'lerdeki tuhaf *République des ducs*[40] döneminin ardından, Fransız devleti gayet bilinçli şekilde burjuvalaşmıştı. Bu hâl, başka her yerde son derece aristokratik biçimde işleyen bir kurumda gözler önündeydi: Dışişleri bakanlığı. Fransız büyükelçilerinin bile bazıları orta sınıftandı. Fransız-Rus ittifakına rağmen, Rus meslektaşları bile bazen Alman muhataplarını tercih ediyordu. 1914'te Londra'da Avusturya-Macaristan

40 Dükler Cumhuriyeti.

Büyükelçisi Kont Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein, Alman Büyükelçisi Prens Lichnowsky ve Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff arasında, unvanlarından da belli olacağı üzere, ulusları aşan bir yakınlık vardı. Fransız mevkidaşları Paul Cambon'dan da, onun Berlin'deki kardeşi Jules'tan da, St. Petersburg'daki tipik "ufak sevimli adam" Maurice Paléologue'dan da çok farklılardı, çünkü ikinci grup kesinlikle "meritokrasi" ürünüydü.

1870'teki kargaşanın ortasında alelacele kurulan ve ancak 1875 anayasasıyla düzgün bir şekil alan Üçüncü Cumhuriyet, 1870'lerin sonuna kadar Kilise'nin ve *seçkin isimlerin* baskısından azadeydi. Cumhuriyetler, başka yerlerde devletin düzgün işlemesini sağlayarak kendilerini meşru kılan resmî monarşi ve aristokrasiler içermediği için, Fransa'daki de neredeyse kelimenin tam anlamıyla "burjuvaydı". Hollanda, İsviçre ve Amerika'daki seçkin örnekler kadar bunların hepsine ilham olan, Roma'daki ilk cumhuriyeti de göz önünde bulunduran Fransız Cumhuriyeti, her bireyin bir diğeri kadar kıymet gördüğü bir devlet olma hedefindeydi. Kendi kendine yetebilen bireyin sorumluluk bilinciyle kendini yönetebildiği bir sistem temin etti, kurumları da zorba rejimlerin tekrar ortaya çıkmasını engelleyecek şekilde tasarladı. Birleşik Devletler'e Özgürlük Heykeli'ni veren de Fransa Cumhuriyeti'ydi.

Cumhuriyetteki siyaseti bu kadar karmaşık kılan da bir yerde bu ilkeydi. 1870-1940 yıllarında 108 hükümet değişti (Büyük Britanya aynı sürede on beş hükümet gördü). Milletvekilleri "şipşak" oylamalarla her hükümeti indirebiliyordu. Kendileri ise organize olmaktan o kadar uzaktı ki, içlerinden herhangi bir grubun nereye yönlenebileceğini hiç kimse kestiremiyordu. 1910'da *Chambre*[41] bazı gruplar oluşturmaya çalıştı, meydana gelen on grup arasında öne çıkanlardan biri de "bağımsızlar" oldu. Ötekiler çaresizce bölünmeye meyilliydi, Sosyalist Parti dışındaki partiler de sağlam bir varlık gösteremiyordu. Baş-

41 Meclis.

bakan 1934'e kadar kanunen önemsizdi, cumhurbaşkanının da gücü hayli kısıtlıydı. Ne kadar tuhaf görünse de bu sistem 1914'e kadar epey iyi işledi. Diğer Avrupa ülkelerinden birçok kişi Fransa'da doğmuş olmayı yeğledi.

Bu monarşiler çağında anormal görünen Fransız hükümet sistemi, radikal liberallerin eski rüyalarından birinin ifadesiydi: Devlet kamu hizmetiyle, eğitimle ve savunmayla ilgileniyor, insanları da kendi işleriyle ilgilenmeleri için kendi hâllerine bırakıyordu. Parlamento biraz mülkü olan özgür insanların temsilcilerinin toplandığı bir meclisti; aristokratik, askerî ve Kilise odaklı zorbalıkların önüne geçecek kadar güçlüydü. Elbette Fransa'da sağcılar, solcular, orta yolcular vardı ve siyasetteki rolleri -bölünmeleri, ittifakları, çağın ana sorunlarına göre mevzi almaları- diğer parlamenter ülkelerdeki örneklerinden çok da farklı değildi. Bu yüzden 1890'ların ilk yarısında Caprivi yönetimindeki Almanya'da da olduğu üzere, toplumsal meseleleri hâlletmek için birkaç kafa karıştırıcı deneme oldu: Tirard gümrük vergisinin düşürülmesini; Freycinet askerî harekâtların daha kapsamlı hâle gelmesini; Dupuy, Paris'teki *Bourse du travail*'in[42] kapanmasını; Léon Bourgeois kooperatiflerin (*Mutualité*) lağvını, Casimir-Périer birçok geçici bakanlık varlığını sürdürürken anarşi karşıtı *lois scélérates*'ın[43] ortadan kaldırılmasını; Jules Méline ise yüksek vergiye tabi bir sanayi-tarım birliğinin kurulmasını (1892) ve Dreyfus karşıtı bir emperyalist tavır benimsenmesini (1896-1898) istedi. Daha küçük ülkeler şöyle dursun Almanya, İtalya ve Büyük Britanya'da bile bu mevzular tek bir hükümetin

42 Paris'te 19. yüzyılın sonlarında kurulan ve 20. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan işçiler arasında karşılıklı yardımlaşmayı, eğitimi ve örgütlenmeyi amaç edinmiş bir işçi örgütü.

43 Fransızca sözlük anlamı "kötü yasalar" olmakla birlikte bu kavram Türkçeye "haydut yasalar" şeklinde çevrilmektedir. Söz konusu kavram 1870'lerde gerçekleşen şiddet eylemlerinin tekrarlanmasını engellemek amacıyla çıkarılan üç yasanın 1893-1894 döneminde meclisten çıkarılan bir yasayla kaldırılmasını hicvediyor.

işleyişine dahil oluyordu. Fransa'daki sistemin tuhaflığı ise bunların genelde aynı kadrodan oluşan kısa ömürlü bir dizi hükümet tarafından ayrı ayrı ele alınmasını gerektiriyordu.

Fransa'daki hükümet istikrarsızlığı İtalya'da yaşananlardan çok da farklı değildi, sebepleri de benzerdi. Vekiller tamamen bölgesel çıkarlarını gözeterek yol yapımı, okul kredisi, müşterileri için ziynet gibi bir çeşit iltimas için içişleri bakanına baskı yapardı. Bakan onlara istediklerini vermezse de "muhalif" saflara katılırlar; günün büyük meseleleri (emperyalizm, gelir vergisi, sosyal reform vb.) hakkında herhangi bir ciddi yorumda bulunmaksızın hükümeti "şipşak" oylamalardan biriyle düşürmeye çalışırlardı. Tıpkı İtalya'da olduğu gibi bu adamları, oyunun nasıl oynandığını anlayan ve hatırı sayılır kişisel karizmaları olan siyasi aktörler organize ederdi. "Kaplan" lakaplı Clemenceau'yla kişisel bağ kurmak, parti sınırlarını aşan bir şeydi.

Ancak, bu işleyiş İtalya'da veya İspanya'da olduğundan çok daha sıkı sınırlarla çevriliydi. O ülkelerde parlamenter siyaset önemli ulusal sorunlardan biraz uzaklaşmış bir oyun hâline gelmiş ve savaş sonrası karışıklıkta iki ülke de faşizme teslim olmuştu. Fransa'da ise erkekler için gerçek bir genel seçim hakkı mevcuttu, dolayısıyla *caciquismo* (yani yerel siyasetin bir "patron" tarafından yönlendirilmesi) çok daha nadir görülüyordu. Pek fazla siyasi şiddet yoktu. Püriten cumhuriyet aydını diyebileceğimiz bir kesim vardı. Senato, hükümet zorbalığı karşısında ciddi bir engeldi. Bürokrasi genel açıdan rüşvete kapalıydı ve bazı olağanüstü adli yanlışlar yapılsa da (1907'de, Dreyfus'a suikast düzenlemeye çalışan bir adam yalnızca üç ay hapse çarptırıldı) hukuk alınıp satılamıyordu. Fransız vekiller birçok hükümeti önemsiz sebeplerle sık sık düşürebiliyordu ama önemli ulusal sorunlar (vergi sistemi, sosyal reform, eğitim, emperyalizm vs.) karşısında bölünen, birleşen, mevzi değiştiren solcular, sağcılar ve merkezciler

mevcuttu; bu yapı, eğer hükümetleri topluca ele alırsak, Fransız siyasetini, vatandaşlarına geniş seçme hakkı tanıyan diğer zengin Avrupa ülkelerindeki siyasete benzer kılıyordu.

Buna rağmen önemli farklılıklar da vardı. Fransa birçok Avrupa "kuralını" yıktı. Neredeyse başka her yerde liberaller 1880'lerde parlamento çoğunluğunu kaybetmişti: Sağ (muhafazakârlar ile dindarlar) ve sol (sosyalistler) vekillerin toplamı onları geçiyordu. Fransa'daysa böyle olmadı. *Chambre des Députés*'de[44] sağ ve solun toplam temsili beşte ikiydi. Merkezci hükümetlerin muhalefetten ciddi denetlemeler gelmeksizin, neredeyse tek parti hükümetleri gibi sürekli hüküm sürmesi mümkündü. Sık değişen hükümetlere rağmen bakanlar daha uzun süreler dayandı. Sağcı erkeklerin bir süredir yetki sahibi olduğu 1879'a dek 63 bakan görev almış, bunların ise yalnızca beşi tekrar koltuklarına oturabilmişti. Fakat 1871-1914 yıllarında toplam 561 bakan görev aldı, 217'si yalnızca bir, 103'ü iki, 71'i üç, 48'i dört, 122'si ise beş veya daha fazla hükümette yer buldu. Hükümetler merkezciydi ama bazen, kendi açgözlü destekçilerine abartılı bağımlılık duymamak ve sağa ya da sola yaranmak adına belirli bir bakanı göreve getirebiliyor ve böylece kendi takipçilerinden bir kısmının oyundan vazgeçebiliyordu. Bütüne bakacak olursak Üçüncü Cumhuriyet merkezin ve solun rejimiydi, sağın muhalefette olması zamanın Avrupa'sında sık görülen şey değildi. Bu "sınıf savaşı" ancak yüzyılın sonunda, özellikle de Jules Méline'in etkisiyle merkezi ve sağı bir araya getirdi; gidişat da ancak 1910'dan sonra, büyük çalkantılar yaratıp cumhuriyet tarihindeki en hızlı hükümet değişimlerine (dört yılda on hükümet) sebep olunca netleşti.

1910 itibarıyla ulusal alarm ve soldan yaklaşan tehlike hisleri o kadar yüksekti ki merkezdeki ciddi siyasetçiler "ciddi" bir hükümet sahibi olmak istedi. *Chambre*'ın kendisi partiler kurmak zorunda bırakıldı (sonuçta ortaya on grup çıktı, "bağımsızlar"

44 Temsilciler Meclisi.

epey büyük sayıdaydı). Aristide Briand hükümetlerin ücra seçim bölgelerindeki derin oy havuzlarından gelen, yerel çıkar gözeten temsilcilere bağımlılığın sonlandırılması ve nispi temsil sistemine geçilmesi için büyük çaba harcadı. 1913'te Raymon Poincaré cumhurbaşkanı seçildi ve makamının gücünün artırıldığı bildirildi. Bu adımlara karşı çeşitli zekice yöntemlerle büyük tepki gösterildi ve savaş gelip çattığında cumhuriyet sistemi etraflıca gözden geçirilmeye ihtiyaç duyuyordu.

İşte o zaman ortaya çıkan ve hayatta kalan, resmî teammülleri aradan çıkarabilecek kadar güçlü merkez siyaset, Üçüncü Cumhuriyet'e damgasını vurdu. Sağ ve sol, başka her yerde olduğundan daha zayıftı artık. Bu da Fransa'nın o dönemki sosyal ve ekonomik yapısını açıkça yansıtıyordu. Büyük işletmelerin, sendikaların ülkesi değildi burası. Avrupa'nın birçok kuralını yıkmıştı. Diğer ülke nüfusları iki katına çıkarken Fransa'daki artış hayli düşüktü: 36.000.000'dan 39.000.000'a çıkmıştır. Üstelik çok az göç veren Fransa, 1.000.000 göçmeni de ülkeye kabul etti. Ancak, diğer Büyük Güçler'e kıyasla çok daha "köylü" kaldı. 1910'da Fransa'nın yüzde 56'dı, nüfusu 2.000'in altında olan yerlerde ikamet ediyordu; sanayi ülkeleri arasında ikincilikten dördüncülüğe gerilemişti (Almanya ve Rusya onu geçmiş, aradaki fark da giderek açılmıştı). Başka bir ülke olsaydı, köylülük oranının bu kadar yüksek oluşu yoksulluk getirirdi. Fakat Fransa zengindi: Maaş düzeyleri İngiltere'nin gerisinde olsa da Almanya'nın önündeydi. Britanya'nın ihracatı 4.000.000.000 sterlinlik bir sermayeye denk gelirken Fransa'daki miktar 2.000.000.000 sterlindi; başka bir deyişle Almanya'nın neredeyse iki katı. Başka ülkelerde köylü oranının yüksek olması neredeyse otomatikman siyasetin tepkiden devrime kadar uzanan bir yelpazede ilerlediği anlamına gelirdi. Fransa'daysa hüküm merkezin elindeydi ve siyasi modeli merkezin fraksiyonları belirliyordu.

Fransa karakterinin büyük kısmını iki medeniyetin sentezine borçluydu: Akdeniz ve Atlantik. Üçüncü Cumhuriyet'in altında da hem bu köklü ayrım hem de "*c'est le Nord qui travaille et le Midi qui gouverne*"[45] düsturu yatıyordu. Buna rağmen, burada bile tuhaflıklar vardı. Fransız Protestanlığının temeli güneyde, Languedoc'teydi ama *Nord*'da, Belçika ve kuzey Fransa'da Max Weber'in tezinin bir kulaktan girip ötekinden çıktığı noktaya dek birçok büyük sanayi (Roubaix'deki Mottes gibi) koyu Katolik'ti. Eski rejimden miras kalan ve başka yerlerde "modernleşme" etkisiyle bulanıklaşmış olan bölgesel tuhaflıklar, Fransız tarihi üzerine genelleme yapmayı sakıncalı kılıyor. 1848'de Ledru-Rollin'den 1945 sonrası komünist tercihlerine kadar sürekli solcu adayları seçmesiyle öne çıkan Doubs köyünün komşuları sağın adaylarına oy verirdi. Doubs'nun bu tercih hakkında söylenebilen tek şey de köyün devrim sırasında cumhuriyetçi bir papaza sahip olmasıydı.

Endüstri ve tarımda bağımsızlık geleneği Fransa'da o kadar sağlam şekilde sürdü ki, bunun içinden sosyalizmin çıkması, siyasi iklime uyum sağlaması ve sanayi karakterinden bazı ödünler vermesi kaçınılmazdı. Büyük ölçekli sanayi gelişimi, Almanya'dakinden çok daha azdı. 19. yüzyılın ortasında Fransa o zamanlar "makine sistemi" olarak bilinen şeyi kullanarak metal ve tekstil sanayilerine kavuşmuştu. İki sanayinin de hem pazarı hem de bu pazarları sekmek için kullanılacak kaynakları çok açıktı. Kullandığı kömürün üçte birini ithalatla elde eden Fransa, uzunca bir süre kendine yetecek kadarını üretemedi; yani sanayi gelişimini sekteye uğratan faktörlerin başında bunun geldiğini söylemek mümkün. Sanayi yalnızca kuzeyde, doğunun bazı kısımlarında, Ron Vadisi'nde ve Loire'ın yarı kırsal madenleri gibi bölgelerde mevcuttu. Genel açıdan 1880'lerde durağanlaştı, büyük kısımları daha sonra da hareketlilik kazan-

45 Kuzey çalışır, güney yönetir. (ç. n.)

madı. Üçüncü Cumhuriyet ile 1914 arasında ekonomik büyüme hep yavaş kaldı, yüzde 1'in birazcık üzerinde seyretti.

Bunun nedenini hemen görmek zor değildi. Fransa köylü ağırlıklı nüfusuyla sanayi ülkeleri arasında farklı bir yerdeydi. Bu dönemde şehirli nüfusu yüzde 33'ten 44'e yükseldi ama büyümenin büyük kısmı Marsilya, Lyon ve Paris'te gerçekleşti, 1914 itibarıyla çok sayıda büyük şehre sahip olmuş Büyük Britanya ve Almanya'nın aksine. Bunlar büyük ve modern şehirler olmalarına rağmen, Fransa'daki birçok insanın doğrudan veya dolaylı olarak tarıma dayalı hayat sürdüğü gerçeğini gizliyorlardı. Yalnızca yirmi kişiden biri doğum bölgesinin dışında yaşıyordu, Rusya'da bile bu oran yedide birdi. Elbette ülkeden ayrılanlar da olmuştu (1870'lerin sonunda yaklaşık 800.000 kişi, 1890'ların sonunda ise bundan biraz daha azı) ama örneğin kendi koyduğu gümrük vergisi için propaganda yapan Jules Méline, *le désert français*[16] deyimini çok saçma buluyordu. Köylerde bir değişim olduğu doğruydu, "Büyük Buhran" sırasında zanaatkârlarının büyük kısmını kaybettiler, çünkü yakın şehirler bu kişilere daha yüksek ücret teklif etti, haksız rekabet oluşturdu ve zanaatkârlar başka yerlerde iş buldu. Bununla birlikte, köyler yine de güçlü kaldı. 1906'da yaklaşık beş Fransız'dan ikisi geçimini çiftçilikten kazanıyor, bir diğer beşte biri ise onlara tedarik sağlıyordu. Fransa kırsalındaki küçük köyler (Céline'in *Eurcques sur Ourcques*'u) güzel işliyordu.

Üçüncü Cumhuriyet'in asıl tuhaflığı, 18. yüzyıldan miras kalan, 5.000-25.000 kişinin yaşadığı, çok sayıda küçük pazar kasabasıydı. Bu kasabalarda bazı *chefslieux de département*[17] vardı: Tulle, Guéret, Gap, Rodez, Saint-Lô, Carcassonne gibi. Bu özellikle Midi'de önemliydi, dolayısıyla buradan birçok siyasetçi çıktı. 1890 sonrası Fransa bir güney cumhuriyetiydi.

46 Fransız çölü.

47 Bölge şefleri.

Fransa çiftçilerin aileleriyle küçük arsalarda çalıştığı, klasik bir köylü ülkesi hâline geldi. 1826'da 10.290.000 parça toprak varken 1881'de bu sayı 14.300.000'e yükseldi. 40 hektarın üstündeki mülklerde bulunan arsalar, küçük mülklerin artmasıyla 1882'deki toplam 22.000.000'dan 1908'de 16.300.000'e düştü. Büyük Britanya'da 5.000 hektarın üzerinde toprağı olan 2.184 mülk sahibi ülkenin yarısına sahipti; Fransa'da ise 100 hektarın üzerinde toprağı olan 50.000 mülk sahibinin hepsi ise ülkenin ancak bir çeyreğine sahipti. Fransız köylülerin elindeki toprak oranı hâlâ Henry George'un idealine ulaşmamıştı ve asiller bazı yerlerde gayet güzel yaşamlar sürüyordu: Özellikle Maine, Anjou ve Poitou'da; Hautes-Alpes, Cher, Bouches-du-Rhône bölgelerindeki toprağın yarısından fazlasına sahiplerdi, Var da dahil olmak üzere on bir farklı yerde de yarıya yakın kısım onlarındı. Ancak genel açıdan, ülkenin üçte birinden fazlasındaki (hatta bazen ötesindeki) büyük arazi sahipleri, Rusya'daki denklerinin çok daha iyi bildiği bir gerçeği keşfetti: Eğer işçi olabilecek kişiler küçük topraklara sahip olursa o zaman bu topraklar birincil önem kazanırdı. Savaş aslında en geç 1840'larda kaybedilmiş, "Büyük Buhran" da bardağı taşıran son damla olmuştu. 1900 itibarıyla ülkenin yaklaşık üçte biri zengin çiftliklerle kaplıydı, tıpkı Seine-et-Marne'dan Paris'e tedarik sağlayan 8.000 çiftlik gibi; kalan üçte ikilik kısımsa orta ve küçük ölçekli çiftlikler arasında bölünmüştü. Creuse, Corrèze, Ardèche gibi verimsiz topraklarda doğal olarak daha çok küçük çiftlikler yer alıyordu. Fransa'da 1914'e dek gayrimenkuller bankacılıktan çok siyasette önemli sayılsa da ülkedeki yapının, Büyük Britanya veya Rusya'daki devasa toprak sahipliğiyle uzaktan yakından alakası yoktu.

Kendi toprağına sahip "güçlü köylülerin" varlığının dayattığı bir takım neticeler vardı. Bunların birincisi, küçük kırsal kasabalardaki küçük aile çiftliklerinin kendilerine bağlı yaşayanlara ve genel açıdan tarıma destek olabilecek şekilde hayatta kalmalarıydı: Hem "üçüncül sektör" hizmetleriyle hem de köylülerin ihtiyaç duyduğu ürünlerle. Büyük sanayi firma-

ları yalnızca kuzeyin sanayi bölgelerinde varlık gösterdi, diğer yerlerde küçük firmalar hüküm sürdü. 1870'te 1.750.000 "bağımsız" esnaf tarafından ödenen *patente* vergisi,[18] 1906'da 2.300.000 mükellefe ulaşmıştı; bu sayı tüm Rusya'dakinin neredeyse iki katıydı, üstelik Fransa nüfusu 1870 sonrasında çok artmamıştı da. Sanayide bile o kadar çok işçi bağımsız zanaatkârlık yapıyordu ki, işçilerin dörtte biri "serbest çalışan" olduğunu iddia ediyordu. Bu durum 1930'ların sonuna kadar, yani taşımacılık sayesinde toplu üretilen ucuz ürünler kırsal kesimlere ulaşana dek çok da değişmedi.

Tüm bu yapının temeli gayet basitti: Bağımsızlar çok çocuk yaparsa mülkleri daha fazla bölünür ve işlemez hâle gelir; ayrıca doyurulması gereken kişi sayısı da artardı ki bu durumun acısını maalesef Fransız kızları çekmiştir. Lot-et-Garonne'daki ailelere ikinci çocuğun doğumunda baş sağlığı dilenirdi. Fransa'nın kendine has arazi yapısı çocuk sayısının sınırlandırılmasına dayanıyordu ve bu, savaşlar arasında nüfusun düşmesine yol açtı. 1891'de bazı tehlike işaretleri görülmüştü. Dr. Bertillion adındaki kişi hükümetin neler yapabileceğini merak etti. Gebelik kontrolü *La Génération consciente* (aile planlaması) adlı bir dergi çıkarıldı. Kilise bundan endişe duydu ve erkekleri azarladı, azarlananların din karşıtı tavırları da elbette azalmadı. Eugen Weber'in aktardığına göre, daha ilkel bölgelerde, alınan bebekler domuzlara yediriliyordu. Tüm bunlara zıt olan bir şeyse Fransızların büyük tasarruflarıydı: Halk, yılda 2.000.000.000 frank biriktiriyordu. Kırsal alanda yaşayan kitleler birikimlerini genelde şu meşhur yastık altılarında saklıyordu. Şehirlilerse tasarruflarını birçok kurumda tutuyordu ama bankalarda değil; John Law'un kâğıt para üzerindeki cesur deneyiminden beri bankalara kötü gözle bakıyorlardı; daha çok *caisses* adı verilen fonlara yatırım yapılıyordu ve bu kurumların para konusunda tedbirli davran-

48 Ticaret vergisi.

maları lazımdı; öyle yaptıkları da Fransız sanayisinin yaşadığı zarardan belliydi.

Fransa 1880'lerde İtalya veya Rusya'dan çok da farklı olmayan şekilde, büyük kırsal nüfusun etkisiyle duraklamaya geçti. Fakat "Büyük Buhran" Fransa'da da etkisini gösterdi, Freycinet Planı çerçevesinde devlet yatırımları gereken yardımı sağladı. Zanaatkârlar köyden şehre taşındı; tarım bir noktaya kadar makul hâle getirildi. Şarap üreticileri filokseradan fena etkilendi; bu hastalık Fransız şarap üretimini 1870'lerin ortasından 1880'lerin ortasına dek dörtte üç oranında düşürdü; mandıracılık ve kırsal lüks üretime (deri gibi) yönelim görüldü. Bankalar modernleşmeye zorlandıysa da firmalar otofinansman sayesinde kendi masraflarının çoğunu karşılayabildiği için durum İtalya'daki kadar dramatik değildi. *Paribas*, *Banque de l'Union Parisienne* (Schneider, 1904) ve *Banque française pour l'industrie et le commerce* (Rouvier, 1901) sanayi yatırımlarını uzun uzadıya değerlendirdi ve 1914 sonrasındaki patlama yıllarında çiçek açtı: *Paribas*'ın kârı 1914'te yüzde 35'ti, daha temkinli bir kurum olan *Crédit Lyonnais*'de ise bu oran yüzde 16,4'tü. Neredeyse tüm Fransız bankaları, devletlerinin de izniyle müşterilerini Rus fonlarına yönlendirdi. 1914 öncesindeki on beş yılda yapılan 45.000.000.000 frank yurtdışı yatırımın dörtte biri Rusya'ya gitti.

"Büyük Buhran" diğer ülkelerde görülenin aksine Fransız tarımına o kadar da büyük bir darbe vurmadı, çünkü çok daha az çocuğu olan ve pazar istikrarına sahip Fransız köylüsü bu dönemin sonuçlarından korunmuştu. Zanaatkârlardaysa daha ucuza üretilen ürünler yüzünden durum farklıydı; muhafazakâr bankacılık da azalan faiz oranlarından kötü etkilenmişti. 1890'lardaki hareket, tüm bunlar bir araya gelince başlarda bunaltıcı oldu fakat sermaye ve işçi harekete geçmeye zorlanınca Fransa eldeki en iyi yeni teknolojileri ve kendi köklü yeteneklerini kullanarak yeni sanayiler üretti. Lyons

ipek işçileri Japon ve İtalyan rekabetini karşılarında bulunca daha önceden çöpe atılan *filés de schappe* adlı ipek liflerini kullanmanın bir yolunu buldu. Ucuz enerjiyle ilgili sorunsa elektrikle çözüldü. Rhône Vadisi ve Fransız zanaatkârının anavatanı olan Lyons, hidroelektrikten tıpkı Milano kadar kâr etti. Fransa'nın arka bahçelerde yaptığı verimli tamircilik yeterliğine paralel ilerleyen otomobil ve havacılık sanayileri oldukça başarılı oldu. İşe Billancourt'daki bir kulübede başlayan Renault 1914 itibarıyla Rusya'da iki fabrika sahibiydi; benzer bir başlangıcı olan Citroën de 1917 itibarıyla, altı haftalık bir sürede bir tank fabrikasının planını, inşasını bitirip tesisi kullanabilecek kapasiteye kavuşmuştu. Panhard, Levassor ve Peugeot da onlara katıldı; motorlu arabaları için yedek parça hizmetlerinin çoğalması da (örneğin Michelin lastikleri veya V8 çok silindirli motoruyla *Zénith*) bu bölgenin topyekûn iyiye gideceğini garanti altına aldı. Edouard Herriot yönetimi altındaki Lyons çok mağrur bir şehirdi ve buranın radikal gazetesi *Progrés*, tıpkı Toulouse'daki *Dépêche* gibi, Fransa'nın *Manchester Guardian*'ı veya *Glasgow Herald*'ı gibiydi.

Bir de St. Gobain'de kimya sanayi geliştirildi; 24.000 işçinin çalıştığı bu sektörde Alman teknikleri kullanıldı. Sicilya kükürdüne bağımlılıktan kurtulmak için kömür, doğalgaz ve amonyum sülfat kullanılarak süper fosfatlar üretildi. Elektrik sanayisi de iyi gitti ve Bréguet eli işe yatkın kadın işçileri kullanarak ampul üretti (tıpkı doğu Hollanda'da Philips'in yaptığı gibi). Bir de elektro-kimya sanayisi gelişti: Elektroliz, Hérault'un alüminyum üretimine yardımcı oldu ve Fransa alüminyumun temel malzemesi boksite sahip olduğundan dünyanın en büyük üreticisi hâline geldi. Birinci Dünya Savaşı'nda rakiplerine göre zayıf kalan ağır sanayisine rağmen Almanya'dan daha fazla top mermisi üretti (1918'de her ay Almanya'nın 7.000.000 üretimine karşılık 11.000.000). 1914-1918 yıllarındaki işçi hareketliliği hariç, bunun en büyük sebebi Fransa'nın kimya ve elektrik sanayilerine uyumunda yatıyordu. Birinci Dünya Savaşı boyunca

havacılıkta dünya liderliği Fransa'daydı (fakat siviller için ilk düzenli hava taşımacılığını gerçekleştiren bir Avusturyalı oldu, tuhaftır ki 1918'de Viyana-Kiev hattında düzenlendi).

1880'lerde durgunluğa giren Fransız ithalatı, 1875 seviyesini 1897'de tekrar yakaladı ve 1914'e kadar geliri iki katına çıkardı. Yeni sanayiler, başarılı bankalar ve ürünler 1914'ten önce hatırı sayılır bir patlama yarattı, tıpkı İtalya'da yaptıkları gibi ama Fransa'da daha sağlam bir temelle. 1896-1914 yıllarında büyüme oranı iki katına çıktı (yüzde 2.4) ve François Crouzet tarafından belirlenen "dinamik bölgelerde" 1896'da önceki yüzde 2.97'den 5.2'ye yükseldi. Belki de tüm bunların temeli kırılgandı. 1930'larda uluslararası mali istikrarın çöküşü ve ürün fiyatlarının düşüşü, İtalya'da ve Rusya'da olduğu üzere Fransa'nın tarım temelli ekonomisini de bozguna uğrattı. Yine de 1914'ten önceki çağ *Belle Époque*[49] ile birlikte anılıyordu.

Paranın kırsal alandan şehre aktarımı ve 1896 sonrasında iki tarafta da artışı bir emlak patlamasına yol açtı. 1880'lerin büyük kısmında bina yüksekliklerine sınırlama getirilen Paris'te günümüzde karakteristik özellik taşıyan Rönesans tarzı "mansart çatı" binalar yapıldı (Place de la Concorde'a bakan Hôtel Talleyrand, Rotschildler tarafından satın alındı ve klasik yapısına bir de mevzubahis çatı eklendi). Tıpkı Herriot ve Augagneur'ün Lyons'da yaptığı gibi, Hénard da Paris'in genişlemesini planladı; 1900'deki dünya fuarının ertesinde, üzerine fuar çadırlarının kurulmuş olduğu Champ de Mars kısmen de olsa Avenue de la Bourdonnaye'nin hemen kenarına dikilen uzun, şık bloklara teslim oldu ve burjuvazi, *huitème*'in "şehir" alanlarından göç ederken, sol kıyıdaki *sep-*

49 "Güzel Çağ", Fransa-Prusya Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki döneme (1871-1914) verilen isim. Avrupa'nın büyük bir kısmında barışın hâkim olduğu bu döneme; bilime, edebiyata, okuryazarlığa ve bütün dallarını kapsayacak şekilde sanata ve estetiğe duyarlı bir hava egemendi.

tième[50] de tıpkı *seizième*[51] gibi herkesin yerleşmek istediği bir yer oldu. Fransızların kendilerini (ve başkalarını) kullanma yeteneği, diğer ülkelerde açılış saatleri konusunda dayatılan gereksizce sıkı mevzuatlara tabi olmayan küçük mağazaların artışından belliydi. Bon Marché'nin kurucusu Boucicaut bu yolu çoktan göstermişti; Samaritaine ve Galeries Lafayette de büyük mağazalar açarak onun izini takip etti, bununla birlikte küçük dükkânlar da çoğaldı. 1900-1914 yıllarında perakende işletmelerinin sayısı 198.000'den 226.000'e yükseldi; restoran sayısı dört katına; Paris'teki perakende işletmelerin değeri iki katına çıktı. Ayrıca, Fransa bu seviyenin çok üzerinde bir ağır sanayi gelişimi yakalamaya başladı. Gilchrist-Thomas işi sayesinde Lorraine'deki (Briey ve Longwy) demir cevherlerini yüksek fosfor içeriğine rağmen kullanabilmeye başladı. Alman kömürü sayesinde bu kaynak hem Fransa'da hem Almanya'da demir-çeliğe döndü ve Demir-Çelik Topluluğu'na önayak olacak bazı uluslararası kartelleşmeler görüldü. Fransız demir madeni üretimi 1895-1914 yıllarında on katına çıktı. Çelik 1890'daki 800.000 tondan 1900'de 1.500.000 tona, 1914'te ise 4.500.000.000 tona; demir ise elektrik gücüyle elde edilen zor damarlar sayesinde 1895'teki 28.000.000 tondan 1914'te 40.000.000 tona ulaştı.

1914 itibarıyla Fransa sanayileşen Almanya'nın karşısına özgüvenle çıkabilirdi ki daha önce çekinmişti. Yine de sanayileşme ve modernleşme süreci Fransa'yı daha önce pek de tanımadığı bir toplumsal sorunla karşı karşıya bıraktı: Sosyalizm tehdidi. 1914 itibarıyla *Chambre*'da 103 sosyalist vardı, yani toplamın beşte biri. Son on dört yılda sendika üye sayısı

50 Paris'te 19. başlarında kurulan lüks bir yerleşim bölgesi. Eyfel Kulesi'nin de bulunduğu 7. bölge oldukça prestijli ve varlıklı mahallelerden oluşmaktadır.

51 Paris'in oldukça görkemli 16. bölgesi, yabancı konsolosluklara ve modern sanat anlayışına sahip Fondation Louis Vuitton ile Palais de Tokyo gibi ünlü müzelere ev sahipliği yapar. Şehrin zenginlerinin yaşadığı Hilly Passy'de popüler restoranlar ve ünlü yazar Balzac'ın da yaşadığı Maison de Balzac müze evi yer alır.

100.000'den neredeyse 1.000.000'a fırlamıştı; bu güç, ekonomiyi dize getirebilecek kadardı ve hâlihazırda büyük grevler görülmüştü bile.

Fransız sosyalizmi fikren büyük devrimin kendisinden sonra doğuşundan dolayı, herhangi başka bir yerdeki sosyalizmden daha köklü bir geleneğe sahipti. Ancak, 1884'ten sonra, tıpkı İtalya ve Prusya'da da olduğu gibi, varlığına siyaseten hiç şans tanımayan ve hem hukuken hem de polis vasıtasıyla rahatsızlık veren bir devlette yaşamanın getirebileceği şiddet dürtüsüne sahip değildi. Ek olarak, Fransız sosyalizmi Almanlarınkiyle aynı sanayi temelinde gelişmedi. 1896'da Fransız firmalarının yalnızca yüzde 1,3'ü ellinin üzerinde işçi istihdam ediyordu, yüzde 13,5'ü beş ila elli, kalanıysa dört veya daha az işçi barındırıyordu. 1914'te bile sosyalist partinin yalnızca 90.000 üyesi vardı, işçilerinse ancak yedide biri sendikalıydı.

Sanayileşen Fransa, kıtanın diğer sanayi ülkelerinin yolunu aşağı yukarı aynı şekilde takip etti. 1870'lerin sonunda, sayılı sendikanın işçileri birleşip bir işçi partisi oluşturdu. Bu oluşum aydınları da içeriyordu (örneğin katı bir orta sınıf mensubu olan Jules Guesde'i) fakat sendikalar kısıtlı kaynaklarının siyasi tavırlar için kullanıldığını görmek istemiyordu, zaten ilişkiler de gergindi. Hatta ilk parti (*Parti ouvrier français*) birbirleriyle tartışan gruplara bölündü; bunlardan biri Guesde'in birleştirdiği Ortodoks Marksistler, biri yarı anarşistler (*Allemanistes*), diğeriyse sol liberalizm görüşüne epey yakın bir güruhtu. 1893'te seçilen 50 temsilcinin yarısı bu gruplara dahil olmadı. Çünkü sosyalistlerin en fazla yarısı, sanayileşen kuzeyden veya Paris'ten, kalanıysa sanayileşmemiş bölgelerdendi. Almanların gözünde, Fransa'nın tuhaflıklarından biri de bazı bölgelerde köylülerin sosyalistleri seçmesiydi: Var, Creuse, Corrèze, Aveyron gibi. Aslında köylülerin sosyalistlere oy vermesi tuhaf değildi: Alman sosyalistlerin cesaret kırıcı tavırlarına rağmen bu orada da görülüyordu. İnsanların yeni

bir toplum yapısı gerektiğini görmeleri için çalışan sınıfta olmaları şart değildi.

1890'ların başında Fransa bazı büyük grevler yaşadı; 1892'de Carmaux madenlerinde, Loire Nehri'nin üst tarafındaki Commetry madeninde, 1891'de Fourmies'de (burada 1 Mayıs gösterilerinde çıkan çatışma sonucu dokuz kişi hayatını kaybetti). Bu madenci grevleri başka yerlerdeki sebeplerle az çok aynılarına sahipti: Fiyatlar düşünce maaşları azaltmaya çalışan işverenler. 1893'te Carmaux'da dev bir maden felaketi yaşandı ve akabinde grev gerçekleşti; hükümet buna hiç hoş olmayan bir karşılık verdi. Sert bir seçim kampanyasının ardından bölge temsilcisi olarak sosyalist Jean Jaurès seçildi. Tüm bunlar bir sendikalaşma furyasına yol açtı. *Confédération Générale du Travail* adlı işçi sendikaları konfederasyonu kuruldu. Fakat içinde yalnızca dört sendika yer aldı. Diğer bütün sendikalara davetiye gönderildi ve her biri, ne kadar küçük olursa olsun, eşit oy hakkı verileceği taahhüdünü işitti; yani "Caen'in elli Comte'çu aşçısı", demiryolcu ya da maden işçileriyle pratikte aynı görülecekti. Büyük Britanya'daki TUC bunun tam tersi bir politika güttü. Bu birlik hâlihazırda birçok sendikayı içerdiğinden, büyük olanların küçükleri kontrol etmesini istedi ve bu amaçla "blok oy" yöntemini getirerek büyük sendikaların sekreterlerinin istedikleri toplantıya ağırlık koyabilmelerini sağladı. Britanya'daki tercihin amacı sorumlu davranışın garanti altına alınmasıydı; Fransa'daki tercihse üyeliğin temin edilmesiydi.

Bu sendikaların devrimci tarafları, İtalya'da da olduğu üzere, *Bourses du travail* ile desteklendi; tıpkı *Camere del lavoro* gibi, bunlar da orta sınıfın istihdam merkezleri (*bureaux de placement*) ve genel buluşma mekânları olarak, kendilerine olumlu gözle bakan belediyelerden alınan kaynakla işledi. Sonra gazeteci Fernand Pelloutier gibi anarşistlerin kontrolüne geçti ve anarşistler kendi federasyonlarını kurdu. Bu kurum dev-

rim dilini konuşsa da, büyük dağıtım ağlarının bulunduğu bu dönemde anarşist gazetenin yalnızca 7.000 abonesi vardı. Yüzyılın sonuna doğru *bourses* ve CGT el ele verdi ve devrim dilleri "devrimci sendikacılık", devleti yeterince alarma geçirdi. 1906'da *Charte d'Amiens*'la birlikte CGT siyasi partilerden bağımsız bir "ekonomik darboğaz" olduğunu dile getirdi; yalnızca devrimci sendikacıların programıydı bu, kendilerine göre temsilcileri bir haindi ("*hommoe élu, homme foutu*"). Gerçekten de grev sayısı hayli fazlaydı; 1902'de 5.000.000 iş günü kaybı yaşandı ki bu sayı önceki on yılın toplamından fazlaydı. 1903'te bir durulma yaşandı. 1904'te 270.000 kişinin katıldığı ve 4.000.000 iş gününün kaybedildiği 1.000 grev gerçekleşti; 1905'te bir durulma daha yaşandı; 1906'da ise her biri ortalama on dokuz gün süren, 440.000 kişinin katıldığı 1309 grev oldu. 1906'da yaşanan grev dalgası inşaat işçilerini, matbaacıları (sekiz saatlik çalışma saati için) ve metroyu etkiledi. Paris burjuvazisinde yaşanan büyük dehşetin üzerine polis göstericilerin etrafını atlı birlikleriyle sarıp bu olaylarda mutlak kontrol sağladı. Sonrasında, demiryolu işçilerinin 1906 ve 1910'daki kısa grevleri haricinde, Birinci Dünya Savaşı'na kadar yine bir durulma yaşandı.

CGT sekreteri Griffuelhes, elektrikçilerin lideri Pataud, anarşist gazeteci Pouget, Roubaix'li püriten kazan imalatçısı Merrheim ve *Revue syndicaliste* adlı derginin editörü Pierre Monatte'ın isimleri burjuvaziyi korkuttu. Peki, bu kişiler ne kadar etkiliydi? CGT 350.000 üyesinin tamamı düşünüldüğünde bile sendikalı işçilerin yalnızca üçte birini kapsıyordu ve başlıca sendikalar (özellikle Keufer'ın matbaacıları, bir de Basly'nin madencileri) devrimci amaçlarla gidilecek bir genel greve sürekli karşı çıkıyordu. Bu yöntemin asıl savunucuları küçük sendikalardı, yani Marx'ın işin başında ilgilendiği Alman terzilerden çok da farklı olmayan, baskı altındaki zanaatkârlar. Ortaklaşa üye alan ve toplam üye sayısı 27 olan en küçük 6 sendika, 90.000 üyeli en büyük 6 sendikayla eşit oy

oranına sahipti. Yönetim kurulunda oyların üçte biri vekâleten kullanılıyordu, çünkü bazı sendikalar temsilci gönderebilecek imkâna sahip değildi. Görünürde büyük olan sendikalar bile düzgünce temsil edilmiyordu: Örneğin 1905'te 9.000, 1908'de 30.000 üyesi olan inşaat işçileri ki bu güçlerinin küçük bir kısmıydı.

"Devrimci sendikacılık" belki de hava cıvadan ibaretti -tutucu kişilerin tecrit altında kullandıkları dil- fakat mevcut cumhuriyetçi sistemin gideremediği büyük bir rahatsızlığı ortaya çıkardığı da kesindi. Kendileri de genellikle işçi sınıfından olan Fransız işverenler, sendikaları tanımak istemiyordu. Devletin kendisi çalışanlarının sendikalara katılmalarına izin vermiyordu. Kısmen kamulaştırılan demiryolları rant amaçlı kullanılıyordu. Devlet tren ücretlerini düşük tuttu ve işçi maaşları da doğru orantılı olarak düştü. 1900 itibarıyla makinistlerle demiryolu işçilerinin maaşları denkti. Makinistler daha çok çalışıyordu ve kuzey hatlarında her gün kaza oluyordu. Makinistler genelde elli yaşında emekli oluyordu ve demiryolu işçileri sendikası *Cheminots*'daki en büyük çoğunluğu da greve gittiklerinde emekli maaşlarından vazgeçmek zorunda kalan kırk yaş üstü makinistler oluşturuyordu. Postacılar (*employés des PTT*) 1900-1906 yıllarında iş hacimleri üçte bir oranında artmış olmasına rağmen düşük ücret alıyordu; ilkokul öğretmenlerinin düşük maaşları da dillere destandı. 1870'lerde halkın sesi olan (hatta kendisine "sosyalist" sıfatını da yakıştıran) radikal Clemenceau'nun demiryolu işçilerini orduya alarak askerî disipline sokmakla demiryolu grevlerini bastırması ve grev tehdidinde bulunan siyahi öğretmenler ile postane memuru Quilici'yi işten çıkarması da zamanın ruhuna işaret ediyordu. Fransız sanayisi gerçek bir büyük ölçekli sendikal hareket oluşturamayacak kadar yoksul ve düzensizdi. Ancak, mevcut memnuniyetsizlik, büyük bir sosyalist parti yaratmaya yetiyordu. 1904-1905 yıllarında *Section Française de l'Internationale Ouvrière* adı altında birleşen sosyalistler 1910'da

76, 1914'te 103 temsilci çıkardı; güçleri kuzeyin merkezinde, Paris'te ve güneydoğuda toplanıyordu.

Bu üç bölgedeki nüfuzları Fransız sosyalizmini özetliyordu da. Bir kısmı sanayi sektöründeydi, bir kısmı büyük şehirliydi, bir kısmı da köylüydü. Bu üç ögenin birleşimi zor olmuş, başarıldıktan sonra ortaya çıkarılan parti de bölünmeye meyilliydi (1914'te sosyalistlerin yarısını "bağımsız" vekiller hâline getirecek kadar). Var gibi kırsal alanlarda sosyalizm sanayi temelli bir amaçtan daha ötesini ifade ediyordu; yerel radikal "makinelerin" hükmünden kurtuluş anlamına da gelebilirdi ve ülkenin şarap üretim bölgelerinde yazları dur durak bilmeden üye alımı yapıp kafelerde genel durumdan yakınmak moda olmuştu. 1914 itibarıyla sosyalistlerin temsil ettiği 50 seçim bölgesi aslında kırsal alandaydı. Bu durum Almanları şaşırtıyordu ama aslında şaşılacak bir şey yoktu. 1906'da Limoges'da gerçekleşen sosyalist kongrede "köylülerin makul taleplerinin" göz önünde bulundurulması gereği vurgulanmıştı ki, bu da Alman sosyalistlerin üzerinde kafa yoruyor gibi göründükleri, tarımın kolektif hâle getirilmesi gayesinden oldukça uzak bir tavırdı. Buna uygun şekilde, Fransız partisi çok büyük sayıda aydın barındırıyordu. Aynı şekilde bu da Fransa şartlarında anlaşılır bir hâldi. Her seviyeden meslek ve eğitimde gençler ve maddi durumu iyi olmayanlar dışlanıyordu. Üniversitelerde emeklilik yaşı diye bir kavram yoktu ve bazı makamlar yaşı hayli geçkin, yararsız kişilerce işgal ediliyordu. Ulm Sokağı'ndaki *École Normale Supérieure* adlı öğretmen okulu, aydın sosyalistler yetiştiren bir kurumdu. Buranın kütüphanecisi Lucien Herr rasyonel hükümete (örneğin sosyalizm) karşı pozitivist bir yaklaşım sergiledi, yani bu kaotik dünyada plancılık ve refaha işaret ediyordu. Kendisinin en önemli öğrencisi, sosyalist lider Jean Jaurès'ti.

Fransız sosyalizmi de başka yerlerde olduğu gibi üç kanada ayrılıyordu: Devrimciler (ki kendi aralarında da devrimci sendi-

kacılar ve siyasetçiler olmak üzere bölünüyorlardı), partiyi bir arada tutmaya çalışan merkezciler ve reformcular. Alexandre Millerand 1896'da sol liberalizmle ittifak kurulmasını savununca (Almanya'da da Bernstein'ın alıntı yaptığı Saint-Mandé konuşması) kendisi de dahil olduğu reformcular Avrupa'da öne çıktı. 1899'da Millerand sol ittifakın kurduğu bir hükümette yer almış, daha sonra da siyasette önemli bir figür olmuştu. O sıralarda bazı sosyalistler ona sempatiyle bakıyordu. Sonuçta işçi kurumunun başı olarak işçilere yarayacak birçok kıymetli karara imza atabiliyordu (örneğin bir devletin doğrudan işe alacağı göçmen sayısına kısıtlama getirilmesi gibi). Fakat sosyalistlerin çoğu bunu kötü bir sürpriz olarak gördü: Devrimci davanın gücünü kullanan bu adam, tepkisel bir hükümette kendisine yer bulmaya çalışıyordu. Aristide Briand ile Viviani de Millerand'ın yolunu izledi, netice de aynı oldu. 1904-1905 yıllarına kadar Jean Jaurès, *Bloc* döneminin sol liberalleriyle işbirliği yaptı, sonrasında da birleşik sosyalistlerin birkaçı onayladıkları kanunların lehine oy kullanılması konusunda ısrarcı oldu. 1914 itibarıyla sosyalistler o kadar bölünmüştü ki, tıpkı Almanya'daki gibi, büyük silahların aşamalı gelir vergisiyle birlikte sunulması hâlinde -ki öyle de oldu- bu girişimin lehine oy kullanıldı. O sırada Fransız Sosyalist Parti'sinin dağılmamasını sağlayan, büyük bir şahsi karizma sahibi olan Jaurès'ti. *Chronologique* adlı, devrimi amaç belleyen ama bunun için bir zaman belirlemeyen Jaurès, bu sırada sosyalistlerin bazı reformlar karşılığında seçim ittifakları kurmalarına ve meclisteki güç savaşlarına girmesine olanak tanıyan programa izin verecek kadar zeki biriydi. Bu tutum kapitalizmin kökünden devrilmesini isteyen püriten devrimcileri kızdırsa da sol liberal cumhuriyetçilere sunduğu müttefiklerle (İtalya'nın aksine, buradaki sol liberaller ittifaklar kurabilirdi) rüşvetle satın alınan destekçilere bağımlılıktan kurtulma şansı sundu. Özellikle de Joseph Caillaux "teknokrasiye" giden yolda Jaurès'e müttefik gözüyle baktı, bilhassa vergi reformuyla ilgili

konularda. Sosyalistler, beraberinde sosyal reform getirecekse, gelir vergisi düzenlemesi yapılacaksa ordunun genişlemesine onay vermekte beis görmüyordu. Kendi başlarına daha fazla bir şey başaramayacak kadar tecrit hâlindelerdi.

Bu koşullar altında sola rakip olabilecek, *Sammlungspolitik* çizgisinde büyük bir merkez sağ blok kurulmadı. Aksine, merkezin büyük kısmı Jaurès'e sağın karşısında ittifak yapabilecekleri bir aktör gözüyle bakıyordu. Üçüncü Cumhuriyet'te sürekli tekrarlayan faktörlerden biri de bu siyasi görüşün cılızlığı, tecridi ve kabiliyetsizliğiydi. Miquel'in ya da Salisbury'nin zekâsını göz önünde bulunduran tarihçiler, Fransız sağını halkla ilişkiler konusunda ancak X. Charles'a benzetir geçer. Bu güruh, seçimlerde genelde kötü sonuçlar aldı: 1898'de görece müsait bir dönemde, sağ görüşlü üç parti sırasıyla 43, 35 ve 15 koltuk kazandı, yani *Chambre*'ın dörtte biri. Asıl sağ, tecrit hâlindeki kırsal alana mahkûm kalmıştı; Loire-Inférieure, Massif Central, Pireneler, Ardèche'in 1.000 metreden yüksek kısımları ve Brittany'nin ağaçlık bölgelerinde *saygın kişiler* seçiliyordu (kapalı oylama yapılmayan 1913'e kadar bu durum daha da vahimdi).

Muhafazakârlık başka yerlerde işveren sınıflarıyla pazarlığa girdiği üzere hayatta kalıyordu. Fransız muhafazakârlığıysa bunu başaramadı. Üçüncü Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde eski moda Katolikliğe ve monarşizme bağlı kaldı, sonrasında da tehlikeli biçimde *Action Française*'in[52] Dreyfus karşıtı histerik demagojisine savruldu. Katoliklik başka yerlerde popüler bir siyasi görüş oluşturmayı aşikâr şekilde başarmış olmasına rağmen Fransa'da böyle olmadı. Tekstilcileri barındıran kuzeyde elbette işçi sınıfından Katolikler mevcuttu ama Katoliklik bütüne bakıldığında adı daha üst sınıflarla birlikte anılan bir dava olarak kaldı ve bu bakımdan neredeyse diğer tüm ülkelerdeki Katolik anlayıştan ayrıldı; başka yerlerde köylü çocuklar pisko-

52 Fransız Eylem Hareketi adında bir örgüt.

pos olabiliyor, seçmen sürülerini tek bir Katolik partisine yönlendirebiliyordu. Fransa'da ise Kilise belki de istikrarlı yapısı sayesinde muhafazakârlığını çok dar bir kapsamda sürdürdü. Geçmişte NCO'larla birlikte plebisitleri düzenlemek için Bonapart'çı rejime destek vermişti. Devletle arasında gayet düzgün işleyen bir anlaşma vardı: Toprakların bakım masrafı için Kilise vergisi toplanıyor, din çalışanlarına devlet maaş ödüyor, eğitimin büyük kısmını da Kilise yürütüyordu. Ortalıkta bir de dinî mafya iş yürütüyor gibiydi. 1876'da *Grandes Écoles*'un sınavına girecek adaylar arasından Des Postes Sokağı'ndaki Cizvit okulundan gelenler başarılı oldu, çünkü belli ki sorulara daha önceden erişmişlerdi. Cumhuriyet yönetiminde bile valiler inançlarına bakılarak atanıyordu; aynı şekilde 1870-1880'li yıllarda ordudaki birçok Cizvit general daha aristokrat hâle geldi. Kilise 1870'lerde bulunduğu konumu savundu ve yeni keşfedilen Lourdes'un ruhuyla Fransa'yı ıslah etmek adına bir millî "Haçlı Seferi" önerisinde bulundu. Tahtta hak talep eden Chambord buna olumlu baktı. Bu tutum birçok liberal Katolik'i bile tiksindirdi ve onların cumhuriyetçi davaya geçişleri 1875'ten sonra Üçüncü Cumhuriyet'in hayata geçmesinde büyük pay sahibi oldu.

1880'lerin sonuna doğru Kilise popülerliğini sosyalizm lehine kaybetme korkusu hissetmeye başladı; bir yandan Papa da İtalya'daki Kilise karşıtı tutumla savaşırken yanında Fransız müttefikler istiyordu. 1891'de "sosyal Katolizm"in ilk eseri olarak yayımladığı *Rerum Novarum* adlı genelgenin ardından 1892'de Fransız tebaaya özel *Au milieu des sollicitudes* adlı ikinci bir belge hazırladı. Başkent Cezayir'in o zamanki kardinali Başpiskopos Lavigerie, Katoliklerin herhangi bir monarşiyi değil cumhuriyeti desteklemesini ve bir parti kurmasını tavsiye etti. Üst sınıf Katoliklerden de buna bir karşılık geldi. Liberal Katolik kimliğiyle tanınan Jacques Piou kendisine benzer görüşteki üst sınıf aktörleri -Haussonville kontu, banker Hély d'Oissel ve (hem Belçika'nın Louvain kentindeki

hem de Westphalia'daki mülklerinde rahatça siyasi Katolik görüş benimseyebilecek) Arenberg Prensi- bir araya getirip Cumhuriyet'i Katoliklerle "bir araya getirmeye" çalıştı (*Ralliement*). Fakat Papa, onun elçisi, kardinal, banker, prens; hiçbiri Fransız piskoposların Cumhuriyet nefretini aşamadı. Bunu kınadılar, savcı zanlının dilini kullandı. Eğitimde kontrol istiyorlardı; boşanma fikrine çok kötü gözle bakıyorlardı; *Ralliement* ile herhangi bir şey elde edilebileceğine inanmıyorlardı. İlk evi ironik şekilde *impasse des Chevauxlégers*'de olan veteran monarşist Chesnelong'un yönetimindeki *Union de la France chrétienne* (Fransa Hıristiyan Birliği) mevzubahis *Ralliés*'yi piskoposların desteğiyle kınadı. Ancak 1893'te yirmi beş koltuk kazabilen grup, 1914'e kadar bu sayıyı pek de aşamadı, sonra da kendisi *Action liberale* adını verdiği çağrıya imza attı. Sağcıların egemenliğindeki seçim bölgeleri seçkinlere oy vermeyi sürdürdü; *Ralliés* ancak seçkin kişilerce temsil edildiğinde koltuk kazanabildi ve Fransız liberalizminin olağanüstü gücü karşısında bu yerlerin sayısı düşük kaldı. Fransa din ile iş dünyasının işbirliğiyle bir muhafazakâr parti çıkarmayı başaramadı. Aklı başında iş insanlarının çoğu Fransız sağını desteklemiyordu. Fransa'da demokratlar Hıristiyan değildi ve Hıristiyanlar da kesinlikle demokrat değildi.

Bu yüzden Fransız siyaseti bir merkezin hükmü altında kaldı; bu merkez de istihdam istikrarı ve orta sınıf ile alt-orta sınıf refahındaki hafif yükselişi sayesinde diğer ülkelerin aksine sağa veya sola oy kaybetmedi. İş dünyası bütünsel açıdan liberal kaldı, yüzünü de sola döndü. Bu merkezin içinde sayısız siyasi grup vardı. 1870'lerdeyse büyük oranda klasik liberallerden oluşuyordu ve bu grup, toplumu bölen Kilise etkisi olmadığı sürece anayasal monarşiyi kabul edebilirdi. Büyük aktörlerin birçoğu Protestan'dı: Say, Jauréguiberry, Freycinet gibi. 1880'lerde bu klasik liberaller -*Opportunistes* ile *Modérés*[53]-

53 Üst ve orta sınıf cumhuriyetçilerden oluşan bir siyasi parti.

radikal liberal muhalefete (örneğin Clemencau) sıkça maruz kalıyordu. Radikaller hükümetin ekonomi yönetiminde daha etkin rol oynamasını isteyen ve dengeli bütçelerdense daha yüce bir demokrasi arayan iş insanlarıydı. Bu radikaller ayrıca belirli sınırlar içinde yalnızca yerel mevzularla ilgilenen ve hangi görüşten olursa olsun işlerine gelmeyen her hükümeti devirebilen bir dizi temsilciye sahipti. Bir de demokrasiye bağlılıklarını kuvvetlendirmek için isimlerine sosyalist takısı ekleyen radikaller vardı. Bunun alt sınıflardan sempati toplamak dışında bir işlevi yoktu. Böylece 1880'lerin ortasında siyaset iyice oyuna döndü; ortaya çıkan kafa karışıklıkları Boulanger adlı generali yeni bir Bonapartçılık hayali kurmaya teşvik etti: Alt-orta sınıf radikalliği ve sağcıları arkasına alan ordu. Boulanger birkaç kez manşet olduysa da sistem onu reddetti ve generalin adayları üç düzine aday koltuk kazanabilirken kendisi de meslektaşlarını maaşlarını ödeyen cumhuriyete karşı ayaklanmaya ikna edemedi. 1889 itibarıyla görevinden alınmıştı. 1893 seçimleri bilindik bir düzenle sonlandı: 122 radikal, 50 cumhuriyetçi (örneğin muhafazakâr görüşlü *Opportunistes*) 32 *Ralliés*, 56 muhafazakâr, 250 *Républicains gouvernementaux* (yani çoğu, yerel çıkarlar gözeten temsilciler) ve 50 sosyalist.

1895 sonrasında Fransız ekonomisi değişmiş olmasına rağmen 1910'da, *Chambre*'ın kuralları vekilleri gruplar kurmaya zorladığında partiler gözle görülür bir farklılık sergilemiyordu. 20 "bağımsız", 19 *Groupe des Droites*, 34 *Action libérale* (*Ralliés*), 75 *Progressistes* (sağ liberaller, pratikte muhafazakârlar), 72 *Gauche démocratique* (sağ liberaller, pratikte liberaller), 113 *Gauche radicale* (radikal liberaller), 150 radikal (sol liberal), 75 resmî sosyalist ve 31 bağımsız sosyalist. Sağ ile merkezin yeni bir kombinasyonu giderek güçleniyor olsa da hâlâ büyük çoğunluk merkezdeydi. Ama sosyal reform ve aşamalı gelir vergisi gibi güncel konular düzgünce ele alınana kadar bu kombinasyonların işe yaraması imkânsızdı.

1880'li ve 90'lı yıllarda sınıflar arası gerginlik tırmanırken sağcı adamlar merkezin daha sağa yatkın üyeleriyle anlaşabileceklerini umuyorlardı. Bunu başarmanın en açık yolu bazı skandallardan faydalanmaktı. Fransız sistemi böyle olaylara yatkındı. Sonuçta birçok vekil yerel çıkarlar gözetmek ve kendi işlerini büyütmek için oradaydı. Radikaller arasında birçok eski köylü, eski gazeteci gibi eski kimliğini terk etmiş kimselerdi, isimleri pek bir nüfuza sahip değildi, potansiyelleri ve zengin kadınları dışında öne çıkan bir özellikleri yoktu. Tıpkı Marconi'deki Lloyd George gibi, iş bağlantılarına sahiplerdi ve para kazanmaya niyetlilerdi. Siyasetçi dostları onlara yardım ederdi. Cumhurbaşkanı Grévy'nin damadı dekorasyon satışı yapıyordu. 1891-1892 yıllarında büyük bir skandal patlak verdi: İflas hâlindeki Panama Şirketi'nin "reklam" için (bu olaydan sonra *chéquard*[54] sıfatıyla anılacak) vekillere ödeme yaptığı ortaya çıktı. Aslında ismi geçen vekiller -ki aralarında radikal Clemenceau ile Rouvier de vardı- masumdu: Hisseleri kişisel tercihleri üzerine satın almışlardı. Fakat ülkede büyük gürültü koptu. 1893'te seçmenlerin sola oy vermesine engel değildi bu ama bazı şaibeli iş yapan Yahudi finansörler bu dönemde intihar etti.

Bir sonraki skandal antisemitizm merkezli ve Üçüncü Cumhuriyet tarihinin en büyük skandalı olacaktı, üstelik Fransız sağı tarafından arsızca istismar edilecekti: Dreyfus. 1894'ün sonunda Alfred Dreyfus adlı bir Yahudi kurmay subay Alman casusluğu yaptığı konusunda haksız bir ithamla karşılaştı. Zayıf bir suçlamaydı bu, Dreyfus'un zengin olduğu düşünülünce bunu hangi amaçla yapmış olabileceği de anlaşılmıyordu. Yine de "yeni gelene", "yabancıya" "ötekine" Yahudilere duyulan nefretten ötürü aristokrat subaylar birleşip komplo kurarak gerçeği gizlediler; Dreyfus'u haksızca suçladılar ve adil yargılanma hakkından senelerce mahrum bıraktılar. Ailesi onurlu

54 Dama tahtası.

subaylarla bir araya gelerek Dreyfus'un evrakta sahtecilik yapılarak suçlandığını ortaya çıkarınca büyük bir skandal patlak vermiş oldu. Bu sahteciliği yapan Albay Henri 1898'de kendini öldürdü. Bu sırada, aralarında romancı Emile Zola'nın (*J'accuse*) da bulunduğu solcu aydınlar, Dreyfus'un suçlu olmadığı bilinmesine rağmen Şeytan Adası'nda tutulması yüzünden Méline hükümetini ve üst sınıf subayları esefle kınamıştı. Sağcılar buna Katolik Fransa'nın yüzünü göstererek karşılık verdi; Asumpsiyonist düzen, *La Croix* adlı dergisiyle kaba antisemitizmi bir dava hâline getirdi, 1890'larda Rusya'dan gelen Yahudileri de buna bahane etti. Bu olayda sağcıların aptallığı o kadar büyüktü ki sağ ile merkez arasında köprü kurmak çabaları başarısız olan Méline seçimlerde de hezimet yaşadı; Dreyfus ise 1899'da geri getirilip "affedildi". Uzun yıllar sonra suçlamalardan aklandı ve tekrar orduya alındı.

Dreyfus davasının Fransa'daki tüm huzursuzlukları tahrik ettiğini söylemek abartı olmaz. Cumhuriyetçi sistem katılaşmıştı. Bu işleyiş, 1870'lerde Bonapart'çılıktan ve Kilise etkili monarşizmden kurtuluş anlamına geliyordu. Ancak birçok açıdan eski sağ, gücünü farklı zeminlerde geliştirmişti. Atanmış memurların üçte biri açık açık Dreyfus karşıtıydı. Ordu, subaylarının büyük kısmını aristokrat eğilimli Saumur, St. Maixent ve St. Cyr'dan alıyordu (buradan yetişenler arasında, yabancı gözüyle bakılan Dreyfus'un kınanmasında büyük rolü olan Clermont-Tonneres, du Paty de Clams ve Rohan Chabots da vardı). Bazı Protestan ve "teknik" subaylar Dreyfus'un yerini aldı, bazı monarşi yanlıları da bu adi girişimde yer almayı reddettiler ama sayıları hayli sınırlıydı; Kilise'nin *Rallié* karşıtı tarafının sicili hayli kabarıktı.

Fakat sistem, sağcılara devlette 1877'deki "Mayıs Krizi" ardından mümkün görünenden daha fazla hâkimiyet sağlayabildiyse de bunun sebebi daha da büyük bir katılaşmaydı. Başka yerlerde işlerin normal akışında yapılan birçok sosyal

reform, bireylerin hükmüne fazlaca teslim olmuş Fransa'da görmezden geliniyordu. Eğitim düzeni büyük oranda klasik olan müfredatını değiştirmedi, dil ve bilim gibi modern konuları yok saydı. Üniversitelerde emeklilik yaşı diye bir kavram yoktu, profesörler de uzun yaşardı. Gençler ve maddi durumu iyi olmayanlar pek fazla iş bulamıyordu. Örneğin adli memur olmak isteyen genç adaylar birkaç yıl para almadan hizmet vermek zorundaydı, sonra şanslılarsa kadrolu çalışmaya başlıyorlardı ki bu işin de maaşı hayli düşüktü. Adli memurların yıllık maaşı 1.500 franktı (£60), yani demiryolu işçilerininkiyle neredeyse denkti; 35.000 frankla en yüksek maaşı alan valiler bile Paris'teki Bon Marché'nin kat müdüründen daha az kazanıyordu. Halk sağlığı temini berbat durumdaydı. Léon Bourgeois'nın çok tantana çıkaran *Mutualité*'si (devlet kaynaklı kooperatifçilik) 1898'de Méline tarafından yasalaştırılmış olsa da yaşlılık ve hastalık durumlarında yıllık £3'luk emekli maaşından ve (pek kullanılmasa da) haftada bir banyo yapma fırsatından ibaret kaldı. Çalışma saatlerinin sınırlandırılmasına dair başka ülkelerde uygulanan standart hükümler Fransızları hiç cezbetmiyordu. Küçük meselelerin büyümesi ve tarımın hayatta kalması yüzünden birçok insan istismara alışmıştı, mağazalarda sabahın 07:30'unda işe başlayıp öğlenleri üç saat ara vererek akşam 10:30'lara kadar çalışıyorlardı. Matbaacıları 1906'da greve sürükleyen sekiz saat çalışma fikri büyük çoğunluğu oluşturan liberal seçmenler tarafından anlaşılmadı; ücretli izin, iş hayatına katılmayan yaşlılara emekli maaşı bağlanması veya zorunlu emeklilik yaşı gibi fikirler de benzer direnişlerle karşılaştı. 1936'daki Halk Cephesi'ne kadar Fransa diğer ülkelerin sahip olduğu bazı (hepsi değil) sosyal reformlara kavuşamadı; Almanya'da mevzubahis haklar elli yıl önce kazanılmıştı. Birçok Fransız'ın serbest mesleğe sahip olması aynı zamanda sosyal reform masraflarının vergi sistemiyle giderilmesi umudunu da boşa çıkarıyordu. Prusya'nın 1891'den, Büyük Britanya'nınsa 1893'ten beri

uyguladığı aşamalı gelir vergisi sisteminin düşünülmesi bile neredeyse söz konusu değildi. Clemenceau'nun söylediği gibi, Fransızlar ülkeleri için canlarını verirdi ama paralarını asla.

Üçüncü Cumhuriyet birçoklarının gözünde ufak çaplı çıkarların siyasi oyunlarla iç içe geçtiği, tıkanıklığın yok sayıldığı, Kilise'nin perde arkasındaki etkisiyle önemli makamların üst sınıf Katoliklere ayrıldığı bir sistemdi. Bu Katolikler artık eski *Opportunistes* ile, yani on yıl önceki düşmanlarıyla yakından bağlantılıydı. Örneğin Edmond Blanc, siyaseten radikal bir figür olmasına karşın, kızı Radziwill ailesinin bir ferdiyle, kız kardeşiyse Katolik Hély d'Oissel ile evli zengin bir adamdı. Fransız radikal liberalizminde daima bir sosyal tırmanış unsuru mevcuttu; liberalizmin radikal tarafı "ticaretin" Faubourg St. Germain'de sürekli karşılaştığı aşağılanmayla da körükleniyordu. Ancak, Fransız aristokrasisi bile hayatta kalma içgüdüsünden yoksun değildi ve bu dönemde kendi aralarında çok sayıda evlilik yaptılar: Heine, Fould, Miré, Rotschild aileleri ve onların Yahudi denkleri, aristokrat oğul ve kızlar için makbul eşlerdi. "200 Aile" veya *Grandes Dynasties Bourgeoises* (Büyük Burjuva Hanedanları) görünürde yok edilemez bir konuma gelmişlerdi: Daha sonra *mur d'argent* (para duvarı) adını alacaklardı. 1900 civarında Halk Cephesi kurulması bekleniyordu. 1902 seçimlerinde sağ ve sol çok berrak hatlarda savaştı ve üç adayın yer aldığı yalnızca dokuz oy pusulası vardı.

Jules Méline, Almanların yaptığına benzer şekilde, 1896-1898 yıllarında varlıklı partileri sola karşı "bir araya getirmeye" çalışmış ve karşısında güçlü bir muhalefet yaratmıştı; özellikle de varlıklı partilerden. *Modérés* adlı üst-orta sınıf cumhuriyetçiler 1893 seçimlerinde hezimete uğramış, sistemi reforme edip "demokratikleştirmek" isteyen radikallere oy kaybettiklerini görmüştü. Méline'in *Progressistes* adıyla reforme ettiği *Modérés*'nin bazı üyeleri büyük masraf çıkaracak, beyhude bir sınıf savaşına açlık duymuyordu. Schneider-Creusot si-

lah fabrikasını temsil eden zengin avukat Raymond Poincaré, başka bir zengin avukat Waldeck-Rousseau, emperyalist Eugène Etienne, Rouvier, Georges Leygues, Louis Barthou; bu tedbirli sermayedarların hiçbiri Kilise etkisindeki milliyetçilerden hoşlanmıyordu ve bu yüzden Dreyfus'a davasında destek oldu. Onlar için radikallerle ortak zemin bulmak kolaydı. Sonuçta radikaller bir grup işadamıydı ve aralarında Edmond Blanc, Klotz, Deschanel, Doumer ve hatta Clemenceau'nun kendisi gibi çok zengin kişiler de vardı. Evet, radikal unsurlar arasında sevimsiz atanmış memurlar da vardı, sosyalist sıfatını kullananlar da. Peki, bu kişiler karmaşık ittifaklar aracılığıyla kontrol edilse, muhalefetle uğraşmaktan daha iyi değil miydi? Sonunda, sosyalistler arasında kapitalist toplumu kolektivizmle yok etmektense geliştirecek bir reform programına uyum sağlayabilecek birçok kişi bulunduğu açıkça belli oldu. 1899'da Waldeck-Rousseau, 1901-1902 yıllarında *Parti républicain radical et radicalsocialiste* adlı çok üyeli ama hayli düzensiz bir grup kuran radikaller ve radikal sosyalistlere ek olarak aralarında "revizyoncu" Alexandre Millerand'ın da bulunduğu sosyalistlerle birlikte kendi "büyük cumhuriyetçi cephe"sini, sonra da "solcu cumhuriyetçiler"le "demokratik ittifak"ı oluşturmayı başardı. Millerand 1871 komününün bastırılmasında rol oynamış General Marquis de Galliffet'le kabinede yan yana oturdu.

Waldeck-Rousseau 1902'de görevinden ayrıldı ve yerini radikallerin lideri Émile Combes aldı; kendisinin öncelikleri çoğunlukla "sol heyet" tarafından belirleniyordu ve bu heyetin başkanlığını Jean Jaurès'in işbirliği hâlinde olduğu karizmatik radikal Sarrien yapıyordu. Fransa'yı birçok yönden bu blok yönetiyordu, ta ki Aralık 1909'da Clemenceau üç yıllık başbakanlığının ardından görevinden ayrılmaya zorlanana dek.

Blok aşırı kırılgandı. Sağ ve sol kanatları birbirlerinin kabinedeki varlığından korkuyordu: Bazı sosyalistler Marquis de

Galliffet'e dayanamıyordu; bazı liberallerse işverenleri sendikalarla doğrudan muhatap etmek isteyen Millerand'ı katlanılmaz buluyordu. Ekonomi politikasıyla ilgili konularda grupta birlik sağlanamıyordu; ciddi sosyal reformları yalnız başına gerçekleştirebilecek olan aşamalı gelir vergisini yasalaştırmaları asla mümkün değildi ki böyle bir teklif de getiremediler. Eğitim reformu üzerinde anlaştılar ve modern bir müfredat oluşturuldu. Öğrenci sayısı birkaç yılda 30.000'den 40.000'e çıkarıldı. Kadın eğitimi konusunda bazı adımlar atıldı. Sosyal yardımlaşma için birkaç çekingen hamle yapıldı: Gönüllü emekli maaşı ile yaşlılar ve yatağa bağlı hastalar için toplumsal yardım tedariki; Britanya'da kişi başı 180 franka denk gelen bu yardımı oradakinin iki katı insana ulaştıran Fransa'da bu sayı 34,9 franktı. Devlet memurlarının durumunu iyileştirmek için çaba gösterildiyse de çoğu radikal, bu gruba asalak gözüyle bakıyordu. Memurlara kendi dosyalarını görme izni verildi ki bu da dosyaların kronoloji hariç bomboş hâle gelmesi anlamı taşıyordu.

Ek olarak üst sınıf Dreyfus karşıtlarından da intikam alındı. 19. yüzyılın sonuna doğru Kilise ve onlar kadar olmasa da subaylar tepkisel hareketin dalgakıranları olarak görülüyordu. 240.000 üyeli *Dreyfusard Ligue pour la défense des Droits de l'Homme* (Dreyfus İnsan Hakları Savunma Birliği) geniş çaplı ve ses getiren bir Kilise karşıtı harekete öncülük etti. Birçok köyde insanları Kilise'ye karşı birleştiren mason locaları ve seküler örgütler kuruldu. Dalou'nun *Triomphe de la République* (Cumhuriyet Zaferi) adlı heykelinin açılışında bu örgütler masonların önderliğinde, önlükler ve çekiçlerle büyük bir geçit töreni düzenledi. XVI. Louis'nin idamının yıldönümünde insanlar ciddiyetle oturup sığır başı yedi. Blok'un kolay bir hedefi vardı. Ordu, André adlı cumhuriyetçi bir generalin kontrolüne geçmişti ve André askerî atamaları Foch ve Castelnau gibi postallı rahipler karşısında Sarrail ve Joffre gibi kendi mason generallerinden bir komite oluşturacak şekilde

yapıyordu. Subay sınıfını demokratikleştirme yönünde çaba gösterildi. Örneğin subayların üst sınıftan olmalarını sağlayan yasa iptal edildi. Subay eşlerinin artık 1.200 franklık çeyizleri olması şartı kaldırıldı; çalışmalarına olanak tanındı; birinci sınıfta yolculuk etmeleri de artık zorunlu değildi. Bu sırada André'nin bu karmaşada subayların görüşlerini (*l'affaire des fiches*) araştırmaları için mason casusları görevlendirmesi ve sağcılara Blok'tan ayrılmaları için bahane oluşturdu. Émile Combes'un zamanında bu iş komisyonculukla pekiştirilmişti. Combes 18 yardımcı ve 15 büro şefi içeren kendi heyetini oluşturmuştu. Oğlu madalyaları har vurup harman savurdu. Georges Leygues güneybatıda "kilometrelerce uzunlukta mor kurdele" açtı, yani başka bir deyişle *les palmes académiques* (akademi ödülleri). Çoğu radikal, bir kısmı da sosyalist patronlar tütün ruhsatlarını güle oynaya çıkardılar.

Bu çabaların en büyüğü, parlamentonun hayli zamanını aldı: Bu, 1905-1907 yıllarında büyük bir hengâmeyle "Kilise" ve "Devlet"in birbirinden ayrılmasıydı. Kilise kendini hiç rağbet görmeyecek bir noktaya getirmişti; ayrıca eğitimde sosyal ayrımı savunuyordu. Paris'teki bir Cizvit üniversitesinin yıllık ücreti 1.400 franktı, yani neredeyse bir devlet memurunun maaşı kadardı ve bu Katolik eğitiminin öğrencileri devlet lisesi çocuklarından daha iyi yerlere getiriliyordu; bunun sebebi eğitimin daha iyi olması değildi (aksine, devlet liselerindeki standartlar genelde çok daha yüksekti), "çevreler" ve üstün yöntemlerdi. Öğretmenlik yapan *réguliers*[55] sayısı artık 162.000'e ulaşmıştı, yani 1789'daki sayının üçte iki fazlası; *séculiers*[56] veya sıradan rahiplerin sayısı de benzer şekilde büyümüştü. Fransız literatürü ruhban sınıfı üyelerini hoş hatırlamıyor: Neredeyse hepsine birbirinin aynı şekilde deli yobazlar gözüyle bakılıyor. Kilise ayrıca mal varlığı konusunda da başarılı duruyordu: 1.000.000.000

55 Kilisenin kadrosuna dahil olan.

56 Kilise kadrosuna dahil olmayan.

frank sermaye sahibiydi. Belli ki Kilise, devletten aldığı yıllık 40.000.000 frankı o zamanlar cumhuriyetçi devletin aleyhinde işleyen özel bir imparatorluk kurmaya harcamıştı.

Bu konunun tartışılması radikallerin birçok işi hâlletmesini sağladı. Parlamentonun çok zamanını aldı, böylece sosyalistlerin utanç verici komplolarının dikkate alınması gerekmedi; üstelik Jaurès bile Kilise karşıtı tarafta yer aldı, çünkü tıpkı İrlanda meselesinde Britanyalı sosyalistlerin aldığı tavır gibi, sosyal reform konusunda ciddi adımlar atılacaksa bu mevzunun gündemden tamamen çıkarılması gerekiyordu. Kilise'nin mal varlığı da radikallerin şüpheli müşterilerinin iştahını kabartıyordu. Tanrı var olmasaydı bile, en azından Kilise'sinin radikal amaçlarla icat edilmiş olması gerekirdi. 1904'te İngiliz devlet okullarının Fransa'daki denkleri kapatıldı: Lyons'da rahip okulları işlemez hâle geldi ve şehrin ikinci öğretimdeki öğrencilerinin yüzde 40'ı devlet liselerine yerleştirildi. Aralık 1905'te Kilise ile devletin ayrılması kararı alındı, ayrıntılar 1907 itibarıyla netleşti. Devlet artık Kilise'nin maaşlarını ödemekle, binalarının bakımını yapmakla yükümlü değildi; ikisi de inananların sorumluluğundaydı, her ne kadar pratikte belediyeler bazen yardım etse de. Kilise de atamalarında devlet onayına ihtiyaç duymuyordu. Kilise'nin mal varlığı kamulaştırıldı, hatta bazı mülkleri satıldı. Grande Chartreuse adlı manastır, likör imalatçısı Cusenier'ye çok düşük bir meblağa satıldı, belki de devletin bilirkişilerine rüşvet yedirilerek. Zararsız rahibe toplulukları sürgün edildi, tıpkı Cizvitler gibi İngiltere'ye ya da Belçika'ya yerleşti. Brittany'de köylüler kiliselerini savunmaya çalışınca tatsız manzaralar oluştu. 1907 itibarıyla devlet seküler adımların hızını biraz kesti ve mal varlığı konusunda verilen tavizler işe yaradı; bundan sonra da Kilise karşıtlığı, tıpkı İngiltere'deki Anglikan karşıtlığı gibi, mesele olmaktan çıktı.

1907 sonrasında radikaller, Kilise karşıtlığı sayesinde kaçındıkları sorunla yüzleştiler: Gelir vergisi ve genel bakımdan sosyal

reform. Radikaller 1906 seçimlerinde başarılı olmuşlardı: Sosyalistlerin 59, eski liberallerin (*Alliance démocratique*) 100, bölünmüş hâldeki sağın 80 koltuk kazandığı seçimde meclisin yüzde 42'sine denk gelen 247 vekil çıkardılar. Clemenceau, Aralık 1909'a dek başbakanlık yaptı. Birçok reform sözü verdiyse de yalnızca bir tanesini başarabildi. Grevleri öyle bir sertlikle bastırdı ki, kendi partisinden atıldı (tabii üyelik için asla başvurmamış olduğu için bunu fark etmedi). 1.100 kişinin yaşamını yitirdiği Courrières maden kazasından sonra iyice kalpsizleşti. Radikaller 1910 seçimlerine başlarında onunla gitme riskinden duydukları korkuyla kapıyı gösterene dek Clemenceau bildiğini okudu. Ülkeyi büyük gürültü çıkararak, zorbalıkla yönetti; dış politikada radikallerin kendi başarıları sonucu mahrum kaldıkları Kilise karşıtlığının yerine geçecek bir şey bulmak için çok çabaladı. Clemenceau eski bir radikaldi: Doktordu, sağ görüşün ahlak anlayışına kötü gözle bakardı (Amerikalı karısından boşanmıştı, acımasızca soyup soğana çevirdiği kadın artık Paris'te turist kafilelerine rehberlik etmek zorunda kalmıştı, bir defasında da tamamen sadakatsiz kocası içişleri bakanıyken onu zina suçundan hapsettirmişti). Fakat Clemenceau zengindi. Birçok diğer radikal de öyle. Eski meseleler hâllolur hâllolmaz sosyalistlerin ve şehirli sol liberallerin Fransız vergi sistemini sorgulaması kaçınılmaz hâle gelmişti.

1909'un sonunda Clemenceau'nun düşüşünden sonra vergi, silahlanma ve sosyal reform konuları her yerde olduğu gibi yükselen toplumsal gerilim ve uluslararası savaş korkuları içinde Fransa'da da gündeme geldi. Bütüne bakıldığında milliyetçiler gelir vergileri olsun istemiyordu, sosyal reform savunucuları da militarist milliyetçiliği istemiyordu, sosyalistlerse temelde vatansever olmalarına rağmen Almanya'ya karşı savunmacı bir savaşı kabul ederlerdi.

1910 seçimleri ve daha da önemlisi Mayıs 1914 seçimleri cumhuriyetin eski radikal kalbinin ne kadar zayıfladığını gösterdi. Yanıltıcı parti isimlerinin ve sıraları fazlasıyla dol-

duran solcu vekillerin etkisiyle sağ siyasete gözle görülür bir kayma yaşandı. 1910'da mecliste 76 sosyalist, 85 sağcı (*Action liberale* de dahil), 60 *Progressistes* yani sağ liberal; merkezde 93 sol cumhuriyetçi, 225 de radikal vardı. 1914'te radikallerin düşüşü çarpıcıydı, çünkü 172 koltuk kazanabildiler, sosyalistlerin sayısıysa (bağımsızlar da dahil olmak üzere) 126'ya çıktı. Radikaller artık yalnızca sağdan veya soldan ciddi destek bulabilirse hükümette yer alabiliyordu.

Diğer liberaller gibi radikaller de ciddi örgütlenmeyi başaramıyor gibiydiler. 1914'te 238 radikal vekil vardı ama yalnızca 172'si Valois Sokağı'nın otoritesini kabul ediyordu. Partileri henüz yüzyılın başında kurulmuştu ama merkez gövdesi genişti ve kongreleri (seçme hakkı olanlar arasından) her gelene açıktı. Vekiller tarafından göz ardı edilen kongrelerde bilindik sol-liberal prensipler lehine kararlar çıkıyordu, hatta kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi bile istenmişti. Fakat seçim bölgelerinin üçte biri 200 franklık abonelik ücretlerini ödemeyi reddetmiş veya 1910'da olduğu üzere "programı" kabul etmemişti. Vekiller kongrelerdeki eleştirileri duymazdan geldi ve partiden atılan Clemenceau'ya oy vermeyi sürdürdü, onun 1913'te sürgün edilmesinden sonraysa Barthou'ya yöneldi. Radikallerin bir kısmı iyi niyetli okul öğretmenleri ve memurlardan oluşuyordu; laiklik adına militanlara destek veriyorlardı. Fakat aynı zamanda yerel makinelerden oluşuyorlardı. Şehirlerde sosyalizmin yükselmesiyle parti giderek küçük şehirlere ve güneydeki kırsal seçim bölgelerine itildi; buralarda tarımın düşüşü kırsal "makineyi" ekonomiyle ilgili konularda önemli kıldı. Zengin radikaller de vardı; mazinin kötülüklerini esefle anan bu kişiler şimdi kindar bir tavırla emperyalizme sarılıyordu. Aude vekili Albert Sarraut 1911'de İndo-Çin'in genel valisi oldu; halefi Paul Dourner ise Yunnan demiryoluna ilgi duydu. Madagaskar'da *Compagnie Occidentale*'e (Fransız Batı Hindistan Şirketi'ne) saldıran Léon Mougeot, Combes'un tarım bakanı oldu ve Tunus'ta toprak satın aldı; sonra da kendisinin genç bir benzeri tarafından yöneti-

len *Compagnie Occidentale*'yi kurtardı. Justin Derchot 1909'dan sonra *Le Radical*'i yönetti ve devletin Fas'ta işgal ettiği toprakları satın alarak kendini zengin etti.

Sağcıların gözünde kredisini yükseltme gayesiyle grevleri şiddetle bastıran Clemenceau kendi partisinin büyük kısmından tepki görmüş olabilir. Peki, başka neler oldu? Sosyal reform meselelerinde ilginç ertelemeler yaşanıyordu. Örneğin emekli maaşı konusu çok uzadı, ta ki çok sıkı bir şemayla yasalaştığı 1910'a kadar. Fransa'nın karakterine uygun şekilde, durumu müsait olanların yalnızca üçte biri katkıda bulundu. Sosyalistler ve radikaller, merkezden de aldıkları kısmi yardımla buna benzer ve çok daha cömert yasalar yapabilirdi. Fakat para nereden gelecekti? Bu soru ve alakalı biçimde silah masrafları, Briand'ın nispi temsil sisteminin sunulmasıyla birlikte küçük şehirlerin ve kırsal seçim bölgelerinin "durgun küçük havuzlarını" temizleme yönündeki mertçe çabasıyla aynı zamana rastladı. Sonuç olarak 1910'dan sonra partiler kendi aralarında da bölününce defalarca hükümet değişti: Clemenceau'dan sonra Briand, sonra tekrar Briand, Maris adlı bir borsa simsarı, sol-liberal teknokrat Caillaux, Berteaux, Poincaré, Deschanel, tekrar Briand, Barthou, Doumergue, üç günlüğüne Ribot ve savaş çıkarken Viviani. Bu dönemin en önemli özelliği, bazı radikallerin büyük "müşteri" noktalarına kavuşmaları hâlinde her programa ikna edilebilmeleriydi: PTT, içişleri, ulaşım gibi. Bu arada parlamento sıradışı olmayan ama ayrıntıya bakınca karmaşık küçük kanunlarla hayli meşgul olabiliyordu; örneğin "devrolunamaz aile evi" (1909) kanunuyla gelir vergisi tartışmaları son buldu. Aristide Briand, Chambre'ın kendi başına veto etmeye cesaret bulamadığı şeyleri senatoya veto ettirme konusunda bir üstattı; senato kanun hükmünde kararnamelerin baskısı altında pratikte fosilleşmiş olsa da.

Yine de 1911 yazındaki ikinci Fas sorunuyla birlikte Fransa'nın büyük güçler arasında kalmak istiyorsa büyük bir

silahlanma çabası içine girmesi gerektiği iyice belli oldu. Fransa'nın nüfusu, kendi vatandaşlarını zorunlu askerliğe alan Almanya'yla yarışmasına imkân tanımıyordu; Almanya kadar büyük bir orduya sahip olmak istiyorsa askerî hizmeti (Combes'un 1905'teki değişikliğinden beri olduğu üzere) iki yıldan üç yıla çıkarması gerekecekti. Bu da askerî bütçede büyük bir artış gerektiriyordu. Peki, bu masraf nereden karşılanacaktı? Hâlihazırda birçok mali sorun yaşanıyordu. Yeni emekli maaşlarının yükü olmadan bile devletin masrafları 1900-1909 yıllarında beşte bir artmıştı.

Vergilendirme sistemi çok eskilerden miras kalmıştı. Cumhuriyetin ilk günlerinde büyük ölçüde tarıma dayalı olan ekonomi için bu sistem uygun görülmüştü. Hem topraklar hem de konutlar için dolaylı bir sistemdi bu ve gelirin önemli bir kısmı vergilerden geliyordu. Bazı bölgeler diğerlerine kıyasla daha büyük gelir getiriyordu ve sıradan tüketimin başarılı ürünleri yüzünden zenginlerden çok fakirlere vuruyordu.

Birçok insan rahatsızlığını ifade etti. Bunun alternatifi aşamalı şekilde artan gelir bazlı vergiydi. Fakat bu, Fransa'da büyük zorluklarla karşılaştı. "Bağımsız" sektörün, çiftçilerin ve esnafın sayısal üstünlüğü, birçok insanın kendi hesabını kendi tuttuğu anlamına geliyordu, tabii hiç tutmayanlar da vardı, yani gelirler ancak zahmetli incelemeler sonucu belirlenebiliyordu, hem de buna izin vermeyecek şekilde yapılandırılmış olması gereken bir cumhuriyette. Neden başarılı insanlardan daha çok para alıp onları cezalandıracaklardı ki? 1909'dan önce, böyle bir vergi sistemi getirilmesi için düzenlenmiş altmış beş proje suya düştü ki bunların arasında veteran Rouvier'nin tasarısı da vardı. Senato 1907 ve 1910'da iki teklifi daha reddetti. 1913'te millî savunma ihtiyaçları sayesinde gelir vergisi ancak yasalaşabildi. Çiftçiler tamamen muaf tutuldu. Verginin kendisi oldukça düşüktü, 5.000 frankın üstündeki gelirlerin yüzde 3 ila 4'ünü kapsıyor, 25.000'in üzerindeyse birazcık artıyordu.

Üç büyük reform adımından ikisi, yani gelir vergisiyle üç yıllık askerî hizmet yasası 1913'te yasalaştı, ama merkezin şüpheli yerel seçkinlere karşı silahı olan nispi temsil tasarısı başarısız oldu, kısmen de savunucuları bu işin nasıl algılanabileceği konusunda anlaşmazlığa düştükleri için. Fakat şimdi, cumhuriyetin temelini oluşturan merkez sol koalisyonun sonu geliyordu: Bu ittifakın dağılmaya başladığı, Clemenceau'dan beri üç ana meselenin birleşimiyle veya bunların sahte ertelemeleriyle uğraşan ve hiçbiri uzun ömürlü olamayan hükümetlerden belliydi. Fransızlar şimdi başarılı şekilde millî bir davaları olduğunu iddia ediyorlardı. 1911'den sonra geçitlerle, propagandalarla millî uyanış geldi. Fransa'yı Almanya seviyesine getirecek bir askerî kanun için büyük gösteriler düzenlendi. *Action Française* adlı hareket, antisemitist beyanlar da kullanan, otoriter ve milliyetçi bir sağ güruhu temsil ediyordu. Açık sözlü intikamcı Poincaré'nin 1913'te cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Fransa'nın başında artık bir göstermelik yönetici değil, faal bir devlet başkanı vardı. Poincaré, Fransa'nın müttefiki Rusya'yı Balkanlarda ilerlemeci bir politika izlemeye ikna etti ve Fransa'nın her türlü mazeretle savaşa girmeye hazır olacağı teminatını verdi (Ağustos 1913). 1913'te onaylanan yasayla askerlik üç yıla çıkarıldı. Seçimlerde solcular buna muhalefet etti, kanunu iptal etme taahhüdünde bulundu. Fakat Mayıs 1914'te oya sunulunca 602 vekilin 325'i hâlâ aynı fikirdeydi ki, aralarında sosyalistlerle birlikte 100 de radikal vardı. Üçüncü Cumhuriyet'in liberalizmi tuhaf bir ölümle son buluyordu ve Fransa böylece, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkeyi iç savaşın eşiğine getirecek bir duruma düşecekti.

Avusturya-Macaristan

Habsburg Hanedanı, bütün Avrupa'nın bir minyatürü gibiydi. Orta Avrupa'dan İsviçre sınırına, Rusya-Romanya cephesindeki ücra Bukovina'dan Batı Avusturya'daki Salzburg gibi varlıklı ve seçkin yerlere, Bohemya sanayisinden

Polonya'daki yoksul Galiçya köylerine ve dağlı nüfusun beslenme düzeni çok kötü olduğu ve dolayısıyla ses telleri düzgün çalışmadığı için orduya alınamadığı Macaristan'ın Karpat bölgelerine kadar yayılmışlardı. Bu topraklardaki birçok devasa mülk, Macar Kontu Esterházy'nin Wüirttemberg Kralı'ndan daha fazla toprak sahibi olduğu günlerden miras kalmıştı. Bununla birlikte çok büyük modern şehirleri de vardı: Avrupa'nın en büyük şehri olan, 2.000.000 kişinin yaşadığı Viyana ile 19. yüzyıl sonlarında nüfusları hızla artan Budapeşte ve Prag gibi. Budapeşte yeni kurulmuş sayılabilecek bir şehirdi, Tuna Nehri'nin Buda tarafında bazı barok ögelere sahipti; Prag ise bir barok ve gotik şaheseriydi: Bugün hâlâ neredeyse hiç bozulmamış hâldedir, onunla ancak Krakow boy ölçüşebilir (Polonya'nın başkenti olan kısım değil, Avusturya tarafı). Habsburg Hanedanı'nda seferberlik ilanları on beş farklı dilde hazırlandı; fakat şehir mimarisi için hazırlanan yazılarda büyük benzerlik vardı. Moravya'da Znojmo veya Brno, Hırvatistan'da Zagreb, Transilvanya'da Kolozsvár (Cluj): Soğan kubbeli kiliseler, toprak boyalı yarı klasik binalar, pazar günleri askerî bandonun etrafta gezinenlere müzik çaldığı bir pazaryeri; bazen, Kuzey Macaristan'daki Eger (Erlau) gibi Karşı Reformasyon'un merkezi olan şehirlerinde küçük evlerden oluşan bir kümenin üzerinde duran geniş bir barok katedral veya eski Kalvinist merkezlerde çok daha mütevazı bir Protestan kilisesi, tıpkı Transilvanya'daki Kalvinist Bethlen'lerin koruması altında İskoç sürgünlerin uluslararası davalarını sürdürdükleri Doğu Macaristan'ın Debrecen şehrinin merkez kilisesi gibi.

1830 doğumlu Habsburg İmparatoru Franz Joseph, tarihi bin yıl öncesine kadar uzanan atası Şarlman'ın Kutsal Roma İmparatorluğu pelerinini miras almıştı. "Cennetin hükümdarı"ydı ve toprakları dahilinde birçok devasa katedral ve manastır bulunuyordu: Karşı Reformasyon'da hanedanının oynadığı rolü, Habsburgların Orta Avrupa'ya Katolikliği empoze ettir-

diği zamanı yâd ettiren, Viyana'nın üzerinde Tuna Nehri'ne bakan Melk'teki veya Kremsmünster'deki gibi. Viyana'daki Hofburg adlı imparatorluk sarayının katı Burgonya âdetleri (eski rejimden kalma kıdem sırası Budapeşte'deki *Vár* Kalesi'nde veya Prag'daki *Hradčany*'de[57] bazen değişse de) mevcut nesle bu imparatorluğun ne kadar köklü olduğunu, İspanyol atalarına Papa'nın emriyle dünyanın yarısının hediye edildiği günlerin bile öncesine kadar uzandığını hatırlatıyordu. Hanedana hizmet edenler "cennetin hükümdarlığı"ndan üzerlerine düşen payı almış gibi davranıyorlardı: Kabine tutanakları olağanüstü tumturaklı bir dille, Almancanın dolaylı anlatımındaki tüm zaman kipleri, dilek kipleri ve uzun cümlelerle kâğıda aktarılıyor, yazışma hangi tarihi yerle ilgiliyse belgeleri bağlayan ipin rengi ona göre seçiliyordu: Ordu gibi, imparatorluğu ilgilendiren konularda sarı-siyah; Macaristan'ın havari krallığı için kırmızı-beyaz-yeşil; Avusturya'nın iç kısımları için Babenberg Haçlıları'nın renkleri kırmızı-beyaz-kırmızı; yeni ilhak edilen Bosna toprakları içinse kahverengi-sarı... Franz Joseph on dokuz dil konuşuyordu (Viyanalı satirist Karl Kraus, Franz Joseph'in halk önünde bu dilleri kullanarak sarf ettiği imparatorluk ve kraliyet klişelerini özel olarak bir deftere kaydetmiş olsa da) ve halklarına eşit muamele göstermek için elinden geleni yapıyordu; bir dışişleri bakanı onun bu tavrını, bu krallıkta yaşayan herkesin alışık olduğu, ironisini tercüme etmek mümkün olmayan bu dildeki tabirle *eine besonders farbenprächtige Kollektion* (harikulade renkli bir derleme) şeklinde tarif etmişti. On beş dil, ama her yerde tekinsiz bir benzerlik.

Siyasete ilk günahın başka bir şekle girmiş hâli gözüyle bakmak, Karşı Reformasyon'un ideolojisiydi: Franz Joseph de 1848 kışında tahta çıktığı andan itibaren bunun ne kadar isabetli bir tabir olduğunu fazlasıyla göstermişti. On sekiz yaşında bir çocukken kendisine Avusturya'nın Silezya bölgesindeki

57 Prag'da bir semt.

kalelerden birinde, hanedanın kurtarıcısı Prens Schwarzenberg tarafından taç giydirilmişti. Genç imparatordan liberal isyancıların çıkardığı kargaşayı çözmesi bekleniyordu; selefi ve amcası olan İmparator Ferdinand bu isyana, bazıları neredeyse Macarları andıracak kadar mağlubiyet yansıtan ve zekâ ürünü, ironik yanıtlar vermekten öteye gidememişti. ("Bu kadar çok savaş ve bölge kaybetmek için beni görevden almaya lüzum yoktu" demişti daha sonra.) Buna rağmen, Franz Joseph'in liberalizme uyum sağlaması şarttı. Krallığı tekil bir büyük Avusturya devleti (Gross-Österreich) olarak yönetme çabasından vazgeçti ve 1867'de topraklar ikiye bölündü. Günümüz Macaristan'ının iki katı toprağa sahip, tarihî Macaristan Krallığı, Budapeşte'deki bir parlamentodan yönetiliyor ve krallığın kalanında, dev bir yarım daire şeklindeki devlette İtalyanlar, Almanlar, Çek toprakları, Galiçya ve Bukovina'nın yanı sıra Adriyatik kıyısından Slovenler de yer alıyordu ama merkezî parlamento Viyana'daki *Reichsrat*'tı.[58] Viyana'nın yönettiği bu tarihî devletin "krallık ve toprakları", *Landtage* (daha yaygın şekilde "Diet"ler) adlı kendi parlamentolarına da sahipti. Krallığın Macar olmayan tarafı epey zahmetli bir resmî isme sahipti ve 1915'e kadar "Avusturya" adını almadı, her ne kadar kullanımda en baştan beri böyle anılsa da. "İkilik" denen karmaşık bir anlayış geçerliydi. İki devlet resmiyette ayrıydı ama bazı ortak yanları vardı: Gümrük vergisi, dış siyaset, ortak ordu gibi. Bakanlar zaman zaman bunlar için Avusturyalı ve Macar başbakanlarla "ortak bakanlar kurulu" denilen bir toplantıda bir araya gelirdi. Ortak konulardaki kararlar iki parlamentonun Budapeşte ve Viyana'da toplanan "heyetlerine" danışılırdı. Avusturya'yla Macaristan arasında tipik olarak yaşanan birçok tartışmadan biri de 1889'daki bağlaç meselesiydi. Ortak Ordu *kaiserlich-königlich*, ordunun merkezî örgütü de *Reichskriegministerium* adıyla anılıyordu. *Königlich* sözcüğü imparatorun aynı zamanda Macaristan, Bohemya ve Hırvatistan'ın da kralı olduğunu gösteriyor ve

58 Weimar Cumhuriyeti döneminde Almanya'nın üst meclisi.

böylece diğer krallıkları yarı bağımsız Macaristan'la aynı seviyeye çekiyordu. Macarlar bundan hiç hoşlanmıyordu, tıpkı ülkede tek bir büyük Habsburg krallığı olduğunu, iki devlet olmadığını ima eden "*Reichs-*" takısı gibi. Uzun bir yaygaranın ardından iki "k" harfinin arasına "*und*" eklendi, ortak ordunun kısaltması "*k.u.k.*" oldu; böylece tüm Avusturya toprakları imparatorluğun "k" harfinde, Macar bölgeleriyse denk krallığın "k" harfinde toplandı. Bundan böyle "*k.k.*" demek Avusturyalı demekti.

Avusturya siyaseti, Avusturya'nın genel açıdan modern bir devlet olduğunu ve Avrupa'nın izinden gittiğini gösteriyordu: 1880'lerde liberallerle kilise yanlıları arasında geçişler görüldü, 1890'ların başında alt sınıfların rahatsızlıkları susturulmaya çalışıldı, 1890'ların sonu ve 1900'lerin başında sağa yönelim görüldü; 1905-1907 yıllarında tüm erkeklere seçme ve seçilme hakkı tanınmasıyla solcular ezici üstünlük sağladı, birkaç yıllık sol eğilimli "teknokrasi"nin ardından da 1909'da diğer ülkelerdekine benzer bir siyasi çözülme yaşandı. Avusturya 1914'te Viyana parlamentosu hâlihazırda kapalıyken savaşa girdi.

Macaristan ise başka bir konuydu. Avusturya'da ekonomik ağırlık Almanlar, Çekler, Polonyalılar, Slovenler ve İtalyanlar arasında görece eşit dağılmıştı, yani Avusturya'nın beşte ikilik kısmını oluştursa da farklı şekilde en zengini olan Alman kesimi, sınırlı insanın seçtiği vekillerden oluşan *Reichsrat* parlamentosunda bile çoğunluk değildi. Yani diğer milletlerin baskı altına alınması pratikte mümkün değildi. Zaten Habsburg hanedanı da bu fikirden hoşlanmıyordu. Franz Joseph halklarına bir baba figürü olmak istiyor, Kilise de onun bu anlayışını destekliyordu. Franz Joseph'in atası İmparator II. Leopold, Viyana Üniversitesi'nde Çeklere özel bir kürsüye fon ayırmıştı; İmparator Franz'ın sansürleri, Franz Grillparzer'ın *König Ottokars Glück und Ende* (Kral Ottokar'ın Başarısı ve Sonu) kitabının bazı kısımlarını Çekleri kötü göstermesi nedeniyle yasaklamıştı. 1860'larda Habsburg Hanedanı, Galiçya'da

Polonyalıları destekledi; o sırada Prusyalılar ile Ruslar, Polonya'nın kendilerine ait olan bölgelerinde giderek daha da büyük baskı kurmuş, Polonyaca eğitimi dahi yasaklayacak noktaya gelmişlerdi. 1880'lerde uzun dönem başbakanlık yapan Kilise kökenli Kont Taaffe, Çekçe ve Slovencenin kullanımını büyük memnuniyetle yaygınlaştırdı; iki dil de bu bölgede iyice yayıldı ve Avusturya-Macaristan'ın da tıpkı çok uluslu olmasına rağmen huzurlu kalan İsviçre gibi bir kanton sistemi geliştirmesini isteyenlerin sayısı azımsanmayacak kadar çoktu.

Fakat sorun şuydu ki bu tarihî "krallık ve topraklarda" milletler iç içe geçmişti. Bohemya'nın üçte biri Almandı -1902'deki tabirle "Südet Almanları"- fakat Südet Almanları aslında yalnızca Bohemya, Moravya ve Silezya Almanları arasında en çok öne çıkanlardı. Bu Almanların büyük kısmı Çek topraklarının sınırlarında yaşıyorlardı ama Iglau (Jihlava) gibi yerlerde önemli dil adaları da vardı. Prag Almanlarının sayısı 1910 itibarıyla ancak birkaç bine inmiş olsa da Moravya'nın Çek kırsalındaki başkenti Brno hâlâ büyükçe bir Alman şehriydi ve Silezya şehirleri genelde Almanlarla Çeklerin karışık yaşadığı yerlerdi; bir maden şehri olan Tesín (Teschen) de Alman, Çek, Polonyalıların yer aldığı ve 1910'daki nüfus sayımı sonuçlarına bakılacak olursa "birçok Slav'ın yaşadığı" bir yerdi. Slovenya'da da aynı modelin daha küçük bir hâli vardı. Galiçya'da, çoğu doğuda yoğunlaşmış hâlde ama bir kısmı da güney Polonya dağlarında yaşayan Rutenler, Ukraynalılar ya da Küçük Ruslar nüfusun üçte biriydi. Trieste'de Slovenler ile İtalyanlar iç içeydi; Tirol'ün güneyinde, Trent bölgesinde de Almanlar ile İtalyanlar. Habsburg Hanedanı'nın "ata yadigârı toprakları" olan, modern Avusturya sınırları olarak görülebilecek bölge bir Cermen bloğu olsa da o dönemde bile tuhaflıklar vardı: Viyana o kadar çok Slav göçmen alıyordu ki Birinci Dünya Savaşı sonunda bağımsız Çekoslovakya'nın başkenti kabul edilmesinin ucundan dönüldü. Zaman içinde bu Slavların bazıları Alman milliyetçisi oldu: Viyana'nın Nazi lide-

ri garip bir şekilde "Odilo Lotario Globočnik" idi. Savaştan uzun yıllar önce Viyana'da yaşamış olan genç Hitler'i parlamentoların hiçbir işe yaramadığına ikna eden de Viyana'daki *Reichsrat*'tı;[59] Rus muhafazakârlar da kendi *Duma*'ları gerçekleşirse olacaklara bu meclisi örnek göstermekte hiçbir sakınca görmedi. Çok uluslu ülkelerde merkezi bir parlamentonun işlemesi mümkün değildi. Dil ile ilgili anlaşmazlıklar her şeyin ötesine geçiyordu. Ulus gruplarından biri bir yasa çıkarmak isteyince, devleti *Reichsrat*'ın işleyişini rahatça bozabiliyordu. Bu sebeple, 1895-1896 yıllarında, çoğunluğu Alman olan Celje (Cilli) şehrinde bir Sloven gramer okulu açılması meselesinde ve yine 1897-1898 yıllarındaki Badeni krizinde hükümet Çekler ile Almanlara Bohemya bürokrasisinde eşit statü tanıyınca, hem Slavlar hem de Almanlar maraza çıkardı: Bitmek bilmeyen hitabeler (ki Ruten bir vekil de Rusça konuşmuştu); orduyu göreve çağıranlar ve ağır hukuk kitaplarının, mürekkep hokkalarının havada uçuştuğu bir ortam... Britanyalıların (İrlandalılarla), İtalyanların ve Macarların da yaşadığı bu sorun konusunda meclisin tıkanmasını önleyecek iç yönetmeliklerin kabulü, böyle engeller varken imkânsızdı.

1880'lerde seçmen sayısı sınırlıydı, 1882'deyse "beş *Gulden*[60] adam"ın da dahil olması için kapsamı biraz artırıldı. Sonuçta ortaya bir orta sınıf parlamentosu çıktı ve Kont Taaffe burada çoğunluğu bazen liberal, bazen Kilise yanlısı hâle getirerek durumu idare etmeyi başardı. 1890'larda seçmen kütüğüne daha çok insan kaydolunca *Reichsrat* çok daha güçlü bir alt-orta sınıf temsiline kavuştu, temsilcileri artık daha radikaldi. Sert bir antisemitik dil kullanan Karl Lueger gibi, "Genç Çekler"in lideri Karel Kramár gibi demagoglar ortaya çıktı. 1890'da Çek bölgelerinde büyük destek toplayan "Genç Çekler" acımasızdı ve gelecekleri konusunda özgüven sahibiydi: Alman azınlığa

59 İmparatorluk konseyi.

60 Felemenkçe altın anlamına gelen bu kelime, aynı zamanda Hollanda'nın para biriminin de adıdır.

taviz vermeye hiç yanaşmıyorlardı. İmparator, milliyetçiliktense maddi meseleleri konuşan sosyal demokratları sahneye çıkarmak isteyince *Reichsrat* 1907'de genel oy hakkına kavuştu. Fakat bu da işe yaramadı. Milliyetçilik konusunda sosyal demokratlar kendi aralarında bölündü ve 1910 itibarıyla bağımsız bir Çek partisi kuruldu. Bu dönemde Avusturya Katolikleri de ortak toplantılar yapmayı bırakmıştı; "krallıklar ve topraklar" için ayrı ayrı toplanıyorlardı. *Reichsrat*'ı yürür hâle getirmenin tek yolu anayasanın 14. maddesini sürekli yürürlüğe sokmaktı. Bu madde, acil durumlarda kanun hükmünde kararname kullanımını meşru kılıyordu. Bütçe ve birçok mevzuat için bu seçenek kullanılıyordu.

Bu, ülke yönetmek için çok saçma bir yöntemdi. Mümkün olan tek cevap, farklı uluslardan oluşan bir federasyon kurmaktı. Fakat birçok federal bölge kendi içinde milliyetçilik sorunu yaşadığı için bu çözüm de ikna edici değildi. Gerçekten de 1880'den beri ülkenin farklı bölgelerinde merkeze kıyasla nüfuz artırmıştı. Bohemya'daki *Landtag* ve Prag'daki *k.k.Statthalterei* yüklü miktarda paraya, geniş bir bürokrasiye ve demiryolları gibi sözde merkezî olan meselelerde şaşırtıcı bir özerkliğe sahipti. Fakat *Landtag*'ı yönetmek *Reichsrat*'ın kendisinden bile zordu; Istra ve Tirol gibi yoğun İtalyan nüfus barındıran yerlerde de durumun farklı olmadığı anlaşıldı.

Bohemya çatışmaların en kötü örneğiydi. Eski zamanlarda ticarette ve şehirlerde Almanca kullanılıyordu; Çekler bunu derslerde öğreniyordu (örneğin 1860'ların öne çıkan liberallerinden Giskra, Çekçe eğitime muhalif olmasına rağmen kendisi Çek'ti). Fakat nüfus artışı, şehirlere daha önce hiç olmadığı kadar Çek getirdi. Eğitim o kadar genişledi ki Çekler okullarda ve üniversitelerde çoğunluk oldu. 1860'larda krallıktaki öğrencilerin yarısından çoğu Alman'dı; bir kuşak sonraysa beşte iki oranına düşmüşlerdi. 19. yüzyılın başlarındaki büyük oranda klasik eğitim, Alman olmayan erkekleri Cer-

men kültürünü kavramaya itiyordu; bunların bazıları (Çeklerin lideri Tomás Masaryk gibi) Almancayı düzgünce yazıp konuşabiliyordu. Fakat doktorlar, mühendisler, avukatlardan oluşan büyük kitlelerin teknik kısımlarda düzgün iş yapmalarına yetecek kadar üstün Almanca öğrenmelerini beklemek oldukça gerçek dışıydı. Ayrıca, neredeyse doğası gereği orta sınıf, alt-orta sınıf, çalışan sınıf mensubu olan ve büyük bir köylü tabana sahip Çekler, gücünü orta sınıf mesleklerde ve üst sınıflardan alan Almanlardan yüksek bir doğum oranına sahipti. Bu zamanlarda Avrupa'nın diğer tüm "saygıdeğer" kesimleri gibi onlar da düşük doğum oranlarına sahipti: 1870'lerde Çeklerin yüzde 10,5'lik oranına karşılık Almanlar yüzde 7,8'de kalıyor, 1880'lerdeki yüzde 6,8 ve 8,8 gibi oranlar daha sonra da benzer şekilde devam ediyordu. Prag mutlak şekilde Çeklerin oldu ve muazzam bir ulusal uyanış yarattı; Plzén (Pilsen) gibi, Mlada Bloeslav (Jungbunzlau) gibi şehirlerde çoğunluk Çeklere geçti.

Bohemya ve daha küçük oranda Moravya, krallığın en müreffeh bölgeleriydi. Bohemya krallıktaki sanayinin üçte birinden fazlasını barındırıyordu; Jablonice'teki (Gablonz) cam sanayi ile Skoda'daki (ve Wittgenstein ailesindeki) ağır sanayi de Avrupa çapında ün kazanmıştı. Başka yerlerde de olduğu üzere, buradaki sanayileşme yalnızca devamlılığın bir yansımasıydı. Elbe'den Hamburg'a kadar uzanan kıyısıyla Bohemya her zaman yetenekler barındıran bir merkez olmuştu. Yakınındaki Silezya kömürüyle birlikte girişimci tarafı ağır sanayinin ve dolayısıyla tekstilin, ayakkabıcılığın, kimya sektörünün ve elektrik santrallerinin gelişmesini sağladı. Bohemya'nın da yine sanayileşmiş ama Katolik bir ülke olan Belçika gibi Karşı Reformasyon dünyasının kenarında olması tamamen tesadüfi olamaz. İki ülkenin de güçlü kilise karşıtı altyapısı, siyasette ve ekonomik hayatta liberal devrim gerçekleştiğinde siyasi radikalizm ve iş dünyasında başarı getirdi.

Eğer milliyetçilik sorunu olmasaydı Bohemya siyasetinin Avrupa'nın "öncül ilkeleri"ni izleyeceği aşikârdı: Solcular, kilise yanlıları ve klasik liberaller arasında üç cepheli bir savaş. Uygulamada seçmenler gerçekten de ulusal olmayan konulara öncelik tanıyarak tepki veriyordu. Burada büyük bir tarım partisi de vardı, radikal-liberal "Genç Çekler" de. Ayrıca 1891'e dek güçlü bir muhafazakâr Çek grup da mevcuttu: Erdemlerinden taviz vermeyen "Yaşlı Çekler", tıpkı Almancayı da sık sık anadillleri gibi kullanan, aristokrasiye saygıyla bakan ve bütüne bakıldığında ekonomik açıdan klasik liberal görüşü benimseyen Palacký veya damadı Rieger gibi. 1880'lerde Çek politikaları alt sınıf unsurunun akınıyla değişmiş ve çiftçiler, resmen Kilise yanlısı olmasalar da (Bohemya'da Kilise, Polonya'da olduğu gibi "ulusal" değildi ve partilerinin başarısı çok sınırlıydı) Kilise'ye karşı saygılılardı, *Zentrumspartei*'ın Çek versiyonu olmuşlardı: En büyük parti ve 1918'den sonra genelde hükümet partisiydi. Çiftçi hareketini başlatan radikalizm "Genç Çekler"i de ortaya çıkardı. Önemli bir kökeni olmayan işadamları, gazeteciler, avukatlardan oluşan bir örgüttü bu; Fransa'daki radikallere çok benzer şekilde. Yeni çalışan sınıfla bir "ulusal" bağ kurmaya çalıştılar; tıpkı Fransız denkleri gibi aristokrasiden ve Kilise'den hiç hoşlanmıyorlardı; Almancası sınırlı insanlara bürokraside yer bulmaya niyetliydiler; Çek çocuklarını Alman yetişkinler hâline getiren Almanca eğitimin önüne geçmeye de kararlıydılar. "Genç Çekler"in arasında çok sayıda öğretmen olması da buna büyük katkı sağladı.

"Yaşlı Çekler"in sadakati monarşiye karşı sorgusuzca, Kilise'ye karşı neredeyse mutlak, hamileri olan Bohemya bürokrasisineyse mutlaktı. Çok saygın kişilerdi; kendileri frak giyerken, "Genç Çekler"in gömlek kollarına ve sigara tiryakiliklerine tuhaf gözle bakıyorlardı. 1890'da dil konusunu çözüme kavuşturmak için bir girişimde bulunuldu: Çok saygıdeğer bir vali olan Kont Franz Jaroslav Thun-Hohenstein bir anlaşma

sağlamaya çok yaklaştı. Fakat 1891 seçimini "Genç Çekler" ezici bir üstünlükle kazanınca iş bozuldu; sonra da milliyetçiliği asıl odakları olarak benimsememiş partiler bile kendilerini Alman ve Çek blokları arasındaki savaşın ortasında buldu.

Bu savaş okulları da kapsıyordu, bürokrasiyi de, parayı da. Almanlar eğer eğitim kendi dillerinde verilmeye devam ederse, şehirlerinin Alman kalma ihtimalinin yüksek olduğunun farkındaydı; Çeklerse çocuklarının anadillerinde eğitim almaları isteğinin dışında, doğum oranlarının birkaç kuşak içinde Bohemya'da Çek üstünlüğü getireceğini zaman zaman göz önünde bulunduruyordu. Meseleyi karmaşıklaştıran, bazı Çek orta sınıf ailelerinin çocuklarına Almanca eğitim sağlayarak onları "saygıdeğer" kılma isteğiydi ki, bunu isteyen yalnızca onlar da değildi; ayrıca Çek milliyetçileri (tıpkı tüm milliyetçiler gibi) kendi cenahlarında, özellikle de Moravya'da büyük bir ilgisizlikle hatta düşmanca tavırlarla uğraşıyordu. Bu savaşı veren ise para toplayan iki "okul birliği" idi. Sorunun ana damarı şuydu: Çekler için Almanca öğrenmek dünyada bir basamak yukarı çıkmak demekti; Almanlar için Çekçe öğrenmekse birçok bölgede hizmet sınıfının dilini benimsemek anlamı taşıyordu. Özellikle Alman öğrenciler bu konuda küstahça davranabiliyordu; Çek okul arkadaşlarının aksanlarıyla dalga geçmek, kulüplerine "Burada Çekçe konuşulmaz" gibi yazılar asmak gibi tavırlar sergiliyorlardı. 1880'de Praglı Alman öğrenciler Kuchelbad'a geziye gittiklerinde Çeklerin taşlı saldırısına maruz kaldı ve tekneleri köprülerin altından Prag'a dönerken üstlerine çöp yağdı. 1898'de öğrenciler arasındaki sürtüşme o kadar ciddileşti ki Çekler, Alman hastanelerinde halka açık şekilde Almanca kullanılmasına isyan ederek bu kurumları işgal etti. 1913 itibarıyla Çek okullarının dörtte üçünde Almanca öğretilmiyordu; binlerce Alman ilkokulu arasında ise yalnızca 124'ünde Çekçe öğretiliyordu. Bohemya'daki okul sorunu asla çözülemedi fakat 1905'te Moravya'da bir anlaşma sağlandı. Burada, genel açıdan daha zengin olduğu için kendi payına

düşenden fazla vergi ödeyen Alman azınlık Almanca eğitim için savaşmıştı ve Çek topraklarının bu sessiz kısmındaki birçok Çek de kendi çocuklarının Alman okullarında eğitim alması taraftarıydı. Başka yerlerde de sıkça ortaya çıktığı üzere, toplu hakların yasal yaptırımındaki blok düşünceler, iki cenahın hem içinde hem aralarında yüklü duyguları tetikliyordu. Moravya'daki Almanlar barış sağlamak için bir konuda taviz vermeyi kabul ettiler: 40 Çek ailenin yaşadığı her toplulukta Çek çocukların Çekçe eğitim veren okullara gitmesi zorunlu kılınacaktı, bunun için uzun bir yürüyüş veya otobüs yolculuğu yapmaları gerekse bile. 1910 itibarıyla Alman okullarını Çek çocukları kabul ettikleri için dava edilebiliyordu.

Fakat Bohemya'da ağır sanayinin teşvikiyle gelen göçe tepki olarak artan milliyetçi damar daha netti. 1880'lerde şehirlerdeki Alman kuruluşları savaş verdi. Budějovice'deki (Budweis) belediye meclisinde 9 Çek, 22 Alman vardı. Çekçe konuşmalara ancak Alman meclis başkanı konuşmacının yeterli Almancaya sahip olduğunu bilirse izin veriliyordu. Almancası yeterli olan Çekler gerçekten de Çekçe konuşuyor, reddediliyor, sonra meseleyi krallığın idare mahkemesine taşıyor ve destek buluyordu; bunun üzerine Almanlar meseleyi devletin idari mahkemesine taşıyor ve küçük bir çoğunlukla reddediliyordu. Bunun üzerine isyanlar patlak verdi. 1890'da Prag gümrük dairesinde Almanca gümrük makbuzu alan bir Çek işadamının şikâyeti üzerine de bu yaşandı. Bu isyanların en büyüğü 1897'de Badeni'nin dil konusundaki hükmü üzerine yaşandı; Bohemya bürokrasisinde Almanca ve Çekçe eşit şekilde kullanılabilecekti: Örneğin hiçbir memur, bir meslektaşının Çekçe hazırladığı belgeyi reddedemeyecekti. Bu oldukça mantıklı bir tedbirdi. Gerçekten de, bürokrasideki düşük maaşları kabul etmeye Almanlardan daha hevesli olan Çekler, 1914 itibarıyla Bohemya memurlarının yüzde 92,5'unu, *k.k.* mali hizmetlerinin üst kıdemlerinin dörtte üçünü, alt kıdemlerininse çok daha fazlasını oluşturdukları için bu gayet nor-

maldi. Fakat Badeni hükümleri krallığın daha önce hiç görmediği derecede bir isyan çıkardı. Slovenya'daki Almanlar da benzer bir sorun yaşadıkları için bu isyana katıldı; başka yerlerde Slavlar buna karşılık verdi, ta ki *Reichsrat* ve birçok Diet hayli işlemez hâle geldi. Hiçbir hükümet tutunamadı ve ülkeyi yönetmek için 14. madde kullanıldı.

Bu milliyetçi sürtüşmelerin sayısı giderek arttı: Polonyalılara karşı Rutenler, İtalyanlara karşı Slovenler, (Carinthia ile Carniola'da) Almanlara karşı Slovenler, (Tirol'de) İtalyanlara karşı Almanlar... Her vakada sorunlar aynıydı: Ekonominin modernleşmesi, göç, iki halkın "ideal modelleri" arasındaki sınıf farkı, doğum oranları arasındaki uçurum, eğitim konusundaki tartışmalar, kamu işlerinde kullanılan diller ve bitmek bilmeyen küçük meseleler vs. (örneğin sokaklara bu dillerden birinde yeni isimler verilmesi). Dux'ta (Duchanov) Çekçe mezar yazıları yasaklandı; Trieste'de ise Slovence mezar yazıları. Tauern demiryolu hattı savaştan hemen önce törenle açılırken, resmî parti törenlerin yapılacağı istasyonun adı olmadığını öğrenince şaşırdı. Burası Slovence "Gorica" ismini alırsa İtalyanlar isyan edecek, almazsa Slovenler ayaklanacak, Almanlarsa "Görz" denmezse rahatsız olacaktı. Bu yüzden "Gorizia" isimsiz kaldı. 1880'lerde Bohemya'daki Eger (Cheb) de aynı kaderi paylaşmıştı. Rakip milletlerin iddiaları sözde tarihî dillere dayanıyordu ve "Bohemya anayasa hukuku" (*bömisches Staatrecht*) 19. yüzyıl sonlarında neredeyse rakipsiz bir baş belasıydı. 1914 itibarıyla Bohemya Diyeti (*Anna-Patent*) sonrası askıya alındı, anlaşmazlıkların taşındığı Viyana parlamentosuysa süresiz kapatıldı.

Franz Joseph siyasetçilerin çözüm bulamayışına çok da şaşırmamıştı: Parlamenter liberalizmi baskı altında ve şüpheyle kabul etmişti. Habsburg monarşisi kendini milliyetçilik tartışmalarının bilinçli şekilde "üstünde tutuyordu" ve Franz Joseph aşırı uç milliyetçilerin çılgınlıklarından epey uzak oldukları aşikâr olan ılımlı çoğunluğun "gerçek" fikrini kendi-

sinin dile getirebileceğini hissediyordu. Örneğin birçok Çek, okul sorunlarını anlayışla karşılayabiliyor, aynı zamanda birlikte yaşadıkları Almanları çekilmeyecek kadar küstah bulabiliyordu. Fakat büyük bir devletin parçası olmaktan gurur duyuyor, emekli maaşlarını dört gözle bekliyordu ve genel açıdan süregelen milliyet meselesinden başka düşünecek birçok şeyleri vardı. Radikal "Genç Çekler" 1891'de alt-orta sınıf oylarının büyük çoğunluğunu almalarına karşın 1907'de genel oy hakkıyla gidilen seçimde büyük darbe aldı ve bir daha toplanamadı. 1914 itibarıyla milliyetçi Kramár sağ cenahın güçlü bir ismi olarak görülmeye başlandı, fikirleri Alexandr Guchkov'un ve dolayısıyla Clemenceau'nunkilere çok benziyordu. Çiftçiler ve Çek sosyalistler ise resmî olarak Alman denkleriyle işbirliği yapmakta zorlanıyorlardı belki ama ciddi konularda büyük ölçüde aynı fikirdeydiler. Ayrıca, Bohemya Avrupa'nın merkeziydi, uğruna savaşılan topraklardı. Çekler onları Almanya'dan, Rusya'dan koruyabilecek bir Büyük Güç'ün himayesinde daha iyi durumda değiller miydi? 1917-1918'e kadar çoğu Çek böyle düşünüyordu.

Monarşinin kendisi bir uluslarüstülük iddiasındaydı. Örneğin orduda herhangi bir milletin dışlanmış hissetmemesi için takdire şayan bir çaba sarf ediliyordu. Subayların üçte ikisinin Alman asıllı oldukları doğruydu ki bu da Almanların eğitimli ve varlıklı kesimdeki ağırlığını yansıtıyordu. Fakat bu kişiler, adamlarının dillerini öğrenmeleri için birçok açıdan teşvik ediliyordu. Askerler Almanca emir dilinden 10-15 kelimeye ek olarak mümkün olursa Almanca resmî terimleri de öğreniyordu; örneğin ortak bir sözcük dağarcığının parçası olması gerektiği aşikâr olan, tüfeğin parçaları gibi. Diğer tüm işler içinse askerî dil kullanılıyordu. Nüfusu karışık bölgelerde, alayların birkaç farklı milletten oluştuğu yerlerde subay ve astsubaylar bu dillerin hepsini kullanıyordu. Barış zamanında ordu bunu çok iyi idare ediyordu. Savaştaysa tuhaf çözümler ortaya çıkıyordu. Macar, Alman ve Slovak askerler barındıran

bir alayda emirler İngilizce veriliyordu çünkü subaylar bu dili okulda öğrenmişti, erat ise o kadar çok göçmen bulunduran bir bölgeden geliyordu ki bölge erkeklerinin öğrendiği standart dil İngilizce olmuştu. Hindistan'daki Britanya ordusu da bundan çok farklı olmayan ilkelerle idare ediliyor ve benzer şekilde, olağanüstü iyi yönetiliyordu. Subaylar "Almanlıkları" üzerinden mesele çıkarırsa ordudan ihraç ediliyordu; ayrıca subayların üçte biri Macar ya da Slav kökenliydi. Hırvatlar ve özellikle Sırp Ortodoks azınlığın üyeleri subay kıdemlerine paylarına düşenden de fazla katkı veriyordu; tıpkı Karşı Reformasyon sürecinden beri yaptıkları gibi. Aralarında büyük Mareşal Radetzky'yi de bulunduran Çekler nüfustaki yüzdeleriyle neredeyse aynı oranda temsil buluyordu. Yalnızca fakir, geri kalmış Rutenler hemen hemen hiç varlık gösteremiyordu, çünkü askerî hırsları olan neredeyse tüm Rutenler kendilerini Polonyalı ve hatta Alman olarak tanıtıyordu: Taaffe'nin dil konusundaki fermanları Czernowitzli "Alman liberal" Profesör "Konstantin Tomaszczuk"un şiddetli saldırısına maruz kalmıştı (ki Tomaszczuk da bir Ukrayna ismine sahip olmasına karşın Romanya kökenliydi).

Çok ulusluluk sorunuyla başa çıkılması için muazzam derecede karmaşık bir çaba sarf edildi: Bohemya sorununun çözülmesi umuduyla sayısız komite kuruldu, anlaşılması çok güç bir hukuki dille birçok rapor yazıldı. Yerine göre dil kullanımının savunulması için *Landesüblichkeit* (bölge geleneği) ilkesi geliştirildi ve hem Çek hem de Alman bürokratlar, milliyetçileri susturmak için sayısız entrikalar çevirdi. Avusturya'da tarihi ta Karşı Reformasyon'a kadar uzanan ama varlığının büyük kısmını İmparator II. Joseph'e borçlu olan geleneğe göre bürokratik faaliyetler her şeyi çözerdi. Hatta 19. yüzyıl itibarıyla, yalnızca bürokrasiye bağlılığın dahi çözüm getireceği düşünülmeye başlanmıştı: Sonuçta eğer herkes devlete çalışırsa milliyetçilik sorunları ortadan kalkardı; çünkü hiç kimse devletin üzülmesini istemezdi. Protestan sanayi ülkeleri millîleşmemeye

çalışırken, belediye binalarını da iyi bir hafızaya ve bir telefona sahip tek bir adamla idare ederken, Avusturyalılar sonu gelmez bir bürokrasiyle, sonu gelmez vergilerle iş görüyordu. Bu vergiler her biri 600 sayfaya yakın üç cilt dolusu kitapla ancak açıklanabiliyordu. 1914'te bu işleri okullar, hastaneler, sosyal yardımlaşma, demiryolu, posta hizmeti vs. nasıl yürütülüyorsa öyle yürüten, 3.000.000'un hayli üzerinde kamu personeli vardı. Tek bir vergi ödemesi 23 farklı bürokratın dikkatini gerektiriyordu. "Genç Çek" işadamları bundan yakınıyordu, tıpkı Alman milliyetçileri gibi, çünkü iki topluluk da bu barok saçmalıkla başa çıkılması için ağır vergilere tabiydi. Fakat Bohemya nüfusunun o kadar büyük bir kısmının bürokrasiyle doğrudan ilişkisi vardı ki bu işleyişe saldırmak, Giolitti'nin makinelerine saldırmak kadar anlamsız olurdu. Sayısı giderek artan bürokratların ortaya çıkardığı sorun, farklı diller için bu sayının daha da artmasıydı. Alman öğrencilerin dörtte birinden fazlası, Çek öğrencilerin neredeyse çeyreği ve Polonyalı öğrencilerin üçte birinden fazlası hukuk okuyor, bu kariyere hazırlık yapıyordu. Milliyetçi hareketlerin kalbinde de yeterince istihdam edilemeyen hukuk öğrencileri ve mezunları bulunuyordu, tıpkı antisemitik harekette olduğu gibi. Yönetim karmaşasında o kadar çok para lüzumsuzca harcanıyordu ki ordunun kendisine fazla bir şey kalmıyordu; 1913 itibarıyla Avusturya-Macaristan ordusu kendisinden çok çok daha küçük olan Britanya ordusundan daha az maddi kaynağa sahipti (£ 25.000.000'a karşılık £ 28.000.000).

Bu sorun, Macaristan'ın özerk konumuyla daha beter hâle geliyordu. Bu ülkenin gelişimi Avusturya'nınki gibi olmamıştı. Nüfusunun yaklaşık yarısı birçok farklı milletten insanı barındırıyordu: Göçlerini 12. yüzyılda yapan Transilvanya Saksonları gibi, birçok yere toplu şekilde dağılan Almanlar, çoğu kuzeyde olan Slovaklar, kuzeydoğudaki Rutenler, doğudaki Romanyalılar, güneydeki Sırplar, güneybatıda kendi krallıklarına sahip ve emirlerini Budapeşte'den alan bir vali tarafından

yönetilen Hırvatlar vardı. Bu halkların her biri 19. yüzyılın sonundaki yöntemle gelişti, hızları birbirinden çok farklı da olsa. Karpatlardaki Rutenler ve Katolik Slovaklar (Lüteriyen olanlardan farklı şekilde) okuma yazma öğrenemedi.

Büyük Macaristan üniter bir devletti. Seçmenleri nüfusun yaklaşık yüzde 5'ini oluşturan parlamento, Avrupa'nın en tuhaf anomalilerine sahipti. Aşırı milliyetçi olan seçkinler sınıfıydı ve bunların büyük kısmı gelirleri için siyasi güce ihtiyaç duyuyordu. Seçmenlerin tam dörtte birinin, 1848'den önceki "feodal" dönemin Diet'i için oluşturulmuş seçmen kütüğünde soyadları bulunanlardı: Oy verme haklarını buradan alıyorlardı. Bu yaşlı seçkinlerin çoğu büyük mülk sahibi değildi, ellerindekileri de 1867'den sonra sattılar. Bunların 50.000'i yeni yarı bağımsız devlette iş sahibi oldu, bir o kadarı da "avukat" sıfatıyla yer buldu. Bu temsilciler siyaset çatısı altında buluştu ve Protestan Kont Kálmán Tisza önderliğindeki Macar Liberal Parti'sine temelden destek oldu. Onun "Memlük" adı verilen örgütü de diğerleri gibi iyi iş çıkartıyordu: Seçimlerde hile yapıyor ve böylece vekiller demiryollarında, bankalarda, yeni sanayilerde kendilerine yer buluyordu. Merkezden uzak seçim bölgelerinin 160'ında devletin atadığı görevliler, yerel polisin ve bürokrasinin de yardımıyla kolayca seçim düzenleyebiliyor hatta bazen oy kullanma noktalarında polis kordonu kurarak dürüst seçmenleri uzak tutuyordu. Yaklaşık 60 diğer seçim bölgesinde, yerel sermayedar ailenin temsilcisi otomatikman aday gösteriliyordu ve parlamento, kendilerini genelde bağımsızlık taraftarı gören Apponyi, Károlyi, Majláth, Zíchy, Andrássy, Pálffy ve Szapáry ailelerine mensup olan fazlaca vekil barındırıyordu. Diğer 200 seçim bölgesinde yeterince adil bir yarış oluyor ve hükümetin parlamentoda iş gören bir çoğunluk elde etmek için bunların 50'sini kazanması gerekiyordu. Hem buradaki hem Budapeşte'deki seçmenlerin çoğu, Macaristan'da çok sayıda bulunan, Budapeşte nüfusunun dörtte birini oluştu-

ran ve birçok diğer sektörde de olduğu üzere bankacılık ve ticareti neredeyse tekelleştirmiş olan Yahudilerdi.

Devlet, seçimleri aslında kolayca "gerçekleştirebiliyordu" ama tıpkı İtalya'daki gibi, kendi destekçilerine destek olmakta zorlanıyordu. Siyaset, ucunda muhteşem paralar olan bir sanayiydi. Diğer milletlerin yaşadığı bölgelerde Macarca kullanımının teşvik edilmesine çalışıldı: Şehir ve köylerde yalnızca Macarca isimlerin kullanımı konusunda büyük bir ciddiyet vardı, sözde saygı gören Hırvatistan'da bile. Eski Macaristan, kanunun hâkimiyetine aşinaydı, azınlıkların maruz kaldığı zulüm de sınırlıydı (1914 öncesindeki "hıyanet duruşmaları"nda sanıklar hafif ama adaletsiz hükümlerle paçayı yırtmıştı). Buna rağmen Orta Avrupa milletlerinin birbirlerine çılgınca zulmettiği bu ortamda Macaristan, öne çıkan ilk yer oldu. Habsburg hanedanı çaresizdi: Avusturya'dakinin aksine, Macar parlamentosu diğer halklardan neredeyse hiç temsilci barındırmıyordu ve bu yüzden Macaristan görünürde Avusturya kadar kargaşa yaşamıyor gibiydi.

Monarşi, Macaristan'ın "ortak" masraflardaki payını karşılamasını bekliyordu ki bunların en önemlisi de orduydu. Fakat Macar hükümetleri katkılarını artırmaya gönülsüzdü ve 1889'dan itibaren ordu büyük maddi sorun yaşadı, hatta piyade sahibi olmak için bazı alayları bozmak zorunda kaldı. Zorunlu askerlik sistemi, genel asker alımına kaynak sağlayacak para bulunamadığı için başarısız oldu. Eldeki insan gücünün ancak üçte birlik kısmı orduya alınabildi, bunların da birçoğu "süresiz izne ayrıldı". Bu yüzden de genç Hitler askere çağrıldığında karşılık vermeyince askerî makamlar onu çok da hırpalamadan serbest bıraktı, hep yaptıkları gibi "fiziksel" gerekçeler göstererek onu çürük gösterdiler. (Erich von Stroheim için de bu gerekçe kullanıldı: İsmini Katolikleştirmiş, Erich Maria Stroheim bon Nordenwall hâline getirmiş olsa da Viyana'nın pek de gösterişli olmayan Neubau semtinde Erich

Oswald Stroheim adıyla doğmuş, askeriyeye hayran kalarak büyümüş ama birkaç haftalık somut deneyimden sonra bu hayranlığın kalıcı olmadığını keşfetmişti.)

Macarların orduya itirazlarının bir kısmı, ordunun Macar olmayışından, hanedana bağlı oluşundandı. Ordunun her dile hoşgörüyle yaklaşımı Macar devletinde karşılık bulmuyordu; hatta Romanya kökenli bir imparatorluk generali, Romanyalıların sivil hayatta maruz kaldıkları engellere isyan edince hapse atıldı. 1900 civarındaki radikal milliyetçilik atmosferinde, yakın dönemde ortaya çıkan Macarlaşma hareketine birçoğu bağlı olan Macar politikacılar yaygara çıkardı: Ordunun Macar kısmının Macarca konuşmasını ve Macaristan nişanlarını kullanmasını istiyorlardı. 1903'te bu amaçla dokuz maddelik bir program hazırladılar. Bu program, Avusturya ve Almanya'nın ucuz mallarına bir gümrük vergisi koyulmasını ve yüzyıl dönümü bunalımının ardından kendi ticaret birliklerini kurmak isteyen bir grup sanayiciden de destek buldu. Ve siyasi hayat bir kaosa teslim oldu: 1897'den sonra Macarlar ortak masraflara "kota" getirdi; parlamento tıkandı. Tisva'nın oğlu István'ın önderliğindeki hükümet, ayrılıkçıların ve kendi atanmış memurlarının kontrolünü yitirdi ve kasten kaybedilen 1904 seçimlerinde sorumluluğu onlara attı.

Franz Joseph düzeni tekrar sağlamak için General Fejérváry'ye görev verdi: Parlamentoyu kapayan general, yayınladığı kanun hükmünde kararnamelerle ülkeyi yönetmeye başladı. Bu dönemde hem imparator hem de dönemin Avusturya Başbakanı Baron Gautsch, Macaristan'da genel oy hakkı fikrini yaymaya karar verdiler; Fejérváry'nin öfke dolu sözleriyle: "150 küsur yıldır Macar parlamentosunu oluşturan ve idare eden, bu yıllar içinde hep aynı kısır anayasal soruları gündeme getiren bu küstah oligarkları, avukatları, kilise mensuplarını, küçük asilleri Temsilciler Meclisi'nden çıkarmak için." İçişleri Bakanı Kristóffy kendisini küçük çaplı Macar sosyalist partisine adadı; toplumsal sorunlar

baş gösterdi; Budapeşte'de bir milliyetçi zehirlenme yaşandı, halk Avusturya mallarına boykot uygulayıp yakalarına (Avusturya'da yetiştirilen) laleler takarak bunu ilan etti. Genel oy hakkı gelseydi Büyük Macaristan, Avusturya'nın sorunlarını daha ağır şekilde kendisi de yaşayacaktı. Milliyetçiler vites düşürdü, devletin meşruiyetini tanıdı ve 1909'a dek sürecek bir siyasi istikrar sağlandı. "Kota" karşılandı, hatta kapsamı da artırıldı.

Buna rağmen Macar sorunu çözülmemişti. Buradaki sistem de her yerde olduğu gibi 1914 öncesi çözülmeye uğradı. Bağımsızlık partisinin radikal milliyetçileri Budapeşte'de nüfuz sahibiydi; büyük asillerden bazıları bu kişilere sempati besliyordu ve Tisza tarafından, Cermen *Arbeitspartei*'a (Almanca işçi partisi) benzer şekilde *Nemzeti Munkapárt* adıyla tekrar kurulup yönetime gelen liberaller kendi aralarında hayli bölünmüştü. 1912'de bir başka askerî tasarı meclise geldiğinde hükümet bunu ancak muhalefeti binadan çıkartarak yasalaştırabildi. Tisza rejimi altında sağlam bir üniter yapıya sahip görünen Macaristan, aslında Avusturya'ya kıyasla hiç de istikrarlı değildi. Monarşi dağıldığında Avusturya'daki ulusların bağımsızlık kazanması büyük oranda birkaç telefon konuşmasıyla sağlanmıştı. İç savaşın eşiğinde olan Macaristan komünizmin etkisi altındaydı.

Yine de, Macar özerkliğinin etkisi eğer monarşinin askerî etkinliğinde büyük bir düşüşe neden olacaktıysa da, Macaristan örneği daha güçsüz ulusların beklentilerini de ikili sistemin hayatta kalışıyla kıyas kabul etmeyecek kadar yükseltti. Habsburg Monarşisi'ni üzen, Güney Slav topraklarıydı; Birinci Dünya Savaşı'nda ilk kıvılcımı ateşleyen de Avusturya-Macaristan'ın Güney Slavlarıyla yaşadığı sorunlar olacaktı.

19. yüzyılın başından beri Habsburg İmparatorluğu'nda bir Güney Slav hareketi mevcuttu; bunu temsil eden Slavca sözcük de sonunda "Yugoslavya" hâlini alacaktı. Balkanların Slav halkları dil bakımından hatırı sayılır benzerliklere sahipti ve hepsi birkaç yüzyıldır yabancıların yönetimi altındaydı. Tek-

rar güçlenirlerken, tek bir ülke kurmaları mümkün olamaz mıydı peki? Trieste'nin iç bölgelerindeki Slovenler, Çek bölgesinden göç eden ilk atalarından yadigârlar taşıyan, kadim sayılabilecek bir dil kullanıyordu. (Habsburglar bu bölgede Çek yöneticileri görevlendiriyordu; Shakespeare'in başka türlü düşünülünce anlamsız kaçan "Bohemya kıyısı" tasviri de burayı anlatıyor.) 19. yüzyılda Çeklerin gelişiminin bir minyatürü gibi, zor da olsa gelişim kaydettiler. Slovenleri güneydeki Balkan Slavlarına bağlamak ciddi bir ustalık gerektiriyordu ama hem İtalyan tehdidiyle hem de Avusturya'nın Cermenleştirme çabası bu bağın oluşmasında etkili oldu; 1910 itibarıyla genç kuşağın büyük kısmı "Yugoslav" davasına ikna edilmişti ve 1918'de Slovenler geleceklerini Hırvatlar ve Sırplarla birlikte Güney Slav krallığı dahilinde kurmayı seçti. "Yugoslav fikri" bir süre Bulgarları da içerdi ama Sırplarla aralarındaki rekabet buna engel oldu.

Bulgaristan da Sırbistan da Ortaçağ'da ihtişamlı dönemler geçirmiş ama 14 ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Türklerinin eline düşmüştü. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dağılırken bağımsızlıklarına kavuştular ve Rus himayesi altında sınırlarını genişlettiler. Özellikle Sırp milliyetçiliği çok güçlüydü ve kuzey liberalizminin iki büyük düşmanı olan Katolik Kilisesi ile Osmanlı İmparatorluğu'na başkaldırdığı için Kuzey Avrupa'dan büyük ilgi görüyordu. Sırpların kendilerini yalnızca Osmanlılardan kurtarmaları yetmiyordu. Batıda ve kuzeyde -Bosna-Hersek'te, Dalmaçya'da, Hırvatistan'da- birçok Sırp bulunuyordu. Hatta Sırp aydınları batıya ve kuzeye bakınca, tıpkı filolog Vuk Karazić gibi, yalnızca dil bakımından düşünülünce "Sırplar her yerde" denmesi mümkündü. Sırbistan'ın daha çok kuzeyde yaygın kullanılan ana lehçesi "Sırbo-Hırvatça" adıyla ülkenin yerel dili hâline geldi. Peki, Sırbistan bu şartlar altında belki de Habsburg İmparatorluğu dahilindeki bir Güney Slav devletinin çekirdeği olamaz mıydı?

Ortaçağ'da Bosna'da ve Slavonya Krallığı'nın bağlı olduğu Hırvatistan'da bağımsız devletler vardı. Bir süre, Ortaçağ Sırbistan'ı kadar büyük olamamışlardı. Ortodoks olan Sırplar, geleneklerini Bizans'tan alıyordu. Hırvatlar ise Hıristiyanlıklarını Roma'dan, geleneklerini feodal Batı'dan alıyordu. Fakat Hırvatistan-Slovenya, Dalmaçya'yı Venedik'e kaybederek çok erken dağılmıştı (bununla birlikte, kısmen Hırvat bir şehir devleti olan Dubrovnik Cumhuriyeti -İtalyancada Ragusa- görkemli sayılabilecek denizciliğiyle hayatta kaldı). Macaristan kralları 1104'te burayı devraldı ve Hırvat asilzadelerinin çoğu (Keglevich, Somssich, Pejácsevich) Macar oldu. Osmanlılar 15. yüzyıldan Bosna'yı fethettikten sonra Hırvatistan'a gelince, Hırvatlar da tıpkı Macarlar gibi Habsburgları tahta davet etti, onların himayesine sığındı. Osmanlı, Venedik ve Habsburglar arasında bölünen Hırvatistan artık "yadigârlar yadigârı" (*reliquia reliquiarum*) olarak anılmaya başlandı. Minyatür bir Gotik ve Katolik başkent olan Zagreb, kendini kurtardı ama güneyde, batıda, doğuda savaşlar devam etti. Buradaki son ilginç nokta ise kendilerini Osmanlılardan korumak isteyen Habsburgların güneyden kaçan insanlara Hırvatistan topraklarından arazi vermesi oldu: "Askerî sınır". Bu insanlar Ortodokstu ve Sırp kimliğine sahipti. Tabiatları gereği, çiftçilik de yapan savaşçılardı ve bunlarda bazen dinî sorunlar, bazen mülkiyet, bazen de yalnızca alışkanlıklar yüzünden gerilim yükseliyordu. Habsburglar onları yine de askerî niteliklerinden ötürü seviyordu ve dünyanın tam doğru olmayan şekilde tanıdığı ismiyle "Hırvatlar" batının savaş meydanlarında şöhret sahibi oldu, Otuz Yıl Savaşları'ndan başlayıp Napolyon dönemine ve hatta hem İtalya cephesindeki Avusturya-Macaristan komutanının (Boroević) hem de hava kuvvetleri komutanının (Uzelac) Hıristiyan Ortodoks veya Sırp kökenli olduğu Birinci Dünya Savaşı'na dek.

Hırvatlar ne yapabilirdi ki? Topraklar bölünmüştü: Dalmaçya, Avusturya hâkimiyetinde; Hırvatistan-Slovenya ise Macarla-

rın elindeydi. Bosna-Hersek, Osmanlı topraklarına dahilken orada da bir Katolik azınlık mevcuttu. Eski dil üç farklı lehçeye bölünmüştü, Zagreb'deki halk artık Dalmaçya adalarından gelenleri anlayamıyordu. 1848'de Macar liberalizmiyle karşılaşan dönem valisi General Jelačić, Habsburglar ve Katolik mutlakçılığı için savaştı (Ortodoks piskoposun da yardımıyla). Birçok Hırvat, özellikle de anavatanda yaşayanlar bunu destekledi ama işin sonunda Habsburglara teklif edebilecekleri çok az şeyleri vardı; 1867-1868'de Macarlarla varılan anlaşma sonucunda Hırvatistan tekrar Budapeşte'nin kontrolüne verildi, ana liman Rijeka (İtalyancada Fiume) ve dolayısıyla gelirin büyük kısmı Macaristan'a kaybedildi. Hırvat parlamentosu duruma itiraz etti ama Macar hâkimiyeti giderek arttı ve 20. yüzyılın başında Hırvatistan'ın eğitimli sınıfının giderek daha da fazla mensubu "Yugoslav fikrini" olumlu bulmaya başladı. Evet, Hırvatistan'daki Hırvatlar ile Sırplar arasında gerginlik yok değildi, hatta Macarlar da yönetimde ve iş dünyasında Sırpları tercih ediyordu ve 1903'te Zagreb'de isyan çıktı. Buradaki Hırvat milliyetçiler, Habsburgların Katolik oldukları için onları destekleyeceği ümidini korudu, hatta küçük bir grup bu gerçeği temel alarak, Bosna-Hersek de dahil olmak üzere bütün Hırvat topraklarını içine alacak bir Büyük Hırvatistan kurulması gerektiğini savundu. Fakat Dalmaçya kıyısında dinî hoşgörü dahilindeki tüm denizcilik gelenekleri ve Venedik şehirlerindeki İtalyan burjuvazisine karşı duyulan ortak düşmanlık sayesindeki Sırplarla Hırvatlar ortak bir dava konusunda anlaştılar. 1905'teki "Fiume Çözümü" ile birlikte bir "Yugoslav" partisi ortaya çıktı ve kısa sürede Hırvat parlamentosunu ele geçirdi. Macar valiler buna büyük tepki gösterdi; 1911 itibarıyla bu kişilere suikastlar düzenlenmeye başlanmıştı.

Bu dönemde Sırp milliyetçileri "Yugoslavya" fikrine doğru dürüst ilgi göstermedi. Onların programı bir zamanlar Sırplara ait olan toprakların geniş ölçekte ilhakını içeriyordu (Dubrovnik'i ve güney Dalmaçya'yı da içine alacak şekilde). Bu fikir

büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiliyordu ve bu Osmanlı bölgeleri 1912-1913 yıllarındaki Balkan Savaşlarında Sırplar tarafından ele geçirildi. Bununla birlikte bir de Bosna-Hersek meselesi vardı ve burada Avusturya-Macaristan'la bir anlaşmazlık doğdu. Franz Joseph 1878'de Bosna'yı işgal ederek yönetmeye başlamış, 1908'de de ilhak etmişti. Buradaki nüfusun yaklaşık beşte ikisi din ve dil bakımından Sırp'tı, yaklaşık onda biri de Hırvat'tı. Kalanı yüzyıllar süren Osmanlı hükmü altında kimlik kazanmış Müslümanlardı ama Türkçe değil, Sırbo-Hırvatça'nın bir lehçesini konuşuyorlardı. Kökenleri hakkında bazı ırk teorileri vardı: Örneğin Ortaçağ'da İsa'nın kutsallığını inkâr eden bir kâfirlik içinde oldukları, bu yüzden de İsa'yı Kur'an'da büyük bir peygamber olarak gören İslâm'a geçme imkânı buldukları yönünde. Bu kadar eğlenceli olmasa da Balkanların her yerinde olduğu gibi görünüşe göre Bosna'nın birçok yerlisi de vergi avantajları için İslâm'a geçmiş ve Osmanlılar Macaristan'dan çekilir çekilmez onlara binlerce Müslüman göçmen katılmıştı. Her şekilde, Sırplar bu Müslümanlara dönme Sırplar gözüyle bakıyordu; Katolik Hırvatların görüşü de hayli benzerdi ve Avusturya-Macaristan yöneticileri de biraz ekonomik gelişim, biraz da eğitimle bu Müslümanların bir-iki kuşak sonra Hıristiyanlığa, belki de Katolikliğe geri döneceğini hissediyordu. Müslüman hükmünün artık eskimiş olan toprak sahipliğine dayandığı düşünülünce bu umut daha da büyüyordu: Bütüne bakılınca toprak ağaları Müslümandı ve topraklarına ortak edip çalıştırdıkları köylüler (*kmet*'ler) Sırp'tı. Habsburg valileri, yani Macar Kállay ile Polonyalı Biliński kendilerini modernleşmeye ve sonunda maddi kaynak bulunca toprak reformuna adadı. 5.000 okul kuruldu, bazı yollar yapıldı ve en büyük şehir olan Saraybosna'ya önemli kamu binaları inşa edilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme zamanından kalan etkileyici eserlerle bir araya getirildi. 4.000 kilometrelik demiryolu mevcuttu ama raylar dardı, bunun sebebi hem masraftan kısmak, hem

dağlık araziye uygunluk hem de domuz yetiştiriciliği konusunda rekabet çıkacağından korkan Macarların Bosna'dan gelen her yük trenini sınır şehri Brod'da büyük masraflar karşılığı vagon değiştirmeye zorlamasıydı.

Bu, bilindik bir imparatorluk manzarasıydı ve her zamanki gibi beklenmedik sonuçlar doğurdu. Okul programı nüfusun yarısını okuryazar yaptı ama ilkokul öğretmeni ihtiyacı çıktı; köylerden gelen ve genelde kökenleriyle araları açık olan bu öğretmenler, her tür sömürge kurumuna da mesafeliydi. "Modernleşme" ortak tarım sisteminin çöküşüne yol açtı: Göç fırsatı, ortak tarım yapılan yerleşim yerlerini böldü, baba otoritesini yıktı; bazı toprak ağaları yüksek üretim arayışıyla eski usulleri terk etti; nüfus arttı ama aynı miktarda toprak tarafından desteklenmesi gerekiyordu ki bazı toprakların geleneksel olarak nadasa bırakılması gerekiyordu. İmparatorluğun toprak reformu çabaları pek başarılı olmadı, 1915'te *kmet*'lerin yüzde 10'dan azı "borçlarından kurtulmuştu" ve bu yüzde 10 "borçlarından kurtulurken" aldığı avanslar yüzünden devlete borçlanmıştı bile. Birçok Müslüman, Türkiye'ye göç etti ama din değiştiren çok olmadı. Macarlar 1906'da başlattığı "domuz savaşı" ile Sırbistan'ın en büyük ihracat ürününe ambargo uygulayarak Sırp yönetiminin gözünü korkutmaya çabaladı fakat 1912'de Sırp ordusu Balkan Savaşlarında sivrildi, ülke içindeki milliyetçi ateş iyice yükseldi. Bosnalı öğrenciler sürekli Belgrad'a gidip geliyor, burada zamanın modası olan "nihilist" suikast fikirleri ediniyordu. Zagreb ve Saraybosna'da terörist taktikler kullanılmaya başlandı ve Bosna Genel Valisi Oskar Potiorek öyle telaşlandı ki eski yönetim binaları olan Türk konaklarından neredeyse hiç çıkmamaya, kurmaylarıyla da kapının altından gönderdiği küçük not kâğıtlarıyla iletişim kurmaya başlamıştı.

Ne yapılabilirdi? Bir bakıma Avusturyalılar ellerinden geleni yapmıştı. Gerçekten de uygarlık sunmuşlardı; kızları ağlı perdelerin ardında piyano çalan, oğulları Latince öğrenmek

için çalışıp didinen birçok Sırp aile de imparatorun resmini evlerinin duvarında tutmaya devam etmişti. Fakat sömürgecilik kendi dargın alt sınıfını yaratmış, terörizm de bu kesime ölümcül bir cazibe sunmuştu. Muhafazakâr Avusturyalı gözlemciler bunların hepsini izliyor ve "Büyük Hırvatistan" aracılığıyla bir çeşit ilerleme kaydedilebileceğini düşünüyordu. Arşidük Franz Ferdinand, tahtın veliahtı bu fikre sıcak baktığını sık sık belirtiyordu: Başkenti Zagreb'de olan, Dalmaçya ile Bosna'yı da içerecek, Sırbo-Hırvatça konuşacak bu devlet fikri çok da mantıkdışı değildi ama önünde iki engel vardı. Birincisi Macaristan'dı: Neredeyse hiçbir Macar siyasetçi Hırvatistan'daki haklarından ya da Rijeka Limanı'ndan vazgeçmeyi aklından geçirmezdi. İkinci engelse nüfustaki Sırp veya Ortodoks unsurlardı: Bu kesim Hırvatların milliyetçiliğine, hukuk derecelerine ve zahmetli Germenciliğine hiç dayanamıyordu. Bu yüzden de Habsburg etkenleri içinde Bosna'ya sunulacak teklife çözüm bulunamadı. Artık önemsiz bir yer olmaktan çıkan, 19. yüzyılın büyük kısmında küçük ve vahşi bir ülke kimliği sergileyen Sırbistan, Bosna-Hersek'teki Avusturya-Macaristan egemenliğine karşı çıkabiliyordu. Hatta uzun zaman önce, 1840'larda düşünülen Büyük Sırbistan fikri bile Rus müttefikleri sayesinde artık tekrar gündemdeydi. Sırp ordusu ve hükümeti dahilinde, eğer Belgrad yönetimindeki rakiplerini istikrarsızlaştırmak mümkün olacaksa, Avusturya-Macaristan'la sorun yaratmakta hiçbir beis görmeyen adamlar vardı. Yarı gizli bir terörist örgüt olan "Ya Birlik Ya Ölüm" yüksek makamlarda tanıdıklar sahibiydi. Bosna'da terörizm işte bu yüzden yükselecekti. Ek olarak Bosna'daki güvenlik sorunuyla başa çıkmak imkânsız görünüyordu, Habsburg mercileri de farklı uluslar için müsrifçe artırılan istihdam ve emekli maaşları yüzünden ciddi maddi sıkıntı içindeydi. Arşidük Franz Ferdinand, Avusturya-Macaristan'ın gücünü göstermek için Saraybosna'yı ziyaret ettiğinde, vali Budapeşte'den bazı özel dedektifler getirtip kalabalıkların arasına yerleştirdi.

Haziran 1914'te Bosna'da askerî tatbikatlar yapıldı, iki kolordu Sırbistan'ın muhtemel işgali için hazırlandı. Arşidük Franz Ferdinand genel müfettiş sıfatıyla ziyarete geldi ve alınan tüm duyumlara karşın, gayet doğal bir tercihle Saraybosna'ya bir nezaket ziyareti düzenledi. Ziyaret günü 28 Haziran'a denk geldi ve bu pazar günü, 1389'daki Kosova Savaşı'nın yıldönümüydü. Hiç güvenilir olmayan efsaneye göre, bu savaşta Ortaçağ'daki Sırp krallığının Türkler karşısında kahramanca mücadele vermesine rağmen mağlup olduğuna inanılıyordu. Dönemin genel valisi Potiorek, rakibi Franz Conrad von Hötzendorf'u genelkurmay başkanlığına getiren Arşidük'ten hoşlanmıyordu. Arşidük'e ve özellikle de asil kanı taşımayan ve bu fazlaca hiyerarşik, sembollere fazla takıntılı dünyada kıdemlerin buna uygun şekilde zorlaştığını düşünen eşine gereğinden fazla hürmet göstermemek için askerî gösteriyi belki de bilerek kısa kesti. Arşidük az sayıda koruma askeriyle birlikte bir arabanın içinde yol aldı. Genç bir Sırp terörist, Belgrad'dan getirdiği bombayı fırlattı. Otomobilin arkasından seken bomba, takip eden bir emir subayının atının altında patladı, bunun üzerine Arşidük de Genel Vali'nin karargâhına yöneldi, orada ulusal danslar sergileyen küçük kızlarla ve pastalarla karşılandı. Bunları öfkeyle reddeden Arşidük, emir subayının bulunduğu hastaneye götürülmeyi talep etti. Otomobil bir kez daha yola çıktı, köprüyü geçti ama sonra yanlış yöne saptı ve bir yan sokağa girdi. Genel Vali, şoföre bir hata yaptığını söyledi ve ondan geri dönmesini istedi. Araba geri geri giderken, Gavrilo Princip adlı genç bir Bosnalı Sırp öğrencinin de bulunduğu bir kafenin önünde duraksadı. Princip de bombalı saldırının içindeydi, ilk denemenin başarısız olduğunu görmüş ve büyük üzüntüyle bu kafeye çekilmişti. Şimdiyse, hedefleri tam önüne gelip durmuştu. Altıpatlarını çıkardı ve etraftakiler onu durdurana dek, karavana ateş etti. Arşidük Franz Ferdinand ve eşi hayatlarını kaybetti.

4

SAVAŞ VE DEVRİM 1914-1918

"Mars'tan Hediye"

Arşidük'ün öldürülmesi Avusturya-Macaristan ve Sırbistan arasındaki çekişmenin zirvesi niteliğinde gerçekleşti. Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Berchtold'un, cinayetin nüfuz sahibi Sırpların zımni rızasıyla, Sırbistan topraklarında planlandığından şüphesi yoktu. Güney Slavları sorununu Monarşi içinde çözme tehdidinden dolayı, Arşidük'ün bertaraf edileceğine dair (mesnetsiz) bir şüphe zaten mevcuttu. Radikal Sırp milliyetçileri suikastçılar cesaretlendirilirken, planı işiten hükümet üyeleri bu konudaki heveslerini kırmışlardı. Lakin Avusturyalılar için suikastçıların Sırbistan'da eğitilip silahları da oradan temin ettiklerini tahmin etmek güç değildi. Saraybosna'da görev yapan Potiorek bir süredir Bosna krizinin kendi şartları içinde içinden çıkılmaz bir hâl aldığını söylemekteydi; Sırbistan'ın "terbiyeedilmesi" gerekiyordu. Ancak Viyanalıların gözünde Sırbistan meselesi kötü giden çoğu diğer şeyi sem-

bolize etmekteydi. Monarşinin saygınlığını yeniden hâkim kılmanın, çarpıcı bir müdahaleyle muhalifleri birleştirmenin vakti gelmişti. Conrad'ın astı olan tüm Habsburglu generaller kendilerini -haklı olarak- imparatorluğun kalbi olarak addediyorlar, bir süredir böyle bir müdahaleyi gerçekleştirmeyi istiyorlardı. Paradoksal bir şekilde, bu generalleri o güne kadar kontrol altında tutan, Arşidük Franz Ferdinand ile onun Alman müttefiki olmuştu. İkinci Balkan Harbi sırasında, yani 1913 yazında Berchtold, Sırp gücünün genişlemesi konusunda alarma geçmişti. Yeni kurulmuş Arnavutluk'u, Sırbistan ve Karadağ'ın ihlallerine karşı korumak zorundaydı; ancak Bethmann Hollweg, bu kriz zarfında savaşa dair herhangi bir planı desteklemeyi reddetti. Kayzer, Kasım ayında Berchtold'a, altı yıldan önce herhangi bir savaşın yaşanmaması gerektiğini bizzat söyledi; Sırbistan sorunu için başka bir çözüm bulunmalıydı. Ocak 1914'te Viyana ve Berlin arasında ileriye dönük siyaset üzerinden bir hırgür yaşandı; Berchtold, Almanların pek de hazzetmediği, mağlup Bulgarlarla ittifak yapmaktan bahsediyordu. Ancak şimdi, Kayzer'in arkadaşı da olan arşidükün ölümüyle birlikte Berlin, Avusturyalıların durumunu görmezden gelecek miydi? Avusturya Sırpları konusunda uzman Giesl ve Forgách'ın da hemfikir olduğu üzere bu, "Mars'tan bir hediye"ydi. 48.5 piyade birliğiyle...

Almanya tüm bu sorunların devası konumundaydı. Avusturya-Macaristan tek başına hareket etmek için oldukça güçsüzdü. Habsburg ordusu 48.5 piyade tümeniyle sayıca hiç de az sayılmayacak sayıdaki Sırpların 11 tümeniyle çarpışmak zorundaydı ve zemin koşulları durumu yeterince zorlaştırıyordu. Ancak Sırbistan'ın güçlü bir hamisi vardı, o da Çar'dı. Daha önce 1912-1913 kışında Viyana, Sırbistan'ı tehdit ettiğinde, Avusturya ile Rusya arasında bir kriz zaten patlak vermişti. Ruslar, Osmanlı'ya karşı başarıyla mücadele eden Balkan Birliği'ni maddi olarak desteklemişti, ayrıca Boğazların hâkimiyetini ele geçirmek konusunda kendileri de olduk-

ça muhteristi. Büyük bir Karadeniz filosu inşa etmekteydiler. Rusya Dışişleri Bakanı S. D. Sazonov, Aralık 1912 tarihli bir memorandumda Rus menfaatlerinin Konstantinapol'ün kısa sürede -kendisi 1918'i ima ediyordu- zaptını gerektirdiğini dile getirdi. Genel Kurmay Başkanı Zhilinsky, (önceki yıllardan farklı olarak) icabında bir savaşın kaldırılabileceğini düşünse de Çar'ın bakanları, Ocak 1914 itibarıyla o dönemde girilecek bir savaşın isabetsiz olacağı konusunda hemfikirdi. Rusya'nın bağımsız Sırbistan'ı destekleyeceği kuvvetle muhtemeldi; 114.5 piyade tümeni ve Fransa'yla yapılan ittifak sayesinde, Sazanov cesurca konuşuyordu.

Bu gelişmeler doğrultusunda Almanya bir karara vardı: Avusturya-Macaristan'a sadece Ruslara karşı güvence verdiler. Tıpkı Mart 1909'da Bosna'nın ilhakına dair Rusların şikâyetlerini Moskova'ya bir ültimatom vermek suretiyle susturdukları dönemde yaptıkları gibi bir yol izleyebilirlerdi. Balkan Savaşları boyunca, Almanya itidalin seslerinden biri olmuştu. Şimdi, yani Temmuz 1914'teyse savaş çığırtkanlığı yapan sesin ta kendisiydi. Arşidükün öldürüldüğü haberi ulaştıktan hemen sonra, Viyana'daki Almanya Büyükelçisi Heinrich von Tschirschky -geçmiş tecrübelerinden hareketle, yapacağı en doğru şeyin bu olduğunu varsayıp- inisiyatifini kullanarak Bechtold'u dizginlemekten bahsetmeye başladı. Berlin, daha önce bu tür inisiyatifler almaması konusunda kendisini uyarmıştı. Zira ilk "harekete geçen" Avusturya olmalıydı. Avusturya-Macaristan diplomatı Kont Hoyos, Berlin'e gidip 5 Temmuz'da Kayzer'le görüştü. Bethmann Hollweg'e danışıldı. Hoyos'a Avusturyalıların Sırbistan'la savaşması gerektiği açıkça söylendi.

Arşidükün şoförü o ölümcül hatalı dönüşü yapmasaydı Birinci Dünya Savaşı belki de çıkmayacaktı. Ama 1914 Haziranı'ndan beri çok sayıda Alman'ın savaş hakkında tartışıyor olduğu da bir gerçekti. O ana kadar Avrupa'da barışı korumuş olan sabiteler değişiyordu.

Kont Czernin'in Habsburg monarşisi hakkında sarf ettiği, "Biz ölüme mahkûmduk. Nasıl öleceğimizi seçmekteyse özgürdük ve biz en berbatını seçtik" sözlerinin hemen hemen aynısı Avrupa liberalizmi için de söylenebilirdi. Eskiden liberal "konsensüs"ün ordu karşıtı olduğuna dair varsayım son derece güçlüydü. Liberal ülkeler arasında başı çeken Büyük Britanya'nın Avrupa'da sadece altı bölüğü vardı. Alman liberaller ordu bütçesinin miktarı ve zamanlaması konusunda Bismarck ve Caprivi'ye sürekli sorun çıkarmış ve gerçekten de 1911'e kadar ordu bütçesinde ciddi manada bir artış yaşanmamıştı. Fransız cumhuriyetçilerinin kendi silahlı kuvvetlerine para harcamaya daha hevesli olduğu bir gerçekti. Cumhuriyetçilik, Jakobenlerin "ulusal halk ordusu" geleneğini miras almıştı; bu konuda kendini 1871 bildirisini koruma ve Alsas-Loren gibi kaybedilen şehirleri geri alma ihtiyacıyla zımnen meşrulaştırıyordu. Fransız subay sınıfının Alman ve İngiliz ordularında az sayıda bulunan "demokratik" unsurlardan oluşması büyük bir gelişmeydi.

Liberallerin deniz kuvvetleri lehine oy vermesi muhtemeldi. Zira deniz kuvvetleri iç barış için kara kuvvetleri gibi tehdit değildi ve kendisinden somut ekonomik yararlar sağlaması bekleniyordu. İstisnasız her tarihsel çalışma İngilizlerin deniz kuvvetleri sebebiyle müreffeh ve huzurlu olduğuna dikkat çekmiştir; Birleşik Devletler -son Gladstone tarzı devlet- devasa bir savaş filosu inşa etti. Almanya da 1897 tarihli denizcilik kanun tasarısıyla başlayarak bir savaş filosu inşa etmişti. Şüphesiz, bu filo Büyük Britanya'yla yapılacak muhtemel bir savaşta sürekli şantaj silahı olarak hareket etmek için tasarlanmıştı; ki bu, 1900 tarihli ikinci bir denizcilik kanun tasarısıyla netleşti. Buradaki saik bariz bir şekilde, Büyük Britanya'yı, denizaşırı bir imparatorluk inşa etmek konusunda Almanya'ya yardım etmeye mecbur bırakmaktı. Birinci Dünya Savaşı boyunca Alman hükümeti içinde tam bir sömürge hayalleri -"Alman Orta Afrikası", her yere yayılmış koloniler gibi- patlaması yaşandı. Ve bu durum tesadüfi değildi.

Bu tehdit tek başına Edward Avrupası'nın bir diğer sabitesini -yani İngiliz-Alman rekabetini- yaratmakta en büyük etkendi. İngilizler o güne kadar Fransa ve Rusya'yla (ve Amerika Birleşik Devletleri'yle) yapılacak kolonyal anlaşmaların arayışında olmuştu, zira mevcut hâliyle kaynak bakımından yeterince zor durumdaydı. Örneğin, Uzak Doğu ve Akdeniz'deki statüsünü 19. yüzyılda yaptığı gibi garanti altına alamıyordu. 1904'te Fransa, 1907'de Rusya'yla yapılan antantlar, Almanya'nın aksine Fransa ve Rusya'nın elinde önerecek somut şeyler olduğu gerçeğini yansıtıyordu. Ancak her zaman daha fazlası vardı; İngilizler, Almanya'nın ekonomik ve siyasi sebeplerle yayılmasından korkuyor ve Avrupa'da dengeyi muhafaza etmeye çabalıyordu. Almanya ile Rusya'nın müşterek amaçlar doğrultusunda, örneğin (Sir Arthur Nicolson'ın deyişiyle, "tam bir kâbus" olabilecek) Ortadoğu konusunda işbirliği yapma ihtimali İngilizleri dehşete düşürmüştü. Bu, Almanya'ya donanma tehdidinin bir karşılığı olduğunu işaret etmesi bakımından anlamlıydı.

Bu gelişmeleri müteakip bir donanma yarışı ortaya çıktı. 1906'da İngiliz Kraliyet Donanması'na ait ilk Dretnot, yani ilk zırhlı savaş gemisi denize indirildi. Dretnot kendisinden önceki tüm savaş gemilerinin pabucunu dama atmıştı; zırhlının kendisi de 1914'e kadar çok büyük ölçüde geliştirildi. Tirpitz, daha sonra kabul edilecek ek talepler için *Reichstag*'a baskı yapıyordu ve hatta 1908-1909'da kendine destek bulmak için dikkat çekmeden *Reichstag*'ın arkasından iş çevirdi. Bu gerçek, Almanların güçlü bir donanmaya sahip olmalarından korkan İngilizler tarafından biliniyordu. İngilizler, Almanya'nın tek gemisine karşılık iki gemi inşa etme şeklindeki sabık siyasetlerini sürdürdü; bu sayede libarallere rağmen meclisten vergi yasalarını geçirmeyi başaran Lloyd George'un 1909'daki bütçesi dört değil, sekiz büyük geminin inşasını karşılamaktaydı. İngilizler donanma rekabeti sorununa anlaşmalarla çözüm bulmaya çalıştı. 1910'da ve Şubat 1912'de (Haldane

Misyonu)[1] ve yine 1914'ten önceki yıllarda bu çekişmeye itirazlar yükseldi. Ama Tirpitz kararlıydı. Donanmayla ilgili taleplerinde geri adım atması, donanma uğruna çevirdiği tüm gizli tertibin başarısız olduğunu kabul etmesi anlamına geliyordu. Bütüne bakıldığında, Kayzer kendisini desteklemişti. Ama Almanlar donanma inşasını durduracakları cevabını ancak İngilizler bir tarafsızlık paktı imzaladığı takdirde verirdi. Aslında Londra'daki herkes böylesi bir durumda Almanların, Fransa'ya saldırıp ardından İngiltere'yle de kozunu paylaşacağını biliyordu. İyi niyet göstergesi olarak -Berlin-Bağdat demiryolu da dahil olmak üzere- tali meselelerde anlaşmalar yapıldı ancak sonrasında bir pakt imzalanmadı. Bilakis İngilizler her iki Fas krizinde de Fransa'yı desteklemişti.

Bu durumda, güçler dengesi devreye girdi. Alman ordusunun Fransa'yı tehdit etmesi olasıydı. Rusya'nın zayıf durumda olduğu 1905'te bu tehdit gayet gerçekçiydi. Ancak Büyük Britanya'nın müdahale edebileceği düşüncesi Almanları caydırmıştı; donanmanın henüz denizden bir müdahaleyi bertaraf edecek kadar hazırlıklı olmaması bir yana, ticari faaliyetlerinin bir İngiliz ablukasıyla askıya alınması Alman şehirlerini iyice karmaşaya sürükleyebilirdi. Neticede 1905'te Almanya'daki siyasi atmosfer zaten ciddi anlamda gergindi. Sazonow Ocak 1914'te, "Almanya, İngiliz müdahalesi yaşanması durumunda, altı hafta içinde dahilî bir toplumsal fecaatle burun buruna geleceği tehlikesinin tamamen farkındadır" şeklinde bir yorum yapmıştı. Böylesi bir durumda, sosyalist devrimcilerin işine gelecek açlık isyanları yaşanırdı. Benzer korku, İngilizlerin savaşa dair düşüncelerine de musallat oldu. Ticaretin askıya alınması korkunç toplumsal sıkıntılara yol açardı ve hüküme-

1 1912'de Alman Şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg tarafından denizlerdeki silahlanma yarışını sona erdirmek amacıyla başlatılan bir girişim. İngilizlere uzlaşma teklif edildi. Almanya eğer Rusya ile yapılan bir savaşta tarafsız kalırsa, İngiltere'nin deniz üstünlüğünün kabul edileceğini bildirdi. Ancak teklif İngilizler tarafından geri çevrildi.

tin stratejisi alışılmadık bir şekilde, "eski tas eski hamam" şiarına dayanmaktaydı. Ticaret bakanlığı savaş çıkar çıkmaz, daha önce Almanların hâkim olduğu geniş pazarları nasıl ele geçirmeye başlayacaklarına dair tüccarlara tavsiyeler vermek üzere fazladan 100 kişiyi daha hizmete alıp Cheapside'da tesisler kiraladı. Almanya'da kayzerin ilk Fas krizine tepkisi, "sosyal demokratları öldürecek ilk ateş açılmadan" hiçbir ileri harekât yapılmayacağı yönündeydi. 1914'te Rusya'da muhafazakârlar savaş karşıtı tutumu şiddetle tavsiye etmekteydi. 1914'te savaş ilanından hemen sonra istifa eden İngiliz Kabine Bakanı John Morley tarafından bu tehlikeye işaret edilmişti: "1848'in hâletiruhiyesine yaklaşan demokratik bir sistemde savaş atmosferi düzene dost olamaz."

Sosyalist solcular kimi zaman, müesses nizam yanlılarının toplumsal bir krizi bertaraf etmeyi istemelerinden dolayı savaşın çıktığını iddia etmekteydi. İhtiyaç fazlası iş gücünün nakledileceği yerler, ele geçirilmiş pazarlar ve metropolleri müreffeh kılacak ucuz ham maddeler sayesinde, emperyalizmin böyle bir krizi önleyebileceği görüşünün emperyalizmin önemli bir argümanı olduğu şüphesiz doğruydu. Bu düşünce biçimi bizzat savaş sırasında, savaş hedefleri detaylandırılırken açıkça gözler önüne serildi; 1914 öncesinde Almanya'da bankerler ve sanayiciler arasında emperyalizmin krizi önleyeceğine dair konuşmalar epey yaygındı. Ancak Temmuz ayında yaşanan kriz sırasında bu türden mülahazaları açıkça dile getirmek mümkün değildi. Önde gelen ülkelerin belgeleri ve hatta başlıca kararlarda yer almış kişilerin özel yazışmaları bile sadece prestij, strateji ve "yüksek siyaset" meselelerine dair endişeye işaret etmekteydi. Savaş kendi dolaysız nedenlerinin büyük bir kısmını, toplumsal bir krizi bertaraf etme girişiminden çok, eğer ülkenin içinde bulunduğu "durum" layıkıyla anlatılırsa sosyal demokratların kendilerinin de savaşı kabul edeceği inancına borçluydu. Bethmann Hollweg sosyal demokratları Temmuz krizinin ikinci yarısı boyunca yaşanmakta olanlar konusunda

bilgilendirdi; onlar da birkaç istisna hariç, başka yerlerdeki muadillerinin yaptığı gibi savaşa ikna oldu ve 1914 Ağustos'unun vatanseverlik atmosferi daha önce muhalefetten korkan monarklar ve devlet adamlarına zindelik hissi verdi.

Batı'da hükümetler, sosyal demokrat partiler ve sendikalarla en azından nasıl başa çıkacaklarını çözmüşlerdi. Fransa'da, Mart 1914'te seçilen sosyalistlerin üçte biri, partileri o güne kadar böyle bir hizmete resmî olarak karşı duruş sergilemesine rağmen, üç yıllık askerlik hizmeti kanunu lehine; Almanya'daki sosyalistlerse, 1913 yazında Alman ordusunun gücünde çok büyük bir artışa imkân tanıyan vergiler lehine oy kullandı. Yine de sosyalist partilerin belli kesimlerinin resmî tutumları başka, kitlelerin tepkileri çok daha başkaydı; zamanlarının çoğunu mali durumu tartışarak geçiren devlet yetkililerinin ülkelerinin refahını hayati bir telakki olarak görmediklerini varsaymak naif bir yaklaşım olurdu. Almanya'da 1910'dan sonra, ekonominin iflas edeceğine dair giderek artan bir korku vardı. İhracat, gayrisafi ulusal üretimin üçte birine tekabül etmekteydi ve ihracatın durması hâlinde büyük bir işsizlik yaşanırdı. Lakin diğer ülkeler vergileri yükseltirse Almanya ihracatı durdurmak zorunda kalacaktı. Bununla birlikte Almanların da kendi vergisi vardı; dolayısıyla Ruslar ya da Fransızlar da benzer bir vergiyi uygulamaya koyduğunda, ki muhtemelen bunu yapacaklardı, pek de şikâyet edebilecek durumda değillerdi. Bu sırada Birleşik Krallık'taki sağ cenah arasında serbest ticaretten vazgeçme fikrinin sürekli tartışılması Almanya'nın tüm ticari faaliyetlerinde bir telaş dalgası yarattı. Kıta içinde Almanya'nın, *Mitteleuropa* fikrinden hareketle, gümrük vergilerinden muaf ve kendi mevcut topraklarından daha müstahkem geniş bir mıntıkaya sahip olacağı bir Orta Avrupa Bloğu tesis edeceği yönünde giderek artan bir tartışma söz konusuydu. Bu amaçla Budapeşte ve Viyana'da, Nisan 1914'te konferanslar düzenlendi. Orta Avrupa Bloğu fikri Habsburg monarşisi, Balkan ülkeleri ve belki de İtalya ile Belçika'yı, Prusya'nın

yetmiş yıl önceki ekonomik azametine de vesile olmuş, çok büyük bir Alman Gümrük Birliği (*Zollverein*) içinde birbirine bağlayacaktı. Ancak Alman çiftçiler ucuz Macar hububatıyla rekabetten çekindiklerinden, bu programı hayata geçirmek kolay değildi. Yine de Almanya'nın savaş hedefleri açısından, söz konusu program çok büyük bir rol oynamaktaydı. Bethmann Hollweg'in, ister serbest ticaret yanlısı *Hansabund*[2] isterse vergi yanlısı *Zentralverband*[3] olsun, işadamlarından gelen rutin itirazlara bile kulak asmaması, Temmuz krizinin temel belirleyenlerinden biriydi. Öte yandan, bu işadamlarının en zeki ismi Walter Rathenau *Mitteleuropa* fikrinin tam destekçisi ve baş mimarıydı.

1914 öncesi değişen bir başka sabite de liberallerin ordulara karşı tutumuydu. 1890'larda liberaller donanma ve sömürge imparatorluğu konusunda ikna edilmişlerdi. Ancak sıklıkla müstebit ve müsrif kurumlar olarak görülen ordulara karşı liberallerin hasmane tutumu değişmemişti. Almanya'da liberal sol, sosyal demokratlar ve Katoliklerden müteşekkil bir ittifak, 1893'ten sonra ordu bütçesindeki herhangi bir artışa yıllarca mâni olmuştu. Yine Almanya'nın genç erkek nüfusunun neredeyse yarısı zorunlu askerlikten o ya da bu şekilde kaçtı. Bu faktör 1905'te hâlâ çok fazla şey ifade etmekteydi. Ama sonrasında, o dönemde ortaya çıkan savaş literatüründeki muazzam bolluktan da anlaşılabileceği üzere, askerî birlikler liberal şuurun etkisini azalttı. 1914 Ağustos'unun coşkunluğu gün gibi ortadaydı. Devletin kendi romansı, kendi esrarı vardı; askerlik hizmetine azınlıkların, alt-orta sınıfın ve Yahudilerin alınmasına bile izin verildi. Devlet, diğer meseleler kadar askerî konular açısından da büyük bir makineye dönüşmüştü ve bu, liberal "teknokratlar"ın hâlihazırda fazlasıyla katkıda bulunduğu bir makineydi. Bu ayrıca sadece orta sınıfla mahdut kalan bir romans da değildi.

2 Junker karşıtı liberal ticaret örgütü.

3 Merkez Birliği adını taşıyan ticari firmaların kurduğu bir örgüt.

Savaş: 1914-1918

"Savaş tarihin ebesidir" sözü bir Alman savaşına uygun Hegelci bir hissiyattır. 1914-1918 açıkça Hegelci bir "askıya alma" anıydı, bir dönem başka bir döneme dönüşüyordu. Ancak eski dünyayı sonlandırmak dört buçuk yıl sürdü ve savaş sırasında 10.000.000 insan, savaş kaynaklı nedenlerle de onlarca milyonun dolaylı ölümüne yol açtı.

Savaş, 1940'ı öngören bir şekilde sona erdi: Tanklar ve uçaklar Fransızlar tarafından Temmuz 1918'de Villers-Cotterets'te neredeyse *Blitzkrieg*[4] benzeri bir şekilde kullanıldı. Oysa savaş, süvari hücumları, bireysel kahramanlıklar ve büyük manevralarla 1870'i yansıtan biçimde başlamıştı. Hiçbir savaş nasıl ilerleyeceğine dair böylesi bir yanılsamayla başlamamıştı. Avrupa'da kalabalıklar genç erkekleri savaşa kutlamalarla yolladılar. İngilizler o kadar fazla savaşa gönüllü oldular ki kendi askerî otoritelerini şaşkına çevirdiler. Kıtada yedek kuvvetler otoriteleri hazırlıksız bırakacak kadar hızlı bir biçimde üniformalarına koştular, zira yetkililer itiraz edenleri toplamak için askerî polis göndermek zorunda kalacaklarını düşünüyorlardı. Avusturya-Macaristan'da ise resmî seferberlikten önce o kadar fazla kişi toplanma yerlerine geldi ki, kendilerini taşımaya yönelik herhangi bir hazırlık yapılmadığından, geri gönderilmek zorunda kaldılar.

Savaşın bu kadar uzun sürmesinin nedeni paradoksaldı ve önemliydi; herkes bu savaşın -19. yüzyıl savaşları gibi- kısa sürmesini bekliyordu. Öyle ki Avusturya sosyal güvenlik ofisleri yedek kuvvetlerin ailelerine ödeme yapmayı kabul etmeyerek bu askerlerin yakında işlerine geri döneceklerini söylemişti. Rusların Haziran 1914 tarihli "Büyük Programı"nın önsözünde, "Rusya'nın komşularının içinde bulunduğu koşullar uzun süreli bir savaş ihtimalini ortadan kaldırıyor"

4 Yıldırım harbi.

yazıyordu. Bununla da Avrupa'da yaygın bir tema kastediliyordu. İhracat ile uluslararası ticaretin, refah ve iç düzenin garantörü olduğu düşünülmekteydi. Dolayısıyla ticaretin uzun süreli sekteye uğraması isyan ve devrim anlamına gelirdi. Endüstriyel güçler altı aydan, en fazla bir yıldan sonra barış yapmak zorundaydı. Mali hesaplamalar da benzer yönde bir görüntü sergiliyordu. Hazineler ellerindeki kredinin yalnızca birkaç ay içerisinde tükeneceğini varsaymaktaydı, bununla birlikte Birleşik Krallık devasa denizaşırı yatırımlarıyla daha iyimser bir durumdaydı. Macaristan maliye bakanı, Macaristan kabinesini savaşı yalnızca üç hafta finanse edebileceği konusunda bilgilendirdi; ancak bu süre Avusturya-Macaristan ordusunun naklini tamamlanmasına yetecek kadar bile değildi. Bundan sonra elindeki kredi bitecekti. Kimse savaşın kâğıt parayla sürdürülebileceğini ciddi olarak düşünmemişti. Sir Frederick Shuster, İngiltere hükümetine bu konuda bankerler adına tavsiye vermek üzere ziyaret edip savaşın Fransız Devrimi'ndeki gibi *assignat*larla[5] sürdürülmek istenmesi durumunda, "Fazla yol alınamayacağını" söyledi. Sağlam bir para birimi olmadan korkunç bir enflasyon ve huzursuzluk olurdu. Bankerler haklıydı. Ancak enflasyonun pek çok ülkede savaş çabalarını mahvedeceği konusunda yanılıyordu.

Generallerin kendileri de istisnasız olarak kısa bir savaş için hazırlık yapmış ve böylece uzun bir savaş yürütme şanslarına korkunç hasar vermişlerdi. Başkalarını eğitmek gibi daha makul bir biçimde kullanılabilecek çok sayıda kişiyi yanlış çatışmalarda heba etmişlerdi. Elbette bu, 1914'ün ruh hâli kadar İttifak sisteminin gerekleriyle de örtüşmekteydi. Almanya, Rus ordusu sahaya inmeden önce Fransa'yı devirmek zorundaydı; başka şekilde ifade edersek Almanya'nın Belçika'ya girip, Fransızları kanattan aşıp kuşatması ve otuz gün içerisinde Paris bölgesinde olması gerekiyordu. Bunun sonrasında Ruslar iyi

5 Fransız Devrimi ve Fransız devrim savaşları sırasında devlet tahvili olarak basılan kâğıt para.

durumda olacaklardı ve Doğu Prusya'ya ve belki de Berlin'den yalnızca yaklaşık 160 kilometre uzaklıktaki Vistula'ya gerçek saldırıyı başlatacaklardı. Avusturyalılar da benzer şekilde kendilerini Sırbistan'ı devirmeye adamıştı. Ruslar, Almanya'yı seferberliğin on beşinci gününde -"M 15" planı- işgal edecek bir Kuzey-Batı Ordu Grubu oluşturmak için ellerinden geleni yaptı. Fransız genelkurmayı 1911'e kadarki planlamalarında ihtiyatlı davranmış, ancak Joffre 1911-1912'de "Plan XVII"yi Alsace'a yönelik bir saldırı planıyla değiştirmişti. Bunu artık mümkün göründüğünden, Rusya'nın Doğu Prusya'ya saldırısını eş zamanlı olarak desteklemek için yapmıştı.

Bu ilk saldırıların tamamı kötü sonuçlandı. Söz konusu saldırılar dört unsura bel bağlamıştı: Süvariler, devasa piyade yığınları, (havada patlayan) şarapnel bombardımanları ve toplu süngü hücum taktikleri. Savaşın ilk kaybı süvariler oldu. Eskiden atlı birlikler silahların ateşlenebildiğinden daha hızlı olabiliyordu -örneğin, Hafif Süvari Tugayı Hücumu'nda süvariler başlangıçta büyük kayıp yaşasalar da en azından Rus silahlarının hızına yetişebilmişlerdi. 1890'larda ağır silahlar alanında gerçekleşen seri ateşleme devrimi bu duruma son verdi, gerçekten de iyi nişan alınınca bir tüfek, bir atı bir mil öteden devirebiliyordu. Bunun yanında süvari bölüklerinin desteklenmesi düşmanla karşılaşmadıklarında bile zordu, çünkü atlar büyük miktarda tahıl tüketiyorlardı, hatta o kadar ki atların gıdası Rus askerî taşımacılığının yarısını teşkil ediyordu ve denizaltıların batırdığından fazla İngiliz gemisi atlara yem taşıyordu. 15 Ağustos'ta Prusya cephesine geniş çe yayılan dokuz Rus süvari bölüğü birbirleriyle iletişimlerini kaybetti, erzakları çamura bulandı, komutanları yaşlı Nahçıvan Hanı sinir krizi geçirdi. Bunun ardından ikmal hatlarını o denli tıkadılar ki, Rusların 1. Ordusu zar zor hareket edebiliyordu, bunun tek istisnası Königsberg Kalesi'nin kitaplara geçebilecek şekilde kuşatılması oldu. Avusturya tarafında on süvari bölüğü yine 15 Ağustos'ta Rusya Polonya'sına sürüldü.

Bir hafta içerisinde geri dönmüşlerdi, adamlar atları sırtında değil önünde yürüyorardı, zira atların derileri eyerler tarafından yüzülmüştü, bu eyerler üzerine oturmaya uygundu, ancak yalnızca süvari atlarına göre yapılmışlardı, el konan atlara göre değillerdi.

Kitlesel piyade saldırıları da genellikle daha etkili değildi. Standart taktik basit ve aptalcaydı: Piyadeler bir araya getiriliyordu ve olabildiğince hızlı bir şekilde düşman mevziine doğru gitmeleri isteniyordu. Bu *élan vital*[6] ya da böylesi başka bir büyüye uygundu ve orduların hiçbiri (Sırplar dışında, onların biraz da olsa deneyimi vardı) başka bir taktik düşünmemişti. Generaller saldırıya katlanma kapasitelerine göre yükseliyorlardı ve Rus piyadesi ordu seviyesinde genellikle Rennenkampf[7] gibi süvari komutanları tarafından yönetiliyordu. Bunların fikri Napoleon tarafından Wagram'da 1809'da kullanıldığı gibi (kendini yok eden biçimde) büyük bir elmas kare şeklinde formasyonlar oluşturmaktı. Bu çılgın bir girişimdi. İlk olarak tüfeklerin atışları Napolyon zamanına göre çok daha hızlıydı, iyi eğitimli, profesyonel bir İngiliz askeri bir dakikada 18 kez ateş edebiliyordu, yani üç saniyede ateş edip, sonraki mermiyi koyup, sürgüyü çekip yeniden ateş edebiliyordu. Makineli silahlar (sıklıkla bozulsalar da) buna eşlik ediyordu ve ağır silahlardaki devrim öyle bir hâldeydi ki, bir piyade saldırısı iyi nişanlanan silahlarca iki üç mil öteden engellenebiliyordu ve silahlar kötü nişan alınsa bile, iki milden kısa mesafelerde etkili oluyorlardı. Fransızların Alsace saldırısı 15 Ağustos'tan birkaç gün sonra 500.000 kayıpla sona erdi. Avusturyalıların Sırbistan'a 16 Ağustos'taki saldırıları da öyle. Avusturyalıların 21 Ağustos'ta Ruslara karşı tuhaf koşullarda geç başlayan ve 11 Eylül'de doğu Galiçya'ya geri çekilmelerine

6 Élan vital, Bergson'un yaşamın canlılığını dillendirirken ortaya attığı Fransızca bir kavramdır. Yaşam atılımı veya hayatın itici gücü şeklinde de tercüme edilebilir.

7 Paul Georg Edler von Rennenkampff (1854-1918).

kadar (Lemberg Savaşı) süren saldırıları da öyle. Bu saldırılarda iki cephede 750.000 kişi kaybedilmişti.

Diğer iki saldırı da acıyla sonuçlanmıştı, ancak farklı koşullarda. Altı Alman ordusu batıya ilerledi (biriyse Alsace sınırını koruyordu). Fransızlar güneye odaklandığından Alman ordusu boş toprakları işgal etti. Öncelikle hatalar yapan bir Belçika ordusuyla karşılaştılar. Kimi Belçikalılar kaleler inşa etmişti; bunlardan Liè ge tam sınırdaydı ve ihtiyaç duyulursa onun arkasında Antwerp'e dayanılacaktı. Ancak kaleler (Rusya da bunlara büyük yatırım yapmıştı) savunanlar için korkunç bir tuzağa dönüştü. Artık tüm orduların elinde bulunan ağır silahlar (ancak Almanlar Liège için Avusturyalılardan ödünç almak zorunda kalmıştı) için açık hedef hâlindeydiler. Savunmaysa bunlar karşısında hareketsiz hâldeydi, kaleyi savunurken hiçbir esnekliğe sahip değildiler. Olaylar gösterdi ki kaleleri savunmanın tek yolu onları terk etmek ve (Fransa'nın 1916'da Verdun'da yaptığı gibi) onları dışarıdaki siperlerden savunmaktı, böylece düşman topları savunmayı kolayca "tespit edemeyecekti" ve bu siperlere gizli iletişim siperlerinden ikmal yapılabilecekti. Ağustos 1914'te Rusya'da General Sukhomlinov kimyasal bir girişimle bütün kale duvarlarının patlatılmasını önerdiği için ihanetle suçlanıyordu.

Liège, batıdaki Antwerp, doğudaki Przemysl, Ivangorod ve Nowogeorgiewsk (ve 1915 yılında bir dizi başka yerler) gibi ağır havan atışlarının ardından çöktü ve Belçika savunmasını kaosa sürükledi. Almanlar, Belçika'dan acımasızca geçtiler, 22 Ağustos'ta Brüksel'i işgal ettiler ve Antwerp'i "maskelediler". Fransızlar başka bir boş saldırıyla yanıt verdiler, kuzey doğuda kafa kafaya saldırıya geçtiler ve 250.000 adam kaybettiler. Alman ilerlemesinin önünde İngiliz İleri Kuvvetleri engeli duruyordu ve bu kuvvetler kendilerini Mons'ta Fransız krizi ışığında yeniden ve yeniden geri çekilirken kanıtlamışlardı. 1 Eylül'e gelindiğinde Alman orduları Paris'i almaya yaklaş-

mıştı, Fransız hükümetiyse Bordeaux'ya gitmişti; Almanlar Amiens, Noyon ve neredeyse Rheims'e girdiler. Soissons'u bombaladılar ve katedrale zarar verdiler, Belçika'da da benzer şekilde Louvain tarihî kütüphanesini yok etmişlerdi.

Somme ve Marne nehirlerini aştılar. Eğer yıl 1940 olsaydı, belki de bu her şeyin sonu olurdu. Ancak Almanlar yeterince kolay ikmal sağlayamıyordu. Ordunun tamamında 47 kamyon vardı ve bunların tamamı Belçika'da tamir edilemez şekilde bozuldu. Demiryolları çalışmıyordu. Moltke'den Koblenz'e neler olduğunu anlatacak bir telgraf gönderilemiyordu. Askerler Belçika ve Fransa'nın kuzeyindeki sonu gelmeyen yürüyüş nedeniyle çok yorgundu. Fransızlar başlangıçtaki kayıplarından dolayı büyük zarara uğrasalar da Paris'ten uzanan tren garlarına, tüm sistemin merkezine geri çekildiler. Paris taksileri adamları cepheye taşımak için gönüllü oldu. Ancak taksiler Dunkirkvari bir muhteşemliğe sahip olsalar da özünde bir propaganda aracıydılar.

Alman ordusunun kafa karışıklığı sırasında Kluck'ın 1. Ordusu, Paris'in batısına gitmeyi denedi; onun komşusu Bülow'un 2. Ordusu ise doğuya gitmeyi denedi, bunun nedeni kısmen komşusu olan Hausen'in 3. Ordusunun yardım çağrılarıydı, Hausen'in ordusu Marne kırsalında ilerlerken büyük direnişle karşılaşmıştı. Fransız komutanlar, esas olarak da Joffre ve Paris'teki Galliéni bundan faydalandılar. Kluck yalnız bırakılmış ve şaşırmıştı. Batı cephesinden saldırıya uğruyordu ve saldırıyla yüzleşmek için oraya döndü. Bunun ardından kendisiyle Bülow arasında bir boşluk açıldı, İngiliz İleri Kuvvetleri kendisini bu boşlukta bulduğu ve (şaşkınlıkla) ileriye gitme emri aldılar. Alman 2. Ordusunun arkası saldırı altındaydı ve onlar da geri gittiler. Kişisel temsilcisi Hentsch'ten alarm veren raporlar alan Moltke, sağduyulu davranarak herkesten geri çekilmesini istedi. 11 Eylül'de geri çekilme tamamlanmıştı. "Marne Savaşı" Almanların Aisne Nehri'nin gerisine çekilmesiyle sonuçlandı, burası kolayca savunulabiliyordu.

Almanların Prusya'yı işgali de benzer bir hikâyeye sahip, ancak Almanların kendilerinin Töton Şövalyeleri olduğuna dair tuhaf inançları nedeniyle bu konudaki efsane işgali sonlandıran "Tannenberg Muharebesi" etrafında örüldü. 8. Alman Ordusu bölgede yalnızken en az onun kadar güçlü (kâğıt üzerinde) iki Rus ordusu 15 Ağustos'ta bölgeyi işgal etti; biri güneyden, diğeri doğudan gelmişti. Bunlardan önce bölgeye bir süvari birliği geldi, bu birlik tabii ki bir işe yaramadı. Günde iki mil hızla ilerliyorlardı, Yüksek Komuta'dan (*Stavka*) gelen telgraflar kahverengi kâğıtlarda, motorlu arabalarla Varşova'dan taşınıyordu. Doğu kuvveti 20 Ağustos'ta Gumbinnen'de Almanlarla çatıştı, Alman saldırısı cesurca püskürtüldü. Güney ordusu, Samsonov'un ikinci birliği bu sırada çok yavaşça Almanların arkasına geldi. Alman komutan geri çekilme emri verdi. Bu öngörüsü nedeniyle görevden alındı ve yerine komutan olarak Paul von Hindenburg ve kurmay başkanı olarak Erich Ludendorff atandı. Bunlar çok etkin olan ve *General-Quartier-Meister* Hoffman, Grünert, Grallert, Marquardt, topçuluk uzmanı Bruchmüller ve bir dizi başka komutan ve kurmay başkanından oluşan Doğu Prusya ekibinin yerini aldılar; bu ekip Ludendorff'a sonuna kadar hizmet etmişti.

Hoffmann geri çekilmeyi organize etti, ordunun yarısı demiryoluyla batıya 2. Rus Ordusuna doğru gidecekti, ikinci yarısıysa olabildiğince hızlı güneybatıya ilerleyerek uzaklaşacaktı. Ordunun ikinci yarısı yalnızca yürüyerek ilerleyebiliyordu çünkü demiryolları diğer yönde işgal altındaydı. Güneybatıya ilerleyen Samsonov'un şaşkın güçlerinin yarısı Doğu Cephesi'yle karşılaştılar. 8. Ordunun diğer yarısı Samsonov'un öteki kanadına saldırdı ve Rusların 2. Ordusunun büyük bölümü merkezde ağır savaşla karşı karşıyaydı (ve iyi idare ettiler). Kanatlar kapatıldı ve 100.000 Rus, 30 Ağustos'ta Tannenberg Muharebesi'nde esir alındı, ancak savaş iddia edildği gibi Lehlerle Töton Şövalyeleri arasındaki büyük Ortaçağ savaşının gerçekleştiği yerde yapılmamıştı, orası daha uzaktaydı. İkmal

sorunları yaşayan diğer Rus ordusu Samsonov'a yardım etmek için gelemedi ve her durumda ne olduğundan haberleri yoktu. O ordu da Alman baskısı altında Doğu Prusya'yı terk etti.

1914 Eylül'ünün ortasına gelindiğinde savaşın seyri belli olmuştu ve iki taraf da büyük çabalar gösterse de fazla değişim olmadı. 1914'ün büyük manevraları generallerin yanlış değerlendirmelerine dayalıydı, savaşın kısa sürede kazanılması gerektiğini düşünüyorlardı. Gerçeği yok saymak üzerine neredeyse zımni bir anlaşma yapılmıştı. Piyade taktikleri absürt varsayımlara ve yıkıcı kitlesel saldırılara dayalıydı. Böylesi saldırıların tek gerekçesi askerlerin kalabalık oluşturup ileriye hızla gidebilmek dışında herhangi bir şeyi yapmak için fazla aptal olduğuydu. Bu düşünce savaş öncesi profesyonellik fikirlerine dayanıyordu. Generaller bir asker yaratmak için uzun yıllara ihtiyaç duyulduğunu varsayıyorlardı ve onlara göre iki yıllık eğitim bunun için tamamen yetersizdi. İlkel piyade taktikleri devam ettirildi, ancak Marne Muharebesi'nde bu taktikler daha az ilkel hâle gelmişlerdi.

Özellikle de Almanlar 1914-18'in savaş kazandıran silahı kureği keşfettiklerinde. Toplar o kadar güçlü hâle gelmişti ki onlara karşı tek savunma şekli toprağı kazmaktı. Askerler kendilerine siper kazıyorlardı ve üstlerine bombardımanlardan koruyacak bir korkuluk atıyorlardı, silahların böylesi bir hedefi tespit etmesi çok güçtü ve tespit etseler bile havan atışları yeterli olmuyordu. Çoğu ordu şarapnele sahipti, bunlar kitlesel bir saldırı sırasında havada patlıyordu ve korkunç hasar yaratıyordu. Ancak eğer askerler kafalarını aşağıda tutarsa ve kazılan yerlerde saklanırsa, şarapnel siperlere karşı etkisizdi. Büyük patlayıcılara ihtiyaç duyuluyordu. Ancak o zaman bile bunların çok ağır silahlar tarafından ateşlenmesi gerekiyordu, çünkü yer altı tünellerini aşmak için çok büyük miktarda tahrip gücü yüksek patlayıcıya ihtiyaç vardı. Savaş sürdükçe siperler giderek daha sofistike hâle geldiler, tavanları giderek

kalınlaştı. Eski günlerde savunmacıları kalıcı olarak siper sistemlerine yerleştirmek çok tehlikeli olurdu çünkü bir kez buraya girdiklerinde hareket etmeleri mümkün değildi. Eğer saldıranlar arkadan dolaşırsa, siperlere tarama ateşi açabilirlerdi, yani silahlar siperin yanından ateşlenirdi ve korkunç etki yaratırdı. Ancak 1914 yılında Batı Cephesi'nde kanat diye bir şey yoktu. O kadar çok kişi askere alınmıştı ki hat Kanal'dan İsviçre sınırına kadar uzanıyordu. Tabii ki bunun anlaşılması için biraz zaman geçmesi gerekti. Marne'dan sonra Almanlar Aisne'ye geri çekildiler ve siper kazmışken saldırıya uğradılar. Bunun üzerine Fransızlar batı kanadını aradılar, bu sırada Arras'ta kendi batı kanatlarından saldırıya uğradılar, buna da başka bir kanat saldırısıyla yanıt verdiler. Senenin sonunda savaş denize ulaşmıştı ve İngiliz İleri Kuvvetleri kendilerini Belçika'dan geriye kalanları savunurken buldular, bu konum yıkılmış Ypres kasabasının etrafındaydı ve İngiliz hattı burada bir "çıkıntı" oluşturdu. Çıkıntılar bundan sonrasında önemli bir özellik hâline geldi. Bunlar düşman hatlarının içine kurulan sektörlerdi. Teorik olarak askerleri anında etkili bir saldırı yapmak için kullanılabiliyorlardı, ancak düşman sıkıştırılmış bir asker kitlesine üç taraftan ateş açabildiği için bunun ciddi sakıncası vardı. Ypres çıkıntısı 1915 baharında çok yoğun çatışmalar gördü, sonra 1917 yazında Paaschendaele saldırısı ve yine 1918'deki Alman saldırısı bunlardandı. Bu saldırılar yüz binlerce can kaybına yol açtı.

Bu savaşın son özelliği prensipte onu epey farklı hâle getirdi. Çok az hareketlilik vardı. Eski günlerde atlar savaşları çok büyük hızlarla ilerletebiliyorlardı. Şimdi çok kırılgan hâle gelmişlerdi ve ordular kayda değer miktarda süvariye sahip olsalar da bunlar, düşman felç olacak kadar demoralize olmadığı sürece (Haziran 1916'da Brusilov saldırısı sırasında Avusturyalıların ve daha küçük ölçekli olarak 1918'de savaşın son anlarında Almanların başına bu gelmişti) neredeyse hiçbir işe yaramıyorlardı. Ancak yine de atların yerine bir şey konamı-

yordu. İçten yanmalı motorlar zırhlı araçların çok ağır yükünü taşıyabilecek kadar gelişmemişti. Bütün orduların düşündüğü ve İngiltere'nin üretmede öncü olduğu (1916'daki Somme saldırısı için) tanklar çok yavaştı, saatte dokuz mil hızla ilerleyebiliyorlardı, ancak 1918'de Fransızlar biraz daha hızlı gidebilen hafif tanklar üretmeye başladılar. Tanklar sürekli bozuluyordu ve en sağlamları bile iyi nişan alınmış bir silahtan gelen doğrudan atışa dayanamıyordu. Bu yüzden ordular çok yavaş ilerliyordu, askerlerin onları bir şekilde taşımaları için erzakla yüklenmeleri gerekiyordu, 27 kilogram ekipman ve erzak askerlerin daha da yavaş yürümesine neden oluyordu. Ağustos 1914'te Rusların 2. Ordusu günde 2 mil hızla ilerliyordu ve komutanları tebrik beklemişti.

Burada daha önce benzeri olmayan bir durum vardı, belki de yalnızca İspanya Velayet Savaşı ya da Hollanda İsyanı'nın uzun kuşatmaları dışında. Ordular çok sayıda adamı askere almakta ve onları beslemekte zorluk çekmiyordu, birkaç ay içinde onları ihtiyaç duydukları her şeyle donatmak güç olmaktan çıkmıştı, ancak kimi zamanlar kolaya kaçılması gerekiyordu (Fransızlar mermi kovanları için dökme demir kullanmışlardı ve Almanlar patlayıcılarını gerçekten de havadan alıyorlardı). Ancak bu ihtişamlı güçler bir kez cepheye gittiklerinde hareket edemez hâle geliyorlardı.

Peki, ne yapılması gerekiyordu? Tüm ülkelerden generaller genellikle basında kötü görünmeyi tamamen hak ediyorlardı. İngiliz komutan Douglas Haig'in en iyi İskoç askerî olduğu söyleniyordu, çünkü en çok İngiliz öldüren o olmuştu. Çar'ın Genelkurmay Başkanı Alexeyev, 1916'da Brusilov'a kendi oğlunun ona cepheden askerlerin güvenine sahip hiçbir komutan olmadığını yazdığını söylemişti. Özellikle savaşın erken döneminde generaller duygusuz soytarılardı ve Çar'ın ordusunda terfi düzenini öyle ele geçirmişlerdi ki, bunlar yalnızca birbirlerinin yerine geçiyorlardı. Ağustos 1916'da Çarlık ordusu son kartını

oynadığında bir "Özel Ordu" oluşturuldu, bunlar çoğunlukla iki muhafız piyade birliğinden oluşuyordu ve Çar'ın favori adamı V. M. Bezobrazov'a bağlıydı. Onları kendi 1877 metotlarıyla eğitti ve "Kowel bataklığı katliamları" olarak bilinen bir dizi saldırıya gönderdi, bu saldırılarla hiçbir şey başaramamıştı. Alman dikenli tellerinin üzerinde o kadar çok Rus cesedi yatıyordu ki, Ruslar ölülerini gömmek için ateşkes istediler. Alman komutanı von der Marwitz bu öneriyi kabul etmedi, gerekçesiyse bu ceset yığınının Rusların yeniden saldırmasını engelleyeceği görüşüydü. Yine de Bezobrazov'un günlüklerinde, Haig'inkilerde olduğu gibi, kayıplara karşı harika bir duyarsızlık var. Haig gibi o da sosyal abesliklerle meşgul: Kimin hangi madalyayı alacağı, Çar'ın belli bir yalakalık hareketinden hoşlanıp hoşlanmadığı, kimin hangi işi alacağı vs.

Yine de bu mesafeden generallere biraz sempati besleyebiliriz. Sıra dışı zorlukta bir işle yüz yüzeydiler. Şu anda sorunun büyük bölümünün piyadenin eğitiminde yattığını görebiliyoruz. Bu savaşın kazanılabilmesi için savaş taktiklerinin devrim geçirmesi gerekti, topçular ve piyade (ve daha sonrasında tanklar ve uçaklar) birlikte çalışmak zorundaydı. Ancak bu zaman aldı, bunun için mevcut eğitimli askerlerin bedeli yüksek bir savaşta savaşmalarındansa başka askerleri eğitmesi gerekiyordu. Siyasetçiler generallerin görevinin savaşı olabildiğince hızlı kazanmak olduğunu varsayıyordu ve bu konuda destekleniyorlardı, hatta bu talep altında eziliyorlardı. Bu nedenle eğitim programları kısa ve ilkeldi, kimi zamanlar birkaç hafta sürüyordu ve 1917'ye kadar askerler modern piyade taktikleri konusunda düzgün eğitim almamıştı. Sayısal üstünlük veya tanklardan çok bunlar savaşın 1918'de yeniden mobil hâle gelmesini sağladı. Ancak buraya gelmek için düşünülemez miktarda zaman geçmesi gerekti.

1914-15'te Batı Cephesi'nin kışıyla yüzleşen generaller iflas ilan ederek yanıt verdiler. Cephede dikenli tellere karşı yapı-

lan süngü saldırıları başarısız olmuştu. Yanıtın düşmana top atışı yapmak, siper sistemini yok etmek ve yıkıntıları almak için piyadeyi göndermek olduğu düşünülüyordu. Bu, özünde İngilizlerin ve Fransızların 1915 baharında (Artois ve Neuve Chapelle), 1915 sonbaharında (Loos, Champagne Chemin-des-Dames), 1916 yazı ve sonbaharının uzun Somme seferinde ve 1917 yazı ve sonbaharında "Üçüncü Ypres Muharebesi" veya "Paaschendeaele"de uyguladığı yöntemdi. Bu aynı zamanda İtalyanların 12 Isonzo Muharebesi'nde uygulanan yöntemdi (1915-17). Geleneksel askerî zafer anlamında bu saldırıların tamamı başarısızlıkla sona erdi. İki tarafa da devasa zarar vererek birkaç yüz metre kazanmayla yetiniyorlardı, ancak saldıranlar neredeyse her zaman savunanlardan üçte bir daha fazla kayıp veriyordu.

Cephedeki yüz binlerce adamı oraya yerleştirmek ve onlara ikmal sağlamak, topları bu yöntemin gerektirdiği şekilde devasa miktarda mermiyle beslemek (Somme öncesindeki on günlük bombardımanda İngiliz silahları 3.000.000 top mermisi ateşlemişti, bu 1904-5 Rus-Japon Savaşı'nın tamamında kullanılan top mermisinden üç kat daha fazlaydı). Generaller hor görülmeleri gerektiğini değil, tebrik edilmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. Yine de bombardımanlar başarılı olmamıştı, absürt bir şekilde taraf ayırmaksızın o kadar fazla adam ölmüştü ki, Müttefikler kadar fazla adama sahip olmayan Almanya bundan oransal olarak daha fazla zarar görmekteydi.

Bombardıman yüzünden yer çamura bulanıyordu, kimsenin kontrolünde olmayan tampon bölge neredeyse geçilmesi imkânsız hâle gelmişti. Özellikle savaşın ilk günlerinde düşman siperlerinin süpürülmesi ve piyade tarafından işgal edilmesi olasıydı. Sonra ne oluyordu? Savunmacılar ikinci, sonra üçüncü bir hat çiziyordu ve oraya çekiliyorlardı. Sonrasında bombardımanın bu kez düzgünce "tespit edilmemiş" hedeflere yeniden ateşe başlaması gerekiyordu. Bu sırada piyade bir

çıkıntının içinde kalıyordu ve bununla birlikte daima yorulmuş oluyordu, bu nedenle ikinci saldırı dizisi başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Neuve Chapelle'in ilk gününde, 1915 baharında İngilizler bir millik siperi işgal ettiler, ancak daha ileriye gitmeye çalıştıklarında önlerinde güçlü bir hat buldular ve katliama uğradılar. 25 Eylül 1915'te Champagne'de Fransız saldırısı ileriye gitmeyle sonuçlandı, 90 top ve 25.000 adam ele geçirdiler. Ancak bu kadarla sınırlı kaldı, ileri gitmelerini fırsata çeviremediler. Düşman savunmacılar boşluğu kapatmak için trenle geldiler, Fransızlarsa her türden ikmal sorunu yaşarken yavaşça ve yaya olarak ilerledi. Somme'da İngilizler ilk günde, 1 Temmuz'da 59.000 adam kaybettiler; çünkü düşman silahları on günlük bombardımanın ardından bile yok edilememişti. Bundan sonra generaller basitçe sonu gelmeyen bombardıman politikasına döndüler, Alman hattını sürekli saldırı altında tuttular. Gelecek yaz daha sofistike şekilde uygulanacak olan bu yöntemlerin maliyeti korkunçtu, Almanlar askerlerinin çoğunu ön cepheden çeken ve güçlü noktalara dayanan (çoğunlukla betondan) yeni bir "derinlemesine savunma" yöntemi geliştirdiğinde maliyet daha da artacaktı, bu yöntem düşmanları bezdiriyordu ve birkaç yüz metre ilerleme sağladıklarında onları karşı saldırılara açık hâle getiriyordu.

Sorunun kalbinde generallerin havan topları tarafından büyülenmiş olmaları yatıyordu, devasa miktarda top mermisinden başka bir şey düşünemiyorlardı. Kendi adamlarına güvenmiyorlardı, ne de olsa bu adamlar kısa bir süre önce sivildiler; ilkel piyade taktiklerine güveniyorlardı çünkü askerlerin küçük gruplar hâlinde ilerlemesini sağlayabilecek astsubaylara sahip değildiler. "Dalgalar" hâlinde korkulukların üzerinden gönderiliyorlardı, subayları onlara yolu gösteriyordu; başçavuşlarsa arkada durarak hattın gerisine gitmeye çalışanları vurmaya hazır bekliyordu. Yalnızca 1916'da Almanlar sayısal üstünlüğe sahip olan Müttefiklerden daha az asker kaybetmek istediğinde başka taktikler geliştirildi ve 1917'de İngiliz Yüzbaşı Liddell

Hart, "saldırı ve hareket" isimli rehberinde küçük astsubay ekiplerinin topların açtığı çukurlardan topların açtığı başka çukurlara ilerleyerek diğer ekiplere koruma ateşi sağlamasını önerdi. Bu taktikler kayıpların sayısını azalttı ve 1918 Müttefikler için 1914'e göre daha az kayıp verdirtti. Ancak önceki yıllarda generaller, basitçe görebildikleri her şeyi yok edecek kadar top mermisi istiyorlardı. Kırılganlığı yüksek "dalgaları" koruyabilecek tek yöntemin bu olduğu düşünülüyordu.

Top atışları pek çok açıdan ters etki yaratıyordu. Düşmana uyarıda bulunmuş oluyordu, düşman askerlerini ön cepheden çekip (Almanların Somme Muharebesi'nin ilerleyen dönemlerinde yaptığı gibi, özellikle de Üçüncü Ypres Muharebesi'nde) yedekleri getirebiliyorlardı. Bu faktör herhangi bir "ilerleme" olmasını engelliyordu. Saldıran askerler gerçekten de kendilerini düşman hattına yerleştirebiliyorlardı ancak bunu yapınca çok yorgun oluyorlardı ve taze askerlerin kendileri de atış altında başlangıçtaki askerlerin yerine geçmek için ilerlerken yoruluyorlardı. Savunmacıların yedekleri demiryoluyla bildikleri bir hatta gelmiş oluyorlardı ve aradaki boşluk kapatılıyordu. Mart 1918'e kadar Batı Cephesi'nde bunu aşacak bir yol bulunmamıştı, ancak girişimci bir Rus general olan A. A. Brusilov, bu yöntemi 1916 yazında Doğu Cephesi'nde bulmuştu. Batı Cephesi'nde her şey çıkmazdaydı.

Tabii ki büyük saldırıların hükmünden kaçmak için çabalar olmuştu. Nisan 1915'te Langemarck'ta ("İkinci Ypres Muharebesi") Almanlar ilk kez zehirli gaz kullandılar ve bunun ilk etkisi hazırlıksız olan askerlerde tabii ki yıkıcı olmuştu, ancak bu gaz Almanların kendisini de durdurdu; bu nedenle etkisi sınırlı oldu. 21 Şubat 1916'da o yılın Temmuz'una kadar Alman komutan Falkenhayn, Fransızları yok edeceğini düşündüğü şeyi bulmuştu. Verdun'daki kale sistemine saldırdı, Fransızların mücadeleyi bırakmak istemeyeceğini biliyordu; hedefi buraya ağır havan atışı yaparak kendi askerlerini "tampon bölge"

ile uğraştırmamaktı. Saldırısı vahşi kâr-zarar analizine göre bir süreliğine başarılı oldu. Fransızlar Almanların iki katı kadar adam kaybettiler. Ancak Alman komutan, veliaht prens, aklını kaybetti ve ana amacın Verdun'u almak olduğunu varsaydı. Askerlerini orayı ele geçirmek için gönderdi ve Fransızlar kahramanca dayandılar; erzakları Meuse şehrinden dar ve açık bir yol olan *Voie Sacrée*[8] üzerinden geliyor olsa da Almanlar, Fransızlardan daha çok kayıp yaşamaya başladılar, savaşın tamamı 1.000.000 kayba yol açtı. Bu savaş, Somme ve 1916'nın geri kalanı eski Fransız ve Alman ordularını yok etti.

1917'de generaller sorunları çözmek için bir çaba başlattılar, bunu en azından kendi adamları konusunda daha dikkatli olmak zorunda oldukları için yapmışlardı. 1917 baharında Fransız ordusunda geniş kapsamlı bir isyan başlamıştı. Fransız komutan Joffre'un yerine daha genç Nivelle geçti. Ancak Nivelle'in Nisan 1917 saldırısı başarısız oldu. İleri aşamalarında adamların "tepelere çıkıp" koyun gibi melediği ve kimi birliklerin Paris'e yürüyüşe geçerek barışın gelmek zorunda olduğunu gösterdiği vakalar yaşandı. Becerikli bir general olan Pétain onları sakinleştirdi ve Almanlar o zaman isyan çıktığını bile fark etmediler. Ancak bu bir işaretti ve başka işaretler de vardı, örneğin Étaples'teki İngiliz isyanında askerlerin basitçe otomat figürler olmadıkları görüldü. Bundan sonra sorunları aşmak için ciddi çabalar gösterildi: 1917 baharında Arras'ta bir İngiliz sürpriz saldırısı, Temmuz'da İngilizler tarafından Messines'te gerçekleştirilen harika bir madencilik operasyonu, Kasım'da Cambrai'de tankların ilk kez kullanılması gibi (başlangıçta büyük başarı göstermişlerdi, ancak çok kolay bozuluyorlardı ve kendi piyadelerinin önüne geçiyorlardı). Bu zekâ bir kez tutarlı olarak ve stratejik meselelerde kullanılmaya başlandığında savaş yeniden hareketli hâle geldi (Mart 1918'de, "Ludendorff saldırısında").

8 Birinci Dünya Savaşı'nda Verdun Muharebesi sırasında oynadığı hayati rol nedeniyle Verdun'a giden yol, bu isimle anıldı.

Batıdaki generaller Fransa'ya yoğunlaşmaları nedeniyle sonu gelmeyen eleştirilere uğruyorlardı: Gerçekten de bir çıkış yok muydu? Özellikle de "Rus silindiri" için büyük umutlar vardı, gönüllü milyonlarca asker olduğu iddia ediliyordu. Deniliyordu ki eğer Batılı Güçler savaş malzemeleri gönderirlerse Ruslar savaşı kazanabilir. Gerçekten de savaş doğuda, batıda olduğundan daha hareketliydi. Orada boşlukları kapatmak için kullanılan takviye güçleri taşıyabilecek yeterince demiryolu yoktu; cephe Fransız hattından iki kat uzundu ve aynı zamanda çok daha az asker vardı. Tabii ki Avrupa'da en büyük nüfusa sahip ülkesinin karşılaştırmalı olarak daha az asker sağlayabilmesi paradoksaldır, ancak Rus ordusu 1914 öncesinde olası adayların üçte ikisini -onları beslemeyi maddi olarak karşılayamayacağı için- askere almamıştı. Kasım 1915'te çıkan yeni bir yasa, her sene 985.000 asker adayının alınmasını öngörüyordu. Rus ordusu zamanın büyük bölümünde karşısındaki Merkez Güçler'den daha az birliğe sahipti. Zayıfça tutunulan, yetersiz desteğe sahip cepheler Doğu Cephesi'ni ayrıksı kılıyordu. Burada "kanatlar bulmak" ve onları aşmak mümkündü, batıda bu yapılamıyordu. Mayıs 1915'te Polonya'daki kafası karışık savaşlardan sonra Almanlar, müttefikleri Avusturya-Macaristan'ı destekleyerek batı Galiçya'daki Gorlice'yi aşmayı başardı ve gelecek birkaç aylığına Rus ordusunu Polonya'nın merkezinden çıkarttı. Sonrasında Almanların çabası yeniden batıya yoğunlaştı (Sırbistan'ı devirmek için başlatılan bir seferden sonra). Haziran 1916'da Avusturya cephesindeki Rus komutan Brusilov, Merkez Güçler'in yedeklerini bozguna uğratan akıllıca gerçekleştirilmiş bir saldırıyla ismini duyurdu ve iki Avusturya ordusunu çökertti; Romanyalılar Ağustos'ta savaşa Rusya'nın safında girdiler. Ancak bu durum büyük gerilim içeriyordu, Almanlar yeniden yedekleri topladılar, Avusturyalıları Rusların Kowel bataklıklarındaki koçbaşı saldırısına karşı desteklediler ve 1916'nın sonuna gelindiğinde Romanya'nın büyük bölümünü işgal ettiler.

Bundan sonra Doğu Cephesi yalnızca tek tük ve küçük ölçekli hareketlilikler gördü, çünkü Mart'ta devrim başlamıştı ve bu isyanların en ciddisiyle bağlantılıydı.

Doğunun kolay bir çıkış yolu sunacağını sanmak aldatıcıdır. Her durumda Rusya'nın savaş ekonomisi başlangıçta yavaş kalsa da (çünkü zaten yabancı tedarikçilere aşırı bağımlıydı) sonunda makul sayıda mermi üretebilmeye başlamıştı, Eylül 1915'te ayda 1.000.000 ve bundan bir yıl sonra ayda 4.000.000 (karşılaştırırsak Almanlar için bu sayı 7.000.000'du ve Avusturyalılar için 1.000.000'du). Ordu asla bol ikmal almadı ancak 1916'ya gelindiğinde Rusya kendi savaş ürünlerini makul ölçülerde üretiyordu; Rus uçaklarının iyi bir ünü vardı. Ağustos 1916'da Alman komutan Kowel, doğudaki savaşın "artık batının koşullarını andırdığını" ve aynı çıkmaza girdiğini söylemişti.

Savaşın diğer cepheleri zafer için çok az umut veriyordu. Mayıs 1915'te İtalya, Avusturya-Macaristan'a savaş ilan etti; yine kayda değer sayısal üstünlüğe rağmen, İtalyan çabası kısa zamanda sonuçsuz kaldı ve Merkez Güçler, Mayıs 1916'da (Asiago) ve Kasım 1917'de (Caporetto, bu saldırı Piave'a kadar uzun bir geri çekilmeye neden olmuştu) başarılı saldırılar gerçekleştirse de bu cephe de Doğu Cephesi'nin sorunlarının çoğunu tekrarladı. İngilizlerin 1915'te Boğazları alma çabası da benzer nedenlerle başarısız oldu (Çanakkale), dahası denizden ikmal sağlanan ordular, sınırlı Türk demiryollarından ikmal sağlanan askerlere bile rakip olamıyorlardı. Kara savaşı söz konusu olduğunda bunun kolay bir çıkış yolu da yoktu.

Denizde de hikâye benzerdi. Müttefikler Almanya'yı abluka altına almıştı, bu abluka ithalatları engellemekten çok ihracatı engellemek içindi. Yalnızca 1916'da ithalatı durdurmak (tarafsızlardan gelen) için ciddi bir baskı oldu ve o zaman bile İngiliz ablukası yalnızca Prusyalı muhafazakârların uzun süredir gümrük vergileri aracılığıyla talep ettiği şeyleri gerçekleştirmişti. Abluka yalnızca 1918 yılında başarıya ulaştı ve

Prusya Tarım Bakanlığı'nın yaptıklarıyla güçlü bir şekilde desteklendi. Sayısal üstünlüğü olmayan Alman donanması nadir durumlar dışında denize açılmaya cesaret etmiyordu: Mayıs 1916'da Danimarka kıyısında (Jutland) büyük bir deniz savaşı gerçekleşti ve bu savaş sonuçsuz kaldı. Alman gemisinden fazla İngiliz gemisi batırılmıştı ancak Alman donanmasına o kadar ağır hasar verildi ki, donanma savaşın sonuna kadar yeniden ortaya çıkamadı. Bu durum savaş öncesi düşünme biçimlerini yansıtıyordu, en azından topçuluk bakımından, bu büyük gemilerin fazla bir şey yapamayacağı düşünülüyordu ancak yine de bir büyük geminin fiyatına Almanların 40 denizaltı sahibi olabileceği görülüyordu. 1914 öncesinde bu durum yok sayılmıştı. Ancak 1914-15'te İngilizler Almanya'yı ablukaya aldığında, buna karşılık olarak Alman denizaltıları İngiliz gemilerini ve "savaş alanındaki" tarafsız gemileri batırdı. Tarafsızlar protesto etti, Amerikalılarsa denizaltı savaşının barbarlığına öfkeliydi; Mayıs 1915'te İngiliz gemisi *Lusitania*'ya ne olduğuna dair büyük bir kavga yaşanmıştı.

Geminin mühimmat taşıdığı geniş çevrelerce biliniyor olsaydı kavga çok daha küçük olabilirdi. ABD sesli tehditlerde bulunuyordu ve bir süreliğine Alman denizaltılarına tarafsız gemileri batırmama emri gitti. Seferler Şubat 1917'de yeniden başladı. Yaz aylarında o kadar çok gemi batırılmıştı ki İngiliz amiralliği neredeyse aklını yitirmişti. Birkaç haftalığına tarihsel olarak iyi temeli olan konvoy politikasından vazgeçildi. Ancak ticaret gemilerinin savaş gemileri tarafından götürüldüğü konvoylar hazırlamak, Almanların elinde her durumda çok az sayıda olan U-botlarını yenebiliyordu. Nisan ayında Alman seferleri, ABD'ye Müttefiklerin tarafında savaşa katılmak için bir gerekçe sağladı.

Amerikanlar Müttefikleri büyük miktarda malzemeyle desteklediler, nihai olarak bu siparişlerin finansmanını da kendilerinin yapması gerekti (bunun sonucu olarak ABD, borç alan

taraftan veren tarafa dönüşmüştü). Mart 1917'de Rus devrimi başladığında İtilaf Güçlerinin tüm geleceği şüpheli hâle geldi, eğer Almanya Batı Cephesi'ne yoğunlaşabilirse Fransa ayakta kalabilir miydi? ABD'deki pek çok etkili insan ağırlıklarını İtilaf'ın arkasına koymak istiyordu. Almanya Dışişleri Bakanı Zimmerman onlara sunum yapmıştı, Meksika'yı Almanya'yla ittifak yapmaya ve ABD'ye saldırmaya çağırdı. Telgraf şifresi İngiliz istihbaratı tarafından kırıldı ve sonunda Amerikalılara ABD müdahalesini tetikleyecek son sebebi de vermiş oldu.

ABD'nin müdahalesi etkisini hemen göstermedi, ordunun eğitilmesi ve gönderilmesi gerekiyordu, 1918 sonbaharında Amerikalılar sayıca çok olarak mevcuttular ve 100.000'lik kayıpları Fransızların 4.000.000 kaybıyla karşılaştırılamazdı. 1916 yazından beri etkin Alman ordularına komutanlık yapan Ludendorff, Amerikanlar gelmeden önce Fransa'yı yok etmeyi planlamıştı. Mart, Nisan, Mayıs ve Temmuz 1918'de büyük saldırılar planladı.

Rusya'nın çöküşü ona çok yardımcı olmuştu. Mart 1917'de Çar devrilmişti ve Rusya'nın iç koşulları yaz ilerledikçe daha kötü hâle geldi ve savaşın bir sonu yoktu. Kasım'da Bolşevikler iktidarı ele geçirdiler ve ateşkes istediler. Brest-Litovsk'ta Almanya'nın karargâhına bir delegasyon geldi ve 3 Mart 1918'de bir barış anlaşması imzalandı. Zorlanmış bir olaydı. Sovyet delegasyonu Alman işgali tehdidiyle Rusya'nın Avrupa'daki kısmının büyük bölümünü kaybetmeyi kabul etmişti. Ukrayna bağımsız olmuştu ve benzer şekilde Polonya, Letonya, Finlandiya ve belki de Kafkas devletleri ve Baltık halkları da. Yaratılan bu devletlere Alman mandacılar ve sömürgeciler atanmıştı, özellikle de Ukrayna'da suikasta uğrayan Eichhorn'un elinin altında büyük bir kuvvet bulunuyordu, Almanya büyük bir doğu imparatorluğu elde etmişti, ancak bunlar yalnızca uydu devletlerdi, doğrudan kontrol edilen ilhak edilmiş topraklar değildi. Alman-Sovyet işbirliği Kasım

1918'de muzaffer Batılı Güçlerin Almanya'yı Brest-Litovsk Anlaşması'nı iptal etmeye zorladılar.

Müttefiklerin Brest-Litovsk Anlaşması'nı tanıması, tarihte gerçekleşme ihtimali en yüksek varsayımlardan biriydi. 1917-18 kışına gelindiğinde Rusya'da Bolşevik Devrimi olduktan sonra İngiltere ve Almanya arasında Okyanus ve Doğu arasında dünyayı bölme üzerine ciddi bir barış görüşmesi yapılmıştı. Pek çok ülkeden muhafazakârlar savaş devam ettikçe devrim olması ihtimalinden korkuyordu. Ilımlı solda da komünistlerin her yerde iktidara gelmesi korkusu vardı. 1917'de pek çok yerden "tarafsız barış" çağrısı geliyordu, yani "ilhak veya tazminatsız barış". Aynı zamanda o yılda ve 1918'de Almanya ve İngiltere'de pek çok büyük grev yaşanmıştı, bunlar açıkça güçlü anti-militarist unsurlara sahipti.

Gerçekten de daha erken barış görüşmeleri olmuştu. 1915 ve 1916'da, Bethmann Hollweg, düşman koalisyonunun kimi üyelerine rüşvet vererek müttefiklerini terk etmelerini sağlamayı denemişti. Aralık 1916'da dört Merkezî Güç, barış çağrısı yapmıştı. Bu bir manevraydı, eğer Müttefikler reddederse, kendilerini Amerika'nın gözünde güvenilmez hâle getirmiş olacaklardı, eğer Almanlar denizaltı silahını kullanırsa Amerikalılar anlamayacak mıydı? Pratikte Müttefikler basitçe Almanya'nın koşullarını öğrenmek istediklerini söylediler. Başkan Wilson'a dediklerine göre kendi talepleri basitti: Kendi kaderini tayin etme. Türk imparatorluğu, Almanya'nın Alman olmayan parçaları, Habsburg monarşisi (sonuç olarak) dağılacaktı. Bu tabii ki başka halklara ait büyük toprakları kontrol eden güçlerin ikiyüzlü diliydi. İngilizler ve Fransızlar, Türkiye'nin büyük bölümünü kendi aralarında paylaşmayı planlamışlardı (Mart 1916'da varılan geçici bir anlaşma Sykes ve Picot tarafından müzakere edildi ve 1917'nin sonlarında Balfour Deklarasyonu ile Yahudiler için İngiltere'ye bağlı olması planlanan Siyonist bir "ev" inşa edildi). İngiliz ve Fransızların

Orta Avrupa için planlarının Almanların Brest-Litovsk'ta Doğu Avrupa için yaptıkları planlardan daha "ahlaki" olduğu oldukça su götürür. 1917'de Müttefikler tarafından teşvik edilen "Çeko-Slovak" veya "Yugoslav" devletlerin ikisi de büyük muhalif azınlıklar barındırıyordu, çoğunluk olan halkların bile kesin olarak bağımsızlıktan yana olduğu hiç belli değildi. Böylesi devletler en az Almanya'nın "Flandria"sı ya Brest-Litovsk'un Ukrayna'sı kadar, hatta belki de daha fazla yapaydı.

Yine de Müttefiklerin savaş hedefleri ABD'de, Almanların hedeflerinden daha fazla destek gördü. Müttefikler en azından birbirlerine ve Amerikalılara taviz vermişlerdi, Almanlar yalnızca kendi müttefikleriyle ilgilenmişti, bunların da ağırlığı Alman ordusunun baskınlığı düşünüldüğünde azdı. Eylül 1914'te Bethmann Hollwe, bir program geliştirdi ("Eylül momerandumu"), *Mitteleuropa* ile Fransa kalıcı olarak zayıflatılacaktı, sonrasında Brest-Litovsk'un ana hatları Polonya konusu ve Çarlık Rusya'sının yıkılması konusunda geliştirildi. Batının konumunda bir kilit Almanya'nın Belçika'yı neredeyse savaşın sonuna kadar kontrol etmesiydi, Belçika konusunda bir feragat yoktu, gerçekten de hükümet içerisinde ve orduda yapılan çok az özel görüşmede ülkeyi terk etme konusunda küçük de olsa bir istek vardı. Fransa'ya karşı Almanya'nın niyeti en azından Lorraine'deki Longwy ve Briey demir madeni sahalarını ilhak etmekti, Alsace-Lorraine bölgesini bırakmaya hiç niyetleri yoktu, belki de yalnızca Mulhouse etrafındaki küçük bir bölüm için ödün verilebilirdi.

Savaş hedefleri özellikle de Almanya'da bir iç siyasette tartışma konusu olmuştu. Berlin'de şansölyenin elleri bağlıydı, sağ ve merkez partilerden ılımlı bir kabul alabilecek türden bir açıklama kolayca kelimesi kelimesine Müttefik propagandası olarak yeniden üretilebilirdi. Haziran-Temmuz 1917'de Bethmann Hollweg'in kovulduğu doğrudur, *Reichstag* Rus devrimine, denizaltı seferinin başarısızlığına ve Avusturya-Maca-

ristan'ın olası taraf değiştirmesine yanıt olarak bir barış kararı geçirmişti (19 Temmuz). Ancak kararın içeriği muğlaktı ve askerî durum düzeldiğinde (sonbaharda olduğu gibi) *Reichstag* birkaç aylığına daha şikâyet etmeyi bıraktı. Gerçekten de Ludendorff'un kendisine danışılmıştı, yalnızca kararın metni konusunda değil, aynı zamanda Bethmann Hollweg'in yerine geçecek kişi konusunda da ve onun etkisi saçma bir şekilde uygunsuz bir seçenek olan yaşlı Michaelis'in adaylığına yol açtı.

Böyle bir durumda, 1917'nin "barış hamleleri" verimsizdi. Kasım 1916'da Franz Joseph'in yerini alan Habsburg İmparatoru Karl, hem Monarşi hem de içten dışa yayılan savaş dönemi nefretini çözme hırsıyla yanıp tutuşuyordu. Kayınbiraderi Bourbon-Parma Prensi Sixtus'u Fransız Cumhurbaşkanı'yla ve daha sonra Lloyd George ile görüşmesi için gönderdi (Nisan, 1917). Fransa'nın Alsace-Lorraine üzerindeki muhtemel "haklı iddiaları" üzerine düşüncesizce konuştu ve yazdı. Aslında bu hamle büyük zorluklarla karşılaşmıştı. Karl İtalyanlara hiçbir şey vermeyecekti ve Batılı Güçler, daha önce Lloyd George'un kendi isteği doğrultusunda İtalya'yı kazanmak için Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir bölümünü söz vermiş olsa da, "tarafsız barış" için İtalyanları ikna etmeyi başaramamıştı. Sonra yine Almanya yıkıcı bir askerî yenilgiye uğramadan Alsace-Lorraine'den ayrılmasına ilişkin bir mutabakat sağlamanın imkânsızlığı açıkça görülüyordu.

Barış üzerine yapılan bu müzakereler esasında pazarlığı kızıştırmaya yönelikti, Almanya Batı'da hak iddia etmeyi bırakacaktı; Batı, Doğu'da korumacı rol oynamaktan vazgeçecekti. İngiliz muhibbi Almanya Dışişleri Bakanı Baron von Kühlmann, Eylül 1917'de bu sonuca varan açık bir teklifte bulundu, Ağustos'ta Papa kendi barış önerisini sunarak bu türden sorunların tartışılmasını teşvik etti. Ancak Kühlmann'ın barış hamlesinin enerjisi tükenmişti. Açıkçası hiçbir Alman devlet adamı Belçika'yı bırakmazdı ve belki de Kühlmann böyle olmasını

istememişti. Aynı zamanda Almanya'nın Rusya'nın kaynaklarını özgürce sömürebilmesini kâbus olarak değerlendirmeyen herhangi bir Batılı devlet adamı yoktu. Barış hamleleri her aşamada Batılı Güçlerin kendi müttefikleriyle yaptıkları görüşmeleri ortaya çıkartma riski de taşıyordu. Kühlmann'ın hamlesi Balfour, Almanya'nın Ekim ayında Müttefiklerle yaptığı görüşmeleri ortaya çıkarttığında sona erdi. O zamana kadar iki taraf da birbirinden daha da uzaklaşmıştı ve Lloyd George, Kühlmann'ın Alsace-Lorraine açıklamalarına yanıt olarak Fransa'nın bölgede hak iddia etmesinin İngiltere'nin savaş hedeflerinden biri olduğunu duyurdu. 1918'de en azından Ocak ayından sonra barış hareketi öldü, 1917'nin sonlarında çok daha az grev vardı ve insanlar her yerde yine kurtuluşu savaş meydanında görüyordu.

Ludendorff şimdi Rusya'daki Alman askerlerini çektiği için Batı'ya karşı geçici bir üstünlüğe yaslanıyordu. Ancak zamanının az kaldığını biliyordu. Abluka savaş ekonomisine zarar vermişti ve işgal edilen Romanya'yı ve uydu Ukrayna'yı kullanabilecek olsa da, oralarda bile zorluklar vardı. Tabii ki batıda savunmaya devam etmek ve Müttefiklerin başka bir korkunç savaşlar dizisiyle dağılacağını ummak çok daha sağduyuluydu. Ancak bu savaş sağduyuyla ilgili değildi ve savaş devam ettikçe, kendisini daha çok besledi, Rusya'da bile barış için konuşan Lenin, savaşta sakat kalanların bir gösterisiyle kınandı.

Ludendorff ya da daha doğrusu asistanı Albay Wetzell, Brusilov bunu Doğu Cephesi'nde 1916'da uygulamış olsa da, Batı da yeni olan bir yöntem geliştirmişti. Askerî sorun yeterince açık hâle gelmişti, bu sorun düşman yedeklerinin boşlukları kapatmasının nasıl engelleneceğiydi. Bu da sürpriz gerektiriyordu, yani yalnızca kısa, ancak yoğun bir bombardıman ve hattın birkaç yerine aynı anda tehdit oluşturmak. Eğer piyade taktikleri düzgün şekilde işlerse o zaman bu koşullarda ilerleme mümkün hâle gelebilir ve düşman yedekleri engellenebilirdi, çünkü çok geç olana kadar nereye gidecekleri-

ni bulamazlardı. Ludendorff'un adamları piyade gruplarına (*Stosstrupps*) savaşta tecrübe kazanmış çavuşlarla özel eğitim verdiler. Pek çok saldırı planlandı, Ypres'in güneyindeki bölgeden Verdun'a kadar. Bunların ilki ve en büyüğü Somme'da Fransız ve İngiliz hatlarının kesiştiği yeri hedefliyordu, yani Amiens'in kuzey-doğusunu.

Harekât 21 Mart'ta başladı. Ludendorff doğru hesaplamıştı. İngilizleri 5. Ordusu topların ve *Stosstrupps*'un birleşimiyle kırıldı. Takviye güçlerin yerini değiştirmede sorunlar vardı ve bunlar, Haig en sonunda Fransız Ferdinand Foch altında bir "Yüksek Komuta" yaratılmasını kabul edene kadar çözülmedi. Bu savaşta İngilizler 300.000 adamlarını kaybettiler, üçte biri tutsak oldu. İki Alman ordusu neredeyse Amiens'e, İngiliz iletişiminin kalbine ulaştı ve bir süreliğine İngilizler ve Fransızlar dağılma tehlikesiyle karşı karkıya kaldılar. Ludendorff ısrar etti ve bununla en büyük hatasını yaptı. Brusilov saldırısı 1916'da bir düşman ordusu yenilse bile kazananların hâlâ savaş alanı yıkıntılarında ikmal hatları olmadan, taze düşman askerlerine karşı kolay ilerleyemeyeceğini göstermişti. 1918 Nisan'ında Somme'da Almanların enerjisi bitmişti.

9 Nisan'da Ludendorff yeniden denedi. Daha önceki saldırının küçük bir türevi bu kez Ypres'in güneyinde yaşandı. Anında başarı kazanılmıştı, Kemmel Tepesi ele geçirildi ve İngilizler alarma geçti. Ancak Fransız yedekleri yeniden geldiler ve boşluğu kapattılar. Bu sırada Almanlar iki çıkıntıda yakalandılar, savunmaları veya ikmal hatları yoktu. Flanders'ten gelen düşman yedeklerinin dikkatini çekmek için Ludendorff daha ileriye bir saldırı denedi, ama bu kez 27 Mayıs'ta Chemindes-Dames'da, Marne'ın kuzeyindeki Fransız cephesine. Burada kötü yönetilen yorgun askerlerle karşılaştı, çöktüler ve iki hafta içerisinde herkesin şaşkınlığıyla Alman orduları Marne'ı aşmıştı ve Paris'i tehdit ediyordu. Ancak daha önce görülenlere benzer bir sorun yaşandı ve Haziran ortasına gelindiğinde Almanlar

burada devasa bir çıkıntının içindeydiler. 1.000.000 adam kaybetmişlerdi ve Ludendorff'un kazanacağını sanması için kayda değer tüm kendini kandırma becerilerini kullanması gerekti. 15 Temmuz'da son bir kez aşmayı denedi ve bu kez kuvvetleri çok zayıftı (Rheims-Soissons). Gerçekten de Foch bu saldırının geleceğini gördü ve 18 Temmuz'da Villers-Cotterêts'te bir karşı saldırı hazırladı. Bu Müttefiklerin Kasım'a kadar durmaksızın ilerlemesinin başlangıcı oldu.

Ludendorff'un hatasından Foch kazançlı çıktı. Bir saldırı başarılı olsa bile 1914-18'in garip koşullarında bitirilip başka bir yerde yeniden başlatılabiliyordu. O şekilde düşman yedekleri eskiden oldukları kadar etkili olamıyordu, başlangıçta yenilgi yaşanan yerden yeni bir tehdidi karşılamak üzere başka bir yere gönderilmeleri gerekiyordu. İlerleme yöntemleri Alman tarafında da aynıydı ancak Foch tankları ve uçakları birlikte kullanabiliyordu, bu şekilde Ludendorff'u engelliyordu. Müttefikler aynı zamanda takviye güçlerinin yerini değiştirmek için kamyonetlere (ve Londra otobüslerine) de sahipti, Almanların ulaşım sistemiyse Fransa'dan Lorraine'deki Metz'e kadar uzanan endüstriyel büyük demiryolu arterlerine bağlıydı.

Stratejik sorun bir kez çözüldükten sonra, havanların ve piyadenin uygun kombinasyonu sağlanınca Müttefik saldırıları başarılı olmaya başladı ve eğer doğru hesaplamalar yapılsaydı 1916'da da böyle olabilirdi. Foch, 18 Temmuz'da Villers-Cotterêts'teki Marne çıkıntısında karşı saldırıya geçti. Saldırısı açık bir Alman kanadını vurdu ve Almanların kuşatılmamak için tüm çıkıntıyı tahliye etmeleri gerekti. Foch sonrasında saldırıyı durdurdu. 8 Ağustos 1918'de İngilizler Amiens'e yine kanattan saldırdı, Mart ayında kaybedilen toprakların büyük bölümünü geri aldılar ve yine durdular. İki hafta sonra Fransız General Gouraud, Verdun'u tehdit eden St. Mihiel çıkıntısına saldırdı. Bu ABD askerlerinin savaşta ilk büyük ölçekli kullanımıydı. Bundan iki hafta sonra İngiliz askerleri Fransız Flan-

ders'ta bulunan "Hindenburg Hattı"nı aştı. Eylül sonuna gelindiğinde Argonne'da Almanların çökmesine neden olan bir Fransız saldırısı daha oldu. Ekim'de İngilizler Cambrai'ın kuzeyini aştılar ve Flanders'ta bir Fransız saldırısı Metz'e yöneldi. Bu başarıların arkasında yatan sır, hiçbir aşamada Almanlara nefes aldıracak takviye kuvvetlerini gönderecek zaman verilmemesiydi. Aslında Alman ordusunun üçte biri bu zamanda vaktini trenle bir sektörden diğerine giderek harcıyordu.

Ludendorff'un sinirleri Ağustos'ta Amiens'ten hemen sonra bozuldu. Bir süreliğine otomatik olarak askerliğine devam etti. Ancak batıdaki yenilgilerle açıkça yüreğini kaybetti. Eylül'ün ortasında Avusturya-Macaristanlılar barış istediler, 28 Eylül'de Bulgarlar ateşkes talebinde bulundu. Ludendorff'un kendisi bunlara histerik bir yanıt verdi ve oyunun bittiğini söyledi. Kayzer hızlıca liberal bir şansölye atadı, Baden'den Prens Max ve Amerikalılardan "aracılık" yapmalarını istedi.

Batıda savaş altı hafta daha sürdü; Amerikalılar, Müttefikler ve Almanlar koşullar üzerine tartıştılar. Başkan Wilson dört notayla yalnızca Almanların barış programının "On Dört Madde"sini (1917-18) tanımalarını değil, aynı zamanda Alman hükümetinde radikal bir değişim geçirmesini de talep ediyordu; bu değişiklikler Kayzer'in görevden çekilmesine eşdeğerdi. Kayzer direndi ve bir süreliğine aşırı sadık destekçileriyle şok eden görüşmeler oldu. Ludendorff'un kendisi görevden alındı, *Reichstag*'ın gücü büyük oranda artırıldı ve etkilerini Prusya'ya uzandırma konusunda bile tartışmalar oldu ve ılımlı sosyalistlerin de dahil olduğu bir "parlamenter" hükümet kuruldu.

Alman düzeni son bir çaresiz darbede karar kıldı: Donanmaya açığa gitme emri verdiler. Denizciler savaş sırasında çok az şey yapıyordu ve kimi gemilerde subaylarına büyük kin besliyorlardı. İsyanlar oldu ve denizciler Berlin'e eylem yapmaya geldiler (4 Kasım). Bu da büyük grevlere yol açtı. Yerel komutan

Linsingen çılgınca davrandı ve Berlin'deki öfke tam anlamıyla "devrimciydi". Sol kanat sosyalistler bir cumhuriyet ilan etti. Kitlelerle başarılarını durdurmak için sağ kanat sosyalistler ve ılımlı siyasetçiler bir cumhuriyet ilan etmeyi kabul ettiler. Bu durum Kayzer'in ayaklarının altındaki zemini kayganlaştırdı. Son ana kadar direndi ve sonunda protesto ederek görevini bıraktı; ardından trenle sığınma talep ettiği Hollanda'ya gitti (9 Kasım). Bu sırada bir Alman delegasyonu Batı'ya ulaşarak ateşkes istedi. 11 Kasım 1918'de ateşkes uygulamaya konuldu.

Habsburg monarşisi de dağılmıştı. Burada Ekim'de Karl mirasını bir arada tutmak için çaresizce uğraştı. Ancak Batı'da zafer kazananların yardım etmeye hiç niyeti yoktu. Karl kendisini Almanlardan kurtarmakta başarısız olmuştu, kimi Slav askerleri Rusya'da esir alınmıştı, Müttefikler için savaşmayı kabul etmişlerdi ve gelecek hükümetleri olarak sürgündeki ulusal konseyleri tanımışlardı. Fransa'da ve sonrasında İtalya'da Slav askerler Merkez Güçlere karşı savaştı. 20 Ekim'den sonra kaos artarken Habsburg halkları bağımsızlıkları ilan ettiler. Çekoslovakya, Yugoslavya kuruldu; Romanya doğu Macaristan'daki yurttaşlarını (ve çok daha fazlasını) elde etti. Avusturyalı Almanlar bile Alman Cumhuriyeti'ne bağlanmayı talep ettiler, ancak sonunda bağımsız Avusturya'ya döndüler. Macaristan'da Kont Tisza suikasta uğradı ve Kont Mihály Károlyi başkanlığında cumhuriyetçi bir hükümet kuruldu. Burada da ateşkes talebi vardı. Padua'da Villa Giusti'de imzalandı ve bundan sonra İtalya'nın kuzeyindeki kaos öyle bir noktaya ulaştı ki, İtalyanlar yüz binlerce Avusturya-Macaristan askerini "Vittorio Veneto Muharebesi" olarak bilinen bir olayla yakaladılar. Karl tahttan çekilmeyecekti, yalnızca "hükümete dahil olmaktan çekilmeyi" kabul etti ve 1919'a kadar Viyana'nın dışında bekledi.

Batı sermayesi ateşkes haberlerinin gelmesiyle bir toplu mani etkisine girdi. Ancak Birinci Dünya Savaşı kaosla sonuçlandı,

merkez Avrupa'da kıtlık vardı, savaşın kendisinden fazla insan öldüren küresel bir grip epidemisi yaşandı; Rusya'da iç savaş vardı, pek çok ülkede enflasyon neredeyse kontrol edilemez durumdaydı ve bir dizi toplumsal düzensizlik yaşanıyordu. Amerikan Başkanı Wilson, Batı'da kurtarıcı olarak görünüyordu.

Barış anlaşmalarıyla bir "Yeni Avrupa" meydana geldi. 28 Haziran 1919'da Versailles'da yeni Alman Cumhuriyeti kendi Brest-Litovsk Antlaşması'nı kabul etti. Alsace-Lorraine kömür sahalarıyla birlikte Fransa'ya geri döndü. Yeni Polonya devleti Doğu Almanya'nın büyük bölümünü ve bunun sonucu olarak Prusya Silesyası'nın bir bölümünü aldı. Danimarka Holstein'ın (ana olarak) Danimarkalı olan bölümünü geri aldı, burada hâlâ Alman savaş anıtları vardı. Anlaşmanın ana hükmü kısmen muğlaktı, Alman askerî faaliyetinin Belçika ve Fransa'da yarattığı hasar için "tazminat" talep ediliyordu. Versailles'ın genel atmosferinde doğrudan kindarlığın yarı ahlaki bir dille gizlenmesi vardır. Alman halkı "savaş-suçluluğu maddesi" ile bir bütün olarak hükümetlerinin Temmuz 1914'teki tavrının sorumluluğu altına sokulmuştu. Alman temsilciler, Belçika'nın işgalinin ve Fransa'daki büyük savaşların yarattığı hasar için ödeme yapmayı kabul ettiler. Ancak Fransızlar ve özellikle de Belçikalılar bundan çok daha fazlasını istiyorlardı, Almanya'dan nesillerce sürecek düzenli haraç istiyorlardı, bunun Alman ekonomisinin yeniden canlanmasını engelleyeceğini düşünüyorlardı. Miktarın kendisi çok daha sonra kararlaştırıldı (Nisan 1921'de), ancak "tazminat" hikâyesi pek çok sürpriz içeriyordu. Lakin 1919'da çaresiz cumhuriyetçi Almanya belirsiz bir miktar sorumluluğu kabul etmek zorunda kalmıştı. Aynı zamanda Müttefiklerin Rhineland'i işgal etmesini de kabul ettiler, Fransa burasının ilhak edileceğini umuyordu. Uluslararası ilişkileri düzene sokmak için "Milletler Cemiyeti" kuruldu. İlginç bir şekilde buna umut bağlanmıştı.

Habsburg monarşisinin bölünmesi Avusturya için St. Germain-en-Laye (Eylül 1919) Anlaşması'yla, Macaristan içinse Trianon Anlaşması ile (Haziran 1920) tamamlandı. Bağımsız bir Avusturya Cumhuriyeti kuruldu, Batı Macaristan'ın çoğunluğunu Almanların oluşturduğu kısmı, *Burgenland* da dahil edilmişti. Bohemya ve Moravya'nın Almanca konuşan bölümleriyse verilmemişti. Neredeyse tüm Avusturyalıların beklediği ve arzuladığı gibi Almanya'ya katılmalarına izin verilmemişti. Güney Tyrol, İtalya'ya; Slovenya'nın Almanların yaşadığı bölümü Yugoslavya'ya verilmişti. Vorarlberg'de yaşayanlar İsviçre'ye katılmak için oy vermişlerdi, bunu yapmalarına izin verilmedi ancak gizemli bir şekilde Liechtenstein'da yaşayanların servetinin çoğunluğunu Bohemya'dan kazanan büyük zengin Habsburg ailelerinden birinin altında bağımsız olmasına izin verildi. Macaristan doğu, batı, kuzey ve güneyden kırpılarak eski boyutunun yarısına düşürüldü. Sonrasında Balkanlar ve Türkiye sorunlarına Sevr ve Lozan'da bir çözüm getirildi (Türkiye konusunda bu geçici olmuştu).

"Kızıl Şafak?"

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa tarihinde benzeri görüşmemiş bir dönemin dramatik sonu olmuştu; bu dönem, bir medeniyet ve bütününde bir uluslararası barış dönemiydi. 1815 sonrasının hem siyasi hem de uluslararası çatışmalarında yaşanan sivil ve askerî kayıplarının 1916'nın büyük muharebelerinde bir günde yaşanan kayıpları aşmıyor olması muhtemeldir. Temmuz 1914, siyasi ve askerî katliam neslinin açılışını yapmıştı, ironik olarak bunlar sıklıkla "İlerleme" adına yapıldı; aynı zamanda yine ironik olarak en öz bilinçli "İlerici" hareket olan komünizm, kendi kökenini 1914-18'in acımasızlıklarına ve absürtlüklerine karşı yapılan devasa bir protestoya borçluydu.

Kasım 1917'nin Bolşevik Devrimi bir dizi sol kanat ayaklanmalarla başladı. Almanya'da savaşın sonunda sol ve sağ

arasında büyük bir mücadele vardı. Aralık 1918 ve Ocak 1919'daki Spartakist ayaklanmalarına, Bavyera'daki komünist rejime, Şubat ayında öldürülmesine kadar idealist Kurt Eisner öncülük etmişti ve Mayıs 1919'a kadar tek tük isyanlar oldu, bunlar 1923'ün sonbaharına kadar devam edecekti. Macaristan, 1919 baharında ve yazında Béla Kun altında dört aylığına bir Bolşevik rejim deneyimledi. İtalya'da 1919-21 yılları bir grevler dönemiydi, neredeyse anarşi ve fiilen iç savaş vardı.

Rusya'da Bolşevikler 1918-21 iç savaşında askerî karşı devrimi atlattılar; aynı zamanda İngilizler, Fransızlar ve diğerleri tarafından yapılan büyük ölçekli müdahaleden de kurtuldular. Başka yerlerde komünist deneyler Bolşeviklerin Üçüncü Enternasyonal'inde büyük heyecan uyandırsalar da hayatta kalamadı. Spartakistler ve sonrasında Bavyera'da *Räterepublik*, askerî "Özgür Birlikler" (*Freikorps*) tarafından yenilgiye uğratıldı, yabancı müdahale ve Amiral Horthy'nin karşı devrimi Béla Kun'u yenilgiye uğrattı (Rusya'ya kaçtı ve sonunda Stalin'in temizlikleri sırasında öldürüldü). İtalya'da Mussolini'nin Faşistleri -çoğunluğu eski subaylardan ve eski askerlerden oluşan bir grup- 1922'de iktidarı ele geçirdi ve sol kanat tehdidini kanlı bir şekilde sonlandırarak "düzeni" sağladı. Aynı zamanda bir general olan Primo de Rivera, İspanya'yı ele geçirdi. Tüm bu vakalarda yaşanan hukukun üstünlüğünün fiilen sonlandırılmasıydı; ancak bunların hiçbiri, Nazilerin 1933'te Hitler'i göreve getirmesi kadar doğrudan olmadı.

Rusya neden Leninist biçimiyle Marksizmin eşsiz bir başarısı olmuştu? Buna verilebilecek "negatif" yanıt olan diğer her şeyin iflasını görmek kolaydır. Mart 1917'ye gelindiğinde savaş çabası Rusya'yı parçalıyordu. O zamanlar bunun gerekçesi olarak sıklıkla söylenen şey Çarlık Rusya'sının yetersiz endüstrisi olan "geri" bir ülke olduğuydu, bu argüman hem Stalinist "modernleştiricilere" hem de başarısız olan generallere ve devlet adamlarına hoş görünüyordu. Bu açıklama

tamamen doğru değildir. Rusya'nın 1914 yılında kayda değer bir endüstrisi vardı. Savaş ekonomisine geçmek için zaman gerekti ve bu nedenle savaş ürünlerini üretmekte yavaş kaldı, ancak 1915 sonbaharında onları makul miktarda üretebiliyordu. Avusturya-Macaristan'ın dört katı mermi ve Fransızlardan daha fazla uçak üretiyordu. Demiryolu ağı genişletilmişti, 4.000 kilometreye ulaşmıştı; savaş sırasında kömür üretimi üçte bir oranında arttı, kimya ve mühendislik endüstrileri kayda değer ölçüde genişlemişti. Hasat bile kalifikasyonlar yapıldığında, ihracat durdurulursa halkı ve orduyu doyurmaya yetecek kadar vardı. Rusya, örneğin Romanya gibi geri kalmış bir ülke değildi.

Yine de Rusya kolayca Avrupa'nın en büyük ülkesiydi ve savaşın basit istatistikleri Rusya'nın boyutu ve potansiyeline bakıldığındaki zayıflıklarını gizleyemiyordu. Büyük geri kalmış bölgeler vardı, buralara "modernizasyon" dokunmamıştı. Donbass'taki ana kömür yatağı Moskova'nın ya da Petrograd'ın endüstriyel bölgelerinden uzaktı, demiryolları Polonya veya İngiltere'den ithalat getirmek yerine Doğu Ukrayna'dan kömür taşımaya çalıştıklarında zorlanıyorlardı, daha öncesinde de ithal ürünler donmuş kuzeyden geldiğinde zorlanıyorlardı. Bu tür zorlukların en büyüğü üçüncü olarak getirilen stok, askerî amaçlar için kullanıldığında yaşandı; özellikle de ordu otoriteleri trenleri hatalı kullandığında (onları zamanın büyük bölümünde boş bırakmışlardı).

Savaş zamanı yerinden edilmeler 1915 sonbaharında Polonya'nın boşaltılmasıyla arttı, bu sırada pek çok fabrika gelen göçmen akınıyla birlikte içeriye yöneldi. Sıradan malların kırsala getirilip götürülmesi sekteye uğradı. Buna bir enflasyon süreci de eşlik etti (ve kısmen neden oldu), bu sırada tüm ülkelerin ana ortak özelliği bir "devrimci durum" üretmeleriydi. Mart 1917'de ruble, altın değerinin dörtte birine düştü ve Kasım'a geldiğinde bunun onda birine düşmüştü.

Savaş zamanı enflasyonu kısmen dünyadaki malların azlığını yansıtıyordu. Avrupa'da savaş çabalarını besleyecek mallara büyük talep vardı ve mesela bakırın fiyatındaki artış ulaşım nedeniyle daha da karmaşıklaşarak yukarılara tırmanıyordu. Savaşan ülkelerin içinde iş gücü çekmek isteyen üreticiler ücretleri o kadar artırmışlardı ki, her yerde yapılan ana bir şikâyet işçi sınıfının çok iyi durumda olmaları ve pazartesileri işe gelmek istememeleriydi, böylece içki âleminden sonra iyileşmeyi bekliyorlardı (bu nedenle İngiltere'de ruhsat yasaları çıkmıştı). Bu ücret maliyetini karşılamanın tek yolu sonunda banka kredileriydi. Hükümet kendi adına savaş çabalarına giderek daha fazla harcamak zorundaydı. Rusya'nın bütçesi 1913-14'te 4.000.000.000 rubleyken 1916'da neredeyse 30.000.000.000 rubleye yükselmişti. Bu ancak para basarak, teorik olarak Devlet Bankası'ndan krediler alarak yapılabiliyordu, banka da hükümetin borç senetlerinin bir "güvence" olduğu kurgusunu kabul ediyordu. Rusya'da basılan para 1914'te 2.000.000.000 rubleyken, Ekim 1917'de neredeyse 20.000.000.000 rubleye yükseldi. Bunun kendisi para arzının küçük bir kısmıydı çünkü bankalar aynı zamanda öyle bir ölçekte kredi veriyorlardı ki, savaştan önce müşterilerini böyle finanse etmek zorunda kalacakları hayal bile edilemezdi ve bunu ne kadar başardıkları hâlâ ölçülemiyor. Bu Almanya, Avusturya ve Macaristan'ın da 1920'lerin başlarında deneyimledikleri bir süreçti. Üç vakada da para basmak üretim ve istihdamı sürdürmenin tek yolu gibi görünüyordu ve tüm bu vakalarda bu pratik 1923'e kadar sürdü. Öteki ülkelerde özellikle İngiltere'de yüksek vergiler ve savaş kredileri enflasyonu en azından makul sınırlarda tutuyordu (pound 1919'a gelindiğinde değerinin üçte ikisini kaybetmişti, franksa dörtte üçünü). Rusya'da böyle değildi. Aslında Çarlık hükümeti savaş zamanında bir gelir vergisi düzeni kurmayı tahayyül edemiyordu, piyasayı tedirgin etmek istemiyordu, böylesi bir vergi getirildikten sonra bile devrim sonrası geçici hükümetten etkili bir figür olan sanayici Konovalov,

meslektaşlarını vergiyi kaldırmaya itmek için istifa etti. Enflasyon koşullarında savaş kredileri de başarısız oldu, 1917'deki son örnek olan "Özgürlük" o kadar felaketle sonuçlandı ki, hükümetin para basıp bunu bankalara primli olarak borç vermesi gerekti, böylece savaş kredisi hisseleri alabileceklerdi. Hiçbir ülkede savaş finansmanı mutlu bir iş değildi, ancak Rusya'da bu tamamen felaketti.

Bunun sonucunda bütün ekonomiyi yutan bir enflasyon baş gösterdi. Fiyatlar genel olarak Ocak 1917'de dört kat artmıştı ve "stratosferik" bir artış yaşandı (1922-3'e kadar, sonrasında yeni *chervonets* rublesiyle Bolşevikler yeniden bir altın standardı bile getirdiler). Para basma ihtiyacı öyle fazlaydı ki, 1917 yazında kâğıdın kalitesi büyük ölçüde düşürüldü ve üzerlerine sayı koyacak zaman bile yoktu, müşterilerin banknotların üzerine sayıları kendilerinin yazması gerekiyordu.

Enflasyon zaten zor durumda olan Rus ekonomisini bir kâbusa çevirdi, ayrıksı unsurlar artık fark edilemiyordu. Köylüler zaten iş gücü, araç ve doğal gübre sağlayacak çiftlik hayvanı eksikliğinin acısını çekiyorlardı. Enflasyon zamanlarında bankalarda tasarruf yapmaya başvuramıyorlardı. Gıda fiyatlarında büyük artış olduğu doğruydu ancak köylülerin üçte ikisi bu işte piyasada olduğundan, buradan elde edilebilecek herhangi bir kâr yoktu. Her durumda ülkenin taşımacılık ayarlamaları karmaşıktı ve tahıl taşımacılığına köy seviyesinde bir dizi aracı dahildi; "kulak"lar, onun arkasında belki de bir mülk sahibi, yakın kasabalardaki bir tahıl tüccarı oluyordu ve bunların arkasında da bir banka. Kâr bu aracılara gidiyordu. Köylüler sonunda enflasyona yanıt verdiler. 1916 hasadı gerçekte 1914'tekinden önemli ölçüde daha az değildi. Ancak pazara savaştan önce olduğu gibi ulaşmadı. Köylüler bunları hayvanlara vermeyi tercih etmişlerdi ve kendileri de yiyorlardı, bu onların ticaret yapmanın imkânsızlığına verdikleri yanıttı. Bunun bir işareti sığır sayısındaki artıştı, üç yılda yarı

oranda artmıştı, domuzların sayısıysa iki katına çıkmıştı. Bir başka işaretse büyük kentlerde tahıl sevkiyatının azalmasıydı. Moskova'ya savaştan önce her ay 2.200 vagon tahıl giriyordu. Ocak 1917'de bu sayı 900'ün altına inmişti, Şubat ayındaysa 700'ün altına. Petrograd'da durum daha kötüydü, Şubat'ta bu rakam 300'ün altındaydı. Moskova'da bir "gıda sepeti" 1913'te 24.23 kopek tutuyorken, 1916'da 49.47 ve Ocak 1917'de 87.51 tutuyordu; o zaman bile savaştan önceki et miktarının yalnızca yarısını, patates miktarınınsa üçte birini içeriyordu. Bir pud ekmek (16 kg) Ocak 1917'de 2.50 ruble tutuyorken, Temmuz'da 4.80'e yükselmişti. Ocak 1918'de 80 ruble tutuyordu.

Tahıl ikmalinin çökmesi her şeyi karmaşıklaştırdı. Demiryolları yeni tahıl kaynaklarına yönelmişti, ancak bunların kullanılmasını sağlayacak kömür rezervlerine sahip değillerdi, trenlerin ayrılması kömür teslimatlarını durduruyordu ve demiryolu araçlarını bir noktaya kadar kullanıyordu, sıklıkla onarılamayacak hasarlar oluşuyordu. Kentlerde gıda isyanları 1917 devriminin çeşitli aşamalarını beslemişti ve orduda da erzaklar o kadar azalmıştı ki askerler bozuk balıklarla ve çürüyen etlerle hayatta kalıyorlardı. Bolşevik Devrimi'nin arka planı böyleydi.

8 Mart 1917'de Petrograd'da bir grev dalgası isyanla sonuçlandı (Moskova'da da bir benzeri yaşanıyordu). Zaten gizli polisin son derece ciddi olarak gördüğü bir huzursuzluk vardı. Yılın başlangıcında siyasetçiler ve üst sınıflar arasındaki çalkalanma darbeci bir atmosfere benziyordu. 1915 yazında *Duma* çoktan ekonominin işleyişine tepki göstermişti ve protestoları ordunun genelkurmay başkanı olan bir grandük tarafından bile destekleniyordu. Çar bu sorunun etrafında dolaşıyordu, kendisi Ağustos 1915'te ordunun komutasını eline almıştı. Ancak 1916-17 kışında çalkalanmalar yeniden başladı. Çar'ın sırdaşı rahip Rasputin'i öldürmek için bir entrika vardı, problemlerden sorumlu olmakla (absürt bir şekilde) suçlanıyordu.

İşçi sınıfı arasında *Duma*'nın ve belki de ordunun bir darbeyi destekleyeceği ortak bir konuşma konusu hâline gelmişti. Grevler birbirini takip etti; işçiler, erzakın bitmesi nedeniyle hükümeti, karaborsadaki fiyatları karşılayabilecek ücretler vermedikleri için de patronları suçluyorlardı.

Bu ayaklanmalar askerî isyana yol açtı. Garnizondaki askerler sıkılmışlardı ve bitmeyen savaştan çok rahatsızlardı. Rusya'nın diğer ülkelerin yapacağı gibi askerleri illerde tutacak kışlaları ve ulaştırması yoktu ve Almanların başkente denizden saldıracağı korkusu vardı. Askerler her an cepheye gönderilebileceklerini ve oradaki etkileyici olmayan koşulları bilerek anti-militarist propagandaya kulak kabartıyorlardı, pek de haksız sayılmayacak şekilde bunun "patronların savaşı" olduğu kulaktan kulağa dolaşıyordu. Petrograd valisi Khabalov, askerleri harekete geçmeye çağırmıştı. Sıkıyönetim ilan etti (ve karakterine uygun olarak afiş asacak yapıştırıcıya bile sahip değildi). Askerler bunun yerine subaylarına ateş ettiler. Kozaklar bile isyancılarla kardeşlik kuruyordu. Birkaç gün içinde her şey bitmişti. *Duma* bir komite oluşturdu, buradan bir "geçici hükümet" ortaya çıktı, bunun baş figürü radikal bir liberal olan Alexander Kerensky'ydi. Çalkantıları hafifletmek için meslektaşları ve kimi generaller Çar'dan tahtı bırakmasını istediler. Çar gerektiği şekilde buna uyarak 15 Mart'ta çekildi.

Bunların hiçbiri özünde savaşın sonunda, 1918-19 kışında Almanya ve Macaristan'da yaşananlardan çok da farklı değildi, iki durumda da Rus kelime haznesi işçilerin devrimi adına "konseyleri" ve "halk komiserlerini" benimsemişti. Ancak Rusya kendi devrimini kendi yoluyla geliştirdi. Ana ayırıcı özelliği "sovyetlerin", yani kentlerdeki işçi sınıfını temsil eden konseylerin yaratılmasıydı. Mart ayında geçici hükümet *Duma*'dan çıkarken, grevleri koordine etmesi için bir sovyet kurulmuştu. Sovyetler önemli olan her yere yayıldılar, kimi köylere ve orduya da, buralarda subaylar bile sovyetlere dahil

oluyordu. Farklı şekillerde seçiliyorlardı, kimi zaman alkışlanarak, ancak genellikle fabrikaların temsili boyutlarına göre oluyordu. Temsilciler sonrasında bir "yürütme komitesi" seçiyorlardı, bunun kendisi hantaldı (Moskova'da 75 üyesi vardı), bu da sonunda yedi kişiden oluşan bir "prezidyum" seçiyordu. Tüm Rusya'daki sovyetler nihai olarak bir Rusya sovyeti kuruyordu, işçilerden ve askerlerden temsilciler alınıyordu. Rus devriminin ana teması sovyetlerle Bolşevizme dönmekti; Eylül'e geldiğinde bunların çoğunun yürütme komitesinde Bolşevikler çoğunluktaydı ve Ekim'e gelindiğinde bu sovyetler "Kızıl Muhafız" gönüllüleriyle sınıf düşmanlarını tutuklayacak ve onların mülkiyetlerini kamulaştıracak bir konuma gelmişti.

Bu sovyetlerin taklitçileri üretildi: Almanya'da *Arbeiter-und Soldatenrate*, Macaristan'da *tanácsok*. Ancak yurtdışındaki bu örgütler yalnızca kısa bir zaman için söz sahibi oldular. Almanya'da asker konseyleri ateşkes şafağında Fransa'dan tahliye sırasında düzeni korumaya yardımcı olmak için kurulmuştu, benzer şekilde Macaristan'da da. Askerler ve subayları cephede son derece iyi işbirliği yapıyorlardı. Alman subayları işlerini yapmıştı ve konseyler iyi hizmet ettiler, aynısı Macaristan için de geçerliydi. Güneydeki Alman askerî konseyleri Mareşal Hindenburg'u başkanları olarak seçmişti bile. Almanya'daki işçi konseylerine gelirsek, neredeyse her yerde sendika muhalefetiyle karşılaşıyorlardı ve aynısı İtalya ve Bohemya için de geçerliydi.

Alman sendikal hareketi 1914 yılında 3.000.000 üyeye sahipti ancak bu sayı savaşın ilk yıllarında adamlar askere alınınca azalsa da, 1917-18'de yeniden yükselişe geçti ve 1919'da 7.000.000'a ulaştı. Sendikalar iyi durumdaydı, hem grevleri hem de işçilerin ikramiyelerini ödeyebiliyorlardı; bürokrasiyle silahlanmışlardı, sosyalist partiyi kontrol edebiliyorlardı (ki Şubat 1919'da oyların neredeyse beşte ikisini almıştı). Sendikaların işçi konseylerinin kendi otoritelerine meydan okumasından

elde edecekleri hiçbir şey yoktu, bunlar sendikaların yaptığı şeyleri kopyalarsa yalnızca yıkıcı bir etkileri olurdu. Kaos zamanında kıt gıda kaynaklarının dolaşımını sağlamak gerekliydi, bu da aynı zamanda Bohemya'daki sendikaların göreviydi. Alman işçi sınıfının büyük bölümünün Almanya'yı çok radikal olarak değiştirmek istediği şüphesiz doğruydu. Ancak bunu neden kıtlık altındaki Rusya'da olduğu gibi taklit etmesi güç şekilde devrimciler aracılığıyla yapmalılardı?

Almanya'daki sendikalar savaş sırasında Fransa veya İngiltere'de olduğundan daha fazla güç elde etmişlerdi. Savaş sırasında onların işbirliğini kazanmak için yoğunlaştırılan *Hilfsdienstgesetz* yani "Hindenburg planı" 1916 yılında iki cinsiyetin de işe alınmasını içeriyordu, sendikaların alım sürecini kontrol etmesine izin verilmişti. Ordu generalleri, *stellvertretenden Generalkommandos,* anlaşmazlıkla aracılık yapmada merkezî bir konumdalardı ve genel olarak sesleri işçilerden yana çıkıyordu. Ordu kısmında kilit bir figür olan General Groener (Ekim'in sonlarında fiili genelkurmay başkanı olarak Ludendorff'un yerini almıştı), sendika liderleri Legien ve Stegerwald'ın güvenine sahipti; ikisi de çok becerikli işçi patronlarıydı, kendi adamlarıyla nasıl uğraşacaklarını biliyorlardı. İkisi de düzeni sağlamak için çalışıyordu. İşçi ve asker konseylerinin Berlin'de *Zirkus Busch*'ta[9] hükümet seçmek için buluşması gibi Legien ve baş Alman sanayici Hugo Stinnes, sendikal hakların güvence altına alınması için bir anlaşma imzalamıştı, sekiz saatlik iş günü kabul edilirken, "kapitalizm" yani ekonominin büyük kısmında özel mülkiyet olması da güvence altına alınıyordu. Solu kontrol etmek için baş sosyalist Friedrich Ebert, Spa'daki Groener'e telefon açtı ve ordunun yeni cumhuriyeti destekleyeceğinin güvencesini aldı. Bu

9 Circus Busch, 1884 yılında Paul Vincenz Busch tarafından kurulan bir Alman şirketidir. Şirketin Berlin'de sirk gösterileri ve sahne sanatları için kullanılan binası epeyce meşhurdu. Bahsi geçen toplantı da bu binada yapılmıştır.

subayların ve sendika patronlarının birbirlerinin erdemlerini keşfettikleri bir çağda yeterince doğal bir sonuçtu, aynı keşif İngiltere'de İkinci Dünya Savaşı sırasında tekrarlanacaktı.

Alman solunun kendisi parçalanmış durumdaydı. 1916'da *Reichstag* sosyalistlerinden bir azınlık hükümetin ilave savaş kredisi ihtiyacının tanınmasına direnmişti. Sonbaharda bağımsız bir grup kurdular, sonraki Nisan ayında, Rus devriminden hemen sonra resmen "Bağımsız Sosyal Demokrat Parti" oldular (USPD). Daha idealist yaşlı liderler seçtiler, savaş enflasyonundan kötü etkilenen sendikalara hitap ediyorlardı (eski moda tekstil gibi). Sendikaların devletle işbirliği enflasyondan etkilenen Berlin'de pek çok işçiyi rahatsız ediyordu. Savaşın sonunda oradaki, yani Leipzig'deki, Nuremberg'deki, Thuringia ve Saksonya'da karanlık endüstriyel kasabalardaki, Bremen limanlarındaki veya Hamburg'daki koşullar umutsuzdu. Berlin'den insanlar nehir yukarı Oder'e giderek çiftçilerin patateslerini ve elmalarını çalıyor, onları teknelere yüklüyorlardı. Berlin garnizon komutanı Linsingen'in kaba tavrı neredeyse protestoya davetiye çıkartıyordu. Aynı zamanda fabrikalar ücret oranlarında değişim yaşamaya başlamıştı, yarı kalifiye iş gücünün ve makinelerin getirilmesiyle farklılıklar oluşmuştu, bunlar işçi sınıfının devrimci bilincinin fazla abartılmasının bir sonucuydu ve makinelerin daha çok kullanılması endüstriyel kazalarda önemli artışa yol açmıştı. Berlin fabrikaları kendi işyeri temsilcisi hareketini yaratıyordu (*revolutionären Obleute*), kilit bir figür Richard Müller'di ve bu hareket 9 Kasım'da cumhuriyet ilan edilmesiyle sonuçlanan işçi eylemlerine yol açmıştı.

Kontrolü sağlamak için ana sosyal demokrat partinin (*M[ehrheits]SPD*) liderleri, *Zirkus Busch*'ta toplandılar ve Bolşevikleri taklit ederek bir "halkın komiserleri" hükümeti kurdular. Bu hükümet üç çoğunluk sosyalistinden ve üç bağımsızdan oluşuyordu (bunlar haftalar içinde istifa etmişlerdi). Berlin devrim-

cileri hızla izole edildiler. Çeşitli konseylerde merkezi temsil için oy verilince aşırı sol kendisini neredeyse hiç gösteremedi. Solun ana figürü Rosa Luxemburg seçilemedi, atanması gerekti. O sırada sendikalar kontrolü yeniden sağladı ve hükümet gıda ikmalinin sürmesi için eski düzenin makul memurlarıyla işbirliği yapmaya başladı. 25 Kasım'daki bir konferansla eski federal eyaletlerin restore edilmesi kabul edildi. Bir anayasa oluşturmak için parlamentonun toplanması kararı alındı.

Bunun arka planında devrimcilerin umutsuzca yalnızlaştırılması yatıyordu. Özellikle orduda kontrol sahibi değildiler ve neredeyse hiç askerî isyan yoktu, ordu Aralık ayında terhis edilmeye başlandı (büyük bölümü). Kırsalda Oberbayern'in radikal güney ucu gibi izole alanlar dışında devrime hiçbir ilgi yoktu ve savaştan önce neredeyse tamamen Katolik ya da muhafazakar (ya da kripto-Nazi) partilere oy vermişlerdi. Çiftçilerin büyük bölümü haklı olarak bir sosyalist hükümetin çiftçilerin ürünlerine Kayzer'den daha fazla vergi koyacağından ve daha fazla müdahale edeceğinden korkuyordu. Berlin'de Brandenburg'daki aç çeteler öyle kötü örnek olmuştu ki, çok kısa bir sürede köylüler "düzeni" koruyanları desteklemeye başlamıştı. Mart 1920'de General von Lüttwitz altındaki bir paramiliter grup cumhuriyeti yıkmak ve Doğu Prusyalı muhafazakâr *Generallandschaftsdirektor* Kapp altında darbeci bir rejim kurmak için Berlin'e yürüdü, civar kırsaldaki köylülerden gıda ve iyi dilekler aldılar. Avusturya yeni bir bağımsız cumhuriyet olarak ortaya çıkarken, söylemleri devrimci olan sosyalistler de bu sorunla karşılaştılar. Otto Bauer, Karl Renner ve sendikacılar da konsey değil, meclis yolunu seçtiler; çünkü eğer bir "Kızıl Devrim" ilan edilirse köylülerin basitçe kentleri aç bırakacağından korkuyorlardı. Macaristan'daki mevkidaşları Mart ayında bir Konseyler Cumhuriyeti ilan etmişlerdi çünkü ülkenin Müttefiklerin emirleriyle dağılması fikrinden rahatsızlardı ve Rusya'nın yardım edeceğini umuyorlardı. Bavyera'da benzer bir çöküş yaşandı ve sendikalar

(güneyde daha zayıflardı) Kurt Eisner'in bir süreliğine aşırı-demokratik bağımsız bir devlet yönetmesine izin verdiler (Şubat 1919'da suikasta uğrayacaktı) ancak Eisner'in kendi partisi oyların yalnızca küçük bir bölümünü aldı. Munich, o zaman kısa bir süreliğine bir grup devrimci tarafından yönetildi, bunlar Mayıs ayında sendikacılar ve ordunun bir karışımı tarafından acımasızca ezildiler. Bu vakaların tümünde ortak bir nokta devrimcilerin köylüleri davalarına çekecek bir şey bulmakta başarısız olmasıdır. Georg Heim'ın Bavyera Köylü Birliği (BBB) bile savaştan önce radikal, din adamı karşıtı bir dil kullansa da ("Biz rahip, profesör, avukat, *Herr Doktor* istemiyoruz" vs.) Konseyler Cumhuriyeti'ni desteklememişti. İtalya'da aşağı Po'daki tarım ayaklanmalarında ve 1920'de Polonya'daki Sovyet işgali sırasında, köylüler genellikle rahiplerinin çağrılarına uymuşlardı ve düzeni desteklemişlerdi.

Öyleyse Almanya'da devrim verimli bir dava değildi. Sol bunun farkındaydı ve bölünmüştü, bu sosyalistlerin çoğunluğunu devrime yöneltmek için ya da onların "ılımlılığa", parlamenter cumhuriyete doğru kaymalarını engellemek için olabiliyordu. Solun bir bölümü Berlin'de Noel Günü'nde isyan çıkarttı. Bu isyan Ocak 1919'da birkaç günlüğüne daha tekrarlandı, "Spartakist Ayaklanması". Bu minyatür olarak yeniden Paris Komünü hikâyesinin tekrarıydı. O anda bağımsız sosyalistlerden arınmış olan hükümet, iktidarı bir sendika savunucusu, başka birçok becerikli işçi patronu olan Gustav Noske'ye vermişti. O da ordudaki bağlantılarını kullanarak Berlin'de düzeni sağlayacak gönüllüler topladı: *Freikorps*, bunlar yapacak başka pek bir şeyi olmayan eski askerlerden mütşekkildi. Başkente yürüdüler ve solu yenilgiye uğrattılar. Rosa Luxemburg (ayaklanmaya karşı çıkmıştı) ve ortağı Karl Liebknecht de öldürüldü, cesetleri kanala atıldı. Bir ay sonra Şubat 1919'da meclis seçimleri yapıldı ve cumhuriyetçi partiler, sosyalistler, Katolikler ve sol kanat liberaller oyların dörtte üçünü aldılar. Yeni *Reichstag*, Alman Aydınlanması'nın merkezi

olan, küçük sessiz bir kasaba Weimar'da toplandı, çünkü burası başkentten daha az isyankârdı. Parlamenter bir cumhuriyet için "Weimar Anayasası" yasalaştırıldı.

Bu Alman devriminin sonu değildi. Almanya'da kimse hükümet harcamalarını ve işçi sınıfının istihdam edilmesini, patronların kâr etmesini sağlayan ucuz kredileri durdurmak için mali reform yapmaya cesaret edememişti. Bunun sonucu korkunç enflasyon oldu, bu da yalnızca sert eylemle Kasım 1923'te durdurulabildi. O zaman bir kez daha ordu generalleri ve sendika yetkilileri işbirliği yaparak yeni bir ara birim oluşturdular: Rentenmark. Bu dönemin kafa karışıklıklarında sol küskün bir şekilde komünist parti olarak reforme oldu. 1920'lerin başlarında Moskova'dan gelen emirlerle isyanlar yaşandı, 1923'te Thuringia'da "Alman Ekimi" yaşandı, taktiklere Béla Kun danışmanlık yapıyordu. Ancak cumhuriyet yeterince sıkı bir şekilde solun bu küçük "komünleri" dışında yerleşmişti ve sosyalistler diğer partilerle yaşadıkları tartışmalar ne olursa olsun, komünist ayaklanmalara ciddi destek vermezlerdi. Gerçekten de tek başına en büyük Alman devleti olan Prusya sosyalistler ve Katoliklerin koalisyonu tarafından yönetiliyordu ve sosyalist İçişleri Bakanı Karl Severing, bir "gizli devlet polis ofisinin" temelini atmıştı, bu yakın zamanda *Gestapa*'ya ve nihai olarak *Gestapo*'ya dönüştü; komünistlerini listesini derlemişlerdi ki sonunda Naziler Şubat 1933'te bunların tutuklanmasını sağladılar.

Rusya'da Petrograd Baltığı'nda, Almanya'yı andıran bağnaz bir dil kullanılabilir, ancak Moskova ve dahası güneydoğusundaki topraklar çok daha farklıdır. Sendikalar, kırsal, konseyler, enflasyon, askerler, subaylar hepsi Almanya'daki benzerlerinin oynadığından epey farklı roller üstlenmiştir. Rusya'da izole edilen şey devrim değil karşı devrimcilikti. Eylül 1917'de bir karşı devrim çabası yaşandı, genelkurmay başkanı General Kornilov, Kerensky'nin kendisine söylediklerini yanlış an-

ladı ve askerleri Petrograd'a yürüttü. Bu askerler esas olarak Kafkas dağcıları ve süvari bölüklerinden oluşan "Vahşi Birlik" üyeleriydi. Bunlar belki de General Franco'nun 1936'da İspanya'daki başarılı karşı devrimini gerçekleştiren güçlerle kıyaslanabilir; bunların da bir kısmı Mağribî süvarilerdi, bunun Alman eşdeğeriyse *Freikorps* olur. Rusya'daki durumun karakteristiği gereği Kornilov başkente yaklaşırken askerleri kaçtılar ve işçilerle kardeşlik kurdular. Kornilov ve mevkidaşları çaresizce tutuklandılar. 1918-19 kışında Rusya'da bir "Beyaz" karşı devrim gelişti ve muzaffer Batılı Güçlerin desteğini kazandı. Amiral Kolchak, Japonların yardımıyla Doğu Sibirya'yı örgütledi; General Denikin İngilizlerin desteğiyle Kafkasya'nın kuzeyini hazırladı; General Yudenitch, Estonya'da bir kuvvet topladı; bu yine İngilizlerin desteğiyle oldu (ve aynı zamanda yerel Baltık-Alman *Landwehr* ile). İngilizler 1918 yazında Archangel ve Murmansk'a çıktılar, başlangıçta amaçları depoları, Almanlardan korumaktı. Özellikle de Denikin'e milyonlarca poundluk fazladan stok verilmişti.

Bu kuvvetlerin tamamı bir süreliğine başarı kazandılar. Kolchak, 1918 sonbaharında Urallara yaklaştı (şans eseri Temmuz 1918'de Yekaterinburg'da öldürülen Çar ve ailesinin kalıntılarını keşfetti). Ancak Kolchak'ın tek güçlü kuvveti "Çek lejyonu" idi, bu kuvvet savaş esiri kamplarında tutulan bağımsız Çekoslovakya için savaşmış 50.000 gönüllüden oluşuyordu. Bu kuvvetler batıda savaşmak için ayrıldılar. Kolchak'ın kendi askerleri dağıldı, onu yerel Sibiryalı müttefiklerinin amaçsız iç tartışmalarına terk ettiler ve bu müttefikleri de onu tutukladı. Yudenitch'in kuvvetleri de benzer şekilde 1919'un sonlarında İngilizlerin yardımına karşın dağıldı. Denikin 1919 baharında ve yazında kısa bir süreliğine iyi gidiyordu ve Tula'ya, Moskova'nın yalnızca 250 mil güneyine kadar ulaştı. Sonra onun askerleri de dağıldılar. Onun en güçlü kuvveti Kozaklar o kadar çok ganimet toplamışlardı ki askerî manevra kabiliyeti zarar görüyordu, diğer kuvvetler ise kaçtılar. Denikin son savaşları-

nı subaylardan oluşan birliklerle yapmak zorunda kaldı. Mart 1920'ye gelindiğinde ona bağlı kuvvetler ana limanları Novorossiysk'i tahliye etmişti.

Tahliye kâbus gibi bir kargaşayla gerçekleşti. Bolşevikler yaklaşırken güverte iskelesine hücum edildi. Geride kalanlar arka tarafı korumakta başarısız oldu. Top mermileri karmaşanın üstünde patladı; burada sedye taşıyıcılar, manastır ve kilise hazinelerini taşıyan din adamları, at üstündeki Kozaklar bulunuyordu. Bu sırada çok karakteristik olarak deli bir albay kılıcını sallayarak "Rusya'nın yeniden canlanması için ulusal bir ordu" toplamaya çalışıyordu. Yirmi beş adam topladı, Bolşevikler bunları sonraki gün tutukladılar. Son "Beyaz" devrim çabası Kırım'da, Fransa koruması altında yaşandı. Denikin'in yerine geçen Wrangel, daha becerikliydi. Güney Ukrayna'da bir süreliğine başarı kazandı, bu kısmen Kızıl Ordu'nun Polonya'daki olaylarla meşgul edilmesi nedeniyleydi, burada Ağustos'ta yenilgiye uğramışlardı ("Vistula mucizesi"). Ancak Wrangel Denikin ve diğerlerini yenilgiye uğratan sorunlarla karşılaştı. Adamları kaçma eğilimindeydi, birlikleriyse subaylardan oluşmak zorundaydı. Köylüler onu hoş karşılamıyorlardı. Beyazlar en azından buna sonunda yanıt verdiler. Bir toprak reformu planı geliştirdiler. Bu çok karmaşıktı çünkü Stolypin'in Tarım Bakanı Krivoshein tarafından hazırlanmıştı. Beyaz *Azbukha* (istihbarat) subayları sonrasında köylere gittiler, kendi planlarını köylülere 50 kopek karşılığında sattılar.

1920-21 kışında Kızıl Ordu yeniden güneyde ilerleyebiliyordu ve Wrangel'in askerleri tahliye edildi. Bütününde Beyazların göçü 2.000.000 kişiydi. Rusya'da karşı devrimin bu kadar zayıf bir olay olması ya da hatta olay olmaması Avrupa tarihinde eşsiz bir şeydir, ancak olayların gösterdiği gibi Asya'nın sonraki tarihinde eşsiz değildir. 1949 Şanghay veya 1975 Saigon, Novorossiysk'in büyük bir tekrarı değil midir?

Tarihi böylesine parçalanan bir yapıyla yazmak, özellikle de Rusya'nın devasa ölçeğinde, tanımı gereği neredeyse imkânsızdır. 1917 baharından sonra ülke artan kaosa girmişti. İlk geçici hükümet uzun süre dayanmadı. Dışişleri Bakanı Kadet Milyukov "savaşa muzaffer bir sonuç getirme" sözü vererek askerleri kızdırdı ve Nisan sonundaki eylemler ("Nisan Günleri") onun kovulmasına neden oldu. İkinci bir koalisyon ve bir üçüncüsü, benzer biçimde başarısız oldu, çünkü ekonomik kafa karışıklığı, sınıf savaşı ve askerî isyanlar daha fazla kontrol kaybına yol açtı. Ordu liderleri düzeni sağlamanın bir yolunun yeni bir saldırı başlatmaktan geçtiğine inanıyordu ve "Kerensky saldırısı" Haziran sonlarında Avusturya-Macaristan cephesinde gerçekleşti. Başarılı olmadı, tam tersine ordu Ağustos ayında Doğu Galiçya dışına sürüldü. Gitmeyi kabul etmeyen askerler Petrograd önünde Temmuz ortasında isyan etti ("Temmuz Günleri") ve anarşist bir saldırı olacağı korkusu vardı. Hükümet kimi kısa zamanlı denetimler dayattı, Lenin kaçarak saklandı. Ağustos'ta Kerensky ılımlı görüşlere hitap ederek Moskova'da "ülkenin hayati kuvvetleriyle" büyük bir konferans düzenledi. Moskovalı işçiler kendi sovyetlerine karşı çıkarak greve gittiler. Eylül'ün başlarında Riga'da bir Alman saldırısı gerçekleşti ve Kornilov buna karşılık olarak düzeni tesis etmeye girişerek başkente yürüdü. Bu bir başarısızlıkla sonuçlandı, ancak sonucunda sovyetler kendilerini askerî bir karşı devrime karşı savunmak için canlanmışlardı. Burada Bolşevikler öncü oldu. Bolşeviklerin hâkim olduğu "askerî devrim komitesi", Petrograd askerlerine emir verebilen tek örgüttü. Ekim'in sonlarında geçici hükümet tamamen sovyete bağımlıydı. Takipçileri buraya hâkim olan Lenin ve Troçki, 7-8 Kasım akşamında hükümeti tutuklama kararı aldılar. Kışlık Saray'da kısa bir baskın yaşandı, kabinenin savunması çok zayıftı. Olaya dair sonradan yapılan bir film sırasında, Kışlık Sarayı'nda başlangıçta yaşanandan daha fazla kayıp yaşandı.

Bolşevikler iktidara gelmişti ve karşı devrimin daha acil tezahürlerine bir son verdiler. Aralık ayında Almanya'yla bir ateşkese vardılar ve bu Avrupa Rusya'sının üçte birinin Almanya uydusu hâline gelmesi anlamına gelse de Mart'ı izleyen zamanlarda Brest-Litovsk ile bir süreliğine barış yaptılar. 1918 baharında Troçki, Kızıl Ordu'yu örgütlemeye başladı, bu ordu nihai olarak iç savaşı kazanacaktı.

Olayların kronolojisi yaşananları açıklamak yerine karmaşıklaştırıyor, çünkü Rusya'daki her şeyin arka planında ekonomik çözülme vardı. Başlangıç olarak Mart 1917'deki durum Almanya'nın Kasım 1918'deki hâline yüzeysel benzerlik taşıyor. Sovyet grevleri koordine etmek ve hükümeti "gözlemlemek" için ortaya çıktığında çoğunlukla epey ılımlıydı. Köylüler ve aşağı orta sınıf için konuşan, Marksist olmayan sosyalist devrimciler partisi, Menşeviklerle ittifak hâlinde Sovyet yürütme komitesinde ağırlıklı payı işgal ediyordu. Bu partilerin kendi içlerinde de ayrımlar vardı. "Sol sosyalist devrimciler" anarşizme yakındı ve sonunda Bolşeviklerle kısa bir ittifak yaptılar. "Sağ sosyalist devrimciler" ise esasında bir tür liberal küçük köylü partisiydi.

Menşevikler de bölünmüştü: "Savunmacılar" savaşı zafer kazanana kadar sürdürmeye inanıyorlardı (bu konuda Alman SPD'den farklı değildiler), başkanları pasifist Leonid Martov olan "internasyonalistler", "devrimin vicdanı" idiler, Kurt Eisner'i andırıyorlardı. Devrimin ilk aylarında Kerensky hem sosyalist devrimcilerin hem de Menşeviklerin sağ kanat unsurlarından aldığı desteğe dayanabiliyordu. Menşevikler kısa zamanda itibarlarını yitirdi. Büyük Serpukhov fabrikası onlara Haziran ayında 849 ruble ödeme yapıyorken, bu rakam Ağustos'ta 53'e ve Ekim'deyse 9'a düştü.

Sorun şuydu ki bir kez Çarlık sistemi kaldırıldığında onun yerini alabilecek somut hiçbir şey yoktu; gerçekten de Bolşevikler muhtemel olarak herhangi bir düzen kurabilecek tek gü-

cün kendileri olduğunu öne sürebilir. Örneğin Rus ordusu bir tür kaosa sürüklenmişti. Çünkü generaller Alman ordusuna karşı hiçbir şey yapamayacaklarına inanıyorlardı, Rus askerlerin üçte ikisi Mart 1916'taki Lake Narocz Muharebesi'nden beri neredeyse hiçbir şey yapmamışlardı ve diğerleri Brusilov saldırısında ve onun trajikomik devamı olan Kowel Bataklıkları Muharebesi'ne ve Romanya'da fazlasıyla kan kaybetmişti. Büyük ölçekli "Nivelle" isyanı 1917 baharında orduyu pençesine aldı. Bunun suçlusu olarak Petrograd sovyeti gösteriliyordu, çünkü askerî geleneklerin daha arkaik kısımlarını kaldırmışlardı. Ancak bunların arkasında subayların otoritesinin çözülmesi vardı, çavuşların üzerinde bile böyleydi. Rusya vakasında diğer örneklerin aksine bunlar güçlü bir devrimci unsur olmuşlardı. İkmal hizmetleri yetersiz hâle gelmişti ve askerlerin ücretleri bu açığı kapatamıyordu, yalnızca yasadışı içki dışında, bu çok fazla vardı. Minsk'teki ordu üslerinde büyük sarhoş kavgaları oluyordu, subaylar askerleri durdurmayı denerlerse öldürülebiliyorlardı. Hem asker kaçaklarında hem de hasta olduğunu bildiren askerlerde büyük artış vardı, bir hesaba göre gidiş geliş çok fazlaydı; 800.000 adam "cepheden delegasyon" olarak gelmişti. Askerlerin hâlâ yeterince yurtsever oldukları doğruydu. Ordunun Bolşevik Devrimi'nden önce dağıldığını öne sürmek hatalıdır. Askerler kaçabiliyordu ancak cepheye geri dönüyorlardı ve hatta bir Sovyet tarihçisi Kasım 1917'den bir *Stavka* belgesi bulmuştu, buna göre ordunun cephedeki istihkak gücü o ay her zaman olduğundan daha fazlaydı. Askerler Aralık ateşkesinden sonra eve gitmişlerdi ve ondan sonra ordu yoktu.

Benzer bir çözülme Rus kırsalını da etkiliyordu. Devletin tahıl tayinine yönelik huzursuzluklar vardı (geçici hükümet bunu yinelemişti), kimi (sınırlı) alanlarda ayakta kalan mülklerin stoklarına saldırılar olmuştu, başka yerlerde köylüler komünal topraktan pay alabilmek için birbirleriyle ve kasabalardan dönen adamlarla savaşıyorlardı. Bu süreç askerler geri dön-

düklerinde ve topraktan paylarını istediklerinde daha kötü hâle geldi ve 1918'de toprak kavgası yeniden başladı. Köylüler arasındaki bu kavga 1917 baharından 1919'a kadar kötüleşerek devam etti, Bolşeviklerin yaptığı gibi toprağı mülk sahipleri ve Kulaklara karşı bölmek ya da yoksul köylüleri komitelerle (*kombedy*) teşvik etmek yapay bir uygulamaydı. Toprağın devrime belirleyici katkısı olumsuzdu, rahipler de dahil olmak üzere karşı devrimcilerin açık başarısızlıkları, devrimcilerin 1849 ya da Fransız 1871'i kâbuslarını andırabilir. Bu koşullarda 1917'nin ve sonraki yılların gıda üretimi o kadar azdı ki, kasabalar kıtlık yaşadılar ve terk edildiler. Bolşevikler yalnızca kent mallarına el koyarak ve köylülerle pazarlık yaparak idare edebiliyorlardı.

Yine Rusya'da "özgürlük" ilanı ülke uluslarının yapısında çözülmeye yol açtı. Ukraynalılardan Türki uluslara, hatta uzaktaki Sibirya Yakutlarından Buryatlara tüm farklı halklar Çarlığın tiranlığına karşı isyan etmişti. Dil özgürlüğü, hatta otonom devlet talepleri vardı. Ukrayna'da milliyetçiler (genelde antisemitik izlerle) kendi konseylerini kurmuşlardı (*Rada*, Ukrayna'nın "sovyet" eşdeğeri). Ancak Kiev nüfusunun neredeyse yarısı Rus'tu. Ukrayna davası özünde öğrencilerin, kimi küçük köylülerin ve sonunda sahte Ukraynalı karşı devrimcilerin davasıydı. Alman icadı Hetman Skoropadski gibi, kendisi Çar'ın yaveri ve büyük bir toprak sahibiydi, Almanya tarafından korunan ofisinde Ukrayna dilini öğrenmek zorunda kalmıştı. Batı Ukrayna'da Polonyalı toprak sahiplerine ve orta sınıflara yanıt olarak Ukrayna milliyetçiliği kesinlikle bir anlam ifade ediyordu. Dinyeper'in doğusunda durum farklıydı, bu bölge 1918'in başlarında Bolşevikler tarafından hızla alınmıştı.

Geçici hükümet Ukrayna milliyetçiliğine pek sempati beslemiyordu, Bolşevikler dışında diğer Rus partileri için de durum böyleydi ve onlar da kısmen ikiyüzlüydüler. Rusya tarihinin en büyük olasılıklarından Rus olmayan halkların ulusal bir

sorun olarak ortaya çıkması sonunda sahte bir sorun olarak görünüyor. Beyaz Ruslar sonrasında kendilerini ulusların haklarını tanımadıkları için suçladılar, gerçekten de *Yedinaya Rossiya* ("Tek Rus imparatorluğu") onların büyük sloganlarıydı. Ancak Ukrayna kendi halkının bilincinde çok zayıftı. Vinnichenko gibi milliyetçi entelektüeller köylülerin kayıtsızlığından şikâyetçiydi. Dilsel otonomi talepleri basit idari değişimlerle karşılanabilirdi. Sonunda Ruslar Ukrayna'da, Almanya'nın Bohemya'da gördükleri gibi nefretle karşılanmıyorlardı. Almanların Ukrayna'daki uydu devletleri bir başarısızlıktı, Eichhorn'un kendisi de kendi uydu hükümetini tutukladığında ve yerine Rus bir diktatör yerleştirdiğinde bunu görmüştü.

Finlandiya, Polonya, Baltık devletleri ve Litvanya'nın tamamının farklı dinlere ve Rusya'dan farklı temel geleneklere sahip oldukları inkâr edilemez. Gerçekten de bazılarında sol ve sağ arasında iç savaş vardı, Finlandiya'da 1918'de bunun sonucunu General von der Goltz altındaki Alman ordusunun müdahalesi belirlemişti. Ancak bunların ayrılmak istediklerine dair bir şüphe yoktu. Brest-Litovsk Anlaşması'nın koşullarında bu uluslar Alman garnizonlarıyla yeniden ortaya çıktılar, ancak resmî bağımsızlıklarını kazanmak için çoğu durumda Almanların çekilmesini beklemeleri gerekti.

Yine de bu durumların hiçbirinde geçici hükümet destek aramadı. 1918-19 kışında bile Yudenitch, Petrograd'ı ele geçirmeye hiçbir Beyaz generalin yapamadığı kadar yaklaştığında Estonyalılardan hiçbir yardım almadı, ondan Bolşeviklerden korktuklarından daha fazla korkuyorlardı. Lenin bağımsızlık konusunda Finlerle kısa sürede anlaşmaya vardı, 1945 yılında Stalin bile bunu tanımaya hazırdı.

1917 yazında Petrograd kaosa sürüklendiğinde kitleler çok daha radikal hâle geldiler. Sovyeti kontrol eden Menşevikler ve sosyalist devrimciler yalnızca hükümetle uzlaşma isteyebiliyorlardı. Bu çağrılar Petrograd işçi sınıflarına ve askerlere hiçbir

anlam ifade etmiyordu, bunlar kendilerini amaçsız savaşın ve acımasız ekonominin kurbanları olarak görüyorlardı. Kornilov darbesi gıda ikmalindeki bozulmanın yarattığı vahşete odaklanılmasını sağladı. Sovyetlerde Bolşevikler çoğunluğu elde etti. Eylül ortasında Almanlar Livonya'ya ilerlerken hükümetin devrimci başkenti düşmana teslim edeceği korkuları vardı.

Belki de diğer ülkelerde sendikalar bir tür düzen sağlamak için bir ortak aktivite örgütleyebilirdi. Sonunda Birinci Dünya Savaşı bittiğinde devrimci Avrupa'nın diğer yerlerindeki öykü böyleydi. Ancak Rusya'da endüstrileşme süreci o kadar hızlı gitmişti ki sanayi nüfusu çok hareketliydi ve hükümet o kadar ayrımcıydı ki sendikaların sayısı çok azdı. 1914'ün sendikaları 100.000 adam ve kadın içeriyordu, bu işçi sınıfının çok küçük bir bölümüydü. Rusya'da anlam ifade eden fabrika komitesi ve bundan daha az olmak üzere fabrika temelli yardım komiteleriydi. Bu kurumlar çok küçüktü. Sıklıkla birbirlerine rakip oluyorlardı. 1917'nin kaosunda sendikaları örgütlemek zordu ve örgütlendiklerinde bir tür fabrika komitesinin temelini oluşturuyorlardı. Ancak bu komitelerde ve yardım komitelerinde Bolşevikler yakın zamanda çoğunluk elde ettiler, bunlar Bolşevik hâle gelen ilk kurumlardı (Nisan 1917). Bunun ardından gelen "bölge sovyetleri" ve hatta "mülk sovyetleri" de karşılaştırmalı olarak devrimin erken aşamalarında Bolşevik hâle geldi. Eylül'e gelindiğinde Moskova'nın Bogorodsk bölgesinde işçiler suça karşı kendi güçlerini örgütlediler ve bunlara da Bolşevikler liderlik ediyordu. Benzer şekilde yeni sendikaları ele geçirdiler. Bolşevikleri ayrıştıran şey tüm bu kaos sırasında bir fikirleri olmasıydı ve ileriye giden bir yol sunmalarıydı. Lenin kazanmıştı çünkü yeni bir dünya vizyonu sunuyordu. Onun takipçilerine daha önceden Jakobenler ve Kalvinistler için olduğu gibi uzun dönemli bir amaç hissi ve başarma becerisi sunan, minyatür komitelerin sıkıcı günlük işlerinin ötesine bakmalarını sağlayan buydu. Ordu, köylüler, uluslar, sendikalar, fabrika komiteleri, bürokrasi, kadın

hareketi, hepsi kendi Bolşevik unsurunu içeriyordu. Sovyet Bolşevik kontrolüne girdiğinde komünist devrim bir gerçek hâlini aldı.

1917 yazında Lenin'in büyük gücü tüm yanıtlara sahip olmasıydı. Bolşeviklerin bir azınlık olduğunu önermek anlamsızdı (Rusya'nın 1907'den beri ilk özgür demokratik seçimi olan Ocak 1918'de koltukların yalnızca üçte birini kazanmışlardı, geri kalanın çoğunu sosyalist devrimciler almıştı). Hiçbir ciddi devrimci parti başka bir şey beklemez. "Devrimci durumun" neredeyse tanımı gereği olarak hem dünyada hem de insanların kafalarının içinde büyük karmaşa hüküm sürer. Gerçekten de geçmiş devrimlerde siyasi duyarsızlık, çaresizlik anlamıyla baskın olmuştu ve devrimci Rusya'da çoğu insan ne yapacağını bilmiyordu. 1917'de Moskova'da Eylül ayındaki bölge konseyi seçimlerinde Bolşevikler büyük bir çoğunluk elde etti, ancak 387.280 seçmenin yalnızca üçte biri oy vermeye zahmet etmişti. Bolşeviklerin ana rakibi olan sosyalist devrimcilerin bir programı, taktiği, örgütlenmesi yoktu; belirleyici an geldiğinde kendi sol kanatlarının Bolşeviklerle ittifak kurmasını bile engelleyememişlerdi.

1914 öncesinde Lenin iki tezi savunuyordu. Orta sınıf değil, köylüler partinin müttefiki olmalıydı. Emperyalist dünya ekonomisinin gelişimiyle köylüler "proleterleşiyordu", mülk sahibi küçük köylülerden ücretli köleliğin bir biçimine dönmek zorunda kalıyorlardı. Bu konuda sorgulanamayacak bir gerçeklik vardı, bu Lenin'in kırsal dünyaya çağrısına izin veriyordu, "köylüye toprak" sloganı altında yapılmak zorunda kalınsa bile. Lenin'in muhaliflerinin tamamı propagandasına yanıt vermeyi başaramıyorlardı. Bunun ikiyüzlü olduğunu biliyorlardı. Plehanov gibi Menşevikler Alman SPD'yi takip ederek köylüleri hor görüyorlardı, hatalı olmayan biçimde "köylüye toprak" vaadinin ileride bir sosyalist ekonomi için imkânsız zorluklar çıkaracağı konusunda uyarıda bulunuyorlardı.

Ancak Menşeviklerin tanıma yönelik bir programı yoktu ve köylü Menşevikler de yoktu. Sosyalist devrimciler kendi toprak programlarıyla ne kast ettiklerini asla anlamamışlardı ve geçici hükümetteki temsilcileri Viktor Chernov, kendisini "düzen" çağrılarıyla ve toprak reformu konusunda kurucu meclis kararıyla ayrıştırıyordu. Bu çağrılar aç köylülere ve sağır kulaklara yapılıyordu. Bolşevikler burjuvazi ahlakından azade olmalarıyla gurur duyuyorlardı ve Lenin Batılı sempatizanlarına toprak programını yalnızca devrimi olabildiğince hızlı kazanmadaki belirleyici faktör olduğu için benimsediğini açıkça söylüyordu. Toprak programı en azından köylülerin birbirleriyle savaşmaktan Bolşeviklerle savaşamayacak kadar meşgul olmaları anlamına geliyordu. 1929-33'te Stalin tarafından tarımın kolektivizasyonunun "sosyalist saldırısı" ile kanlı bir şekilde sonlandırıldı.

"Burjuva ahlakına" duyulan aynı öfke Lenin'i Bolşevikleri merkezî olarak yönetilen bir şekilde örgütlemeye itmişti. Menşevikler 1903 yılında onunla bu konuda ayrışmışlardı. Ancak Lenin'in argümanı yeterince basitti. Rusya'da devrim kaynıyordu, parti bundan faydalanabilecek kadar disiplinli olmalıydı ve eğer insanların merkez komite kararlarıyla tartışmasına izin verirse o zaman parti saflarında kaos olurdu. Gerçekten de Menşeviklerin içinde kaos yaşandı. Bazıları SPD'ninkinden çok da farklı olmayan bir hat izleyerek bankacıları ve generalleri takip ediyordu. Diğerleri USPD'nin tavrını benimsiyordu, devrimciler ve SPD arasında üzgün bir şekilde parçalanıyorlardı. Plekhanov ve Martov'un durumu böyleydi, Troçki onların Kasım devrimi sonrasındaki tepkilerini yok sayıyordu, onların "tarihin çöplüğüne" gideceklerini söylüyordu. Kimi zamanlar Bolşevikler bile partinin emirlerine, bu emirlerin kesinlikle sadık üyelerin bile iyi düşünülmüş muhalefetini aşmasına, askerlerin subaylara karşı acımasızlıklarına, tarım felaketlerine ve Almanlara karşı millî davanın terk edilmesine karşı çıkıyorlardı (Brest-Litovsk tartışmasın-

da olduğu gibi). Tüm karşı çıkmalara karşı Lenin'in acımasız bir yanıtı vardı: Önce devrim. Bu onun kendi arkadaşlarıyla tatsız tartışmalar yapmasına, onları partiden kovmasına, gizli polis servisi, *Chrezvychaynaya Kommissiya* kurmasına ve eski Bolşevikleri düşünmeyeceklerinden ve bir Stalin tarafından kontrol edilebileceğinden emin olduğu gangsterler ve fırsatçılarla değiştirmesine izin veriyordu. 1920'ye gelindiğinde Rusya'da çoktan çalışma kampları vardı ve bunlarda yalnızca "Beyaz Muhafızlar" değil eski sosyalist müttefikler de vardı. Lenin belki de 1923-24'te ölüm yatağındayken Stalin'i kınadığında yaptıklarına dair bir fikri vardı.

Bolşevizm, çok daha önceki İtalyan liberalizmi, Jakobenizm ya da Hollanda Kalvinizmi gibi klasik bir "yaratıcı azınlık" grubun görüşü olmuştu; kafası karışık ve bölünmüş bir çoğunluğa dayatıldı. Ultra-rasyonel makine ideolojisiydi. Geçmişe karşı duyarsızdı ve bilim ile teknolojiye aşırı saygılıydı; bu unsur 1920'lerin sanatında ve "toplum mühendisliğinde" kendisini gösterdi. Anarşik bireyciliği küçümsüyorlardı, bu ekonomik meselelerde, ulus meselelerinde de olsa. Bir kez iktidara geldiklerinde Bolşevikler Stalinizm'e doğru ilerlemek için daima Lenin'den alıntı yapabiliyorlardı.

Lenin'in başarısının etkisi diğer ülkelerde de eşit derecede sorunlu olmuştu. Almanya, İtalya, İspanya'da devrimciler kendi ülkelerindeki olaylardan geriye atıldılar. Lenin tarafından kurulan Komünist Enternasyonal, 1920-21'de sınandığında oradaki ve diğer ülkelerdeki sosyalist partilerin üçte biri kadarını kazandı. Bunun ardından ılımlı sosyal demokratlar işçi sınıfı oyları için bir rakiple yüzleşmek zorunda kalacaklardı. Avrupa sosyalizminde ve sendikalarda üç taraflı bir ayrım vardı. Sol, Leninist idi; fabrika işgalleri, devrimci genel grevler, şiddetli ele geçirmeler. Sağ liberallerle veya Katoliklerle işbirliği yapmaya inanıyordu. Merkez partinin bir arada tutulması gerektiğine inanıyordu, sol eğilimli ve sağ eğilimli unsurlara

bölünüyordu. İtalya'da Nenni, Serrati ve Turati'nin kavgaları Mussolini'ye karşı ortak eylem alınmasını engelliyordu. Almanya'da sendikalar ve sosyalistlerin Hitler'e karşı savunması Prusya'daki komünistlerin varlığı ve taktikleri tarafından ölümcül biçimde zayıflıyordu. İtalyan devrimci Malatesta'nın dediği gibi "Sonuna kadar gitmezsek, burjuvaziye şu an yarattığımız korkunun bedelini kandan gözyaşlarıyla ödemek zorunda kalacağız". Haklıydı sonrasında bir faşist hapishaneye gönderilmişti.

5

YENİ YAPI: 1900'LERİN KÜLTÜREL DEVRİMİ

1902 yılında Fransız Eğitim Bakanı Georges Leygues, Fransız okullarının taçlandırıcı sınavı *baccalauréat* için reform talepleriyle karşılaştı. Klasiklere büyük ağırlık veren geleneksel müfredatı savundu: "Klasik ruh tüm zamanlara ve tüm ülkelere aittir, çünkü bu saf aklın tarikatıdır ve güzellik için kayıtsız arayışın ..."

Eski Avrupa'da bu sözler anında anlaşılırdı. 20. yüzyıldaysa bunlar anlamsız sayıklamalara dönüşmüştü. 19. yüzyılın son çeyreğinde, her yerde okul sistemleri büyük hızla genişletilirken, üniversitelerde klasikleri çalışmak isteyenlerin oranında, hatta mutlak olarak sayılarında düzenli bir düşüş vardı. Eskiden popüler bir konu olan ölü diller, okullar tarafından bir zorunluluk meselesi olarak devam ettiriliyordu. Rusya'da öğrenciler, 1880'lerde haftada 40 ders kadar Latin ve Yunanca almak zorunda kalıyorlardı, bunların eğitimsel olarak tehli-

keli siyasi çağrışımları olan "modern" konulardan daha üstün oldukları değerlendiriliyordu (Çarlık hükümeti böyle görüyordu). 1890'lara gelindiğinde klasikler, geniş kesimlerce tiranlık olarak görülüyordu. Pek çok ülkede ulusal verimlilik seferberlikleri kapsamında modern okul sonrası sınavlarında bilim ve modern dillerin uygun yerlerini almaları talepleri vardı. Bu talepler "teknokrasi" adına siyasi solu ve merkezi bir arada tutuyordu. 1900'den sonra Latin ve Yunan dilleri onları yerlerinde tutan kurumsal dayanaklarını kaybetmeye başladılar. Avrupa kültürel geçmişinin büyük bir kısmının sonuydu bu. Birkaç yıl içerisinde diğer "pratik olmayan" konular da benzer bir düşüş yaşadı. George Orwell, 1930'ların sonlarında yeni neslin İncil'i bilmediğini ancak *Picture Post*[10] okuduğunu ve manyetoyu bildiğini söylüyordu.

19. yüzyılın sonlarında yeni Avrupalı kasabalılar sayısız stajer avukat ve mühendisten oluşuyordu, klasikler ultra-elitlerin işi olarak görülüyordu, *Herrenvolk*'un diliydi Prag'da Alman dilinde öğretim yapan Charles Üniversitesi ya da Fransızca eğitim yapan Ghent Üniversitesi gibi mücadele edilmesi ve haset duyulması gereken bir şeydi. Radikal liberalizmin özündeki ilke olan faydacılık geçmişin "anlamsız diline" karşı argümanlar sunuyordu. Klasikleri savunan pratik argümanlar gülünçtü. Bunları çalışmanın amacı kendi içine kapalıydı veya toplumsal kabul için öğreniliyorlardı; özellikle de hiçbir pratik uygulanabilirliği olmadığı için. Hiçbir doğrudan önemi yoktu, ancak matematik ve dinî öğreti "metinleri" gibi savunmacı olarak benliğin ötesinde bir anlam sunuyorlardı. Böylesi bir anlamla öğrencilerin bilginin çeşitli dallarını birleştirmeleri, kimileri son derece fazla zorlayıcı birden fazla konuyu özümsemeleri bekleniyordu. Klasikler ve matematik pek çok bilim insanı için bir arka plan sağlıyordu, bu "ahlaki", "toplumsal" ya da "doğal" olsa da. Sonuçta 1914 öncesinde pek çok üni-

10 İngiltere'de 1938-1957 yılları arasında yayımlanan ve 1.700.000 adet satacak kadar popüler olan bir karikatür dergisi.

versitede genel kültürün çok geniş bir sahayı kaplaması çok etkileyiciydi. Avrupa'da 20. yüzyılda değiş tokuş yapılan neredeyse tüm fikirlerin 1914'ten önce üretildiğini söylemek adil olur, gerisi bu fikirlerin teknik geliştirmelerinden ibarettir.

Yine de bu yüzyılın ilk yıllarında Avrupa eğitiminin estetik arka planının çökmekte olduğu açıktı. Alman filozof Friedrich Nietzsche (1844-1900) onu entelektüel dünyanın iki ya da üç nesil ilerisine iten içgüdüsel sıçramalarından birinde gramerden kurtulduğumuzda Tanrı'dan da kurtulacağımızı söylemişti. Bu bağlantıyı hissetmekte haklıydı. Saksonya'da sıkı bir Pietist rahibin oğlu olarak doğmuştu. Babası o çok gençken ölmüştü ve annesi onu katı Protestan çizgide büyütmüştü (bu şekilde İskoç Aydınlanması'nın kimi figürlerini andırıyordu). Çok erken bir yaşta saygınlığı yüksek Basel Üniversitesi'nde klasikler üzerine profesör oldu. Ancak inancını yitirdi. Çok yakın sürede klasik akademisyenliğin anlamsızlığını keşfetti, toparlandı ve Wagner'den kaçtı. 1873-88 yıllarında çok iyi yazılmış, sıklıkla aforistik bir dizi felsefe çalışması üretti, bunlar arasında en başarılı beyanı *İyinin ve Kötünün Ötesinde* (1886) idi, ancak sağlığı kötüleşti ve duygusal dünyası o kadar karmaşık hâle geldi ki sonu delilik oldu. Nietzsche kendi hayatında "Tanrı'nın Ölümü", akademinin anlamsızlığı, bireyin doğasına dair yeni bir anlayış üzerine tartışmalar yaptı. Hedonistik çıkışı seçmekten kaçındı, ancak kara mizaha uzak değildi ve Hıristiyan ahlakın sağ kalan biçimlerinin yerini alacak yeni bir ahlak bulmayı denedi.

"Varoluşun ve dünyanın kalıcı olarak gerekçelendirilmiş olması yalnızca estetik bir fenomendir" diye yazmıştı. O ve pek çok takipçisi yeni bir irrasyonalizmi teşvik ediyordu, Benliğin kafası o kadar karışıktı ki (Romantiklerin *"Je suis autre"* sözü yerine *"Je est un autre"*) yalnızca bir *Brutalitätskur*[11] onun içerisinde

11 Fransızca "brüt" kelimesinden türetilen bu kavram, 20. yüzyılda ortaya çıkan mimari bir stildir. Heybetli ve keskin çizgileri olan yapılarla özdeşleşen Brütalist mimari, 1950-1970 arasında popüler olmuştur.

birliğe ulaşabilirdi. "Diyorsunuz ki, iyi bir amaç her savaşı haklı çıkartır, ben diyorum ki iyi bir savaş her amacı haklı çıkartır." Nietzsche'nin çalışmaları kendi zamanında iyi satmamıştı, ancak 1900'e gelindiğinde Avrupa'da ün kazanmıştı ve hem Fransa da hem de Almanya'daki etkisi varoluşçuluğun gelişmesine kapı araladı. Yazılarıyla Nietzsche 20. yüzyılın pek çok kaygısını öngörmüştü. Dil felsefesine dair söyleyecek ilginç şeyleri vardı, *Trajedinin Doğuşu*'nda içe işler bir şekilde müziğin gelecekte merkezî bir rol oynayacağını yazmıştı, çünkü müzik dilsel veya matematiksel konuların artık yapamadığı şekilde birleştirici bir unsurdu; din, klasikler ve sözcükler yerine müzik, aksiyon ve semboller gelecekti. Nietzsche'nin kendi ifadesini uyarlarsak, o boşluğa çok uzun süre baktığı için, boşluk da ona bakmıştı.

Belki de gelecek yüzyılın doğasını öngörmek için kırılamaz kuralların altında yaşayan ancak bunları koyan yapının bir parçası olarak hissetmeyi asla başaramayan bir Nietzsche'ye ihtiyaç vardı, Kafka'nın içsel çözülme ve dışsal absürtlük dünyasına tek yanıt Céline veya Waugh hiciv olabilirdi. Kimi yönlerden Nietzsche, İskoç Aydınlanması nedeniyle de bekleniyordu, özellikle de onun en tuhaf ürünü olan Byron tarafından, onun kıtadaki etkisi daima yurdundaki etkisinden fazla olmuştu. İskoç Aydınlanması, Avrupa'nın dinin zayıflamasıyla yüzleşmek için ilk tutarlı çabası olmuştu. Öncü figürleri çoğunlukla (dul) papaz evlerinin oğullarıydı, inançlarını erken yaşta kaybetmişlerdi ve yeni, seküler mutlaklıklar arıyorlardı, ancak bu durumda faydacılığa dönerek iki boyutlu kibirleriyle hem Dostoyevsky'ye hem de Nietzsche'ye karşı ayaklanmışlardı.

19. yüzyılın ortalarında din, kayda değer geri dönüş yaşadı (Avrupa kentlerindeki kilise inşaları bunun boyutunun kanıtıdır). Dinî ahlak Viktoryen biçimde özel hayatlara yön veriyordu (ancak bunların altında daima bir Sancho-Panza unsuru vardı) ve kiliseler siyasetin ön saflarındaydı. 1870'e doğru Av-

rupa aklı aynı biçimde sekülerleşiyordu, organize dinler artık düşünmeyen inançlılara hükmedemiyordu. Charles Darwin'in dinî metinlerin otoritesine meydan okuması ölümcüldü ve Katolik Kilisesi'ne oranla cinsel ahlak konularında daha katı olma eğiliminde olan ve seremonileri bilinçaltına çok daha az hitap eden Protestan kiliseleri düşüşe geçmişti. 1870'lerde dinî eğitimin kurumsal ve yasal çerçevesi bir kez kaldırılarak yerine "seküler ahlak dersi" getirildiğinde, bu kiliselerin üstünlüğü kaybettiğini ve kesinlikle savunmaya geçtiğini gösteriyordu. 1882'ye varınca kiliselere katılımdaki düşüş görülür oldu. 1900 yılına gelindiğinde yüzlerce hatta binlerce kişilik cemaatlerin toplanması için inşa edilmiş görkemli neo-Gotik kiliselerin yarısı bile dolmuyordu ve birkaç yıl sonra ancak çeyrekleri de dolmayacaktı. İngiltere'de muhalif kiliseler zengin destekçilerinin parasıyla Avam Kamarası'nın karşısına, Wesminster Abbey'e doğru büyük bir rakip inşa ettiler. Ancak 1900 yılında bile kilise sıralarında 8.000.000'un üzerinde (bu sayı titiz bir kesinlikle hesaplanmıştı) yer olmasına karşın bunun çeyreğinden daha fazlası düzenli olarak dolmuyordu.

1900'ler civarında kimi görkemli entelektüel din değişimleri olduğu doğrudur. Ortodoksiyi mutlak olarak koruyan ve Abbé Loisy gibi modernistleri *Institut Catholique* dışına iten Katolik Kilisesi, değişen evrende sabit bir nokta sağlıyordu. Fransız seküler sisteminin Nietzsche'ci boşluğunu deneyimleyen kimi takipcileri Katolik ve milliyetçi olmuştu: Fransa'da Charles Péguy bunun kötü şöhretli bir örneğiydi. Rusya'da Ortodoksi, Dostoyevski ile birlikte en büyük ganimetini almıştı, ancak 1905 devriminin başarısızlığından sonra bir dizi iyi tanınan, bir zamanlar liberal, hatta Marksist olan yazarlar *Landmarks* (1909) ile entelektüellerin sığ rasyonalizmine karşı çıkıp dini ve vatanseverliği savunarak büyük tartışmaya yol açmıştı; P. B. Struve bunların en bilinenleriydi. Rakhmaninov, korkunç 1915 yılını Viyana'da yapayalnız bir şekilde meşhur korosu *Vespers*'i yazarak geçirmişti ve bu zamanda

ve sonrasında iyi belgelenmiş Yahudiliğe geçişler vardı; Ludwig Wittgenstein, Arnold Schönberg ve hicivci Karl Kraus gibi. Gustav Mahler de din değiştirmişti. Bunun Hahsburg mahkemelerinden randevu almak için bir gerekliliği olduğunu savunanlar mevcuttu, artık 1894'te yazılan *Resurrection Symphony*'nin[12] fısıltıları yanlış mı geliyordu? Protestanlığın böylesi bir çekiciliği yoktu, ancak daha önceki nesillerde Orta Avrupa'daki Yahudiler 1861 Avusturya anayasasına göre kilise vergisi ödemeleri gerektiği ve gerici buldukları sinagog ya da Katolikleri desteklememek için Lutherci olmayı tercih etmişlerdi. Ancak genelinde insanlar *fin de siècle*[13] geldiğinde Protestan veya Yahudi dünyasından kaçıyorlardı.

1900-1905 yıllarında neredeyse tamamen seküler bir dünyanın var olduğu açık hâle gelmişti. Bu dünya doğal olarak bir taraftan İskoç Aydınlanması'nın mühendis zihinli kastının ürünlerini, diğer taraftansa yer yer aptallaştırıcı hedonizmi benimsedi. Kültürel devrimin baş figürleri şaşırtıcı olmayarak genellikle dinden çıkmış Kalvinistler veya dinden çıkmış Yahudilerdi ve "1900 Viyana'sını" yeni yüzyılın icat edildiği verimli yer yapan faktör bunlardan ikincisiydi. Kentin en kötü şöhretli figürü Sigmund Freud, bunu şu sözleriyle özetlemişti: "Onur, iktidar, zenginlik, kadınların aşkı hayatın amaçlarıdır."

1900'ler civarında devrimci olması planlanan ve böyle olan, her türden bir dizi çalışma ortaya çıktı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde fizik, mimarlık, resim, müzik, felsefe ve daha az olsa da iktisat ve tarihin tümü şiddetli değişimler gördü. Tabii ki tüm devrimler gibi bunun da kökleri geçmişin bir yerinde görülebiliyordu, 1880'lerde açık öngörüler vardı ve tüm devrimlerde olduğu gibi bu da geleneksel yaklaşıma sahip, "mo-

12 Gustav Mahler'in "Diriliş Senfonisi" olarak bilinen Do minör 2 No'lu Senfonisi. İlk kez 1895'te seslendirilen eserde ölümden sonraki yaşamın ve dirilişin güzelliği anlatılmaktadır.

13 Fransızca, yüzyılın sonu.

dernist" dünyadan kısmi izolasyon içerisinde çalışan insanlar tarafından bir süreliğine yok sayıldı. Yine de 1897'den 1910'a kadar o zamana kadar kabul edilen pek çok şey şiddetli şekilde tersine döndü ve yeni ortodoksiler yaratıldı.

19. yüzyıl liberalizminin merkezî doktrini bireyin ahlaki sorumluluğu olmuştu. Geçmişte bunun dinî hükümleri vardı, 19. yüzyılın ikinci yarısında seküler hükümler egemen oldu ve 1900'e gelindiğinde bunlar da eskisi kadar önem taşımayı bıraktı. "Varlık olarak birey" sorgulanmaya başlandı, cinsel ahlak nasıl Freud'un baskının nevroz yarattığı içsel, hayvani dünyayla özdeşleşmesini atlatabilirdi? Onun *Rüyaların Yorumlanması* (1899) ve *Cinsellik Üzerine Üç Deneme* (1905) çalışmaları bilinçaltının tam şekillenmiş bir teorisinin oluşturulmasına yol açan en önemli eserleri kabul edilir (1912). Ahlaki bireyin çözülmesinin karşısında toplumun nasıl değerlendirildiğine dair bilincin artması vardı. "Sosyoloji" bu zamanlarda belirgin olarak var oldu. Alman Max Weber (1864-1920) kapitalizme ve Protestan etiğine dair 1903 yılındaki çalışmasında, fikirler ve toplumsal gelişme arasındaki ilişkiyi inceledi ve bundan sonra hayatını sosyolojinin ilkelerini araştırmaya adadı. Neredeyse onunla çağdaş olan Fransız Émile Durkheim, fikirlerini daha doğrudan ortaya koyarak, sosyolojinin felsefi gerekçelendirmeye ihtiyaç duymadığına inandı ve 1897'de *İntihar* üzerine bir çalışma yayımlayarak toplumlarda cinayet ve intihar arasındaki ters ilişkiye dikkat çekti.

Toplum daha "işlevsel" hâle geliyordu: en faydacı olanlar dışında tüm ahlaki içeriğini yitiriyordu. En histerik zamanında bu yeni yaklaşım İtalyan fütürist Marinetti tarafından ifade edilmişti; o ülkenin tüm müzelerinin ve anıtlarının çöpe atılması gerektiğini ve çelik, beton ve makineden yeni bir dünya inşa edilmesi gerektiğini savunuyordu. Ressamlar empresyonistlerin geç romantizmini terk etmişti, bunun yerine doğrudan görüntünün ötesine geçmek için yeni bir arzu

geliştiriyorlardı ve neden hoş geldiğini açıklaması neredeyse imkânsız olan yapısal desenleri keşfediyorlardı. Cézanne'ın geometrik yaklaşımı 1907 yılında kimilerinin ilk soyut çizim olarak kabul ettiği Picasso'nun *Demoiselles d'Avignon* tablosunun yolunu açtı. 1912 yılında soyut temalar Almanya'da ve özellikle de Rus ekspresyonistlerinde yankı buluyordu. Yalnızca genç Adolf Hitler gibi kaba saba ve kırsal kesimler "yeni sanatı" yok sayıyordu. Charles Rennie Mackintosh ve Vienna *Sezession* gösterişi, kabalığı ve tutarsızlığı nedeniyle eski resimlere saldırıyordu. Mackintosh örneğinde olduğu gibi ilkel stillere geri dönebiliyorlardı ve Kelt tarzına, yani La Tène'in hatıralarına borçlu olan kıvrımlı çizgilere. Sezession'da öne çıkan şey buydu, yalın geometrik yollar ve süslemenin bütünüyle yokluğu. Eski sanatçılar, özellikle de Klimt (Wagner gibi *Burgtheater*'ın[14] tarihsel ortamında epey saygın olarak yoluna başlamıştı) özünde geç empresyonizm dilinde kalabiliyordu, ancak o bile 1900'e gelindiğinde soyuta, matematiksel desenlerin uygulanmasına dönmüştü.

Avrupa'nın diğer yerlerinde ağırlıklı olarak, Avusturya resim deneyimden bağımsız biçimde daha temsili temalara dönüş yaşanmıştı, bilinçli beyne ve sağduyunun mantığına anlamlı gelen "görüntülere". Kısmen bir şeyleri "dışa vurma" eğilimi nedeniyle dışavurumculuk vardı, bunun öncüsü Van Gogh ve natüralistler olmuştu. Eğer bir hava yaratılmak isteniyorsa nesnenin bozulması gerekiyordu, boyutları parçalanıyordu ve renkleri bozuluyordu, bunun kesin biçimde yapılması gerekiyordu. Norveçli ressam Edvard Munch, bu şekilde Ibsen veya Strindberg'in oyunlarının acınası, suç dolu dünyasını resimlerinde dışa vurabiliyordu. Avrupa'nın her yerinde geri kalan ressamlar Cézanne'dan öğrenmişlerdi. Avrupa'da geometrik desenleri ve aritmetikle hesaplanmış sade renk tonlamalarını bir yapı olarak ilk kez kullanan o olmuştu. Alman ekolleri

14 Wagner gibi büyük sanatçıların eserlerinin sahnelendiği Viyana'daki ulusal tiyatro binası.

("*Blaue Reiter*" veya "*Brücke*") bu Fransız *Fauves*'tan[15] öğrendiler. Neredeyse görünen nesneden bağımsız saf estetiği amaçlıyorlardı, Franz Marc, o zamanlar esas olarak Moskova'da (Abramtsevo) olan sıra dışı Rus grubu; "silindirik" hasat toplayan "silindirik" köylüleri, Rus köylülerin nasıl yarı domuz, yarı makineye dönüştüğünü gösteren Malevitch, Rodchenko, Larionov ve Tatlin kısa zamanda her türden temsiliyeti terk ederek "konstrüktivizm" veya "fütürizm"in öncülüğünü yaptılar. Bu erken dönem soyut sanatçıların "kübizminin" ötesine geçiyordu. Bu sanatçılar makineye hayrandılar ve Tatlin, geometrik düzlemlerin ayarlanmasıyla, tulum veya Dinlenme ve Kültür Parkına uygun elbise olarak kullanılabilecek bir işçi kıyafeti tasarladı. Bu anlamda, Viyana'daki Kokoschka veya Schiele'nin dışavurumculuğu, temsil geleneğinin son, umutsuz ve acımasız duygusal aşamasıydı.

Matematiğin tek başına bir kesinlik ölçüsü sayılabileceği düşüncesi mimariyi, müziği, felsefeyi ve ekonomiyi de etkiledi. En bariz gösterimi 1903'te Albert Einstein'ın *Görelilik* adlı çalışmasının yayımlanmasıyla geldi. 19. yüzyılın sonlarında teorik fizik, tüm soruların düzgün bir şekilde yanıtlandığı ve geriye kalan tek şeyin kimyagerler veya mühendisler tarafından teknik detaylandırma olduğu düşünüldüğünden bir durgunluğa girmişti. Fransa'daki Henri Poincaré ya da Einstein gibi güçlü bir matematiksel eğilime sahip fizikçiler, teorik olarak ışık hızına yaklaşan hızlarla uğraşmak zorunda kaldıkları için huzursuzluk hissettiler. Bunları Ernst Mach ve James Clerk Maxwell'in önceki çalışmaları üzerine inşa ediyorlardı. Einstein, oldukça izole bir figürdü, Ulm'deki (inancı olmayan) Yahudi bir tüccarın okulda başarılı olamayan ve Almanya'dan hoşlanmayan oğluydu, gençliğinin çoğunu İtalya'da geçirdi ve Bern'deki Patent Ofisi'nde danışman kâtip olarak çalıştı. Ora-

15 "Vahşi hayvanlar" ya da "çiğ renkler" anlamına gelen bu kelime 20. yüzyılda ortaya çıkan bir sanat akımının adıdır; Türkçeye "fovizm" olarak aktarılmıştır.

dayken göreliliğin matematiğini araştırıyordu: Lorentz dönüşümünü kullanarak, ışığın hem uzay hem de zamanın 'göreliliği' için nasıl kanıt sağlayabileceğini göstermişti. Einstein'ın nihai denklemi olan $E=mc^2$'nin teknik uyarlamaları, yani kütle ve enerjinin eşdeğer olması, savaştan önce Cambridge'deki Carendish Laboratuvarı'nda nükleer fisyonun patlama potansiyelinin en azından teorik olarak değerlendirilmesini sağladı.

Felsefeye matematiksel yeni yaklaşım, 1900'lerde yeni bir ayrımla sonuçlandı. Bertrand Russell'ın 1902 yılındaki *Matematik İlkeleri* adlı çalışması ve 1910'daki (Whitehead ile işbirliği içindeki) *Mathematica Principia* çalışması hem matematikte hem de felsefede bir dizi yeni gelişmeyi sembolize ediyor ve biçimlendiriyordu. Felsefe, metafizik ve ahlaka dair eski kaygılarını terk etti. Bunun yerine, kendi teknolojisi olan mantığı kullanarak hem matematikle hem de daha sonra dille meşgul olmaya başladı. Metafizikle ilgili olarak tek merak edilen soru metafizik sorunların neden ortaya çıktığı sorusu olduğundan, filozoflar dilin doğasıyla ilgilenmeye başladılar (1914'ten önce Cambridge'deki Trinity College'da Russell ile işbirliği yapan) Wittgenstein dili "zihnin bir haritası" olarak niteliyordu. İsviçreli Ferdinand de Saussure, bunu edebiyat eleştirisi meselelerine uyguladı; şeylerin gerçekte ne anlama geldiğini anlamak için, kullanılan kelimelerin çeşitli anlamlarını, yazarların kendileri tarafından sadece belirsiz bir şekilde anlaşılabilecek anlamları incelemek gerekiyordu. Bu çalışmalar "yapısalcılık" olarak tanınacaktı.

Mimarlık da aynı şekilde yeni bir 'matematikleşme' sergiliyordu. 1880'lerde 19. yüzyılın sonlarına ait gösterişlilik (talihsizce) kural hâline gelmişti. Daha önceki mimarların Gotik ya da klasik yaklaşımının yerini, sahte-Hollanda stili, Danimarka Rönesansı, neo-Romanesk, Vittorio Emanuele anıtsallığı gibi büyük çeşitlilik gösteren sözde tarihsel tarzlar almıştı. 1870'lerin sonlarında ve 1880'lerde ortaya çıkan Ringstrasse'nin Vi-

yana'daki (veya Budapeşte'deki) yapıları, çekingen ve donuk anıtsallığın bir kombinasyonuyla ayırt ediliyordu; Berlin'in bazı kısımları, Hohenzollern kurbağalarının boğa olmaya çalıştığını gösteren geniş Lüteriyen katedrali gibi yapılar tarafından harap edildi. Zaten 1906'da, bu görkemli binalara yer açmak için o kadar çok tarihî, klasik Berlin binası yıkılmıştı ki, modernizm adına bir şehrin yıkımına üzülen ilk eser yayımlandı. Yazar, özellikle bu yüzyılın sözde modernizminin her dönüşünde defalarca acı çeken bir meydan olan, şehrin merkezine yakın olan Alexanderplatz'a olanlardan yakındı.

1890'larda bile birçok zeki mimar huzursuzluk yaşıyordu. İşleve dayalı yeni bir sadelik arıyorlardı ve matematiksel oranları kullanarak otorite kazanıyorlardı. Bohemya ve Katalonya'daki mimarlara, sözde tarihsellikten yoksun olan bu iki alan için yerel sanayiciler tarafından büyük miktarda para verildi. Orada, Prag ve Barselona'da, yeni bir mimari olan Jugendstil'e, yani bilinen adıyla Art Nouveau tarzına öncülük ettiler. 1890'ların sonunda, öncekinden çok daha basit binalar inşa edildi. Hâlâ süslemeler vardı, ama eskisinden çok daha azdı. Binaların brütal ve işlevsel şekli, pencere, balkon veya köşenin akıllıca varyasyonlarıyla parçalanacaktı; cam, demir veya beton gibi yeni malzemeler akıllıca kullanıldı. Charles Rennie Mackintosh, Art Nouveau'yu kendi son derece brütal Kuzey Avrupa geleneğine uyarlamasıyla kıtada önemli bir ün kazandı. Hem tasarladığı evlerde, okullarda hem de mobilyalarında uygulamalı ve güzel sanatlarla (rahatsız ama çekici bir şekilde) birliktelik sağladı. Prag, Barselona veya Glasgow (ve hatta bir dereceye kadar Moskova) gibi kentler genellikle başkentlerin görkemli gereksinimlerine sahip değildi. Öte yandan, güçlü bir geleneğin merkezleriydiler ve 19. yüzyılın sonlarında sanayileşme ve ticaretle büyük ölçüde geliştiler. Tüm bu kentlerdeki aydınlanmış iş insanları, Art Nouveau mimarisini teşvik ettiler: Moskova'daki Ryabushinsky evi, Brüksel'deki Villa Stoclet (1904), Prag'ın Art Nouveau kafeleri,

Wiener Werkstätte veya Olbrich'in dış halkada bulunan Sezession binası, mücevher veya mobilyaların yeni tarzı gibi.

Ancak Art Nouveau, çok uzun süre hayatta kalamayacak kadar melezdi. 1905'e gelindiğinde, üsleri işlevselciliği daha açık bir şekilde sürdürme konusunda kaygı duyuyordu. Viyanalı mimar Otto Wagner bu konuda liderdi. Hayatı boyunca, hatırı sayılır bir uyum becerisine sahip olduğunu ya da belki de ciddi köklerden yoksunluğunu gösterdi. 1870'lerin sonlarında sözde tarihî binalar için komisyonlarla başlamıştı. (Ringstrasse'de olduğu gibi) kent merkezlerinin büyük anıtlar tarafından tahrip edilmesini önlemek isteyen ve geç Ortaçağ kentinin daha samimi dünyasını tercih eden (Viyana'da VIII bölgesindeki Piaristenplatz'ı restore etmişti) ilginç bir Viyanalı olan Camillo Sitte ile kısa bir süre işbirliği yaptı. Ancak Sitte, çağdaşı William Morris gibi, yeni tip kent planlamacılarına uzun vadeli bir itirazda bulunmadı. Otto Wagner, özellikle beton başta olmak üzere yeni malzemelerden yararlanmak istiyordu. 1897'den sonra binaları giderek daha işlevsel hâle geldi. Kiliseleri, Linke Wienzeile'deki ünlü apartman ve Cochplatz'daki aynı derecede ünlü Postal Savings Bank, Art Nouveau'nun en iyi örnekleriydi. Ancak 1905'ten sonra çağdaşları (süslemeyi suç olarak gören) Adolf Loos veya haksız yere ihmal edilen Josef Plecnik gibi, çok daha sade bir üsluba âşık oldu. 1911'de Wagner, *Die Grossstadt* ("Kent") üzerine mimarlık ve şehir planlama trendlerini bir araya getirdiği bir kitap yazdı ve o zamandan beri çok tanıdık olan "Kuleler Kenti"nin temelini attı. Cam ve betondan inşa edilmiş, geniş yolların farklı "bölgelere" çıktığı ve içten yanmalı motorun ucuz ve kolay ulaşım sağlayacağı kentleri dört gözle bekliyordu. Bu zamanda diğer planlamacılar da demiryolları boyunca yatay olarak baklava biçiminde kümelenmiş "yanal" kentleri benimsiyorlardı. 1914'ten önce bile, seyrek işlevsel mimari, mimarların düşüncesine egemen olmaya başlamıştı. Özellikle Prag'da, 1920'lerin Art Deco tarzını öngören planlı bir

zıt düzlemde, yeni işlevselciliği kübizm ile birleştirmek için ilginç deneyler yapıldı.

Müzikte de yeni bir matematiksel yaklaşım ortaya çıktı; yine esas olarak Viyana'da (Arnold Schönberg'in 1911 yılındaki *Harmonielehre*'sini 1912'de burjuva Tanrı'sının sonunu kutlayan bir senfoni izledi; ikinci yarısı "İlkelerin Totentanz'ı" olarak bilinir). Müzik, 19. yüzyılın sonlarındaki gösterişten rahatsız edici şiddete kadar mimarinin gelişimine ilginç bir şekilde paralel bir şekilde gelişti. Schönberg kendini yeni bir Monteverdi olarak görüyordu ve seleflerinin şatafatlı polifonisini sadeleştirdi.

Müzik bilinçaltını bilinçli olarak keşfetmişti: Ahlak, açık biçimler ve tutarlılığın pek bir anlamı yoktu ve bilinçaltına çağrıda bulunulabilirdi. Bu keşif, kırk yıl önce Richard Wagner tarafından yapılmıştı. Wagnerci devriminin elbette öncüleri vardı, özellikle de Berlioz, ancak bu yine de müzik tarihinde neredeyse benzersiz bir andı. Müzik artık kendi içine kapalı ve kendini açıklayan bir biçimde mevcut değildi. Wagner tarafından bilinçli olarak ruh hâllerine uyarlanmıştı ve tamamen estetikten uzak bir rezonansa sahip bir *Gesamtkunstwerk*[16] yaratmak için tiyatronun ve orkestranın tüm kaynaklarını kullanıyordu. Robert Donington, Halka'nın yalnızca psikolog Jung'un "arketiplerine", yani insan deneyiminin çoğu kez çarpıtılmış bir versiyonu olan kalıcı ruhani gerçekliklere atıfla anlaşılabileceğini iddia ediyordu. Richard Wagner'in kendisi aynı şeyi söylemekten pek de uzak değildi, sadece elbette farklı (ve fazlasıyla şişirilmiş) bir dilde. Donington ve Deryck Cooke, kodlanabilecek bir "müzik dili" olduğunu öne sürmek için gerçekten iyi bir konumdaydılar. Harmonik aralıkları kaydetmede klavye enstrümanlarından daha kesin olan telli bir enstrümanda bile, bir perdede çalınan bir tema, diğer bir perdedeki sesten ince bir şekilde farklılık gösterir, çünkü eş-

16 Tüm sanatları içkin sanat eseri anlamına gelen Almanca bir kavram.

değer akorların gerilim farkı çok azdır ve bu fark bilinçli kulak tarafından (kimi nadir durumlar hariç) duyulamaz. Wagner, özellikle sürekli kromatik kullanımının neredeyse bir perde duygusunu yok ettiği *Tristan und Isolde*'de bunu kullanmıştır.

Wagner'in 19. yüzyılın sonlarındaki etkisi muazzamdı. Bayreuth'taki tapınağına akın eden büyük, çoğu zaman fanatik izleyiciler, onun eril ve dişil karışımında, 19. yüzyıl bilincinin (ve 20. yüzyıl bilincinin) başka hiçbir şeye cevap veremeyeceği bir güç keşfettiğinin açık kanıtıydı. Belki Schumann'ın erken dönem piyano müziği, çok daha küçük bir ölçekte de olsa, zıtların harmonizasyonunda benzer bir çalışma üretmişti. Wagner'in (ve Schumann'ın) düşmanları bunu histerik buluyorlardı: Nietzsche önce (1870'lerde) bir arkadaşıyken, sonrasında (1880'lerde) "zekânın böyle duygusallaşmasının" düşmanıydı.

Wagnerci etki özellikle Claude Debussy üzerinde ağırdı. 1902 tarihli Pelléas et Mélisande adlı eseri bir tür "anti-Tristan"dı: Duygusal dürtü zarif ve nadiren kullanılıyordu, ancak operanın rüyamsı niteliği, kromatizm ve çok karmaşık anahtar değişimleriyle pekiştirilmişti. Wagner'in olanaklarını sonuna kadar kullanansa Avusturyalı Gustav Mahler'di. Rüyaların, hatıraların, fantezilerin, ironik düşüncelerin ve yalnızlığın değişen, tanımlanamaz ve çoğu zaman çelişkili iç dünyasını ifade etmek için müziği son derece bilinçli ve kasıtlı olarak kullandı. İkinci Senfonisi "Diriliş" (1894) için bir program bile yazdı ve bunu diğer senfonileri için de yaptı, ancak kelimelerin müziği tarif etmeye çalıştıklarında neredeyse yararsız (ve bazen epey komik) olduğunu itiraf ediyordu. Kendi iç dünyasına ilişkin açıklamaları sırasında, genellikle çelişkili teknikler kullanırdı. Mahler partisyonu tuhaf bir karışımdır; burada daha büyük orkestralar, örneğin bazı popüler melodileri anımsatan, sık sık küçük müzikal ironilerle, anahtarın Do minörden E bemole zor bir geçişi için patlayıcı bir şekilde çabalamaktadır. Muhtemelen "Altıncı Senfoni" (1907), bu iç-

sel tabloların en başarılısıdır. Ancak Mahler'in başarısı hem kendisine hem de bu tür müziklere zarar veriyordu: Tekrarlanması mümkün değildi. Tuhaf biçimde, müziğinin gelişimi sırasında, *diabolus in musica*'daki eksiltilmiş beşlinin çarpık ve sık kullanımıyla anti-armoniler geliştirmeye başlamıştı. Mahlerci müziğin saygın bir temsilcisi olarak yola çıkan Schönberg, 1901'de *Gurrelieder*'in ardından eski armonileri tamamen ortadan kaldıran bir tonal müziği izlediğinde bir devrim meydana geldi. Igor Stravinsky, 1913'te Pagan Slav tanrılarının çağrışımlarıyla sofistike uyumsuzlukları bir araya getirdiği *Bahar Ayini* ile Paris'i şok etmişti.

Kendine saygı duyan benlik en güzel zamanını 1900'lerde Viyana'da yaşamış olabilir, ancak bu kısır ve hatta kendi kendini bitiren nitelikteydi. Müziğin geleceği, Orta Avrupa'da değil, klasik estetiğin uzun bir tarihe sahip olduğu Fransa'da ya da daha az ölçüde yerli Slav müzik geleneğinin gücünün Batı'nın gelişmişliği ile ittifak kurduğu Bohemya'da, Prokofiev, Stravinsky veya Janácek ile olacaktı.

Edebiyat, doğası gereği, diğer pek çok konunun aksine "matematikselleştirilemez". Bunun yerine, gidebileceği iki farklı yön vardır: Bir yanda bencillik ve hazcı narsisizm ve diğer yanda "sosyalist gerçekçilik" veya onun başlangıcı. 1880'lerin sonlarında çoğu ülke, arka planın ana karakterlerden çok daha fazlasını hesaba kattığı geniş ve acımasız toplumsal içerikli eserler üretmişti. Madencilerin (*Germinal*) ve Dreyfus'un savunucusu Fransız yazar Emile Zola, Avrupa çapında büyük bir takipçiye sahipti. Bu dönemin amansız gerçekçi İskoç romanları G. D. Brown'un *Yeşil Panjurlu Ev* (1900) veya J. McDougall Hay'in *Gillespie* (1911) kitabı gibi bazı akımlar gaddarlığa yönelmişti. İkisi de eski toplulukların ekonomik değişimle bozulmasıyla ilgili olmasına rağmen, her ikisi de güçlerini "Kalvinist Tanrı'nın İntikamı" temasına borçluydu. Toplumsal gerçekçi yaklaşım, Rus Maxim Gorki'yi ("acı" an-

lamına gelen bir takma ad) ayrıştırıyordu; Anton Chekhov, Henrik Ibsen ve Anton Strindberg ise yerleşik sınıfların çökmekte olan bütünlüğüyle daha çok ilgileniyorlardı.

Toplumsal gerçekçi yaklaşım 1914 öncesinde düşüşe geçmişti ve kendine yönelik çürüme herhangi bir biçimiyle hâkim tema hâline gelmişti.

Batı'nın kalbindeki topraklarda, dağılma daha içsel, sofistike ve bilinçli olarak estetik bir şekilde hissediliyordu. Avrupa'yı anlamsız kelimelerin tehlikeli yoluna doğru girdiren kişi muhtemelen yüzbaşı bir babanın ve katı bağnaz bir annenin eşcinsel oğlu olan Arthur Rimbaud idi: Kelimelerin, rezonansın, neredeyse bilinçaltına etkilerinin her şey olduğu, biçimsel anlamlarının hiçbir şey ifade etmediği bir şiir; on yedi yaşındaki bir çocuk bir nesil öncesinden kendisinden sonra gelecek filozofların yapısalcı kaygılarını korkutucu biçimde öngörüyordu. Bu doğrudan içine kapanık çürümeye, çözülen entelektüellikten hedonizmin, ahlaksızlığın, Oscar Wilde'ın *Salome*'unun, Abrey Beardsley'in, Gustave Moreau'nun, Husmans'ın, hadım eden kadınların, Medusa'nın kafalarının, onları maskülenliklerinde feminenlik bulmaya zorlayan *Korkunç Anneler*'in (Wilde bunu Lord Alfred Douglas biçiminde intikam duygusuyla bulmuştu) dünyasına doğrudan uçuşa geçiyorlardı. Bu kâbuslardan kurtulanlar genellikle Katolik Kilisesi'ne kabul ediyorlardı, ancak hem çürümeleri hem de din değiştirmeleri soluk oluyordu.

Bu "çürüme" çok tehlikeliydi. Yüzyılın başında, bıkkın bir dünyada, bilinçli bir şekilde estetize ediliyordu, *fin-de-siècle* "iyi bir tattı": Hugo von Hofmannsthal, Berlin halkının hayal gücünü epey iyi yakalayan görkemli 18. yüzyıl patişi *Rosenkavalier*'de (1911) en iyi hâlindeydi ve operanın Dresden'deki performanslarında özel "Rosenkavalier trenleri" çalışıyordu. Ancak bunların hepsinde belli bir gevşeklik vardı. Strauss ve Hofmannsthal'ın daha sonraki işbirlikleri o kadar başarı-

lı değildi: *Ariadne auf Naxos* eserlerinin ilk perdesinde güzel bir ironi olmasına rağmen, bu ikinci perdesinde aşırı şişmiş geç romantizme dönüşüyordu. Muhtemelen zarafet, teatrallik ve iktidarı hep birlikte başarılı şekilde görebileceğimiz yer Rusya'dır: Diaghilev'in *Ballets Russes*'i, Bakst'ın setleriyle göz kamaştırıcı bir şekilde zenginlerdi, ancak nihayetinde bu katılımcıların çoğunu yok eden bir narsisizm çalışmasıydı.

Estetik narsisizm, aslında Avrupa kültüründe bu anı, en iyi özetleyen ifadedir. Yazarlar içerikten çok "etki" kavramını geliştirdiler ve her şeyin altında yaklaşan çöküşü hisseden çok sayıda insan vardı. Thomas Mann'ın 1911'de (Münih'te) yazdığı *Venedik'te Ölümü*, sonuçlarından bağımsız olarak, estetiğin yıkıcılığı hakkında küçük bir benzetmeydi; Hermann Broch'un (daha sonra) *Hofmannsthal und seine Zeit* üzerine yazdığı makale, kültürel dünyanın içine düştüğü "değerlerin boşluğunu" (*Wertvakuum*) çağrıştırıyordu. 1920'lerde nihai, kısa bir parlak dönem yaşanmıştı. Belki de Doğu Avrupa gibi eski moda bölgeler dışında, edebiyatın 1914'ten önce sahip olduğu merkezî role sahip olmayı bıraktığı öne sürülebilir.

20. yüzyılın ilk yıllarında, entelektüel ve kültürel bir devrim yaşanmıştı. Yıkıcılığa meydan okuyan bir canlılığa sahip olan popüler kültür dünyası özellikle etkilenmemişti. Fakat 19. yüzyılın mutlaklarının eski dünyası, 1914'ten çok önce ölümcül bir darbe almıştı. Bunun meydana geldiği yıllarda, tüm Avrupa'da siyasi ve toplumsal ayaklanmalar yaşandığını not etmek ilginçtir: Büyük Britanya'daki ilerici akım, bütün ülkelerde grevlerin artması ve ilk Rus devrimi gibi. 1905'te kasabalara göç eden ikinci nesil olgunlaştıkça üniversitelerde, fabrikalarda, mesleklerde ve hatta ailede olsun, yaşamın çoğu alanında bir mayalanma başlamıştı. Kadın hareketinin tüm ülkelerde ortaya çıkması o zamanların bir özelliğiydi. 1896'dan sonra burjuvazinin göreli düşüşü, kadınların hayatını zorlaştırmıştı. Kimileri edilgen bir şekilde, ailelerinin artık onları tutmaya

gücünün yetmeyeceğini kabul edebilir, tatmin edici olmayan bir evlilik yapabilirdi; diğerleriyse bir rahibe manastırına girebilirdi; diğerleri, nazikçe kötü ücretli istihdamı kabul edebilirlerdi. Kimileri, İngiltere'deki "süfrajet" veya Almanya'daki ilk feministler gibi farklı bir şekilde yanıt vermişti. Rosa Mayreder 1905'te Viyana'da, feminist davanın bir klasiği olan *Zur Kritik der Weiblichkeit*'i yazarak burada akıl almaz bir şekilde kadın karşıtı olan yazınları inceledi (bunlar "okumak kadınları kelleştiriyor" gibi ifadeler içeriyordu). Makul bir şekilde, bisikletin kadınları özgürleştirmek için diğer her şeyden daha fazlasını yaptığını belirtmişti. H. G. Wells'in "yeni kadın" dediği şey ortaya çıktı. Sigmund Freud'un doktrinleriyle oldukça yakından bağlantılı bir olguydu bu.

Başka pek çok kişi gibi, Freud da 19. yüzyıldaki güçlü pozitivizm geleneğine, yani tıptaki ayrıntılı deney ve gözlemlerdeki gelişmelere doğmuştu: Bu kökenini İskoç Aydınlanması'na, özellikle Paris'te, Auguste Comte ve Claude Bernard ile birlikte 19. yüzyılın ortalarında yaşanan canlılığa borçluydu. Elbette, ilkeler olmadan deneysel gözlemin herhangi bir yere götüreceğini varsaymak bir hatadır (Dostoyevski'nin "Mill'lere ve Bernard'lara" yönelik aşırı muhafazakâr nefretinin temelini bu oluşturuyordu, *Yeraltından Notlar'ında* bu tür karikatürler yer alıyordu). Yine de bir süreliğine 19. yüzyıl pozitivizmi sağlıklı bir yıkıcı güç olmaya devam etmişti. Ama makinede hayaletler vardı. 1880'lerde Fransız nörolog Charcot ile çalışmak için Paris'e giden Freud, delilik çalışmalarında yakından yer almıştı. Gerçek pozitivist tarzda, hastalarını standart fizyolojik yollarla iyileştirmeye çalışırken, kokain kullanmakla neredeyse bir hastayı öldürecek olan korkunç bir hata yaptı; Viyana'ya döndüğünde, yine başarısızlıkla sonuçlanan hipnozu denedi.

Freud 1896'da babasının ölümünün hemen ardından bazı şeyleri daha iyi anlamaya başlamıştı. Absürt bir figür olan dostu Wilhelm Fliess'a çok şey borçluydu, spiritüelliğin ve rüyala-

rın bir anlamı olduğuna dair çingene çadırlarında yaşanan en çılgın uçuşları aşan bir teorinin ortasındaydı. 1897'ye gelindiğinde Freud "projesini" geliştirmişti: Bu beynin çalışmasını gösteren bir diyagramdı, kendisi bunun mizahi yönünü düşük bulsa da, kitlesinin bunu komik bulacağından endişe ederek bu diyagramı yayımlamadı. Bu gerçekten de gülünçtü: Beynin bir enerji içerdiğini, bu enerjinin cinsellikle boşaltılamazsa, nevroz biçiminde başka bir yerden patlak vereceğini öne sürüyordu. Dar bir fiziksel tanım verdiği "bastırma" (*Verdrängung*) hastalarının sorunlarının temel "nedeni" idi (1897 yılının Mayıs ayında kırk bir yaşındaki Freud'un son olarak eşiyle aşk yaşamış olması ve bunun ardından hiçbir cinsel eylemde bulunmaması tamamen rastlantı eseri olamaz). Onun aristokrat Swiss Jung gibi takipçileri, cinsel bastırmanın "ruhun" sorunlarının semptomlarından biri olacabileceğini ve bilinçli beynin daha az mekanistik biçimlerde anlaşılması durumunda bununla başa çıkabileceğini savunuyorlardı, bunlar nefret etmekte çok başarılı olan Freud tarafından kabaca kınanıyordu. (Sonunda 1938'de artık düşmanlarına gerçek vuruşlarını yapabileceğini duyurmuştu. Muhatapları yeterince açık biçimde Nazileri kastettiğini sanmıştı. Freud onlara yanıtında sert bir şekilde Katolik Kilisesi'ni kastettiğini söyledi.)

Yolda bazı absürtlükler yaşansa da Freud, yine de, 20. yüzyılın kişiliğini diğer her şeyden fazla şekillendiren bir keşif yapmıştı: İçerideki dünyanın bilinçliliğinde, diğer insanların düşünceleri ve yaptıkları yalnızca bir yansıma oluyordu. Biliçaltı yeni bir kavram değildi. 1818'de bile Schopenhauer bunu vurgulamıştı. 1880'lerde Theosophists Gurdjieff ve Madame Blavatsky gibi spiritüalistler, yeni bir boyutun farkındaydılar. Garip bir şekilde ressamlar Malevitch ve Mondrian, sıklıkla Madame Blavatsky'yi okuyorlardı, bağlantı neydi? Freud rüyalara bakmış ve onlarda kimi zaman saçma bir şekilde cinselliği görmüştü ve 1900'den sonra -örneğin şakaların ya da çeşitli ifadelerin anlamını ve işlevini incelediği- verimli altı yıl geçirdi. Şairlerin uzun

süredir bildiği bir temayı benimsemişti, buna göre hepimiz bir şekilde ebeveynlerimizin kurbanıydık. "Oedipus kompleksi"ni icat etti, erkek annesine o kadar fazla âşık oluyordu ki, başka bir kadınla "normal" koşullara asla uyum sağlayamıyordu. İlgilendiği vakalar folklora kaymıştı, "Anna O", "Fare Adam", "Kurt Adam" gibi... Ona kendisinden bahseden hastaları dinleyerek yüzlerce saat geçirdi, bu 20. yüzyılın favori konusuydu. Sonunda kişiliğin absürt bir mekanizma olduğuna dair eski görüşüne geri döndü; süper ego zeki kısımdı, ego bilinçli kişilikti, id ise bilinçaltı güdüleriydi (*Das Ich und das Es*). Karakterin kökenlerini cinsellikte görüyordu ve cinselliğin kökenleri ise bebeğin en erken dönemlerinde yatıyordu, yani bedeninde ilk kez duyusal yanıt verdiği noktada: Bunlar da cinsel organlardı. Buna benzer pek çok 20. yüzyıl doktrini gibi Freud'un söylediklerinde onu akranlarının epey ötesine taşıyacak kadar bir gerçeklik payı vardı, ancak onun doktrini de nihayetinde son derece yıkıcıydı, çünkü ahlaki sorumluluğu terk ediyordu ve Avrupa geçmişinin büyük kısmını çöp yığını hâline getiriyordu.

Viyana 1900 civarında hem yeni hedonizmin hem de yeni matematiğin merkeziydi. Tabii ki bu konuda yalnız değildi. Prag'da, Almanya'nın o zamanki kültürel başkenti olan Münih'de -ki Thomas Mann 1914'ten önce burada yaşamıştı- ve daha kısıtlı olsa da Budapeşte'de de benzerleri vardı. Paris eskisi kadar yıkıcı biçimde hâkim olmasa da hâlâ canlı bir merkezdi, edebiyat konularında Almanlara karşı giderek daha fazla aşağılık hissi yaşanıyordu. Londra ise kendi bireysel yolundan gidiyordu, St. Petersburg 1900'den 1930'a kadarki yıllarda tamamen kendisine ait bir kültürel moment yaşamıştı, ancak bu kimi nedenlerle diğer Avrupa ülkelerinde olduğundan çok İngiltere'de yankı bulmuştu. Ancak 20. yüzyıl entelektüel dünyasının en çok icat edildiği yer Viyana'ydı. Müzikten nükleer fiziğe kadar pratikte her alanda Avusturya-Macaristan tebaası öncü olmuştu.

Peki Neden? 1900'lardaki genel bağlam içinde Viyana, bireysel temalar üzerine seçkin çalışmalar yapmaktaydı, ancak belki de genel bir açıklama yapmak çok güçtür. Kentin entelektüel geleneği pek de güçlü değildi: Sanatın en mahrem olanı müzik, Habsburg dünyasında gelişmişti; ancak Avusturya başka hiçbir şeye öncülük etmemişti, aksine büyük ölçüde İtalya veya Fransa'dan ödünç alıyordu. Çoğu Avrupa standardına göre Viyana, monarşinin geri kalanından gelen göçmenler nedeniyle kozmopolit bir yerdi, ama aynı zamanda büyük aristokrasi, monarşi, Kilise ve ordunun başkente hükmetmesi nedeniyle epey muhafazakârdı. Pozitivizm ruhu, aralıksız deneyler ve çabalar 1860'larda Avusturya liberalizmi ile birlikte gelmişti ve Viyana Üniversitesi -diğer Avusturya üniversiteleri, özellikle uzaktaki Bukovina'da bulunan Czernowitz ve Güneybatı Almanya'daki üniversiteler gibi- bu dönemde gelişmişti. Viyana aynı zamanda (saçma romantik efsaneye rağmen) oldukça sert bir kentti ve benzer fikirlere sahip insanların korunmak için bir araya geldiği bir yerdi. Kulüpler, seminerler, kafeterya toplulukları gelişti ve insanlar fikir alışverişinde bulunmak veya enstrüman çalmak için sık sık buluşuyordu. Viyana'daki yazarlardan bazıları, St. Petersburg'daki meslektaşları gibi, mahkûm bir dünyada yaşadıklarının da son derece farkındaydılar.

Ancak 1914 öncesindeki Viyana'nın gerçekten inanılmaz olan yönü Yahudilerin kültürel meselelerdeki sıra dışı üstünlükleriydi. Bunlar dindar Yahudiler değildiler. Hitler'in ortaya çıkmasından önce Yahudi dini onlara pek bir şey ifade etmiyordu ve bir kısmı bu yüzden din değiştirmişti. Öyle görünüyor ki Ludwig Wittgenstein çok uzun yıllar boyunca Yahudi geçmişinden tamamen habersizdi ve Freud'un kendisi (Mahler ve Viyana'daki diğer Moravya kökenli önemli figürler gibi) sıkı bir Yahudi hanede büyümüş olsa da, ataerkil babasını pek sevmiyordu ve dine ayıracak çok az zamanı vardı. Sinagoga yapılan aile ziyaretleri dışında Yahudilik bu adam ve kadınlara pek az şey ifade ediyor gibiydi, bunlar Doğu'daki

Yahudilerin büyük kalabalıkları olan *Leopoldstadt*'tan[17] çok uzaktaydılar. Arthur Schnitzler soyluydu, tamamen seküler bir figürdü; şair Andrian'ın ya da Hugo von Hofmannsthal'ın Yahudi bağları en hafif deyimle kopuktu; hiçbiri Siyonist değildi (Siyonizmin kurucusu Theodor Herzl, Dreyfus Olayı'na ayrı bir Yahudi devleti iddiasıyla yanıt veren, kökeni itibaryla zengin bir Budapeşte Yahudisi olmasına rağmen). Çok garip bir figür olan ve Protestanlığa geçen Otto Weininger, bu konular hakkında bir kitap yazmaya çalışmıştı, *Geschlecht und Charakter*'de kısmen matematik yoluyla, Yahudi psikolojisini adil bir dereceye kadar kendine nefretle tanımlamayı deniyordu ("çağımız yalnızca tüm zamanların en Yahudi çağı değil, aynı zamanda tüm zamanların en feminen çağıdır"). Yirmi üç yaşındayken intihar etti (Viyana'da pek çok başka kişinin yaptığı gibi) ve cenazesine zamanının gelecek vaat eden birkaç entelektüeli katıldı.

Sonrasında özellikle de Macaristan'dan ve Budapeşte'den Yahudi geçmişi olan insanlar dünya medeniyetinin genelinde belki de daha büyük bir etki yaratacaktı, konu nükleer fizik, Hollywood'un erken dönemi ya da bilgisayarlar olabilir. Bundan Yahudilerin akıllı olmaları dışında bir şey çıkartılabilir mi? Eskiden Yahudi olan bir ateist ile eskiden Katolik olan birisi arasında bir fark var mıdır?

Muhtemelen, hakkında çok daha fazla şey öğrenene ve eksik bağlantıları daha fazla bilgi ve güvenle tartışabilene kadar bu konuda anlamlı olarak söylenebilecek pek bir şey yoktur. Ancak bu dönemde herkes Yahudiliğin muazzam patlamasının farkındaydı. Yahudiler, 19. yüzyılın sonlarındaki en büyük başarı öyküsüydü: İster dindar, ister daha genel olarak seküler olsunlar bu dömene ciddiyet, enerji, bağlamları görme yeteneği ve dokundukları her şeye ulaşma arzusu getirmişlerdi. Bu, büyük bir hayranlık uyandırsa da büyük bir kızgınlığa da

17 Almancada Yahudi gettolarına verilen isim.

neden oldu (Siyon Liderlerinin Protokolleri, 1903'te bazı Rus antisemitleri tarafından bir araya getirilmişti). Max Weber, Werner Sombart ve Ernst Troeltsch, dinî psikolojinin ekonomik sonuçları üzerine kapsamlı bir şekilde yazmışlardı ve Yahudilerin kapitalizme katkısını takdir ediyorlardı. İkisi de bu fenomeni kısmen açıklayabilecek analojiyi görmüştü.

Max Weber'in *Protestan Etiği* ve *Kapitalizmin Ruhu* çalışmaları, otuzlu ve kırklı yaşlarının sonlarında verimli yaşlarının başında yazılmıştır (1900-1920). Bu ciddi başarısından aşağı yukarı ayrılamaz görünen çarpık bir geçmişle yola başlamıştı. Babası bir Yehova üyesiydi, annesiyse terbiyeli bir Kalvinist'ti. Babası *Reichstag*'da Ulusal Liberal Parti'den milletvekiliydi, Ruhr'daki Bielefeld'den bir Lutherci olan yaşlı Bismarck'ın kendini beğenmiş ve iki boyutlu güçlü takipçilerinden biriydi. Weber'in ağırlıklı olarak ders verdiği güneybatı Almanya, ülkenin entelektüel merkeziydi; ancak burası tesadüf eseri olmayarak dine karışmıştı. Burası 17. yüzyılın en katı Protestanlık merkeziydi. Weber, babasını taklit eden bir Alman milliyetçisi olarak yola çıkmıştı. Alman üniversitelerinde vaz edilen "ulusal ekonomi"yi benimsemişti ve Prusya'nın doğu Elbia'sında bulunan Polonyalı köylü nüfusunun ve yüzbinlerce nefret edilen Polonyalı mevsimlik işçinin nasıl yenilebileceğini araştırmak için yola çıkmıştı. Bunlar epey ulusal ve liberal işleriydi, hem Polonyalı köylü "ordularını" yenmek hem de başlangıçta göçmenlerin gelmesinden sorumlu olan Junker lordlarını üzmek için tasarlanmışlardı. Weber'in doğu Elbia kırsal sorunu üzerine 1891'de yazdığı çalışması, hâlâ çok iyi ve güvenilir bir kaynaktır ve G. F. Knapp'ın Prusyalı *Bauernbefreiung*[18] üzerine, aynı derecede eski çalışmasının önemli bir tamamlayıcısıdır. Bu çalışmanın gücü üzerine, Baden hükümeti tarafından Weber'e "İktisat Kürsüsü" verilmişti ve bu ona son derece aydın bir destek sağladı. Buna ihtiyacı vardı,

18 Köylü Kurtuluşu: Prusya'da 18 ve 19. yüzyıllarda malikâne sistemini ortadan kaldırmayı amaçlayan tarım reformu.

çünkü sonunda babasının kendisine vaaz edercesine anlattığı Alman milliyetçi şeylerine sonsuza kadar boyun eğemeyecek kadar zekiydi. Jung, daha sonra "orta yaş krizi" olarak tanımlayacağı, dört yıl süren bir sinir krizi geçirdi. O dönemde hiç okumadı. 1903'te iyileştiğinde, o güne kadar kafasını meşgul eden şeylerin hepsi yerine oturdu ve sonucunda tek kişiden beklenmeyen bir çaba gerçekleştirdi.

Din sosyolojisi onu etkiliyordu. 19. yüzyılı gözlemleyen kimse bunu görmekten kaçınamaz, o zaman ne kadar sekülerleşme yaşansa da, farklı dinlerden insanların yaşadığı farklı bölgeler büyük farklılık gösteriyordu. Weber'in Reformasyon'u anlaması için yalnızca zamanının güneybatı Almanya'sına, Bavyera'da *Mittelfranken*'e ya da *Wormser Ecke*'ye bakması gerekiyordu; buralar kendi paylarından çok daha fazla, inatçı, enerjik zanaatkâr ve iş adamı çıkartmıştı. Kendisini kabalaştıranların iddialarının aksine, Kalvinist dinin para kazanmak ve öne geçmek için bir tür emri olduğunu söyleme hatasını asla yapmadı. O, çok daha ince bir şekilde, bu dünyadaki şeylere, dünyevi başarıya yönelik tutumun Kalvinistlerin "gerekçelendirme" fikirlerinin; sadece Katolikliklerden değil, aynı zamanda Baptistlerden veya Metodistlerden de farklı olduğunu savunuyordu. 17. yüzyıl vaazlarında, sürülerin para kazanmak için ilahi komutla gönderildiğinin söylendiğini kanıtlamaya çalışacak her türlü çaba hor görülebilirdi. Gerçekten de, tüm sorunu çok önceden görmüş olan John Wesley'den büyük bir onay almıştı: Ona göre aşırı Protestanlık, bir metropolde bir kez serbest bırakıldığında, daha önceki yalnızlığı ve teolojik görünümü nedeniyle para kazanmada daha iyi olurdu; para o zaman onu kazananların ve onların çocuklarının dini unutmasına neden olurdu; bu nedenle doktrin, sekülerleşmiş biçiminin kurbanları dışında nihayetinde kısır olurdu. Ekümenik çağda, Weber'in doktrinleri popüler değildi. 20. yüzyılın başlarındakiler içinse bunlar sadece sağduyu idi.

Weber sık sık Yahudilere atıfta bulunuyordu, ancak Yahudiliğe daha ciddi şekilde bakan Werner Sombart (1910) ve daha az ölçüde Ernst Troeltsch idi. Sombart'ın polimatik *Geschichte des Kapitalismus*'u, savaş öncesi dönemin en büyük eserlerinden biriydi. Weber kitabı beğenmemişti, çünkü Sombart Yahudileri kapitalizmin ruhuyla özdeşleştirme çabalarında dinî literatürü fazla doğrudan kullanıyordu. Ancak Weber gibi Sombart da 20. yüzyılın başlarındaki hayati bir temaya ciddi bir şekilde değinmişti. Girişimcilerle, buluşlarla ilgileniyordu (Avusturyalı iktisatçı Schumpeter gibi). 1890'larda ve 1900'lerde, modern kapitalizmin çok açıkça sekülerleşmiş Yahudilerin ve sekülerleşmiş (veya yarı inanan) Protestanların, Kalvinistlerin genelinin işi olduğunu gördü. 17. yüzyıla, onun anladığı şekliyle "modern kapitalizm"in kökenlerine dönmüştü; o zaman iki dinin oldukça geniş ölçüde birbirlerinden bir şeyler ödünç aldıklarını keşfetti. Kapitalizmdeki Yahudi unsuruna ilişkin çalışmasında, 1890'larda *Jewish Quarterly*'de iki dinin ilişkisinin araştırıldığı makaleleri onay alarak alıntıladı. Ayrıca Heinrich Heine'nin, kapitalizmde çeşitli rolleri yerine getirmek için İngiltere'ye gelen İskoçlar hakkındaki aşağılayıcı sözlerini onay alarak alıntıladı; İskoçların İngiltere için Yahudilere eşdeğer olduğunu savunuyordu. Bazı açılardan, 18. yüzyılda İskoç Aydınlanması, Viyana'daki daha sonraki gelişmelerin bir öncülü olmuştu: Benzer bir şekilde sistematik hâle getirme, eskimiş yapıları yıkma, rasyonelleştirme arzusu vardı. Kalvinist zihnin sekülerleşmesi ve Yahudilerin sekülerleşmesi, 20. yüzyılın başlarındaki entelektüel yaşamın karakteristik damgasıydı.

BİBLİYOGRAFYA

Bu serinin orijinalliği gereği, dipnot referans sisteminin kullanılmaması gerekti. Aşağıda yer alan kitapların listesi benim başlıca kaynaklarımdır.

1878-1919 Döneminin Genel Avrupa Tarihleri

Bu konu, devasa boyutta karmaşıktır; ele alınacak literatür (ve dönemin diğer kayıtları) çok fazla ve dönemle ilgili kitaplar buna göre değişmektedir. Geniş ve incelikli bir kapsama alanı James Joll tarafından *Europe since 1870* kitabında verilmektedir. *An International History* (Harmondsworth, 1980) kitabının başlıca değeri, en başta gelen siyasi fikirlerin açıklanmasıdır. Daha eski bir kitap C. J. Hayes'in *A Generation of Materialism* (New York, 1941) kitabı alt-orta sınıfın büyümesi ve milliyetçilikle etkili bir şekilde uzlaşmaya varması (Flaman milliyetçiliğinin ortaya çıkışı gibi daha az önemli konularda iyidir) hakkındadır.

J. M. Roberts'ın *Europe 1880-1945* (Londra, 1967) kitabında iyi bir kronolojik anlatı vardır; daha çok kültürel meselelerde

kapsamlı bilgiler verse de aynı şey Gordon Craig'in *Europe 1815-1914* (yeni baskısı, New York, 1972) için de geçerlidir. *The Cambridge Modern History vol. XII, The Era of Violence* (Cambridge, 1965) göz ardı edilebilir fakat önceki cildi olan XI. cilt *Material Progress and World-Wide Problems* (1962) başta R. Robinson ve J. Gallagher'ın empreyalizm üzerine yazdıkları olmak üzere iyi makalaler içerir. Ann Low-Beer'in bunun hakkında ve diğer çalışmalarla işgili bir incelemesi "Books and the Teaching of History in Schools", *History* (1974) çalışmasında yer almaktadır. J. A. Schumpeter'in *Capitalism, Socialism and Democracy* (Londra, 1950) adlı eseri birçok görüş içerir, tıpkı P. Drucker tarafından yazılan *The End of Economic Man* (Londra, 1938) gibi.

Bu yıllardan iki kapsamlı Avrupra tarihi Norman Davies'in *Europe. A History* (Oxford, 1996) ve E. J. Hobsbawm'in *The Age of Empire* (Londra, 1987) adlı çalışmalarıdır. Mark Mazower'in *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*'de (Londra, 1998) odak noktası Avrupa olmasa da 1914'ten önceki dönemle ilgili olan önemli bir eserdir.

Ekonomik Tarih

Bu çağın bir perspektife oturtulması gerekmektedir. Aynı zamanda mükemmel bir güncel bibliyografyası da olan D. S. Landes'in *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra, 1998) adlı çalışması yakın tarihli bir klasiktir. Bir gün bu konunun 1950'lerin kesinliğinden kopuşu üzerine bir makale yazmak mümkün olacak. Konunun temeli B. R. Mitchell'ın *European Historical Statistics* (Londra, 1975) kitabı ve *Fontana History of Europe* (ed. Carlo Cipolla, Londra, 1976) ciltleri boyunca atılmıştır. İstatistikler ve bibliyografya gayet yararlı, Knut Borchardt tarafından Alman emperyalizmi üzerine yazılan makale özellikle iyidir. İki eski kitap hâlen okunmaya değerdir. J. H. Clapham'in *The Economic Development of France*

and Germany 1815-1914 (Cambridge, dördüncü baskı, 1968) kitabı, eski kalsa da okuması kolaydır ve bütünlüklü bir bakış sunar. *The Unbound Prometheus* (Cambridge, 1969) David Landes'in teknolojik büyüme ile ilgili klasik olmuş tarihidir. P. Mathias ve M. N. Postan tarafından editörlüğü yapılan *The Cambridge Economic History of Europe vol. VII*, Olga Crisp ve M. Kaser'in Rusya ve J. J. Lee'nin Almanya hakkında olanlar başta olmak üzere öne çıkan makaleler içermektedir.

Her biri birbirinden değerli olan yakın tarihli ders kitapları arasında şunlar zikredilebilir: A. S. Milward ve S. B. Saul'un *The Development of the Economics of Continental Europe 1850-1914* (Londra, 1977) kitabı; Clive Trebilcock'un yazdığı *The Industrialization of the Continental Powers 1890-1914* (Londra, 1981) ve Sidney Pollard'ın *European Economic Integration* (Londra, 1974) adlı eseri. 1914'e kadar olan yılların ekonomik tarihi, birçok açıdan ancak iki savaş arası dönem bağlamında ele alındığında anlamlı olabilir. D. Aldcroft'un *Versailles to Wall Street* (Londra, 1977) ve Ingvar Svennilson'ın *Growth and Stagnation in the European Economy* (Cenevre, 1954) adlı eserleri tam da 1914 yılından önceki olaylara değindikleri için işe yarardır. Charles Kindleberger'in *The World in Depression* (Londra, 1973) kitabını okuması çaba gerektirir ama özellikle mali unsurları açıklamada değerlidir.

Ekonomik tarihe en azından bazı unsurlarıyla olsa da teoriyle yaklaşmak gerekir. Maurice Dobb (*Papers on Capitalism*, Londra, 1967) ve Paul Sweezy (*The Transition from Feudalism to Capitalism*, Londra, 1976) gibi Marksistlerin önemli katkıları bulunmaktadır. Görüşleri, okuyucuların çoğu için çok teknik olan *Business Cycles* (2 cilt, New York, 1939) ama *History of Economic Analysis* (Londra, 1955) kitabı daha herkese hitap eden Joseph Schumpeter tarafından eleştirilmiştir. Alexander Gerschenkron'un *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass. 1966) ve *Festschrift*'i

(ed. H. Rosovsky, Cambridge, Mass. 1966) "neo-liberal" tarafta güçlü ve itibarlı savunuculardır. S. Kuznets'in *Modern Economic Growth*'unu (New Haven, Conn. 1973) okumak faydalı olabilir.

Tüm konularda *The Economic History Review and the Journal of Economic History* mükemmel makaleler içermektedir. *The Journal of European Economic History* (Roma, 1972'den beri) yüksek bir standarda ulaşmıştır.

"Büyüme" sürecindeki üç tartışmalı etken teknoloji, finans ve tarımdır. T. Williams'ın editörlüğünü yaptığı *The Oxford History of Technology* (Landes'nin *Prometheus*'u ile birlikte) yararlı bir derlemesi; S. C. Gilfillan, *The Sociology of Invention* (Cambridge, Mass. 1970) ve John Jewkes ve diğerleri, *The Sources of Invention* (Londra, 1958) konu için iyi birer başlangıçtır.

Hem bankacılık hem de uluslararası finans veya altın standardı gibi finansal konularda mali hatlar üzerinde çok fazla anlaşmazlık var. H. Feis tarafından yazılan *Europe the World's Banker* (New Haven, Conn. 1930) ve A. I. Bloomfield'e ait *Shortterm Capital Movements under the pre-1914 Gold Standard* (Princeton, N. J. 1963) hâlen önemini korumaktadır; ikisine de şu çalışmalardan düzeltmeler gelmiştir: W. A. Brown, *England and the New Gold Standard* (Londra, 1929) ve Marcello de Cecco, *Money and Empire The International Gold Standard 1890-1914* (Oxford, 1974; bibliyografya ile birlikte). Barry Eichengreen'in çalışmalarından (ed.), *The Gold Standard in Theory and History* (Londra, 1985) ve özellikle *Globalizing Capital* (Princeton, N. J. 1996) mali mutlakların tekrardan moda olduğu bir dönemi yansıtır.

Tarımın ekonomik büyümedeki ve dolayısıyla genel olarak siyasetteki yeri 1900'lerde özellikle sosyalistler arasında çok fazla tartışmaya neden oldu. Elbe'nin doğusundaki Avrupa tarihiyle ilgili herhangi bir tartışmada tarım sorunlarının çok büyük bir yer alması gerekir: Tam burada ortaya "kalkınma ekono-

misi" sorunu atıldı. D. Chirot'un *Journal of Social History*, S. 8 no. 1 (1975) içindeki "Market and Servile Labour Systems" makalesi; R. Redfield'in *Peasant Society and Culture* (Londra, 1956) adlı çalışması; Colin Clark'a ait *The Economics of Subsistence Agriculture* (Londra, 1967); *The Encyclopaedia of the Social Sciences* (1922) içindeki "Peasantry" maddesi; Teodor Shanin'in editörlüğünü yaptığı *Peasants and Peasant Societies* (Harmondsworth, 1971); D. Warriner'in yazdığı *Economics of Peasant Farming* (Londra, 2. baskı, 1964) ve *Land Reform* (Oxford, 1969) farklı yönlerden iyi giriş metinleridir. B. Kerblay Rus mahsul doktoru A. V. Chayanov'un işlerinden bir derlemenin editörlüğünü yaptı (New York, 1968) ve *Cahiers du monde russe et soviétique* S. 5 no. 4 (1964) s. 411-60'da yer alan makalede onun başarılarını tartıştı. B. Galeski'nin *Basic Concepts of Rural Sociology* (Manchester, 1972), P. Sorokin'in *Principles of Rural-Urban Sociology* (New York, 1931) and D. Thorner tarafından yazılan *Annales ESC 3* (1964) s. 417-32 içindeki "L'économie paysanne" çalışmalarının hepsi işe yarardır. Aynı F. Crouzet'nin (ed.) *Essays in European Economic History 1789-1914* (Londra, 1969) ve B. Supple'ın *The Experience of Economic Growth* (New York, 1963) kitapları gibi.

Hükümet ve Toplum

Ekonomik ve politik değişim ilişkisi, özellikle 1960'larda "modernleşme" ve "devrim" üzerine birçok kitap çıkmasına vesile oldu. S. P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven, Conn. 1968); D. Apter, *The Politics of Modernization* (Chicago, 1965); T. Skocpol, *States and Social Revolution* (Cambridge, 1979); S. N. Eisenstadt, *Modernization, Protest and Change* (New York, 1966) eserlerinin hepsi şahsına münhasırdır. Dikkate değer bir çalışma da Barrington Moore'un *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*'sidir (Harmondsworth, 1977).

H. Finer'ın *The Theory and Practice of Modern Government* (Londra, 4. baskı, 1961) ve Anderson'ın *European Political Institutions and Social Change* (Berkeley, 1967) çalışmaları büyüyen bürokrasiler hakkında temel tanımları verir. G. V. Rimlinger *Welfare Policy and Industrialization in Europe, America and Russia*'da (New York, 1971) toplumsal yardımlaşmanın gelişimini anlatır.

Kasabalar ve şehirler hakkında çok sayıda kitap var. Antony Sutcliffe'in *Towards the Planned City, 1780-1914* (Oxford, 1981) kitabı iyi bir başlangıçtır; ayrı şehirler üzerine yapılan A. Dyos'un İngiltere'de öncüsü olduğu ve Norma Evenson'ın *Paris: A Century of Change* (Londra, 1979) seçkin çalışması örnekleri gibi çalışmalarla desteklenebilir.

Eğitim çok geniş bir konudur. Şu çalışmalarla konuya bakılabilir: C. A. Anderson, *Education and Economic Development* (Londra, 1958); L. Alston, *Education and the State in Tsarist Russia* (Stanford, 1979); M. Blaug, *An Introduction to the Economics of Education* (Londra, 1970); John Vaizey ve dğr. (ed.); *The Economics of Education* (Londra, 1966) ve *The Political Economy of Education* (Londra, 1972). Fransa hakkında Jacques Ozouf'un *Nous les maîtres d'école* (Paris, 1972) ve Almanya hakkında H. W. Prahl'ın *Sozialgeschichte des Hochschulwesens* (Düsseldorf, 1968) çalışmaları konuya giriş sunar. Carlo Cipolla'nın *Literacy and Development in the West*'i (Londra, 1960) önemli bir konunun genel bir araştırmasıdır.

Toplumda genel olarak üniversitelerin yeri konusunda, daha çok erken dönem İskoç üniversitelerine yoğunlaşmış olsa da *The Democratic Intellect* (Edinburgh 1956) kitabında G. I. Davies, parlak bir başarıya ulaşmıştır.

Dinin uyarlanması ve sekülerleşmenin yaygın hâle gelmesi meseleleri etrafında oldukça büyük bir literatür oluşmuştur. Bu konu, çeşitli dinî zihniyetlerin ekonomik ve siyasi meselelere önemli uyarlamalarının yapılmış olduğunun makul bir

şekilde ileri sürülebildiği 19. yüzyılın sonlarında aşırı endişe konusuydu. Max Weber'in *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1903, son baskısı, Londra, 1976) büyük benzer kitapların sadece bir tanesiydi -örnek olarak Werner Sombart'ın çok ciltli *The Modern Capitalism* (özetlenmiş Amerikan baskısı, 1964) ve onun *The Jews and Capitalism* (Londra, çeviri, 1913) çalışmaları verilebilir. Ronald Robinson'ın *The Sociology of Religion* (1976), David Martin'in *A General Theory of Secularization* (Oxford, 1978), R. Mehl'in *Sociology of Protestantism* ve F. Boulard'ın *Introduction to Religious Sociology* (Londra, 1960) eserlerini okumak faydalı olabilir. Bir Alman görüş R. Marbach'a ait *Säkularisierung und sozialer Wandel im 19. Jahrhundert* kitabıdır, ayrıca bakınız M. P. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820-1953* (Londra, 1957). Hugh McLeod'un *Religion and the People of Western Europe*'unda (Oxford, 1981) konuyla ilgili son derece verimli bir kısa araştırma ve iyi bir kaynakça var. Owen Chadwick, *The Secularization of the European Mind* (Cambridge, 1983) ve Helga Grebing, *Soziallehre* (Berlin, 1985) bu konunun en önemli iki yönünü inceler.

Siyasetteki diğer kitle hareketi olan sosyalizm, kıtadaki fabrikaların ayrıntılı araştırmaları da dahil olmak üzere, her düzeyden muazzam miktarda literatürü kendinde toplamıştır. Cesur bir deneme Dick Geary'e aittir, *European Labour Protest 1848-1939* (Londra, 1981). P. N. Stearns konuyu genişçe şu eserlerinde incelemiştir: *European Society in Upheaval, Social History since 1750* (New York, 1975), *Workers and Protest: the European Labour Movement* (Illinois 1971) and *Lives of Labour* (Londra, 1975). Charles Tilly ve diğerleri, *The Rebellious Century 1830-1930* (Londra, 1975), R. Bezucha, *Modern European Social History* (Lexington, Mass. 1972) and Clive Emsley (ed.), *Conflict and Stability in Europe* (Londra, 1979) kitaplarının hepsi başkaldıran emek üzerine eğilmiştir. E. Kaelble, *Zeitschrift fur Wirtschafts- und Sozialwissenschaft*

no. 92 (1972) içindeki "Konjunktur und Streik" makalesinde makul yorumlar yapmaktadır. George Lichtheim'ın *A Short History of Socialism* (1970; son basım, Londra, 1983) eseri bir klasiktir. James Joll'un *The Second International* (Londra, 1975) ve Leszek Kolakowski'nin üç ciltlik *Main Currents in Marxism* (Londra, 1978) eserleri "kuramcılar" hakkında güçlü bir içerik sunar ve Edmund Wilson'ın *To the Finland Station*'ı (New York, 1940) esas kitaplardandır. Ayrıca bakınız H. McLeod, *Class and Religion in the Late Victorian City* (Londra, 1974); A. R. Vidler, *A Century of Social Catholicism, 1820-1920* (Londra, 1964); E. Halévy, *Histoire du socialisme européen* (Paris, 1948) ve W. Conze, "The Effects of Nineteenthcentury Agrarian Reform on Social Structure in Central Europe", E Crouzet ve diğerleri (ed.), *Essays in Economic History* (Londra, 1969).

Milliyetçilik, Emperyalizm ve Savaş

Bu çağda milliyetçiliğin artması kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Hans Kohn, *The Age of Nationalism* (New York, 1968), C. J. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York, 1935) and E. Kedourie, *Nationalism* (3. baskısı, Londra, 1966) çeşitli perspektifler sağlar. D. K. Fieldhouse, *Economics and Empire*'da (Londra, 1973) çeşitli emperyalizm vakaları inceler ve İngilizvari perspektif çizer. İmparatorluğun "hissi"ne J. A. Gallagher ve R. Robinson'ın şimdi bir klasik olan *Africa and the Victorians* (1958) kitabında çok iyi sirayet ediliyor; ayrıca bakınız Gallagher'ın *Lectures* (1982). J. Schumpeter'in *Imperialism and Social Classes* (Oxford, 1951) kitabı ise okunmaya değerdir.

Bu karmaşık çağda diplomatik değişimlerin seyri, A. J. P. Taylor'ın *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1951, yeniden basıldı) kitabında anlatılıyor. Yorumları daha

sonraki araştırmalara çok iyi dayanak sağlamaktadır. Paul Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860-1914* (Londra, 1980), Zara Steiner, *Great Britain and the Origins of the First World War* (Londra, 1978), D. C. B. Lieven'in *Russia and the Origins of the First World War*'ı (1985), V. Berghahn'ın *Germany and the Approach of War in 1914* (Londra, 1973) çalışması; F. R. Bridge'in seçkin eseri *From Sadowa to Sarajevo: the Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914* (Londra, 1972) ve R. J. Bosworth'un *Italy, the Least of the Great Powers* (Cambridge, 1979) önemli konuları özetliyorlar (ve özetlemekten fazlasını da yapıyorlar). Richard Langhorne'a ait *The Break-down of the Concert of Europe* (Londra, 1981) iyi bir özettir. Savaşın kökeninin ekonomik tarafları yakın geçmişte Raymond Poidevin tarafından *Les relations économiques et financiéres entre la France et l'Allemagne de 1898 à 1914* (Paris, 1969) çalışmasında ve René Girault'un *Emprunts russes et investissements français en Russie 1887-1914* (Paris, 1973) adlı eserinde incelendi. Silahlanma yarışının gerçeklerine Norman Stone'un, *The Eastern Front 19141-917* (Londra, 1978). Birinci ve ikinci bölümlerinde değinilmiştir; bkz. donanma tarafı için Paul Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (Londra, 1976). Dış politikalar genellikle ayrı millî tarihlerde ele alınır (aşağıya bakınız).

1914 yılında savaşın patlak vermesi üzerine olan Fritz Fischer'in *War of Illusions* (Londra, 1975) adlı eseri literatürde önemli bir yerdedir. I. Geiss, *July 1914: The Outbreak of the First World War* (New York, 1974), derleme bir belgeler koleksiyonuyla hikâyeyi daha da ileri götürüyor. G. Barraclough, *From Agadir to Armageddon* (Londra, 1982) "caydırıcılığın" başarısızlığı üzerine çok etkileyici bir çalışmadır; L. C. E Turner'ın daha eski çalışmaları, *Origins of the First World War* (1970) ve L. Lafore, *The Long Fuse* (1966) hâlâ ilgi çekicidir. L. L. Farrar, *The Short-War Illusion* önemli bir yerdedir. W. J. Mommsen'in *Central European History VI* (1973) "Domestic

factors in German foreign policy before 1914" makul bir yorumdur. 1913-14'ün stratejik düşüncesinin bir tartışması için bakınız David French, *British Economic and Strategic Planning 1905-1915* (Londra, 1982). L. Brion-Guerry, *L'année 1913 (3 cilt, Paris, 1971)* ve J.-J. Becker, *Comment les français sont entrés dans la guerre* (Paris, 1977) kamuoyunun galeyanını tartışıyor. V. Dedijer'in, *The Road to Sarajevo* (Londra, 1967) kitabı arşidükün öldürülmesiyle ilgilidir. James Joll, *The Origins of the First World War* (Londra, 1984, yeniden basım) konunun en güncel anlatımıdır.

Savaşın en iyi iki kısa anlatımı A. J. P. Taylor, *The First World War* (Oxford, son baskı, 1979) ve Marc Ferro, *The Great War* (Londra, 1963) eserleridir. İkisi de düzenli olarak basılır ve karton kapaklıdır. John Keegan'ın *The First World War* (Londra, 1998) adlı eseri karakteristik bir özlülük ve otoriter bir dille yazılmış en yeni anlatımdır. Niall Ferguson, *The Pity of War* (1998) güçlü makalelere sahiptir. Robin Prior ve Trevor Wilson'ın *Passchendaele The Untold Story* (Londra, 1986) kitabı savaşın histeri veya önyargı olmadan yeni, örnek niteliğinde bir anlatımıdır ve askerî sorunları en faydalı şekilde analiz eder. Yani, farklı bir şekilde, Sebastian Faulks'un *Birdsong*'da (Londra, 1995) yaptığı gibi. Hew Strachan tarafından yazılan çok ciltli *Oxford History of the First World War*, 1999 yılı için basında duyuruldu. B. H. Liddell Hart, *History of the First World War* (Londra, 1972) eserinde mantıklı yorumlarda bulundu. Almanca olarak W. Schieder'in *Der Erste Weltkrieg* (Köln, 1969) kitabı da iyi bir kaynakçaya sahiptir. Denis Winter'in, *Death's Men* (Harmondsworth, 1979) kitabı savaşan askerlerin tutumlarını tartışmaktadır. Çeşitli savaşların birçok klasik anlatımı vardır: John Keegan, *The Face of Battle* (Harmondsworth, 1979); Alastair Horne, *The Price of Glory* (Londra, 1975); Leon Wolf, *In Flanders Fields* (Harmondsworth, 1981) veya Robert Rhodes-James, *Gallipoli* (Londra, 1970). W. S. Churchill, *The World Crisis* (Londra,

1928) ve David Lloyd George, *War Memoirs* (2 cilt, Londra, 1938) yazıldıkları kıta hakkında rakibi olmayan klasiklerdir. Barış ve savaş amaçlarından taviz verme soruları etrafında büyük bir tartışma gelişti. Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967) kitabı tartışmayı başlattı. Diğer tarihçiler daha sonra kendi ülkelerinin savaş amaçlarının o zamanlar söylendiği kadar idealist olmadığını keşfettiler. V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy* (Oxford, 1971); C. M. Andrew ve A. S. Kanya-Forstner, *France Overseas* (Londra, 1981); K. J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe* (Cambridge, 1976) ve R. E. Bunselmeyer, *The Cost of the War 1914-1919* kitapları örnek verilebilir. *British Economic War Aims and the Origins of Reparation* (Hamden, Conn. 1975) bunu farklı açılardan gösteriyor. Savaş finansı ve buna bağlı sosyal problemler, A. C. Pigou'nun *The Political Economy of War* (Londra, 1940) ve André Bouton'un *La fin des tentiers* (1931) eserlerinde yer almaktadır. N. Timasheff, *The Great Retreat*'te (New York, 1946) kaldığı yerden yeniden başlıyor; C. S. Meier'in *Reconstructing Bourgeois Europe* (1977) kitabı ise 1919 ve sonraki yıllarda "barış yapıcıların" arka planına ilişkin önemli bir araştırmadır. Arno J. Mayer, *The Politics of Peace-making* (1967) kitabında 1919 ve 1920'deki sosyal konuların önemini belirtir. Bu listeden, üzülerek bir dizi mükemmel kitabı çıkardım.

Ülkeler

Almanya

İngilizce dilinde iyi bir başlangıç için Michael Balfour'un *The Kaiser and His Times* (Harmondsworth, 1975) kitabına başvurulabilir. En kapsamlı ders kitabı Gordon Craig'e ait iyi bir bibliyografyaya sahip *German History 1867-1945*'tır (Oxford, 1981). Diğer iyi eserler W. Carr'ın *A History of Germany* (Londra, 1972) ve A. J. Ryder'ın *The German Revolution of 1918*'dir (Cambrid-

ge, 1967). Martin Kitchen, *The Political Economy of Germany 1815-1945* (Londra, 1978) kitabında güncel Alman eserlerin işe yarar bir özetini yapar. Bir dizi iyi ders kitabı (*Handbücher*) burada zikredilmeye değer. E. Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* (son baskısı, 1973, birkaç bölümde) kitabında politik hayatla ilgili detaylı izahatlar yapar. İki ciltlik *Territorien-Ploetz* (1976), devletleri tek tek etraflıca ve çoğu zaman eğlenceli bir şekilde ele alır. *The Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* (ed. H. Aubin ve W. Zorn, Stuttgart 1976) ikinci cildi, *the Handbuch der deutschen Militarrgeschichte* (ed. H. Meier-Welcker, Freiburg im Breisgau, 1967) ve *the Handbuch der bayerischen Geschichte* (ed. K. Bosl, Munich 1976) dördüncü cildi her şeyi içerir. David Blackbourn'un *The Long Nineteenth Century*'sinde (Londra, 1997), *Fontana History of Germany* serisinin yeni bir bölümü olarak yakın zamanlı birçalışması vardır. Aynı yazarın G. Eley ile birlikte yazmış olduğu makale, modern Almanya üzerine kaleme alınmış en iddialı çalışmadır, *The Peculiarities of German History* (Londra, 1984). Thomas Nipperdey'in *Deutsche Geschichte 1868-1918* (Münih, 1992) adlı eseri zerafet ve gücü birleştiren ulusal bir anıt niteliğindedir.

Önemli Almanca yorumlar H. U. Wehler, *Moderne deutsche Sozialgeschichte* (Köln, 1968); Michael Stürmer (ed.), *Das Deutsche Kaiserreich* (Düsseldorf, 1970) ve I. Geiss ve diğerleri, *Deutschland in der Welt Politik des 19. und 20. Jahrhunderte* (Düsseldorf, 1973) olarak sıralanabilir, ki hepsi birçok heyecanlandırıcı makale içermektedir. Wehler'in *Krisenherde des Kaiserreichs*'i (Güttingen, 1970), özellikle Polonya konusunda çok değerli kısımlara sahiptir. Daha eski kitaplardan Arthur Rosenberg'in *Imperial Germany*'si (Londra, 1931) hâlâ değerlidir. Ayrıca bkz. R. Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (Londra, 1968).

Siyasette sağ için şu kitaplar iyi bir başlangıçtır: L. W. Muncy, *The Junker in the Prussian Administration* (Rhode Island, 1944);

J. J. Sheehan, *German Liberalism in the Nineteenth Century* (1974); J. C. Hunt tarafından yazılan iki makale, *Central European History VII no. 4 (1974)* içindeki "Peasants, Grain Tariffs and Meat Quotas" ve adı geçen derginin XI no. 1 (1978) sayısındaki "The Bourgeois Middle in German Politics 1871-1933"; P. G. J. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria* (New York, 1964); G. Eley, *Reshaping the German Right* (Londra, 1980, bir bibliyografyayla birlikte, yazarın kendi makaleleri de not edilmeli); daha eski bir kitap, Alexander Gerschenkron, *Bread and Democracy in Germany* (Berkeley, 1943). David Blackbourn, politik Katolikliği farklı yerlerde tesirli bir şekilde inceledi. *Class, Religion and Local Politics in Wilhelmine Germany* (New Haven, Conn. 1980) adlı kitabı, bibliyografyasında listelenen bir dizi önemli makaleyi takip ediyor. İki makale derlemesi burada anılmayı hak ediyor: R. J. Evans (ed.), *Society and Politics in Wilhelmine Germany* (1978) ve J. J. Sheehan (ed.), *Politics in Wilhelmine Germany* (1978).

Sol geniş bir şekilde çalışılmıştır. C. E *Schorske'nin Great Schism: German Social Democracy 1905-1917* (1955) artık eski ama yine de kullanışlıdır. Dieter Groh'un *Negative Integration und revolutionärer Attentismus* (Frankfurt/ Main, 1973) ve Helga Grebing'in *The German Labor Movement* (İngilizce çeviri, 1969) eserleri literatüre önemli katkıda bulunmuştur. Diğer çalışmalar G. Roth ve A. J. Berlau tarafından yapılmıştır. 1917'den sonraki olaylar EL Carsten'ın *Revolution in Central Europe* (Londra, 1972), D. W. Morgan'ın *The Socialist Left and the German Revolution* (New York, 1975) ve A. J. Ryder'ın *The German Revolution of November 1918* (Cambridge, 1967) kitaplarında incelenmiştir. D. Halperin, *Germany Tried Democracy* (1960) kitabında Weimar Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına ilişkin çok iyi bir araştırma sunmaktadır. John Moses, *The German Trade Unions* (2 cilt, 1982), bu temel konu için faydalı bir başlangıçtır. D. Crew'in *Town in the Ruhr*'u (New York, 1979) Bochum üzerine bir monografttır. Diğer

monografiar şunlardır: R. Comfort, *Revolutionary Hamburg* (Stanford, Calif. 1966) ve Allan Mitchell, *Revolution in Bavaria* (Princeton, N. J. 1966). Berlin'i merkeze alan ve Doğu Almanya üzerine iyi bir çalışma; Annemarie Lange, *Das wilhelminische Berlin* (Doğu Berlin, 1976). Bir başka Doğu Alman çalışması, uzun bir kara mizah alıştırmasıdır: Dieter Fricke, *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland* (2 cilt, Leipzig, 1968). Daha fazla bibliyografya D. Geary'nin *Labour and Protest* (Londra, 1980) kendi makalelerinin yanı sıra bulunabilir. Diğer önemli çalışmalar; H. Pogge von Strandmann, *Past and Present* 42 içindeki "Domestic Origins of Germany's Colonial Expansion under Bismarck" (1969); H. U. Wehler, *Past and Present* 48 içindeki "Bismarck's Imperialism 1862-1890" (1970); J. P. Nettl, *Past and Present* 30 sayısında yer alan "The German Social Democratic Party, 1890-1914" (1965).

Alman tarihi üzerine yararlı makaleler *The Journal of Modern History*, *The American Historical Review*, yer yer *Past and Present* ve *Central European History* yayımlarında bulunabilir.

Rusya

J. N. Westwood, *Endurance and Endarour* (Oxford, 1981) bir kaynakça ile revize edilmiştir. Hugh Seton-Watson'ın *The Russian Empire* (Oxford, 1967); Cyril Black'in *Transformation of Russian Society* (1960) ve ekonomik meseleler için *Cambridge Economic History of Europe* altıncı ve yedinci ciltleri ile birlikte okunmalıdır. İyi bir Sovyet çalışması şudur: *Akademiya Nauk SSSR: istoricheski institut: Istoriya Rossii* (ed. B. A. Rybakov ve dğr.); 1. sayı, cilt VI: *Rossiya v period imperializma* 1900-1917 ed. A. L. Sidorov ve K. N. Tarnovski (1968). Beşinci cildi de köylü serfliğinin kaldırılması sonrası dönemi için yararlıdır. Tibor Szamuely'e ait *The Russian Tradition* (Londra, 1974) ve Richard Pipes'ın *Russia under the old Régime* (Londra, 1974) kitaplarında Rus entelijansiyası ve çok

daha fazlası hakkında harika makaleler içerir; Alain Besançon, *Présent soviétique, passé russe* (Paris, 1986) adlı çalışmasında ise bu ikisi arasındaki önemli bağlantının olağanüstü, genellikle çok komik açıklamalarını aktarır.

Rusya'nın 1917'den önceki ekonomik gelişimi, birçok büyük siyasi sorunu ve "gelişme iktisadı"nı etkilediği için tartışmalı bir konudur. P. R. Gregory bazı meseleleri *Soviet Studies* 23 (1972/3) s. 418-34 ve *Fahrbücher für die Geschichte Osteuropas* neue Folge II, no. 25 (1977) s. 200 ff. (İngilizce) yerlerinde tarışmaktadır. A. Gerschenkron'un çalışmaları vazgeçilmezdir; ayrıca bakınız *Journal of Economic History* 1967 (Kahan), 1973 (Barkai) ve 1976 (Gregory, Drummond) konuya sadece mali değil, farklı açılardan da yaklaşmaktadır. Olga Crisp'in *Studies in the Russian Economy before 1914* (Londra, 1976) kitabı çok temel bir çalışmadır. Konuyla ilgili yeni çalışma P. W. Gatrell tarafından, *Economic History Review* c. 35 no. 1 (1982) içindeki "Industrial Expansion in tsarist Russia 1908-1914" ve *World Development* c. 9 no. 8 (1981) içindeki "The Impact of War on Russian Development" makaleleridir. Clive Trebilcock'un çalışması iyi bir kaynakçaya sahiptir.

Rusya tarımı ve kırsalı sayısız sorun sunuyor; dahası Sovyet tarihçileri kendilerini, karmaşıklıklar ve güncel zorluklarla ilgili olduğundan bu konuda bir miktar kargaşa içinde görüyorlar. D. Field, *The End of Serfdom*'unda (Cambridge, Mass. 1976) idari ve ekonomik konuların iç içe geçtiğini iyi bir kavrayışla tartışıyor. L. Volin, G. V. Pavlovski ve G. T. Robinson'ın çalışmaları şimdi eskimiş olsa da yine de başlangıç noktası olarak kullanılmalıdır: Temel argümanları, çarlık hükümetinin suçlanması gerektiği anlamına geliyordu. Köylü sorununa son derece dikkatli bir bakış, Chayanov'u uyarlayan *The Awkward Class* (1972) adlı Teodor Shanin'in çalışmasıdır. P. W. Gatrell *Past and Present*'ta (1983), İngiliz Ortaçağ geçmişinin anlaşılması için Rusların tarım sorunlarına ilişkin kendi

değerlendirmelerinin uyarlanmasını tartışır. K. Fitzlyon'a ait *Before the Revolution. A View of Russia under the Last Tsar* (Londra, 1977) harika fotoğraflar ve çarpıcı bir giriş içerir. Heinz-Dietrich Löwe, *Die Lage der Bauern in Russland* (Münih, 1983) Rus tarımına ilişkin standart anlayışı alt üst ediyor ve Rus köylülerinin hiçbir şekilde "yoksullaştırılmadığını" ileri sürüyor. Bu devirdeki Rusya tarihine bir başka Alman katkısı Karl Schlögel'in *Petersburg 1909-1921. Das Laboratorium der Moderne* (Berlin, 1988) çalışmasıdır.

Siyasi konularda iyi çalışmalar vardır: N. Stavrou, *Russia under the Last Tsar*'da (Minneapolis, 1969); bkz. *Russia enters the Twentieth Century* (ed. G. Katkov, 1972). G. Hosking, *Russia's Constitutional Experiment* (Cambridge, 1973) kitabında B. Pares'in eski çalışmasını tamamlıyor. George Fischer ve W. S. Rosenberg Rus liberalizmini tartışıyor; Jürgen Nötzold, *Wirtschaftspolitische Alternativen Russlands* (Wiesbaden, 1968) isimli eserinde 1905'ten sonra yeniden canlanan otokrasinin karşı karşıya olduğu şeylere dair iyi ve kasvetli bir bakış veriyor. Sosyalist devrimciler Oliver Radkey (1958 ve 1962), M. Perrin (1978) ve son zamanlarda Manfred Hildermaier tarafından *Die Sozialrevolutionäre Partei Russlands: Agrarsozialismus Und Modernisierung Im Zarenreich 1900-1914* (Cologne 1978) kitabında konu edildi. Norman Stone, *The Eastern Front 1914-1917* (Londra, 1978), hükümetin bir savaşla yüzleşmeye ve savaşmaya teşebbüs ettikten sonra karşı karşıya kaldığı idari, ekonomik ve politik meseleler kompleksini yorumlamaktadır. Bölüm I, 1914'ten önceki askerî gelişmeyle ilgilidir, ancak durumu abartır.

Sol ve Rus devrimi büyük ilgi gösterilen konulardandır. İyi bir bibliyografya Marc Ferro'nun *The Russian Revolution of February 1917* (Londra, 1972: Bibliyografya sadece İngilizce çevirisinde ve orijinal Fransızcada bulunur, Amerikan versiyonunda bulunmaz) ve *October 1917* (Londra, 1979) eserlerinde

bulunabilir. Devrim hakkında en kolay anlaşılan anlatı hâlen W. H. Chamberlin'indir (2 cilt, 1935). "Notes" E. H. Carr'ın üç ciltlik eseri okunmaya değerdir. Adam Ulam, *Russia's Failed Revolutions* (1981) ve daha önceki *Lenin and the Bolsheviks* (1968) kitapları, L. Shapiro, *Lenin* (1967) ve V. Daniels, *Red October* (1968) ile birlikte istifade edilebilecek çalışmalardandır. A. Rabinowitch Haziran ve Ekim Günleri üzerine iki iyi kitap yazdı. Çok iyi bir kitap J. H. Bater'ın, *St. Petersburg*'udur (1973). *Soviet Studies* ve *Cahiers du monde russe et soviétique* yayımlarında çok iyi makaleler bulunmaktadır. Richard Pipes, The *Russian Revolution 1898-1918* (Londra, 1990) ve Orlando Figes, *A People's Tragedy* (Londra, 1997), iki olağanüstü "komünist sonrası" tarihtir; ilkinde Kadet (Anayasal Demokrat Parti), ikinci durumda ise SR (Sosyalist Devrimci Parti) olmak üzere farklı perspektiflerden yaklaşılmıştır.

İtalya

D. Mack Smith, *Italy* (gözden geçirilmiş baskı, Londra, 1969) ve C. Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism* (Londra, 1972) bilgilendirici genel çalışmalardır. Giuliano Procacci, *History of the Italian People* (Londra, 1970) soldan bir görünüm sunuyor. E. Neufeld ve S. B. Clough ekonomik konular için kullanılabilir (dili İngilizce). J. A. Davis'in *Gramsci and Italy's Passive Revolution* (New York, 1979) kitabında bazıları Gramsci hakkında olmasa da çok seçkin makaleler bulunmaktadır. M. Clark'ın *Antonio Gramsci and the Revolution that Failed* (Londra, 1977) eseri de böyledir.

İtalyancada, bu devir hakkında harika çalışmalar bulunmaktadır. Indro Montanelli'nin genel tarihinin ciltleri, *L'Italia dei notabili* (Milan, 1974) ve *L'Italia di Giolitti* (Milan, 1975) yarım yamalak bir İtalyanca bile okunabilecek iyi bir kaynaktır. A. Storti Abate, *L'et giolittiana* (Palermo 1978) etkili ve kısa bir ders kitabıdır, kültürel konulara bolca yer verir. Almanların

Handbücher'iyle karşılaştırılabilecek eserler şunlardır: G. Candeloro, *Storia dell' Italia moderna* yedinci cilt, "La crisi di fine secolo e l'età giolittiana" (Milan, 1974); E. Ragionieri, *Storia d'Italia* üçüncü cilt, "La storia politica e sosyale" (Torino, 1976); V. Castronovo, *Storia d'Italia* birinci cilt, "La storia economica" (Torino, 1975). G. Candeloro, *Il movimento cattolico in Italia*'da konuyu ortaya koyuyor (Roma, 1972), G. de Rosa'nın yaptığı gibi (Bari, 1966). Mario Isnenghi ve Brunello Vigezzi İtalyan'nın 1915'te savaşa dahil olmasını ele almaktadır. Ayrıca bakınız J. B. Cohen, "Financing Industrialization in Italy, 1894-1914", *Journal of Economic History* yirmi yedinci cilt (1967) içinde.

Fransa

İngilizcede iyi bir bibliyografyla R. D. Anderson'ın Üçüncü Fransız Cumhuriyeti ile alakalı etkili bir araştırması vardır (1978). T. Zeldin'in, *France 1848-1945* (Oxford, 1973) kitabının ilk cildi ekonomik unusurlar konusunda zayıf olsa da özellikle yararlıdır. İçinde J. M. Mayeur, "Les débuts de la troisième République" (Paris, 1973) ve M. Rebérioux, "La République radicale?" (Paris, 1975 ve 1976) makaleleri de olan *The Nouvelle histoire de la France contemporaine (Editions du Seuil)* tamamıyla kullanışlı olan ebat ve tarzda iki seçkin cilde sahiptir. Her ikisinin de mükemmel bibliyografyaları vardır, bu da son yirmi yılda Fransa'da üretilmiş birçok olağanüstü iyi tarih eserini atladığım için beni bir dereceye kadar mazur gösterecektir. Bu kitabı yazarken bazen Fransız tarihçiler bana Avrupa'da iç karartıcı olmayan tek tarihçilermiş gibi gelmişti. Eugen Weber'in *France fin-de-siècle* (Londra, 1986) kitabı harika bir yazarın en iyilerinden ve Robert Tombs'un *France 1814-1914* (Londra, 1996) kitabı ise en güncel genel ve tartışmalı çalışmadır.

P. Sorlin, *La société française* (Paris, 1969) ve G. Dupeux, *French Society 1789-1970* (çeviri, Londra, 1976); E. Weber,

Peasants into Frenchmen (Londra, 1976) ile birlikte okumalıdır. Ekonomik meeseler üzerine çok sağlam çalışmalar bulunmaktadır. R. H. Cameron, *Essays in French Economic History* (Homewood, Ill. 1970) ve C. Kindleberger, *Economic Growth in France and Great Britain* (Cambridge, Mass. 1964) eserlerinin ekonomik olarak "geri kalmışığı" hor gören alatımları vardır. Daha incelikli bir anlatım F. Crouzet tarafından *Annales ESC* Ocak-Şubat 1970 içindeki "Essai de construction d'un indice de la production industrielle fran aise au XIXe. Siècle" makalesinde gösterilmektedir; ayrıca *Fontana Economic History of Europe*'da ve *Cambridge Economic History of Europe*'da Fransa üzerine yazan yazarlar da görülmektedir. M. Faure, *Les paysans dans la société française* (Paris, 1969), G. Walther vd., *Histoire des paysans* and M. Agulhon vd., *Histoire de la France rurale* üçüncü cilt (1789-1914) (1976), özellikle sonuncu, Fransız tarihçilerinin yüksek seviyesini gözler önüne seriyor.

Öte yandan Fransız solu, çok daha kötü bir performans ortaya koyuyor. J. Droz, *Le socialisme democratique* (Paris, 1966) ayakları yere basan bir çalışma; C. Willard'ın *Le mouvement socialiste en France 1893-1905* (Paris, 1965) ve M. Perrot'nun *Les ouvriers en grève* (Paris, 1974) kitaplarıyla desteklenebilir. H. Dubiel, *Le syndicalisme révolutionnaire* (1969) bu konuyu çok işliyor.

Radikaller konusunda bakınız: J. Kayser, *Les grandes batailles du radicalisme* (Paris, 1962); D. R. Watson, *Clemenceau* (Londra, 1974); M. Agulhon, *La République au village* (Paris, 1970) ve M. Ozouf, *Nous, les maîtres d'école* (Paris, 1973). J. M. Mayeur, *La séparation de l'Église et de l'État*, (Paris, 1966); E. G. Léonard, *Le Protestant français* (Paris, 1953); J. McManners, *Church and State in France 1870-1914* (Londra, 1972) çalışmalarında iyi bir şekilde tartışılmıştır. T. Zeldin (ed.), *Conflicts in French History* (Londra, 1970) radikalizmin iyi tartışmalarını içeriyor.

Sağda ise R. Rémond'un *The Right in France* (Philadelphia, 1969) kitabı hâlen değerlidir. R. Girardet, *La société militaire dans la France contemporaine* (Paris, 1953) ve daha yeni olan D. Porch, *The March to the Marne: the French Army 1870-1914* (Cambridge, 1981) askerî mevzulara başlangıç için iyi bir yerdir. Douglas Johnson, *The Dreyfus Affair* (Londra, 1966) harika bir kısa ve öz çalışmadır; M. Ozouf, *L'École, l'Église et la République* (Paris, 1962) politik Katolikliğin başarısızlığını açıklamanın bir yolunu gösteriyor, aynı A. Sedgwick, *The Ralliement in French Politics* (Cambridge, Mass. 1965) çalışması gibi.

Ph. Bernard, *La fin d'un monde 1914-1929* (Paris, 1975) savaşı ve onun yarattığı sosyal değişiklikleri inceliyor. Stephen Schuker, *The End of French Predominance in Europe* (Chapel Hill, 1976) kitabı Versailles'den sonra Fransız devlet adamlarının zihnine dair son derece derin bir tartışma sunmaktadır. Ayrıca bakınız M. Larkin, *Church and State after the Dreyfus Affair* (Londra, 1974). Üçüncü Cumhuriyet'in çöküş yıllarındaki ruhu en iyi L. F. C line, *Voyage au bout de la nuit* (Paris, 1931) kitabında aktarılır.

Habsburg Hanedanı

Belki de bu imparatorluğun tarihi yazılamaz çünkü bu, uçsuz bucaksız bir konudur; iç içe geçmiş hatları vardır. Eski kitaplar hâlâ, kolayca, ona en iyi giriştir. R. W. Seton-Watson *The South Slav Question* (Londra, 1911) ve *Racial Problems in Hungary* (Londra, 1908) gibi birkaç iyi kitap yazdı. Louis Eisenmann'ın *Compromis austro-hongrois de 1867* (1904) kitabı harikadır. A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1815-1918* (1948, birçok defa yeniden basıldı) da iyi bir bibliyorafyalı harika bir kitaptır. H. W. Steed, *The Habsburg Empire* (1913) çok iyidir. Bir tane "resmî" Avusturya tarihi vardır: *Die Habsburgermonarchie 1848-1919*, şimdi bu konunun her yönünü

kapsayan ve genellikle şaşırtıcı bir şekilde okunabilen sekiz büyük ciltte toplandı. Macar tarihçiler de çok meşguldüler ve 1980'lerde ülkelerinin bu dönemdeki yıldızının parlaması hakkında yetkin ve iyi yazılar yazdılar. Hanák Péter, *Magyarország Története 1890-1918* (2 cilt, Budapeşte, 1988) güncel bir çalışmadır ve G. Ránki, I. Berend ile birlikte Orta Avrupa ekonomilerinin sözde geriliği hakkında yararlı bir bakış açısıyla yazmıştır. Çek toprakları Karl Bosl'un (ed.), *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder* c. 3, 1848-1919 (Stuttgart, 1968) eserinde ustalıkla çalışılmıştır. Yeni monografllardan, G. Lewis, "The Peasantry, Rural Change and Conservative Agrarianism in Lower Austria" *Past and Present* 81 (1978) içinde, B. M. Garver; *The Young Czech 1874-1901* (Londra, 1978) ve J. Cohn, *The Evolution of a National Community* (Prag'daki Almanlar) (1981) zikredilmeyi hak etmektedir.

Ayrıca bakınız N. Stone, "Army and Society in the Habsburg Monarchy, 1900-14" *Past and Present* 33 (1966) içinde; J. Freudenberger, "State Intervention as an Obstacle to Economic Growth in the Habsburg Monarchy" *Journal of Economic History* cilt 27 (1967); D. Good, "Stagnation and Take-off in Austria, 1873-1913" *Economic History Review* yirmi yedindi cilt; I. T. Berend, *Underdevelopment and Economic Growth: Studies in Hungarian Economic and Social History* (Budapeşte, 1979); C. A Macartney, *The Habsburg Empire, 1790-1918* (Londra, 1969). A. Gershenkron'a ait *An Economic Spurt that Failed* (New York, 1980) yüzyılın başında Avusturya'da ekonomik organizasyonun çöküşünün ortaya koyan bir açıklamasıdır. John Lukacs, *Budapest 1900* (Londra, 1988) konuya tamamen yabancılar için anlaşılabilir kılan harika bir kitap. Brigitte Hamann, *Hitlers Wien* (Viyana 1997), tamamen aynı şekilde bir şehir tarihi olmasa da eşdeğerdir. Hanedanın son yılları Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*'da (Viyana 1993) iyi bir şekilde incelenir.

Diğer Ülkeler

Kısmen Finlandiya dışında, İskandinav ülkelerinin modern tarihi hakkında İngilizce yazılmış ciddi kitaplar yoktur. W. Kossmann'ın, *The Low Nations* (1978) kitabı hem Hollanda hem de Belçika için çok sağlam ve faydalıdır. Raymond Carr'ın, *Spain 1808-1939* (ikinci baskı, 1982) adlı eseri fevkalade iyidir ve aynı yazarın çok faydalı bir kaynakçayla birlikte bu kitabın özetlenmiş hâli vardır; *Modern Spain 1870-1970* (1980). Balkanlar'da köylü sorunları üzerine bazı ilginç kitaplar var. Örneğin H. H. Stahl, *Traditional Romanian Peasant Communities* (1980) ve P. Eidelberg, *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907* (1974). Polonya yakın zamanda Norman Davies tarafından iki ciltlik mükemmel bir tarih kitabına sahip oldu (Oxford, 1982).

Kültürel Tarih

En ulaşılabilir genel araştırma H. Stuart Hughes'un *Consciousness and Society* (Harvester Press 1979) kitabıdır. Bir Alman eseri olan *Handbuch der Kulturgeschichte* (Düsseldorf, 1978) mükemmel bir listedir, ki bu belki de bu konuda yapılabilecek her şeyi içerir. Hem C. Scribner hem de Sons (New York, 1973) tarafından yayımlanan *The Encyclopedia of Science and Encyclopaedia of the History of Ideas* seçkin makaleler içerir. Edmund Wilson'ın *Axel's Castle* (New York, 1931) ve George Orwell'ın *Collected Essays, Journalism and Letters* (Londra, 1968) adlı eserleri birçok modern yazara ilham olmuş metinlerden oluşur. Robert Skidelsky'nin *John Maynard Keynes. Hopes Betrayed 1883-1920* (Londra, 1983) adlı eseri 1900'ün entelektüel atmosferi için en iyi giriş kitabıdır. *The Culture of Time and Space* (Cambridge, Mass. 1983) Stephen Kern'in önemli bir çalışmasıdır. Alain Besançon, *L'image interdite Une histoire intellectuelle de l'iconoclasme* (Paris, 1994) eserinde 1900'den sonraki estetiğin gelişimini iki binyılın

perspektifiyle kıyaslayarak ortaya koyan takdire şayan bir performans sergiler.

Bu konunun arka planının büyük bir kısmı matematiksel ve bilimseldir. M. Klein'a ait *Mathematics* (Londra, 1979); daha eski kitaplardan A. Hadamard'ın *The Psychology of Invention in Mathematics* (New York, 1945) ve G. Hardy'nin *A Mathematician's Apologia* (Cambridge, 1964) esas olan kitaplardır. A. Ehrenzweig tarafından yazılan *A Study in the Psychology of Artistic Imagination* (Londra, 1967) önemli bir çalışmadır. Bunun bilimsel uygulamaları N. Calder'in *Einstein's Universe* (Londra, 1979), R. W. Clark'ın *Einstein* veya matematiksel olarak daha zorlu olan Hermann Bondi'nin *Einstein ve Common Sense* (New York, 1980) çalışmaları aracılığıyla değerlendirilebilir. Henri Poincaré tarafından ortaya konan *La Science et l'Hypothèse* (Paris, 1902) 21. yüzyılın fizik bilimini yeniden şekillendiren bir dönüm noktasıydı.

Bu yeniden şekillendirmenin büyük bir kısmı Orta Avrupa'da, özellikle de Viyana'da meydana gelmiştir. Viyana, diğer konularda başat bir rol oynar. Belki de gerçekten çok zorlu olduğu içindir; bunu anlatmakla başa çıkabilen tek bir kitap yok. En son çaba, bir dizi makaleden oluşan Carl Schorske tarafından yazılmış *Finde-Siècle Vienna* (Londra, 1980) adlı eserdir. W. Johnson, *The Austrian Mind* (Chicago, 1972) (Yahudi tarafındaki çalışmaların iyi bir bibliyografyasıyla) cesurca başlar ve bir liste hâline gelir. Frank Field'in, *Karl Kraus and his Vienna* (Londra, 1967) ve A. Janik ve Stephen Toulmin'in, *Wittgenstein's Vienna* (New York, 1973) kitapları hırslı ve başarılıdır. Sanat kısmı, Nicholas Powell'ın *The Sacred Spring* (Londra, 1978) ve P. Vergo'nun *Art in Vienna 1898-1918* (Londra, 1975) kitaplarında iyi çalışılmıştır. Hans Eysenck, *The Decline and Fall of the Freudian Empire* (Londra, 1985) karakteristiği olan iyi bir kitaptır; Edward Timms, *Karl Kraus*'da (Londra, 1986) önemli bir adama iyi bir başlangıç yapar; Steven Beller'in

Jews and Culture in Vienna (Londra, 1989) çalışması ise gerçekten zor bir konuyu ele alır, ayrıca Ivar Oxaal editörlüğündeki *Jews, Anti-semitism and Culture in Vienna* kitabında da konuyla ilgili başka makaleler vardır (Londra, 1987).

Çeşitli kültürel konulardaki eserler muazzam bir liste oluşturmaktadır. Bunlar arasında mimarlık ve estetik ilişkisini araştıran L. Mumford'un *Art and Technics* (New York, 1952) çalışması bulunmaktadır (Mumford, şehrin gelişimi üzerine başka bir yerde etkili bir şekilde yazmıştır). N. Pevsner'in *Pioneers of the Modern Movement* (Londra, 1936) kitabı; J. Joedicke'nin *A History of Modern Architecture* (Londra, 1959) ve C. Jencks'in *Modern Movements in Architecture* (Harmondsworth, 1977) kitaplarıyla faydalı bir şekilde tamamlanabilir.

Sanattaki değişikliklerin tarihi J. Rewald, *The History of Impressionism* (Londra, 1946); N. Lynton, *The Story of Modern Art* (Londra, 1980); H. Read, *A Concise History of Modern Painting* (Londra, 1959); G. Howard Hamilton, *Painting and Sculpture in Europe 1880-1940* (Harmondsworth, 1967); ve Bob Hughes, *The Shock of the New* (Londra, 1980) kitaplarından takip edilebilir. National Gallery'nin *Post-Impressionism* (1980) kataloğu çok değerliydi. W. Hofmann'ın *Turning-Points in Twentieth-Century Art 1890-1917* önemli bir eserdir; J. Golding'in *Cubism. A History and an Analysis* (Londra, 1959) eseri de hakeza öyle. Bu konunun Rus yönüyle ilgili fazlaca çalışma bulunmaktadır. Bu, Camilia Gray tarafından *The Russian Experiment in Art 1863-1922* (Londra, 1962) çalışmasında muhteşem bir şekilde özetlenmiştir.

Modern müzik üzerine (yeni Grove ve *Oxford History of Music* tarafından listeleri verilen) sayısız eserden iki dönüm noktası yakın geçmişte P. Burbridge ve R. Sutton'ın editörlüğünü yaptığı *The Wagner Companion* (Londra, 1979), Curt von Westernhagen'in güvenilir yeni bir biyografisiyle *Wagner* (Cambridge, 1978); ayrıca bakınız E. W. White, *Stravinsky:*

the Composer and his Works (Londra, 1979); Stravinsky'nin *Autobiography*'si ile birlikte okunabilir (Londra, 1975). C. Rosen, *Schönberg* (Londra, 1976) eseri E. Wellesz'in Viyana'da 1925 yılında yayımlanmış *Arnold Schönberg* kitabını günceller ama sonradan çevrilmiştir (Londra, 1972).

Edebiyatla ilgili önemli eserler, burada listelenemeyecek kadar çoktur. 20. yüzyıl yaklaşımı, en azından Orta Avrupa'daki, M. Jay tarafından *The Dialectical Imagination*'da (Londra, 1973) çok ustalıkla araştırılmıştır. The Fontana'nın "Modern Masters" Oxford'un "Past Masters" serileri çok yararlı çeviri performansları sunuyor. Her şeyden önce iki kitap önemli bir arka plan oluşturuyor: Thomas Mann'in çağın ikilemlerini dile getiren *Magic Mountain* ve Marcel Proust'un Terence Kilmartin tarafından mükemmel bir şekilde yeniden çevrilmiş (Londra, 1981) *Remembrance of Things Past* kitapları onlar hakkında herhangi bir şey yapmanın imkânsızlığını gösterir.

İNDEKS

A

A. I. Goremykin, 263

A. J. P. Taylor, 308, 478, 488

A. V. Chayanov, 473

Abbé Lemire, 112

abluka, 406

Action Française, 337, 353

Adam Stegerwald, 223

Adva, 115

AEG, 105, 106, 192, 233

Agostino VIII

Albert Sorel, 41

Alexandre Millerand, 141, 335, 345

Alfred Doolittle, 136

Alfred Lord Tennyson, 27

Alfred Marshall, 104, 114

Allemanistes, 331

Alman liberaller, 139, 207, 209, 211, 384

Almanya, 5, 9, 10, 12, 20, 23, 24, 32, 34, 35, 38, 40, 47, 50, 53-65, 68, 69, 73, 75, 78-80, 83, 84-89, 98, 100, 102-134, 140, 145, 146, 151, 155, 156, 162-166, 169, 172, 175-177, 182, 183, 186-195, 198-201, 209-211, 214-219, 222, 227, 229, 230, 233-236, 248, 249, 253, 257, 261, 272, 273, 285, 287-290, 296-299, 302, 311, 316, 319, 322-324, 328, 330, 335, 336, 343, 349, 351, 353, 356, 366, 382-392, 406-412, 417, 418, 421, 424-426, 429, 430, 434, 436, 437, 441, 446, 450, 451, 460, 462, 463, 465, 466, 471, 474, 479, 480

altın standardı, 48, 49, 103, 247

Amerika Birleşik Devletleri, 197

Amiral Tirpitz, 118, 187

Amsterdam, 56, 106, 140

anarşizm, 60, 306

anayasa, 207, 209, 365, 428

Anayasal Demokratlar, 267

Andrew Carnegie, 197

Anna Gould, 26

Anna-Patent, 365

Ansaldo, 69

Anton Chekhov, 458

Anton von Schmerling, 66

Antonio Labriola, 143, 306

Aristide Briand, 175, 322, 336, 351

aristokrasiler, 318

Arnavutluk, 382
Arnold Schönberg, 448, 455, 493
Arthur Fontaine, 158
Arthur Schnitzler, 464
August Kekulé, 194
Auguste Comte, 460
Auguste Perret, 167
Avusturya-Macaristan, 5, 33, 34, 42, 66, 83-85, 125, 156, 161, 177, 190, 275, 317, 353, 358, 368, 374, 375, 378, 381, 383, 390, 391, 405, 406, 415, 420
Azev, 297

B

Baden, 97, 142, 179, 180, 198, 228, 415, 465
Balkan Savaşları, 375, 377, 383
banka, 47, 48, 65, 67, 94, 95, 101, 146, 151, 256, 276, 285-287, 301, 421, 422
Baron Gautsch, 142, 371
Barselona, 34, 59, 112, 130, 174, 181, 453
Bask, 71, 150
Bauhaus, 166, 167
Bavyera, 65, 83, 113, 179, 180, 198, 222, 225, 229, 288, 419, 428, 429, 466
Béla Kun, 419, 430
Belçika, 25, 28, 34, 56, 58, 59, 61, 64, 69, 71, 80, 81, 107, 111, 113, 114, 122, 129, 133, 134, 137, 151, 179-181, 222, 225, 231, 249, 259, 274, 323, 338, 348, 361, 388, 391, 394, 395, 398, 410, 411, 417, 490
Beloselski-Belozerskiler, 275
Benedetto Croce, 176
Berlin, 10, 17, 18, 26, 35, 37, 43, 131, 132, 135, 146, 148, 163, 174, 176, 182, 188, 198, 201, 203-205, 212, 213, 218, 223, 233, 258, 260, 318, 382, 383, 386, 392, 410, 415, 416, 426-429, 453, 458, 475, 482, 484
Biennio Rosso, 299
Birinci Dünya Savaşı, 10, 11, 20, 95, 97, 109, 134, 137, 151, 154, 164, 169, 185, 190, 191, 195, 196, 198, 200, 234, 249, 290, 297, 299, 308, 328, 329, 333, 353, 358, 372, 374, 384, 404, 416, 418
Björkö, 188
Boer Savaşı, 117, 118, 120, 128, 131
Bohemya, 32, 73, 74, 149, 174, 181, 190, 353, 356, 358, 359, 360-368, 373, 418, 425, 426, 437, 453, 457
Bolşevik, 297, 306, 409, 418, 419, 423, 434, 435, 438, 439
Bosna-Hersek, 121, 373, 374, 375
Bourbon-Parma Prensi Sixtus, 411
Bourses du travail, 143, 302, 332
Brest-Litovsk Anlaşması, 409, 437
Breton, 22
Bruno Taut, 168
Budapeşte, 34-66, 288, 354, 356, 368, 369, 371, 372, 375, 378, 388, 453, 462, 464, 489
Bulgaristan, 84, 189, 373
bürokrasi, 69, 90, 155-158, 171, 205, 240, 292, 315, 438
Büyük Britanya, 9, 10, 20, 23, 25, 28, 31, 34, 36, 45, 54, 55, 57, 58, 60, 63, 78, 80, 84-87, 89, 93, 98, 100, 104-110, 115, 117, 120, 122-126, 128, 129, 131, 133, 134, 136, 139,

142, 146, 151, 155, 156, 158, 167, 169, 170, 183, 186, 191, 195, 206, 213, 215, 247, 249, 311, 318, 319, 324, 325, 332, 343, 384, 459

Büyük Buhran, 5, 25, 27, 28, 44, 48, 52, 55, 56, 65, 68, 100, 137, 194, 196, 216, 220, 229, 276, 288, 300, 305, 324, 325, 327

C

Cambridge Üniversitesi, 4, 137, 149

Camere del lavoro, 143, 302, 303, 332

Carl Duisberg, 194

Carl Fürstenberg, 197

Carnoy, 41

Cecil Rhodes, 121

Celje, 359

Charles de Freycinet, 54

Charles Péguy, 447

Charles Périn, 64

Consuelo Vanderbilt, 26

Courrières maden kazası, 349

çiftçiler, 45, 65, 68, 162, 215-217, 226, 273, 274, 283, 286, 362, 389

D

demiryolları, 75, 95, 104, 107, 152, 174, 192, 194, 243, 245, 276, 334, 360, 396, 420, 454

Devonshire Dükü, 41

Devrim, 5, 20, 428, 485

Dom Sturzo, 313

donanma, 86, 127, 183, 187, 189, 191, 234, 290, 294, 298, 385, 386, 389, 407

Donbass, 249, 289, 420

Douglas Hyde, 181

Dreyfus Olayı, 67, 116, 130, 183, 464

Duma, 155, 173, 256, 268-271, 290-294, 297, 359, 423, 424

E

E. J. Hobsbawm, 470

Ebenezer Howard, 168

École Normale Supérieure, 335

Edouard Herriot, 40, 166, 328

Eduard Bernstein, 141

Eduard Lasker, 53, 207

Ekaterina Breşo-Breşkovskaya, 135

Emil Rathenau, 196

Emil Steinbach, 114

Émile Combes, 130

Émile Durkheim, 449

emtia, 46, 102

Endonezya, 92

enflasyon, 90, 95, 128, 137, 266, 268, 289, 294, 391, 417, 420, 422, 430

Erich von Stroheim, 370

Ernst Körber, 157

Ernst Troeltsch, 465, 467

Errico Ferri, 303, 306

Esperanto, 162

Eugen Richter, 122, 213, 217

Eugene Hénard, 165

F

F. A. Hayek, 103

faiz oranları, 31, 39, 47-49, 95, 151, 159, 248, 327

Fasci Siciliani, 134, 153, 305, 311

Faşoda, 115, 118

Fernand Pelloutier, 143, 332

FIAT, 97, 299
Filippo Turati, 145, 302, 306
Finlandiya, 181, 263, 264, 408, 437, 490
Flandria, 410
Francesco Crispi, 53, 54, 80, 89, 307
Franco, 431
Fransa, 5, 11, 21-27, 31, 32-35, 37, 39, 41, 49-55, 57-63, 67, 69, 70, 72, 73, 75, 77, 79, 80, 82-85, 87, 92, 93, 96-98, 101, 103, 104, 106, 107, 109, 111-113, 115, 116, 118-130, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 146, 147, 149, 151, 154, 156, 158-160, 163, 164, 166, 167, 169, 171-174, 177, 183, 186-188, 192, 209, 212, 227, 233, 236, 247, 250, 261, 270, 273, 274, 279, 289, 292, 300, 302, 313, 317, 318-332, 335, 337-339, 342, 343, 345, 346, 348, 349, 351-353, 362, 385, 386, 388, 391, 394, 395, 405, 408, 410-412, 414, 416, 417, 425, 426, 432, 446, 447, 451, 457, 474, 486, 487
Freikorps, 419, 429, 431

G

G. F. Knapp, 465
Galiçya, 68, 161, 182, 353, 356, 357, 358, 393, 405, 433
Gaudí, 181
Gavrilo Princip, 150
General Averescu, 161
General Baden-Powell, 97
General Bobrikov, 263, 264
General Marquis de Galliffet, 345
General von der Goltz, 437
Generallandschaftsdirektor Kapp, 428
Georg Heim, 429
George Orwell, 444, 490
George VII
Georges Benoît-Lévy, 168
Georges Leygues, 344, 347, 443
Glasgow, 19, 35, 36, 47, 50, 164, 258, 328, 453
göç, 18, 32, 36, 81, 143, 178, 216, 282, 322, 329, 365, 372, 377, 459
Gustav Noske, 429
Gustave Le Bon, 121
Güzel Şehir Hareketi

H

H. A. Bueck, 133
Habeşistan, 81, 308
Haiti, 92
Hansabund, 389
3 Haziran Monarşisi, 269
Heinrich Class, 121, 183
Henry Ford, 99
Henry George, 325
Henry James, 19
Hermann Broch, 459
Herrero, 122
Hetman Skoropadski, 436
Hıristiyan Sosyalistler, 180
Hırvatistan, 33, 150, 354, 356, 370, 373-378
Hidroelektrik, 96
Hollanda, 114, 129, 140, 179, 233, 318, 328, 359, 399, 416, 441, 452, 490
hububat fiyatları, 29, 90
Hugo von Hofmannsthal, 458, 464

I-İ

Isonzo, 317, 401
István Burián, 66

Ivanovo-Voznesensk
İmparator Franz Joseph, 42
İskoç Aydınlanması, 445, 446, 448, 460, 467
İskoçya, 23, 32, 36, 39, 40, 71, 125, 152, 164, 165, 273
İspanya, 25, 59, 60, 69, 72, 92, 93, 112, 114, 115, 130, 132, 137, 142, 155, 157, 162, 296, 320, 399, 419, 431, 441
İstriya, 174
İsveç, 30, 107, 108, 116, 129, 169, 176, 224
İşçi Partisi, 59, 60, 109, 142, 145, 170, 180, 253, 259
İtalya, 5, 10, 12, 20-25, 28, 29, 30, 31, 33, 39, 50, 52, 53, 55, 57, 59, 60, 62, 64, 68, 69, 72, 74, 75, 77-80, 85, 94, 97, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 112, 114-116, 124, 126, 128, 130, 131, 137, 142-144, 155, 157, 158, 160-162, 171-177, 182, 183, 186, 192, 227, 247, 248, 274, 288, 289, 296, 298, 299-306, 308, 309, 311, 313, 314, 317, 320, 327, 329, 331, 332, 336, 338, 370, 374, 388, 406, 411, 416, 418, 419, 425, 429, 441, 442, 451, 463

J

J. A. Hobson, 123
J. M. Keynes, 37
J. S. Mill, 70
Jacques Piou, 338
James Larkin, 144
Jean Jaurès, 332, 335, 336, 345
Johannes von Miquel, 116, 207
John Burns, 167
John Motley, 156
Joseph Caillaux, 336
Joseph Chamberlain, 53, 54, 69, 70, 117
Joseph Lee, 113
Joseph Schumpeter, 81, 471
Jules Ferry, 53, 54, 61, 77, 81, 121
Jules Guesde, 61, 331
Jules Méline, 32, 116, 319, 321, 324, 344
Junkerler, 201, 202, 220, 221

K

Kadetler, 291
Kadın hareketi, 459
Kálmán Tisza, 369
Kaluga, 280, 284
Kara Yüzler, 271
Kardinal Cullen, 64
Kardinal Mercier, 150
Karintiya, 74
Karl Kautsky, 136, 227, 230
Karl Kraus, 355, 448, 491
Karl Liebknecht, 230
Karl Lueger, 55, 66, 68, 113, 359
Karl Marx, 71, 305
Karl May, 120
Karl Pearson, 169
Karl Severing, 430
Kartell, 54, 222
Katalonya, 149
Khryashcheva, 159
Kiev, 76, 293, 328, 436
koloniler, 12, 67, 81, 121, 122, 214, 384
Komünist Enternasyonal, 441
Konstantin Tomaszczuk, 367
Kont Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein, 318

Kont Mihály Károlyi, 416
Kopenhag, 140, 177
Kozaklar, 424, 431, 432
Kral Umberto, 309
Kuchelbad, 363
Kulaklar, 277, 281
Kulturkampf, 40, 70, 208, 222
Kurt Eisner, 419, 429, 434

L

L. H. Baekeland, 96
Lady Betty Balfour, 168
Languedoc, 153, 323
Le Corbusier, 165
Leibniz, 194
Lena Goldfields, 175
Lenin, 123, 144, 178, 251, 254, 255, 257-261, 268, 277, 280, 294, 296, 297, 303, 412, 433, 437-441, 485
Léon Bourgeois, 114, 319, 343
Léon Gambetta, 53, 54
Leonid Martov, 434
Leonida Bissolati, 145, 174
Leopold Haimson, 295
Letonya, 179, 240
Liberalizm, 20, 24, 39, 57
Lichnowsky, 318
Liverpool, 12, 29, 36, 68, 152, 159, 164, 165
Loichot davası, 109
Lord Curzon, 121
Lord Kelvin, 96
Lord Roberts, 183
Lord Salisbury, 54, 96
Louis Barthou, 344
Louis Eisenmann, 41
Lucien Herr, 335
Lujo von Brentano, 127
Lviv, 182
Lyon, 19, 43, 166, 324

M

Macaristan, 5, 10, 23, 28, 33, 34, 66, 69, 71, 72, 83-85, 91, 102, 125, 129, 150, 156, 161, 177, 190, 253, 275, 288, 289, 317, 353-358, 368-378, 381, 382, 383, 390, 391, 405, 406, 416, 418, 420, 421, 424, 425, 428, 462, 464
Macinato
Malatesta, 442
Mançurya, 117-119, 264, 265
Marlborough Dükü, 26
Marquis Boni de Castellane, 26
Marsilya, 29, 59, 324
Martin yöntemi, 92
Matthias Erzberger, 111, 122, 211, 223
Mecklenburg, 198, 253
Mendel Beylis, 292
Menşevikler, 254, 259, 260, 297, 434, 437, 439, 440
Mentmore, 26
Messina, 158, 312, 315
Mısır, 81, 82, 85, 120, 187
Mies van der Rohe, 167
Milan, 96, 112, 116, 168, 288, 485, 486
Milletler Cemiyeti, 417
milliyetçilik, 110, 120, 150, 177, 271, 290, 292, 299, 316, 359, 360, 361, 365, 371
mimari, 42, 162, 167, 445, 453, 454

Mitteleuropa, 233, 388, 389, 410
Mittelland Kanalı, 221
Mittelstand, 146, 151, 211, 212, 215-217
Moravya, 32, 73, 74, 354, 358, 361, 363, 364, 418, 463
Moskova, 37, 237, 240, 246, 249-251, 254, 264, 266, 268, 269, 271, 275, 276, 278, 287, 289, 294, 296, 383, 420, 423, 425, 430, 433, 438, 439, 451, 453
Mutualité, 114, 319, 343
Münih, 68, 113, 129, 180, 229, 459, 462, 480

N

Napoli, 157, 158, 305, 312
Napolyon, 21, 48, 120, 125, 374, 393
Nietzsche, 51, 445, 446, 447, 456
Norveç, 129, 181

O

Olivetti, 299
Oportünistler, 62
Orlov-Davydov, 275
Osvobozhdeniye, 253
otomobil, 288, 328
Otrubnik, 284
Otto Bauer, 428
Otto Hintze, 211

P

P. A. Stolypin, 236
P. B. Struve, 253, 268, 447
Pablo Iglesias, 59, 136
Pan-Cermen Birliği
Papalık, 40, 64, 112
Para arzı, 44, 94
Paris, 19, 32, 34, 37, 42, 43, 97, 102, 109, 120, 133, 141, 165, 167-169, 182, 189, 204, 258, 302, 319, 324, 325, 329-331, 333, 334, 343, 347, 349, 391, 394, 395, 404, 413, 429, 457, 460, 462, 474, 476-478, 483, 486-491
Parti ouvrier français, 331
Partito Operaio Italiano
Partito Popolare Italiano
Patrick Abercrombie, 165
Patrick Geddes, 166
Paul von Hindenburg, 396
Penza, 76, 240
Piero Sraffa, 124
Plimsoll, 29
Polonya, 65, 73, 74, 143, 148, 181, 205, 207, 214, 238, 240, 250, 253, 259, 282, 293, 353, 354, 358, 362, 392, 405, 408, 410, 417, 420, 429, 437, 480, 490
Poltava, 252, 268, 279
Potyomkin, 267
Prag, 66, 71, 147, 150, 151, 181, 297, 354, 355, 358, 360, 361, 363, 364, 444, 453, 454, 462, 489
Pravda, 297
Prens Scipione Borghese, 97
Primat der Innenpolitik, 177, 234
Provensal, 22, 72
Pskov, 284, 286

R

R. A. Cross, 72
R. B. Haldane, 40
Radikaller, 69, 339, 340, 348, 349, 350, 487

Radziwill, 344
Raiffeisen, 32, 68, 285
Rasputin, 298, 423
Raymond Poincaré, 130, 344
Reichsrat, 74, 155, 356, 357, 359, 360, 365
Reichstag, 12, 43, 55, 57, 59, 60, 65, 76, 80, 108, 113, 116, 126, 139, 163, 172, 182, 199-203, 209, 210, 212, 214, 218, 219, 221, 222, 224-228, 232-235, 385, 410, 415, 427, 429, 465
Renault, 97, 249, 328
Rentenmark, 430
Rerum Novarum, 112, 313, 338
Revizyonistler, 141
Rieger, 150, 362
Riga, 97, 179, 245, 267, 276, 296, 433
Rijeka, 375, 378
Roma, 47, 90, 101, 102, 121, 138, 253, 263, 300, 310, 318, 354, 374, 472, 486
Romanya, 28, 30, 92, 129, 153, 154, 161, 252, 267, 353, 367, 371, 405, 412, 416, 420, 435
Rosa Luxemburg, 123, 143, 144, 230, 428
Rosebery, 185
Rothschild, 26
Rudolf Hilferding, 103, 123, 135
Ruhr, 31, 36, 106, 193, 195, 196, 214, 223, 229, 465, 481
Rus-Japon Savaşı, 128, 401
Rusya, 5, 7, 9, 10, 21-34, 40, 52, 55, 75-80, 83-87, 91-94, 97-99, 101, 102, 104-109, 115, 117-120, 123, 125, 127-129, 131, 134, 135, 138,142, 145, 148, 150, 153, 155, 157, 158, 161, 162, 164, 171, 173, 175-177, 179, 186-191, 228, 233, 235-238, 242, 244, 246-261, 266, 267, 271-302, 306, 316, 322, 324-329, 342, 353, 366, 382, 383, 385-387, 390, 392, 394, 405, 406, 408-410, 412, 416, 417, 419-422, 424-426, 428, 430-441, 443, 447, 459, 471, 482-484-498
Saksonya, 85, 107, 163, 193, 195, 198, 200, 212, 214, 223, 229, 427, 445

S

Samara, 268, 276
Samu Házay, 66
Samuel Butler, 37, 148
Sapiehalar, 253
Saraybosna, 190, 377, 378
Schleswig-Holstein, 209
Schneider-Creusot, 344
Schwarzburg-Rudolstadt, 198
Sevr, 418
sınıf savaşı, 110, 116, 145, 177, 205, 211, 213, 223, 266, 298, 300, 314, 321, 344, 433
Sırbistan, 121, 190, 373, 377, 378, 381-383, 392, 393, 405
Sibirya, 135, 245, 254, 258, 264, 265, 268, 282, 284, 285, 431, 436
Sicilya, 134, 153, 157, 158, 304, 305, 308, 311, 312, 328
Silahlanma yarışı, 477
Slovakya, 67
Slovenya, 358, 364, 374, 418
Sosyal Darvinizm, 121
Sovyetler, 45, 47, 424
Spartakist, 419, 429
St. Petersburg, 17, 29, 36, 57, 76,

97, 99, 134, 163, 174, 175, 237, 249, 250, 256, 257, 260, 262, 264, 266, 268, 275, 278, 284, 287, 291, 294, 296, 318, 462, 463, 485
Stalin, 46, 419, 437, 440, 441
Stavka, 396, 435
Stavropol, 282, 284
Süt Pazarlama Komitesi, 45
Süveyş Kanalı, 82, 84
Sykes-Picot Anlaşması

T

T. C. Horsfall, 168
Teodor Shanin, 473, 483
Theobald von Bethmann Hollweg, 386
Theodor Herzl, 464
Thun-Hohenstein, 73, 362
Tony Garnier, 166
Transilvanya, 354, 368
Trasformismo, 12
Trianon Anlaşması, 418
Tsushima, 119
tüketim marjı, 46, 47
Türkiye, 117, 187, 377, 418
Türk-Yunan Savaşı, 117
Tver, 158, 243, 244, 250, 276, 284, 286

U

Ufa, 285
Ukrayna, 158, 181, 233, 237, 245, 254, 269, 275, 277, 279, 282, 284, 367, 408, 410, 412, 420, 432, 436, 437

V

Valuyev, 24
Victor Augagneur, 166
Viktor Adler, 145

W

W. H. Auden, 149
W. T. Stead, 36
Walter Gropius, 166
Walter Rathenau, 389
Werner Sombart, 100, 197, 465, 467
Winston Churchill, 126

Y

Yahudiler, 66, 67, 180, 197, 217, 239, 250, 409, 448, 463, 464
Yaşlı Çekler, 362
Yugoslavya, 372, 375, 416, 418
Yüzbaşı Boykott, 73

Z

zanaatkârlar, 31, 151, 215, 217, 223, 226, 324
zemstvo, 243, 244, 252, 260, 267
zorunlu askerlik, 22, 114, 175, 176, 183, 264, 389

Ünlü tarihçi Norman Stone *Dönüşen Avrupa*'da 1880'lerden 1914 yılına kadar geçen süre içinde Avrupa'nın geçirdiği baş döndürücü değişime ve dönüşüme dikkat çekiyor.

1870'te çoğu Avrupalı kırsalda yaşayıp papazlara ve toprak sahiplerine itaat ediyordu. Pek çoğu henüz siyasete bulaşmamıştı ve okuma yazma da bilmiyordu. Ancak 1880'lerle birlikte ağır sanayinin kuruluşu, bilim ve teknolojideki gelişmeler sayesinde her şey hızla değişmeye başladı. Atlı arabaların yerini otomobiller, trenler ve metrolar almış; tıptaki gelişmeler sayesinde insan ömrü uzamış, fabrikalarda yüz binlerce insan çalışır olmuş, köyden kente yapılan göçlerle şehirler hızla büyümeye başlamış, okuryazarlık oranları artmış ve modern Avrupa bilimsel ve kültürel anlamda zirveyi görmüştü. Ayrıca bahsi geçen yıllar Avrupa için sıra dışı bir barış ve refah dönemiydi. Nüfustaki büyük artışa rağmen insanların büyük kısmı beslenebiliyor ve barınıyordu. Her şey bilim ve ilerlemeye iman edenlerin hayal ettiği gibi tezahür ediyordu.

Peki, bu pembe tablo nasıl ve neden Birinci Dünya Savaşı gibi bir felaketle sonuçlandı? Norman Stone'un bu soruyu hakkıyla cevapladığı kitap, "aşırılıklar çağı" olarak tanımlanan 20. yüzyılı anlamak için de sağlam bir rehber.

THG
0999523
UGD
099952J UGD

KİTAP NO
793
DİZİ ADI
TARİH
DÖNÜŞEN AVRUPA
NORMAN STONE
9 786258 159684

120 00